

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Ομ. Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγητής ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Emer. Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
DIMITRIOS FINOKALIOS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Δ.Π.Θ., Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 937

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων/ανατύπων, εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: V. TZORTZI, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) - Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 937

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Ομ. Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

Δ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Ρ. ΣΕΜΕΡΤΖΙΑΝ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βασιλειάδου Γεωργία, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Γαϊτανίδου Αθηνά, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγενή», ΚΔΕΟΔ

Γεωργαλής Φίλιππος-Εμμανουήλ, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

Ζολώτας Τριαντάφυλλος, Dr. iur., Πρωτοδίκης ΔΔ

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Καραϊνδρου Αικατερίνη, Πρωτοδίκης

Λαμπράκη Ευαγγελία, ΜΤΠ «Εθνική και Ενωσιακή Διοίκηση» Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Δόκιμη ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ) του Παντείου Πανεπιστημίου

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Πονतिकόπουλος Χαράλαμπος, LL.M, Δικηγόρος

Ρούμπου Μαγδαληνή, Νομικός (Ανεξάρτητη Αρχή Επιθεώρησης Εργασίας), Master II Droit Social, ΠΜΣ Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Σουγλή Εμμανουέλα-Ραφαέλα, Ασκ. Δικηγόρος

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τσεβιάς Χρήστος, Δ.Ν., Ειδικός Συνεργάτης Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Δικηγόρος

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγενή», ΚΔΕΟΔ

ΑΡΘΡΑ

Τ. Ζολώτας

Η ΕΣΔΑ και ο εθνικός δικαστής 305

Α. Καραϊνδρου

Η ενδοοικογενειακή βία και οι επιπτώσεις της στις έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου – ιδίως μετά τον ν. 4800/2021 313

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 337

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής 345

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Ιούνιος – Αύγουστος 2022) 353

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ Γνωμοδότηση 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé), 16.06.2022 (Συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που προβλέπει το σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας με το δίκαιο της Ένωσης) – Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη 375

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-793/19 και C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022 (Διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης σε περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια) – Παρατηρήσεις Ε. Τσιτσιπά 381

ΔΕΕ C-184/20, Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, 01.08.2022 (Η αρχή της αναλογικότητας σε συνάρτηση με την εκτέλεση νομικής υποχρέωσης και η απαγόρευση έμμεσης δημοσιοποίησης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων) – Παρατηρήσεις Χ. Πονतिकόπουλος 386

ΔΕΕ C-344/20, S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse), 13.10.2022 (Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στην εργασία και θρησκευτική αμφίεση) – Παρατηρήσεις Μ. Ρούμπου 391

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Μάιος – Ιούλιος 2022) 397

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή No 5797/17, Darboe και Camara κατά Ιταλίας, 21.07.2022 (Ασυνόδετοι ανήλικοι και οι διαδικαστικές εγγυήσεις του προσδιορισμού ηλικίας υπό το φως της παιδικής προστασίας και των δικαιωμάτων του παιδιού) – Παρατηρήσεις Χ. Τσεβάς 409

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΣτΕ (Τμ. Δ'), απόφαση αριθμ. 1939/2022, 11.10.2022 (Χρόνος συνδρομής όρων συμμετοχής σε διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων) – Παρατηρήσεις Φ.-Ε. Γεωργαλής 417

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Έβδομη και όγδοη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένους ομιλητές την Καθηγήτρια και Αντιπρόεδρο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, κα Doris König, και τον Καθηγητή και π. Δικαστή του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κ. Allan Rosas 421

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις 423

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Γ' Τρίμηνο 2022 425

Table of contents 3/2022

ARTICLES

T. Zolotas

The ECHR and the national judge 305

A. Karaindrou

Domestic violence and its effects on the legal relationships of family law – especially after Law 4800/2021 313

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 337

II. Information Technology e-news 345

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU

A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (June – August 2022) 353

B. Annotations CJEU - GCEU

CJEU Opinion 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé), 16.06.2022 (*Compliance of the dispute settlement mechanism provided for in the draft modernised Energy Charter Treaty with EU law*) – Annotation M. Sardani 375

CJEU joined cases C-793/19 and C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022 (*Retention of traffic and location data in the case of a serious threat to national security*) – Annotation E. Tsitsipa 381

CJEU C-184/20, Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, 01.08.2022 (*The principle of proportionality as regards the execution of a legal obligation and the prohibition of indirect disclosure of sensitive personal data*) – Annotation Ch. Pontikopoulos 386

CJEU C-344/20, S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse), 13.10.2022 (*Prohibition of discrimination on the ground of religion or belief in the workplace and religious clothing*) – Annotation M. Roumpou 391

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

A. Review of Jurisprudence (May – July 2022) 397

B. Annotations

ECHR, Application No 5797/17, Darboe and Camara v. Italy, 21.07.2022 (*Unaccompanied minors and the procedural guarantees in age-assessment procedure in the light of child protection and the rights of the child*) – Annotation Ch. Tsevas 409

III. NATIONAL COURTS

Council of State (Section D), Judgment No 1939/2022, 11.10.2022 (<i>Time by which the conditions for participation in public procurement procedures must be met</i>) – Annotation F.-E. Georgalis	417
---	-----

CONFERENCES – RESEARCH

Seventh and eighth Lectures of the “Thyssen Lectures series” by Doris König, Professor and Vice-President of the Federal Constitutional Court of Germany, and Allan Rosas, Professor and Former Judge of the Court of Justice of the European Union	421
---	-----

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews	423
II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 3rd Trimester 2022	425

Table des matières 3/2022

DOCTRINE

T. Zolotas

La CEDH et le juge national 305

A. Karaindrou

La violence domestique et ses effets sur les relations juridiques du droit de la famille – surtout après la loi 4800/2021 313

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 337

II. @-ctualités d'informatique juridique 345

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (juin – août 2022) 353

B. Notes CJUE – TUE

CJUE Avis 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé), 16.06.2022 (*Conformité du mécanisme de règlement des différends prévu dans le projet de traité modernisé sur la Charte de l'énergie avec le droit de l'UE*) – Notes M. Sapardani 375

CJUE affaires jointes C-793/19 et C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022 (*Conservation des données de trafic et de localisation en cas de menace grave pour la sécurité nationale*) – Notes E. Tsitsipa 381

CJUE C-184/20, Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, 01.08.2022 (*Le principe de proportionnalité en ce qui concerne l'exécution d'une obligation légale et l'interdiction de la divulgation indirecte de données personnelles sensibles*) – Notes Ch. Pontikopoulos 386

CJUE C-344/20, S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse), 13.10.2022 (*Interdiction de toute discrimination fondée sur la religion ou les convictions sur le lieu de travail et vêtements religieux*) – Notes M. Roumpou 391

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (mai – juillet 2022) 397

B. Notes

CEDH, Requête No 5797/17, Darboe et Camara c. Italie, 21.07.2022 (*Les mineurs non accompagnés et les garanties procédurales dans la procédure d'évaluation de l'âge à la lumière de la protection de l'enfance et des droits de l'enfant*) – Notes Ch. Tsevas 409

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Conseil d'État (Section D), Arrêt No 1939/2022, 11.10.2022 (*Délai dans lequel les conditions de participation aux procédures de marchés publics doivent être remplies*) – Notes F.-E. Georgalis 417

ÉDUCATION – RECHERCHE

Septième et huitième conférences de la "série de conférences Thyssen" par Doris König, Professeure et Vice-Présidente de la Cour Constitutionnelle Fédérale d'Allemagne, et Allan Rosas, Professeur et Ancien Juge de la Cour de Justice de l'Union Européenne 421

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique 423

II. Le droit européen dans les revues juridiques helléniques: 3ème Trimestre 2022 425

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - Europäisches Transportrecht
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Η ΕΣΔΑ και ο εθνικός δικαστής*

Τριαντάφυλλος Ζολώτας**

Ο όρος «λειτουργικός διπλασιασμός», γνωστός από το διοικητικό δίκαιο, έχει χρησιμοποιηθεί τα τελευταία χρόνια και για να περιγράψει τη σχέση του εθνικού δικαστή με το διεθνές δίκαιο και ειδικότερα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ)¹. Και τούτο διότι, αφενός, ιδίως στο πεδίο της ΕΣΔΑ, αναδεικνύεται η σπουδαιότητα της νομολογίας των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων για την εφαρμογή και την περαιτέρω εξέλιξη του διεθνούς δικαίου ή ειδικότερα για την εισδοχή των δικαιοδοτικών κρίσεων του ΕΔΔΑ στην εθνική έννομη τάξη. Αφετέρου, δεν είναι σπάνιες οι εντάσεις μεταξύ Στρασβούργου και ανώτατων εθνικών δικαστηρίων, τα οποία ρητά ή σιωπηρά αρνούνται να υιοθετήσουν τις ερμηνευτικές επιλογές του ΕΔΔΑ ή εμποδίζουν την εκτέλεση των αποφάσεών του στην εθνική έννομη τάξη. Ο εθνικός δικαστής δεν αισθάνεται, λοιπόν, μόνο μέλος μιας «παγκόσμιας κοινότητας δικαστηρίων», όπως υπογράμμιζε η υπεραισιόδοξη θεωρία του διεθνούς δικαίου των αρχών του 21ου αιώνα², αλλά και εγγυητής της ισχύος των διατάξεων του εθνικού Συντάγματος ή πιο εμφατικά φύλακας της εθνικής κυριαρχίας³.

Ας δούμε, όμως, τα πράγματα με τη σειρά: Η ΕΣΔΑ είναι μια πολυμερής διεθνής σύμβαση, η οποία υπογράφηκε το 1950 στο πλαίσιο της δραστηριότητας του Συμβουλίου της Ευρώπης. Κατοχυρώνει μια σειρά ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά το περιεχόμενό της, έστω και αφότου εμπλουτίστηκε με τα Πρόσθετα Πρωτόκολλα, κρίνεται μάλλον συντηρητικό⁴. Συγκρίνοντάς το με το αντίστοιχο του ελληνικού Συντάγματος, θα λέγαμε ότι ο κατάλογος των δικαιωμάτων που περιέχεται στο

Σύνταγμα είναι ευρύτερος⁵. Η ακτινοβολία της ΕΣΔΑ δεν οφείλεται, λοιπόν, στο κείμενό της καθ' εαυτό, αλλά στον δικαιοδοτικό της μηχανισμό και τη νομολογία που αυτός παράγει⁶. Μέσω της νομολογίας του Στρασβούργου ζωοποιούνται οι ως άνω διατάξεις⁷ και ερμηνεύονται όχι σπάνια κατά τρόπο που ωθεί τόσο τη νομοθετική και εκτελεστική λειτουργία των συμβαλλόμενων κρατών, όσο και τους εθνικούς δικαστές, στη διασφάλιση ενός ανώτερου επιπέδου προστασίας των δικαιωμάτων.

Πώς αναπτύσσεται όμως η επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ; Ποιές είναι οι συνέπειες που απορρέουν από τις αποφάσεις του; Σύμφωνα με την ΕΣΔΑ, είναι υποχρεωτικό ή προαιρετικό για τον εθνικό δικαστή να ακολουθεί τη νομολογία του Στρασβούργου;

Το άρθρο 46 παρ. 1 ΕΣΔΑ ορίζει ότι: «*Τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να συμμορφώνονται προς τις οριστικές⁸ αποφάσεις του Δικαστηρίου επί των διαφορών στις οποίες είναι διάδικοι*». Καθορίζει, λοιπόν, τον δεσμευτικό χαρακτήρα των δικαιοδοτικών κρίσεων του ΕΔΔΑ. Δεν συγκεκριμενοποιεί, όμως, το περιεχόμενο της υποχρέωσης των συμβαλλόμενων κρατών να συμμορφώνονται προς τις αποφάσεις του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Όπως έχει τονίσει το ΕΔΔΑ, οι αποφάσεις του έχουν κυρίως διαπιστωτικό χαρακτήρα⁹

* Κείμενο της εισήγησης στο συνέδριο με τίτλο «Διεθνή και Ευρωπαϊκά κείμενα προστασίας των δικαιωμάτων και ο εθνικός δικαστής» που διοργάνωσε το ΚΔΕΟΔ στις 30 Νοεμβρίου 2021.

** *Dr. iur., Πρωτοδίκης ΔΔ*

1. R. KUNZ, Richter über internationale Gerichte?, Die Rolle innerstaatlicher Gerichte bei der Umsetzung der Entscheidungen von EGMR und IAGMR, Springer, Berlin, 2020, σ. 1.
2. A.-M. SLAUGHTER, A Global Community of Courts, Harvard International Law Journal, 2003, σ. 191 επ.
3. R. KUNZ, Richter über internationale Gerichte?, ό.π., υποσημ. 1, σ. 151 επ.
4. Βλ. Τ. ΖΟΛΩΤΑ, Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω του δικαιοδοτικού μηχανισμού της ΕΣΔΑ, Επιστημονική Επετηρίδα Αρμενόπουλου 31, 2010, σ. 127 (129).

5. Βλ. Κ. ΜΕΝΟΥΔΑΚΟ, Εισαγωγικές σκέψεις, σε: Συμβούλιο της Επικρατείας / Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 1 (2).

6. Για τον δικαιοδοτικό μηχανισμό της Σύμβασης βλ. ενδεικτικά Τ. ΖΟΛΩΤΑ, Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω της ΕΣΔΑ μετά την 1η Ιουνίου 2010, Αρμ, 2011, σ. 905 επ.

7. H. SAUER, Die neue Schlagkraft der gemeineuropäischen Grundrechtsjudikatur. Zur Bindung deutscher Gerichte an die Entscheidungen des Europäischen Gerichtshofs für Menschenrechte, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (ZaöRV), 2005, σ. 35 (41).

8. Κατά το άρθρο 44 παρ. 1 ΕΣΔΑ, αμέσως οριστικές είναι μόνο οι αποφάσεις της Ευρείας Σύθεσης του Δικαστηρίου. Οι αποφάσεις των Τμημάτων γίνονται σύμφωνα με το άρθρο 42 σε συνδυασμό με το άρθρο 44 παρ. 2 ΕΣΔΑ οριστικές, όταν οι διάδικοι δηλώσουν ότι δεν θα ζητήσουν την παραπομπή της υπόθεσης ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης ή αν δεν ζητήθηκε η παραπομπή της υπόθεσης τρεις μήνες μετά την ημερομηνία της απόφασης ή σε περίπτωση που το Συμβούλιο του Τμήματος Ευρείας Σύθεσης απορρίψει τη σχετική με την παραπομπή αίτηση. Πρβλ. όμως και το άρθρο 80 παρ. 1 του Κανονισμού του ΕΔΔΑ.

9. ΕΔΔΑ *Marckx κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 6833/74), απόφαση της

και, τουλάχιστον κατ' αρχήν¹⁰, αφήνουν στα κράτη-μέρη την επιλογή των μέσων με τα οποία θα εκπληρώσουν την υποχρέωση που απορρέει από το 46 παρ. 1 της Σύμβασης¹¹. Επανελημμένα, άλλωστε, αναγνώρισε πως δεν ανήκει στις αρμοδιότητές του ούτε να διατάξει την αλλαγή της εθνικής νομοθεσίας ούτε να ακυρώσει αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων.

Όταν κάποια διεθνής συνθήκη δεν περιέχει ιδιαίτερες ρυθμίσεις για τις συνέπειες της προσβολής της, τότε ισχύουν οι γενικοί κανόνες του διεθνούς δικαίου. Σύμφωνα με τους διεθνώς αναγνωρισμένους κανόνες για την κρατική ευθύνη, η διαπίστωση της προσβολής ορισμένης συνθήκης μπορεί να έχει ως συνέπεια για το καταδικασθέν κράτος την υποχρέωση να παύσει την προσβολή, να επανορθώσει τη βλάβη που προξένησε και να λάβει μέτρα που θα αποτρέψουν την επανάληψη της παραβίασης¹². Η υποχρέωση αποζημίωσης που προβλέπεται από το άρθρο 41 της ΕΣΔΑ δεν συνιστά, επομένως, μια δικλίδα ασφαλείας, για να αποφύγουν τα κράτη-μέρη την ευθύνη ουσιαστικού σεβασμού των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση¹³. Τα ανωτέρω επιβεβαιώνονται από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Συγκεκριμένα, η Ευρεία Σύνοψη του Δικαστηρίου έχει τονίσει ότι: «μια απόφαση

στην οποία το Δικαστήριο διαπιστώνει παραβίαση δεν επιβάλλει στο υπεύθυνο κράτος μόνο τη νομική υποχρέωση να καταβάλει στους θιγόμενους το ποσό της αποζημίωσης που επιδικάστηκε μέσω της δίκαιης ικανοποίησης, αλλά και να διαλέξει, υποκείμενο στην εποπτεία της Επιτροπής Υπουργών, τα γενικά και/ή, αν είναι κατάλληλα, ατομικά μέτρα που πρέπει να υιοθετηθούν στην εγχώρια έννομη τάξη τους, για να τεθεί τέλος στην παραβίαση που διαπιστώθηκε από το Δικαστήριο και να επανορθωθούν, όσο είναι δυνατόν, οι συνέπειες»¹⁴. Επιπλέον, έχει υπογραμμίσει ότι η υιοθέτηση γενικών μέτρων απαιτεί από το κράτος το οποίο αφορά η καταδικαστική απόφαση του ΕΔΔΑ να αποτρέψει προσηκόντως παρόμοιες παραβιάσεις στο μέλλον. «Αυτό επιβάλλει στα εθνικά δικαστήρια την υποχρέωση να διασφαλίσουν [...] την πλήρη εφαρμογή των επιταγών της Σύμβασης, όπως ερμηνεύονται από το ΕΔΔΑ»¹⁵.

14. ΕΔΔΑ *Ilgar Mammadov κατά Αζερμπαϊτζάν*, ό.π., παρ. 163-164.

15. ΕΔΔΑ (Ευρ. Σύνθ.) *Fabris κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 16574/08), απόφαση της 7ης Φεβρουαρίου 2013, παρ. 75. Το Δικαστήριο φαίνεται να περιόρισε την υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων εντός των ορίων του Συντάγματος («in conformity with their constitutional order»), ενώ επέτρεψε και εξαιρέσεις επιβαλλόμενες από την αρχή της ασφάλειας δικαίου («having regard to the principle of legal certainty»). Βλ., ωστόσο, τη συγκλινούσα γνώμη που διατύπωσε ο δικαστής Pinto de Albuquerque: «[...] all bodies and representatives of any public authority of the respondent State, at all levels of its organisation (national, federal, regional or local), are directly bound by the Court's judgments [...]. In this context, the Court being tasked with the power to interpret and apply the Convention through final and binding judgments (Article 19 of the Convention), the direct and erga omnes effect of the Court's judgments may not be restricted by the States Parties. Only the Court itself can determine a restriction of the effects of its judgments. [...] Fabris reaffirms the constitutional force of the Court's judgments and the Court's jurisdiction to verify whether a State Party has complied with the obligations imposed on it by one of the Court's judgments. This force [...] is certainly not called into question by the unfortunate sentence included in paragraph 75 of the present judgment which says "in conformity with their constitutional orders and having regard to the principle of legal certainty". That sentence apparently limits the States Parties' obligation to give full effect to Convention standards as interpreted by the Court to their "conformity with their constitutional order". If it is understood as implicit authorisation for a fully-fledged, unrestricted filtering mechanism of the domestic constitutionality of the Court's judgments, this sentence would simply annihilate decades of construction of the European human rights system, empty the Convention of its legal force and reduce the Court to the position of an annex to domestic constitutional courts. Moreover, it would be a blow to Article 27 of the Vienna Convention on the Law of Treaties, in so far as it would allow a State Party to the Convention to invoke the provisions of its constitutional law as justification for its failure to perform a treaty. The Court's judgments' validity and efficacy do not depend on a fiat of national constitutional courts. Hence, the reference to the "conformity with their constitutional orders" is nothing but an anodyne reference to the principle of the safeguard for existing human rights foreseen in Article 53. In this

13ης Ιουνίου 1979, παρ. 58. Από τη νεότερη νομολογία του Δικαστηρίου βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ *Ilgar Mammadov κατά Αζερμπαϊτζάν* (Προσφυγή No 15172/13), απόφαση (άρθρου 46 παρ. 4) της 29ης Μαΐου 2019, παρ. 148.

10. Ως προς την υπόδειξη συγκεκριμένων μέτρων βλ. COUNCIL OF EUROPE / EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, Guide on Article 46 of the European Convention on Human Rights, Binding force and execution of judgments, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_46_ENG.pdf, 2021, σ. 9 επ. Ειδικά για τις πιλοτικές αποφάσεις του Δικαστηρίου βλ. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, Factsheet – Pilot judgments, https://www.echr.coe.int/documents/fs_pilot_judgments_eng.pdf. Βλ., επίσης, από την ελληνική βιβλιογραφία Ι. ΣΑΡΜΑ, σε: Ι. Σαρμά / Ξ. Κοντιάδη / Χ. Ανθόπουλο, ΕΣΔΑ, Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2021, άρ. 41, αρ. περ. 19 επ.
11. Τα μέσα που τελικά θα επιλεγούν πρέπει, όμως, να είναι ικανά να εκπληρώσουν τη δεσμευτική νομική υποχρέωση που απορρέει από το άρθρο 46 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Από τη νεότερη νομολογία βλ. ΕΔΔΑ *Ilgar Mammadov κατά Αζερμπαϊτζάν*, ό.π., παρ. 148, με περαιτέρω παραπομπές.
12. Πρβλ. τα άρθρα 28 επ. της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου του ΟΗΕ περί ευθύνης των Κρατών από διεθνώς άδικες ενέργειες, που υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf.
13. ΕΔΔΑ (Ευρ. Σύνθ.) *Scozzari and Giunta κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 39221/98), απόφαση της 13ης Ιουλίου 2000, παρ. 249. Από την πιο πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ Ν. κατά Ρουμανίας (No. 2) (Προσφυγή No 38048/18), απόφαση της 16ης Νοεμβρίου 2021, παρ. 82. Βλ. επίσης Ι. ΣΑΡΜΑ, σε: Ι. Σαρμά / Ξ. Κοντιάδη / Χ. Ανθόπουλο, ΕΣΔΑ, ό.π., υποσημ. 10, άρ. 46, αρ. περ. 5 και άρ. 41 αρ. περ. 15 επ.

Δύο συμπεράσματα ως εδώ: Πρώτον, η συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ δεν τίθεται στη διακριτική ευχέρεια των συμβαλλόμενων κρατών. Πρόκειται για υποχρέωση και όχι για επιλογή. Επιλογή καταλείπεται μόνο ως προς τα μέσα με τα οποία θα επιτευχθεί η συμμόρφωση και μάλιστα όχι πάντα, όχι σε όλες τις περιπτώσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δεσμευτικότητα της εν λόγω υποχρέωσης έχει ωθήσει στο παρελθόν τα συμβαλλόμενα κράτη ακόμα και στην αναθεώρηση των συνταγματικών τους κειμένων. Ενδεικτικά αναφέρεται η απόφαση *Λυκουρέζος κατά Ελλάδας*¹⁶, η οποία οδήγησε στην αναθεώρηση των διατάξεων περί επαγγελματικού ασυμβίβαστου των βουλευτών. Στον ιστότοπο που αφορά την εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ είναι διαθέσιμο σχετικό αρχείο είκοσι πέντε σελίδων για αλλαγές που έχουν επέλθει στις έννομες τάξεις των συμβαλλόμενων κρατών κατόπιν καταδικαστικών αποφάσεων του Δικαστηρίου του Στρασβούργου είτε μέσω αναθεώρησης του Συντάγματος είτε μέσω μεταβολής της ερμηνείας συνταγματικών διατάξεων από τα εθνικά δικαστήρια¹⁷.

Δεύτερο συμπέρασμα, η υποχρέωση συμμόρφωσης δεν αφορά μόνο την Κυβέρνηση ή τον νομοθέτη, αλλά και τη δικαστική λειτουργία¹⁸.

Τα όσα εκτέθηκαν ως προς το περιεχόμενο της υποχρέωσης συμμόρφωσης αφορούν την υποχρεωτική ισχύ και εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, η οποία δεσμεύει μόνο τους διαδίκους ορισμένης διαφοράς. Ωστόσο, τα αποτελέσματα των αποφάσεων του ΕΔΔΑ δεν εξαντλούνται στα στενά όρια του υποκειμενικού δεδικασμένου. Η Σύμβαση δεν επιτάσσει, βέβαια, τη δέσμευση των εθνικών αρχών από το νομολογιακό προηγούμενο του Δι-

καστηρίου του Στρασβούργου. Ωστόσο, η σημασία των δικανικών κρίσεων του ΕΔΔΑ υπερβαίνει την εκάστοτε κρινόμενη υπόθεση¹⁹. Αυτό συνάγεται από τη συστηματική και τελεολογική ερμηνεία της Σύμβασης. Είναι εύκολα κατανοητό ότι ο σκοπός τον οποίο έχουν θέσει τα συμβαλλόμενα κράτη, δηλαδή η διασφάλιση της συλλογικής εγγύησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του ατόμου, δεν θα μπορούσε ασφαλώς να επιτευχθεί, αν τα 47 κράτη-μέρη ήταν τελείως ελεύθερα ως προς την ερμηνεία της ΕΣΔΑ. Η κατά το δοκούν εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης, αφενός, θα αποδυνάμωνε την αυθεντία του ΕΔΔΑ, αφετέρου, θα υπέσκαπτε την ασφάλεια δικαίου και θα υπονόμει την εναρμόνιση των εθνικών έννομων τάξεων με τις επιταγές της Σύμβασης. Όπως απορρέει, άλλωστε, από το άρθρο 35 ΕΣΔΑ και τονίζει κατά πάγια νομολογία το ΕΔΔΑ, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω του μηχανισμού της Σύμβασης είναι απλώς επικουρική. Η επιτυχής λειτουργία της ΕΣΔΑ προϋποθέτει την προθυμία των συμβαλλόμενων μερών να πραγματοποιήσουν τις δεσμεύσεις που ανέλαβαν. Επομένως, η απόρριψη κάθε είδους δεσμευτικότητας των ερμηνευτικών λύσεων του ΕΔΔΑ θα καθιστούσε την ενιαία και αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου μια χιμαιρική διακήρυξη. Έτσι, γίνεται λόγος για ένα «νομολογιακό προηγούμενο ευρωπαϊκού τύπου»²⁰, το οποίο δεν επιτάσσει αυστηρά τη συμμόρφωση, αναπτύσσει, όμως, μια ισχυρή κατευθυντήρια λειτουργία²¹, υπό την έννοια ότι συνιστά έντονα στις εθνικές αρχές να ακολουθούν την ερμηνεία που δίνει το ΕΔΔΑ στη Σύμβαση, αν δεν μπορούν να προβάλουν λόγους που επιβάλλουν τεκμηριωμένα τη διαφοροποίηση²².

Αυτά από την οπτική γωνία του διεθνούς δικαίου και του ΕΔΔΑ. Τί λένε, όμως, σχετικά τα εθνικά δικαστήρια;

---

context, the additional reference to the principle of legal certainty is no less problematic. Domestic courts cannot annul, restrict or delay the effect of the Court's judgments on the grounds that they threaten the principle of legal certainty. If they could, this would allow for a pick-and-choose application of the Court's judgments by domestic courts, with the risk of having forty-seven different implementations of the same judgment. Thus, the reference to the principle of legal certainty, in addition to being a reminder of the Marckx rationale, is also an injunction to domestic courts to comply strictly, without any margin of discretion, with the Court's judgments. Any discretionary conduct of the domestic courts while implementing the judgments of the Court would call into question the principle of legal certainty».

16. ΕΔΔΑ *Λυκουρέζος κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 33554/03), απόφαση της 15ης Ιουνίου 2006.

17. Department for the Execution of Judgments of the European Court of Human Rights, Constitutional Matters, May 2020, <https://www.coe.int/en/web/execution/thematic-factsheets>.

18. Από την ελληνική θεωρία βλ. ενδεικτικά ΤΖ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑ, Γενική Θεωρία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, Όψης της Πολυεπίπεδης Προστασίας στον Ευρωπαϊκό Χώρο, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2018, σσ. 291-292.

19. Όπως υπογράμμισε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Ιρλανδίας κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 5310/71, απόφαση της 18ης Ιανουαρίου 1978 Ολομ., παρ. 154) και επανέλαβε έκτοτε αρκετές φορές (πιο πρόσφατη απόφαση της Ευρείας Συνθέσης του ΕΔΔΑ *Ramos Nunes De Carvalho E Sá κατά Πορτογαλίας*, Προσφυγή No 55391/13, της 6ης Νοεμβρίου 2018, παρ. 34), οι αποφάσεις του δεν χρησιμεύουν μόνο στο να επιλύουν τις υποθέσεις που άγονται ενώπιόν του, αλλά γενικότερα στο να διευκρινίζουν, να διαφυλάσσουν και να αναπτύσσουν το κανονιστικό περιεχόμενο της Σύμβασης, συμβάλλοντας έτσι στο να σέβονται τα κράτη τις υποχρεώσεις που έχουν αναλάβει.

20. U. HECKÖTTER, Die Bedeutung der Europäischen Menschenrechtskonvention und der Rechtsprechung des EGMR für die deutschen Gerichte, Carl Heymanns, Köln, 2007, σ. 84.

21. Από τη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου βλ. BVerfGE 111, 307 (320), 128, 326 (368), 148, 296 (351-352).

22. Βλ. αναλυτικότερα Τ. ΖΟΛΩΤΑ, Η δέσμευση του εθνικού δικαστή από το νομολογιακό προηγούμενο και δεδικασμένο των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, ΕφημΔΔ, 2010, σ. 102 επ.

Νομίζω πως θα μπορούσαμε ως γενική παρατήρηση να σημειώσουμε ότι, τουλάχιστον κατ' αρχήν, ο Έλληνας δικαστής δεν μπορεί να κατηγορηθεί πως διακρίνεται για αδιαφορία απέναντι στην ΕΣΔΑ, πολλώ μάλλον για εχθρότητα. Μια σύντομη έρευνα που έκανα σε γνωστή βάση νομικών δεδομένων απέδωσε 1816 παραπομπές στην ΕΣΔΑ την τελευταία πενταετία. Πραγματικά, νομίζω ότι σχεδόν κανένα δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα δεν ερμηνεύεται πλέον χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν οι διατάξεις της Σύμβασης, αλλά και η νομολογία του ΕΔΔΑ.

Και αν τα ποσοτικά μεγέθη δεν λένε τίποτα μόνα τους, αν αναλογιστούμε την ώθηση που έδωσαν οι αποφάσεις του Στρασβούργου στην εξέλιξη της νομολογίας των δικαστηρίων μας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της θετικής επίδρασης μπορούν ευχερώς να αναζητηθούν στην ερμηνεία των δικαιωμάτων έννομης προστασίας, προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας και προστασίας του ιδιωτικού και οικογενειακού βίου. Η ειδικότερη ανάλυση της επιρροής που έχουν ασκήσει το δεδικασμένο και το νομολογιακό προηγούμενο του ΕΔΔΑ για κάθε ένα από τα δικαιώματα που προανέφερα θα απαιτούσε μια χωριστή εισήγηση. Ενδεικτικά και τηλεγραφικά υπενθυμίζω μόνο πως χάρη και στην ΕΣΔΑ και τη νομολογία του Στρασβούργου γίνεται δεκτό ότι διαθέτουν αυξημένη προστασία όχι μόνο τα εμπράγματα δικαιώματα, αλλά όλα τα δικαιώματα περιουσιακής φύσης καθώς και τα κεκτημένα οικονομικά συμφέροντα²³, ξεπεράστηκαν κάποιες υπερβολικά τυπολατρικές ερμηνείες των προϋποθέσεων παραδεκτού,²⁴ τέθηκαν όρια στην παρέμβαση

του νομοθέτη σε εκκρεμείς δίκες²⁵, ενώ η εξέταση της νομιμότητας αποφάσεων απέλασης ή επιστροφής αλλοδαπών γίνεται πάντα με γνώμονα τη νομολογία του ΕΔΔΑ επί του άρθρου 8 της Σύμβασης²⁶. Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι ο Έλληνας δικαστής δεν παραθέτει διακοσμητικά τις διατάξεις της ΕΣΔΑ, αλλά εφαρμόζοντας τη Σύμβαση ως εθνικό δίκαιο αυξημένης τυπικής ισχύος, συνήθως αξιοποιεί δημιουργικά τη νομολογία του Στρασβούργου²⁷ και σε αυτή τη γονιμοποίηση της νομολογίας μας από εκείνη του ΕΔΔΑ οφείλεται σε μεγάλο βαθμό ο εμπλουτισμός της προστασίας των δικαιωμάτων στη χώρα μας.

Αξίζει, εξάλλου, να επισημανθεί ότι στις περισσότερες πλέον περιπτώσεις η συμμόρφωση των ελληνικών δικαστηρίων στο ουσιαστικό δεδικασμένο των αποφάσεων του ΕΔΔΑ δεν εμποδίζεται από το αμετάκλητο των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων που κρίθηκαν αντίθετες με τη Σύμβαση. Ο Έλληνας νομοθέτης έχει θεσπίσει σχετικές διατάξεις τόσο στο π.δ. 18/1989 για το Συμβούλιο της Επικρατείας²⁸, τον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας²⁹, τον νόμο για τη δικονομία του Ελεγκτικού Συνεδρι-

---

άρθρων 20 παρ.1 του Συντάγματος και 6 παρ.1 της ΕΣΔΑ, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2021, σ. 131 επ.

23. ΑΠ 40/1998 Ολομ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, ΣτΕ 1116/2014 Ολομ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ. Βλ. περαιτέρω για την εναρμόνιση της νομολογίας του Αρείου Πάγου με εκείνη του ΕΔΔΑ στο πεδίο των απαλλοτριώσεων Μ.-Α. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, σε: Λ.-Α. Σισιλιάνο (επιμ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2η έκδ., εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, άρ. 1 ΠΠΠ, αρ. περ. 78 επ. Πρβλ. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ, Η επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ στην προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, σε: Συμβούλιο της Επικρατείας / Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο, ό.π., υποσημ. 5, σ. 7 επ.

24. Βλ. Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στη διαμόρφωση της χρηστής διεξαγωγής της δίκης, σε: Ν. Νίκα (επιμ.), Η πολιτική δίκη υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΚ και του ΕΔΔΑ, Ακαδημαϊκό Συμπόσιο προς τιμήν του Κωνσταντίνου Κεραμέως, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 151 (164 επ.), Α. ΡΑΝΤΟ, Επίδραση της νομολογίας του ΕυρΔΔΑ στην ενίσχυση της αξιώσεως αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και ακροάσεως, σε: Ν. Νίκα (επιμ.), Η πολιτική δίκη υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΚ και του ΕΔΔΑ, ό.π., σ. 137 (139 επ.), Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Η επιρροή του ευρωπαϊκού δικαίου στη δίκη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2012, σ. 93 επ., Η. ΚΟΥΒΑΡΑ, Το παραδεκτό στη διοικητική δίκη, Η πρόσβαση στο δικαστή υπό το φως των

25. ΣτΕ 372/2005 επταμ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, 3368/2015 Ολομ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

26. Βλ. ενδεικτικά Η. ΜΑΖΟ, ΕΣΔΑ ΣτΕ Δίκαιο Αλλοδαπών, σε: Ένωση Δικαστικών Λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΕΔΛ-ΣτΕ), Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο – Νεότερες εξελίξεις, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2018, σ. 39 (40). Από τη νεότερη νομολογία βλ., για παράδειγμα, ΔΠρΑθ 335/2021, αδημ., 273/2021, αδημ., ΔΠρΘεσσ 194/2021, αδημ.

27. Βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η δημιουργική διαπλοκή του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων με τον έλεγχο της συμβατικότητας τους ενόψει της ΕΣΔΑ στο παράδειγμα των ενοχικών δικαιωμάτων, σε: Ν. Νίκα (επιμ.), Η πολιτική δίκη υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΚ και του ΕΔΔΑ, Ακαδημαϊκό Συμπόσιο προς τιμήν του Κωνσταντίνου Κεραμέως, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 111 (117 επ.), με συγκεκριμένα νομολογιακά παραδείγματα ως προς τις μεθόδους με τις οποίες εντάσσεται στον δικανικό συλλογισμό το νομολογιακό προηγούμενο του ΕΔΔΑ. Πρβλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην Εθνική Έννομη Τάξη, Οι ελληνικές δυσχέρειες προσαρμογής στην ευρωπαϊκή δημόσια τάξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟ, Γενική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, σε: Σ. Βλαχόπουλο (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σ. 1 (9), Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Δημοκρατία και Κράτος Δικαίου, ΕφημΔΔ, 2020, σσ. 514 (515-516).

28. Άρθρο 69Α του π.δ. 18/1989 (Α' 8), το οποίο προστέθηκε με το άρθρο 16 παρ. 1 του ν. 4446/2016 (Α' 240).

29. Άρθρο 105Α του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (που κυρώθη-

ου³⁰ και τον νέο Κώδικα Ποινικής Δικονομίας³¹, όπου έχει εισαχθεί το ένδικο μέσο της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας, όσο και στον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, όπου η έκδοση καταδικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ έχει προβλεφθεί ως λόγος για τον οποίο επιτρέπεται η αίτηση ανάκλησης ή μεταρρύθμισης αποφάσεων εκούσιας δικαιοδοσίας, με την επιφύλαξη στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, ωστόσο, των όρων και περιορισμών που προβλέπονται στις επιμέρους διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περί προστασίας της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της πρόληψης του εγκλήματος, της προστασίας της υγείας ή ηθικής και της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων³².

Αν στρέψουμε το βλέμμα μας προς τις έννομες τάξεις των άλλων συμβαλλόμενων κρατών, μπορούμε να καταλήξουμε γενικά σε όμοια συμπεράσματα³³. Τα εθνικά δικαστήρια όχι μόνο συμμορφώνονται προς τις καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ, αλλά ακολουθούν κατ' αρχήν το νομολογιακό προηγούμενο του Στρασβούργου ακόμα και αν αυτό αφορά άλλες χώρες³⁴.

Είναι, όμως, πάντα έτσι ομαλή και ανέφελη η σχέση μεταξύ ΕΔΔΑ και εθνικών δικαστηρίων; Τα εθνικά δικαστήρια συμμορφώνονται προς τις καταδικαστικές αποφάσεις και σέβονται το ερμηνευτικό δεδικασμένο του ΕΔΔΑ σε όλες τις περιπτώσεις απαρέγκλιτα, τυφλά και χωρίς καμία επιφύλαξη ή προϋπόθεση; Η απάντηση είναι, χωρίς αμφιβολία, αρνητική και μάλιστα τα τελευταία χρόνια το

ΕΔΔΑ δέχεται αμφισβήτηση από δικαστήρια αρκετών συμβαλλόμενων κρατών.

Ας εστιάσουμε, κατ' αρχάς, στη δική μας έννομη τάξη. Πρόσφατα, με την 840/2021³⁵ απόφαση του Αρείου Πάγου απορρίφθηκε αίτηση αναίρεσης του σωματείου με την επωνυμία «Τουρκική Ένωση Ξάνθης». Μετά τη διάλυσή του και αφού εξάντλησε τα εσωτερικά ένδικα μέσα, το προαναφερθέν σωματείο προσέφυγε στο ΕΔΔΑ, το οποίο έκρινε ότι παραβιάστηκε η ελευθερία της συνένωσης. Όταν, όπως σημειώθηκε ήδη, με τον ν. 4491/2017 προβλέφθηκε ότι η αίτηση ανάκλησης-μεταρρύθμισης αποφάσεων εκούσιας δικαιοδοσίας επιτρέπεται και μετά την έκδοση οριστικής απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με την οποία κρίνεται ότι η δικαστική απόφαση που δέχθηκε ή απέρριψε την αρχική αίτηση εκδόθηκε κατά παράβαση διάταξης ουσιαστικού δικαίου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κατατέθηκε σχετική αίτηση στο Τριμελές Εφετείο Θράκης, η οποία όμως απορρίφθηκε. Στη συνέχεια, ο Άρειος Πάγος απέρριψε την αίτηση αναίρεσης κατά της 96/2018 απόφασης του Τριμελούς Εφετείου Θράκης, κρίνοντας τη διάλυση του σωματείου αναλογικό μέτρο για την προστασία της δημόσιας τάξης.

Εξάλλου, το Συμβούλιο της Επικρατείας, αρχικά με αποφάσεις του Β' Τμήματος³⁶ και στη συνέχεια με απόφαση της Ολομέλειας,³⁷ έχει κρίνει ότι, προκειμένου να γίνει δεκτή ως βάσιμη αίτηση επανάληψης της διαδικασίας, σύμφωνα με το άρθρο 69Α του π.δ. 18/1989, και, ακολούθως, να εξαφανισθεί η βλαπτική για τον αιτούντα απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, απαιτείται να συντρέχουν σωρευτικώς επτά προϋποθέσεις:

«Α) Η διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ παράβαση διάταξης της ΕΣΔΑ να τελεί σε αιτιώδη συνάφεια προς το σκεπτικό και το διατακτικό της οικείας απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία, εφόσον εκδόθηκε επί αιτήσεως ακυρώσεως, μπορεί να είναι ακυρωτική ή απορριπτική, έτσι ώστε η άρση της εν λόγω παράβασης και των συνεπειών της να μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ολικής ή μερικής εξαφάνισης της πληττόμενης απόφασης, η οποία θα καταστήσει εκ νέου εκκρεμή την αίτηση ακυρώσεως και θα οδηγήσει είτε σε μεταβολή του διατακτικού της αρχικής απόφασης είτε/ και σε διαφορετική αιτιολογία αποδοχής ή απόρριψης της αιτήσεως ακυρώσεως, συμβατή προς την οικεία απόφαση του ΕΔΔΑ. Η προϋπόθεση αυτή δεν συντρέχει, ειδικότερα, στις περιπτώσεις που η εξαφάνιση της απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας δεν θα ήταν δυνατόν να άρει τις συνέπειες της διαγνωσθείσης εκ μέρους του ΕΔΔΑ παραβίασης του εκ της ΕΣΔΑ δικαιώματος του αιτούντος (π.χ. λόγω

κε με το άρθρο πρώτο του ν. 2717/1999, Α' 97), το οποίο προστέθηκε με το άρθρο 23 του ν. 3900/2010 (Α' 213).

30. Άρθρο 215 του ν. 4700/2020 (Α' 127). Στη δικονομία του Ελεγκτικού Συνεδρίου είχε προστεθεί σχετική διάταξη (άρθρο 121Α του π.δ. 1225/1981, Α' 304) ήδη με το άρθρο 75 του ν. 4055/2012 (Α' 51).

31. Άρθρα 525 και 526 του νέου Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (ο οποίος κυρώθηκε με το άρθρο πρώτο του ν. 4620/2019, Α' 96). Όμοιες διατάξεις περιείχαν και τα άρθρα 525 και 525Α του προϊσχύσαντος Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

32. Άρθρο 758 παρ. 1 εδάφιο γ' και δ' του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (π.δ. 503/1985, Α' 182), τα οποία προστέθηκαν με το άρθρο 29 του ν. 4491/2017 (Α' 152).

33. Βλ. τα συλλογικά έργα των P. POPELIER / S. LAMBRECHT / K. LEMMENS (επιμ.), *Criticism of the European Court of Human Rights, Shifting the Convention System: Counter-Dynamics at the National and EU Level*, Intersentia, Cambridge, 2016, σ. 3 επ., και M. BREUER (επιμ.), *Principled Resistance to ECtHR Judgments – A New Paradigm?*, Springer, Berlin, 2019, σ. 3 επ., με συμβολές για τη σχέση πολλών συμβαλλόμενων κρατών (και ιδίως των δικαστηρίων τους) με την ΕΣΔΑ. Επίσης, R. KUNZ, *Richter über internationale Gerichte?*, ό.π., υπόσημ. 1, σ. 102 επ., 218 επ.

34. Βλ., για παράδειγμα, BVerfGE 148, 296 (351-352, με περαιτέρω παραπομπές).

35. ΤΝΠ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ.

36. ΣτΕ 1992/2016 επταμ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, 1993/2016 επταμ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, 680/2017 επταμ., ΤΝΠ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ.

37. ΣτΕ 2208/2020 Ολομ., ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης).

Β) Η συμμόρφωση προς τη σχετική απόφαση του ΕΔΔΑ δεν συνεπάγεται παραβίαση κανόνα του Συντάγματος, το οποίο να μην υπερσχύει της ΕΣΔΑ, αλλά, πάντως, πρέπει να ερμηνεύεται, στο μέτρο του εφικτού, κατά τρόπο “φιλικό” προς την ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται και εφαρμόζεται από το ΕΔΔΑ [...].

Γ) Η συμμόρφωση προς την απόφαση του ΕΔΔΑ δεν οδηγεί σε παραβίαση άλλης υποχρέωσης της χώρας από το διεθνές δίκαιο, ιδίως δε από το ενωσιακό δίκαιο, η οποία, ενόψει του περιεχομένου της και των συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης και κατόπιν σταθμίσεως των συγκρουόμενων έννομων αγαθών, κρίνεται σημαντικότερη σε σχέση με εκείνη που απορρέει από το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ [...].

Δ) Η συμμόρφωση προς την απόφαση του ΕΔΔΑ δεν προσκρούει, λαμβανομένων υπόψη και των συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης, σε κάποιον άλλο επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος, η εξυπηρέτηση του οποίου, σταθμιζόμενη με την ανάγκη εκτέλεσης της απόφασης του ΕΔΔΑ, βάσει της αρχής της δίκαιης ισορροπίας, κρίνεται ότι υπερέχει [...].

Ε) Η απόφαση του ΕΔΔΑ, που αποδίδει στο Συμβούλιο της Επικρατείας παράβαση μίας ή περισσότερων διατάξεων της ΕΣΔΑ, δεν είναι εμφανώς ελλιπής, ασαφής ή αυθαίρετη ως προς τη νόμιμη ή την πραγματική της βάση σύμφωνα με τα κριτήρια που προκύπτουν από τη νομολογία του ίδιου του ΕΔΔΑ (και, ιδιαίτερα, της ευρείας σύνθεσής του), αλλά και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), τη θεμελιώδη αρχή της επικουρικότητας, διαδικαστικής και ουσιαστικής, του ελέγχου του ΕΔΔΑ, καθώς με τη συναφή υποχρέωσή του για επαρκή αιτιολόγηση των αποφάσεών του με τις οποίες διαπιστώνεται παράβαση της ΕΣΔΑ από κράτος μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης.

ΣΤ) Η διαπίστωση των επίμαχων παραβάσεων, που δέχθηκε η σχετική απόφαση του ΕΔΔΑ, δεν κλονίζεται από οψιγενή στοιχεία, που απορρέουν είτε από απόφαση του ίδιου του ΕΔΔΑ είτε από απόφαση του ΔΕΕ είτε, τέλος, από απόφαση ανώτατου δικαστηρίου της χώρας, με την οποία γίνεται ερμηνεία ή εφαρμογή του εθνικού δικαίου ικανή να θεμελιώσει το συμπέρασμα ότι, με βάση το νεότερο αυτό νομολογιακό δεδομένο, το ΕΔΔΑ δεν θα ενέμενε στην κρίση του περί της αποδοθείσης στο Συμβούλιο της Επικρατείας παραβάσεως της ΕΣΔΑ [...].

Ζ) Δεν έχει μεσολαβήσει πράξη κρατικού οργάνου, με την οποία να θεραπεύεται κατ’ ουσίαν η διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ παράβαση και να αίρονται τα δυσμενή για τον αιτούντα αποτελέσματά της, κατά τρόπο ώστε η επιδιωκόμενη από τον αιτούντα επανάληψη της διαδικασίας και εξαφάνιση της προσβαλλόμενης απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας να παρίσταται αλυσιστελής για την προστασία

των προσβληθέντων δικαιωμάτων του»³⁸.

Οι προϋποθέσεις είναι πολλές και ασφαλώς οι εν λόγω αποφάσεις δεν φαντάζουν τόσο φιλικές προς το ΕΔΔΑ. Ωστόσο, θα προσθέσω ότι τόσο το Β΄ Τμήμα όσο και η Ολομέλεια με τις αποφάσεις αυτές έκαναν δεκτές τις αιτήσεις του άρθρου 69Α του π.δ. 18/1989³⁹. Επιπλέον, αν εξετάσουμε τη νομολογία ανώτατων δικαστηρίων άλλων συμβαλλόμενων κρατών, μπορούμε να εντοπίσουμε εύκολα περιπτώσεις στις οποίες δεν τηρήθηκε η κατ’ άρθρο 46 παρ. 1 της ΕΣΔΑ υποχρέωση συμμόρφωσης ή δεν έγινε σεβαστό το νομολογιακό προηγούμενο του Στρασβούργου. Δεν αναφέρομαι μόνο στο Ρωσικό Συνταγματικό Δικαστήριο, το οποίο βάσει νόμου, άλλωστε, μπορεί να ελέγχει τη δεσμευτικότητα των αποφάσεων του ΕΔΔΑ⁴⁰, ή στο Πολωνικό, το οποίο την περασμένη εβδομάδα αποφάνθηκε ότι καταδικαστική απόφαση του ΕΔΔΑ δεν είναι δεσμευτική καθώς το ΕΔΔΑ δεν μπορεί να κρίνει αν και κατά πόσο το Πολωνικό Συνταγματικό Δικαστήριο δικαιοδοτεί με τρόπο που ανταποκρίνεται στις

38. Σχετικά με τις ανωτέρω προϋποθέσεις βλ. και Ι. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ-ΠΟΥΛΟ, Η Αίτηση Επανάληψης Διαδικασίας ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΕΔΛ-ΣτΕ), Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο, ό.π., υποσημ. 26, σ. 83 (100 επ.), ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Η σχέση μεταξύ Συντάγματος, ΕΣΔΑ και ενωσιακού δικαίου (και μεταξύ ΣτΕ, ΑΕΔ, ΕΔΔΑ και ΔΕΕ) στη νομολογία της Ολομέλειας και του Β΄ Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά το έτος 2020, www.humanrightscaselaw.gr. Πρβλ. επίσης τον σχολιασμό της απόφασης από την Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Νομολογιακές αποκλίσεις και αίτηση επανάληψης της ακυρωτικής δίκης – Με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ 2208/2020, ΘΠΔΔ, 2021, σ. 327 (339 επ.). Για τη σχέση μεταξύ ΣτΕ και ΕΔΔΑ βλ. και Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Ένας νομικός Λάζαρος... η αξιακή ομοιογένεια και ο συνταγματικός πλουραλισμός ως μέσα άρσης των συγκρούσεων μεταξύ εννόμων τάξεων, ΘΠΔΔ, 2020, σ. 487 επ.

39. Βλ. και τη νεότερη ΣτΕ 1670/2021 (Δ΄ Τμ.), αδημ.

40. Βλ. την αγγλική μετάφραση των σχετικών διατάξεων στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2016\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2016)006-e), καθώς και την οικεία γνωμοδότηση της Επιτροπής της Βενετίας στην ηλεκτρονική διεύθυνση, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)005-e). Βλ. σχετικά, επίσης, Α. ΜΑΤΤΑ / Α. ΜΑΖΜΑΝΙΑΝ, Russia: In Quest for a European Identity, σε: P. Popelier / S. Lambrecht / K. Lemmens (επιμ.), Criticism of the European Court of Human Rights, ό.π., υποσημ. 33, σ. 481 επ., J. KAHN, The Relationship between the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of the Russian Federation: Conflicting Conceptions of Sovereignty in Strasbourg and St Petersburg, EJIL, 2019, σ. 933 επ., καθώς και τις συμβολές των V. STARZHENETSKIY, The Execution of ECtHR Judgments and the ‘Right to Object’ of the Russian Constitutional Court, και M. KUIJER, The Perspective of the Venice Commission, σε: M. Breuer (επιμ.), Principled Resistance to ECtHR Judgments, ό.π., υποσημ. 33, σσ. 245 επ. και 275 επ., αντίστοιχα.

αρχές της δίκαιης δίκης, κατά τις διατάξεις του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ⁴¹. Αναφέρω ως παράδειγμα το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, το οποίο έχει επανειλημμένα υπογραμμίσει πως τα όρια της φιλικής προς το διεθνές δίκαιο ή ειδικότερα προς την ΕΣΔΑ ερμηνείας χαράσσονται από τον Θεμελιώδη Νόμο καθώς και ότι κατά την υποδοχή στην εσωτερική έννομη τάξη των αποφάσεων του Στρασβούργου που δεν αφορούν τη σχέση κράτους-πολίτη, αλλά πολυπολικές σχέσεις πρέπει να συνεκτιμώνται τα συμφέροντα και του προσώπου που δεν ήταν διάδικος ενώπιον του ΕΔΔΑ⁴².

Η απόκλιση των δικαστηρίων των συμβαλλόμενων κρατών από το ερμηνευτικό δεδικασμένο, αλλά κυρίως η αθέτηση της υποχρέωσης συμμόρφωσης του άρθρου 46 παρ. 1 της Σύμβασης γεννά, φυσικά, ανασφάλεια δικαίου, αφού η αμφισβήτηση των δικαιοδοτικών κρίσεων του ΕΔΔΑ προκαλεί αβεβαιότητα ως προς το ποιος έχει τον τελευταίο λόγο για την επίλυση μιας διαφοράς. Αν, λάβουμε, επιπλέον, υπ' όψιν, αφενός, τη σχέση μεταξύ εθνικών δικαστηρίων και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία τελευταία κλυδωνίζεται λόγω της ολοένα ευρύτερης αμφισβήτησης της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, και, αφετέρου, τη σχέση μεταξύ Δικαστηρίου της Ένωσης και ΕΔΔΑ, καταλαβαίνουμε ότι δεν είναι εντελώς αθεμελίωτη η άποψη όσων μιλούν για ένα δικαστικό τρίγωνο των Βερμούδων⁴³ μεταξύ Στρασβούργου, Λουξεμβούργου και ανώτατων ή συνταγματικών εθνικών δικαστηρίων.

Το ζήτημα είναι αν και κατά πόσο ο συγκεκριμένος παραλληλισμός ή η κριτική κατά του συνταγματικού πλουραλισμού που καθιστά την προστασία των δικαιωμάτων «έρμαιο στο έλεος των δικαστών»⁴⁴ ή ο λόγος περί συνταγματικής απορρύθμισης μέσω του διαλόγου των δικαστών⁴⁵ αντικατοπτρίζει ή διαστρεβλώνει τη γενική εικόνα. Μολονότι δεν θεωρώ παρωχημένο το χομπσιανό

«auctoritas, non veritas, facit legem», νομίζω πως τα μελανά χρώματα δεν είναι ικανά να αποδώσουν τη γενική εικόνα της προστασίας των δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο⁴⁶, παρά το ότι ο διάλογος μεταξύ των δικαστών δεν εξελίσσεται πάντα ιδανικά. Δεν παίρνω θέση ως προς το αν είναι ορθή η οπτική γωνία του διεθνούς δικαίου ή εκείνη των εθνικών δικαστηρίων που ιεραρχούν το εθνικό Σύνταγμα στην κορυφή της πυραμίδας των κανόνων δικαίου ή, πάντως, θέλουν να διατηρήσουν κάποια περιθώρια που να επιτρέπουν τη διαφύλαξη της συνταγματικής ταυτότητας⁴⁷. Περιορίζομαι μόνο στην εκτίμηση ότι στο ορατό μέλλον δεν είναι ρεαλιστικό να περιμένουμε πως ο συνταγματικός πλουραλισμός θα εξαφανισθεί από το προσκήνιο⁴⁸. Ο τρόπος με τον οποίο θα γίνει πιο συντεταγμένος αυτός ο διάλογος των δικαστών δεν αποτελεί αντικείμενο της εισήγησής μου. Θα ήθελα μόνο να προσθέσω ότι από εθνικής σκοπιάς πρέπει να δοθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εξωστρέφεια στην εκπαίδευση των δικαστών. Δεν ξέρω αν ο σύγχρονος δικαστικός λειτουργός πρέπει να ανταποκρίνεται στο πρότυπο του δικαστή Ηρακλή κατά Dworkin. Πάντως, συμμερίζομαι την άποψη του καθηγητή Γιαννακόπουλου ότι ο δικαστής σήμερα «πρέπει να είναι ένας πολύπλευρα καταρτισμένος κοσμοπολίτης»⁴⁹.

41. Βλ. σχετικά Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟ, Πολωνία: Μια «ξένη» πλέον και στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης; Με αφορμή την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας της 24ης Νοεμβρίου 2021, <https://www.constitutionalism.gr>.

42. BVerfGE 148, 296 (355-356, με περαιτέρω παραπομπές). Για περαιτέρω παραδείγματα από άλλες έννομες τάξεις βλ. ενδεικτικά R. KUNZ, Richter über internationale Gerichte?, ό.π., υποσημ. 1, σ. 151 επ.

43. C. LENZ, Urteilsanmerkung zum EGMR-Urteil Matthews / Vereinigtes Königreich zur Geltung der EMRK für Akte der EG, EuZW, 1999, σ. 308 (311-312), J. BERGMANN, Das Bundesverfassungsgericht in Europa, EuGRZ, 2004, σ. 620.

44. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών, <https://www.constitutionalism.gr>.

45. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η συνταγματική απορρύθμιση, ΕφημΔΔ, 2017, σ. 73 επ.

46. Βλ. S. OETER, Rechtsprechungskonkurrenz zwischen nationalen Verfassungsgerichten, Europäischem Gerichtshof und Europäischem Gerichtshof für Menschenrechte, VVDStRL, 2007, σ. 361 (362). Βλ. επίσης Ε. ΑΡΓΥΡΟ, Η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, σε: Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΕΔΛ-ΣΤΕ), Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο, ό.π., υποσημ. 26, σ. 59 (69 επ.).

47. Ως προς την οπτική της ελληνικής θεωρίας για τη σχέση Συντάγματος και ΕΣΔΑ βλ. ενδεικτικά Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 168, Μ. ΣΑΡΗΓΓΙΑΝΙΔΗ, σε: Φ. Σπυρόπουλο ... [κ.ά.], Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017, άρ. 28 αρ. περ. 47 επ., Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟ, Συνταγματικό Δίκαιο, 2η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2018, σσ. 124-125, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Συνταγματικό Δίκαιο, 2η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 183. Από τη διεθνή βιβλιογραφία βλ., αντί πολλών, G. MARTINICO, Is the European Convention Going to Be 'Supreme'? A Comparative-Constitutional Overview of ECHR and EU Law before National Courts, EJIL, 2012, σ. 401 επ., S. OETER, Rechtsprechungskonkurrenz, ό.π., υποσημ. 46, σ. 365 επ.

48. Βλ. F. MERLI, Rechtsprechungskonkurrenz zwischen nationalen Verfassungsgerichten, Europäischem Gerichtshof und Europäischem Gerichtshof für Menschenrechte, VVDStRL, 2007, σ. 392 (393, 419).

49. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών, ό.π., υποσημ. 44, σ. 14. Βλ. και Ι. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟ, Η σχέση μεταξύ Συντάγματος, ΕΣΔΑ και ενωσιακού δικαίου, ό.π., υποσημ. 38, σ. 15.

Η ενδοοικογενειακή βία και οι επιπτώσεις της στις έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου – ιδίως μετά τον ν. 4800/2021*

Αικατερίνη Καραϊνδρου**

Στη μελέτη αναλύονται τα ακόλουθα επί μέρους ζητήματα αναφορικά με την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στην ελληνική έννομη τάξη με έμφαση στις επιπτώσεις της ενδοοικογενειακής βίας στις έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου: I. Εισαγωγή – Ποιοτικές και ποσοτικές όψεις φαινομένου, Α. Ενδοοικογενειακή βία ως προσβολή ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Β. Θύματα ενδοοικογενειακής βίας, Γ. Μορφές ενδοοικογενειακής βίας, II. Η νομοθετική αντιμετώπιση του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας, Α. Διεθνή κείμενα, α) Διεθνείς συμβάσεις, β) Αποφάσεις ΕΔΔΑ, Β. Ελληνικό δίκαιο, α) Ποινικού δικαίου διατάξεις, β) Αστικού δικαίου διατάξεις, III. Άσκηση βίας πριν ή κατά τη θεμελίωση έννομης σχέσης οικογενειακού δικαίου, Α. Λύση της μνηστείας για σπουδαίο λόγο (1347 ΑΚ), Β. Σύναψη γάμου (ανυπόστατος 1350 ΑΚ / ακυρώσιμος γάμος 1375 ΑΚ), IV. Ενδοοικογενειακή βία και συζυγικές σχέσεις κατά τη διάρκεια της διακοπής της συμβίωσης, Α. Εύλογη αιτία διακοπής της συμβίωσης και δικαίωμα διατροφής (1391 ΑΚ), Β. Λόγος επιείκειας για ρύθμιση συζυγικής στέγης (1393 ΑΚ), V. Ενδοοικογενειακή βία και διαζύγιο, Α. Μαχητό τεκμήριο ισχυρού κλονισμού της έγγαμης συμβίωσης (1439 παρ. 2 ΑΚ), Β. Η παροχή συγγνώμης και συναίνεσης του θύματος βίας ως αποσβεστικός λόγος του δικαιώματος διάζευξης, Γ. Χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης, VI. Ενδοοικογενειακή βία και σχέσεις γονέων-τέκνων, Α. Άσκηση βίας ως μέσο σωφρονισμού των τέκνων (1518 ΑΚ, άρθρο 4 ν. 3500/2006), Β. Αναμόρφωση του κεφαλαίου των σχέσεων γονέων-τέκνων με τον ν. 4800/2021, Γ. Ενδοοικογενειακή βία και ρύθμιση επιμέλειας μετά τη διακοπή της έγγαμης συμβίωσης (1514 ΑΚ), Δ. Ενδοοικογενειακή βία και προσδιορισμός του τόπου διαμονής του παιδιού, Ε. Ενδοοικογενειακή βία και ρύθμιση επικοινωνίας (1520 ΑΚ), ΣΤ. Ενδοοικογενειακή βία και αφαίρεση γονικής μέριμνας (1532 ΑΚ), Ζ. Ενδοοικογενειακή βία και έκπτωση από τη γονική μέριμνα (1537 ΑΚ), Η. Ενδοοικογενειακή βία και ελαττωμένη διατροφή (1495 ΑΚ), VII. Ενδοοικογενειακή βία και μονομερής λύση υιοθεσίας (1571 ΑΚ), VIII. Επίλογος.

ενδοοικογενειακή βία – οικογενειακό δίκαιο – διαζύγιο – γονική μέριμνα – επιμέλεια – συνεπιμέλεια – επικοινωνία – διατροφή – οικογενειακή στέγη – ν. 4800/2021

I. Εισαγωγή – Ποιοτικές και ποσοτικές όψεις φαινομένου

A. Ενδοοικογενειακή βία ως προσβολή ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Οι έννομες σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στην οικογένεια, είτε ανάμεσα στους συζύγους είτε ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά, είναι σημαντικές σε προσωπικό επίπεδο διότι η ανάπτυξη της προσωπικότητας κάθε ανθρώπου πραγματώνεται με το δικαίωμα του ατόμου να δημιουργεί συντροφικούς και συγγενικούς δεσμούς. Η οικογενειακή ζωή εκδηλώνεται ως μια διαρκής συνύπαρξη των ανθρώπων και εκφράζει το συναίσθημα της αμοιβαίας αφοσίωσής τους, δηλαδή τη βούλησή τους να δεσμευτούν μεταξύ τους. Ως κοινωνική ομάδα η οικογένεια δεν επιτελεί πλέον σημαντικό ρόλο στην οικονομική παραγωγική διαδικασία, αλλά της έχει ανατεθεί κατά κύριο λόγο η μέριμνα για την ανατροφή των ανήλικων τέκνων και την προαγωγή του κοινού βιοτικού επιπέδου¹.

Οι ως άνω παιδαγωγικές και ψυχικές λειτουργίες της οικογένειας κλονίζονται και αναιρούνται όταν στον χώρο των οικογενειακών σχέσεων εμφανίζονται βίαιες και κακοποιητικές συμπεριφορές από τα ίδια τα μέλη της. Αυτός ο χώρος απροϋπόθετης οικειότητας και ανθρωπίνης επαφής τραυματίζεται ανεπανόρθωτα από επιθετικές και εξαναγκαστικές συμπεριφορές με συνέπεια να διαψεύδεται εκκωφαντικά η αναμενόμενη ασφάλεια και προστασία που προσδοκά κάθε μέλος της οικογένειας.

Το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας συνίσταται σε ένα φάσμα κακοποιητικών συμπεριφορών, στις οποίες περιλαμβάνονται οι σωματικές, οι σεξουαλικές και οι ψυχολογικές επιθέσεις, η λεκτική και συναισθηματική κακοποίηση, η οικονομική εκμετάλλευση και η κοινωνική απομόνωση προκειμένου να διατηρήσει ο δράστης τον έλεγχο και την κυριαρχία επί του άλλου οικογενειακού μέλους. Ο δράστης είναι σε σταθερή σχέση και προσω-

* Εισήγηση στο επιμορφωτικό σεμινάριο του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου με θέμα «Ενδοοικογενειακή βία και Γυνακοκτονία – Σύγχρονοι προβληματισμοί», 10-11 Μαΐου 2022, Θεσσαλονίκη, και μέρος αυτής παρουσιάστηκε ειδικά για τα ζητήματα που ανέκυψαν μετά την εφαρμογή του ν. 4800/2021 στο Επιμορφωτικό Σεμινάριο της Εθνικής Σχολής Δικαστών με τίτλο «Ενδοοικογενειακή βία

και η διασύνδεσή της με τις νέες διατάξεις του οικογενειακού δικαίου», 4 Νοεμβρίου 2021. Το κείμενο διατηρεί το ύφος της προφορικής ανάλυσης της εισήγησης με περιορισμένες προσθήκες παραπομπών στη βιβλιογραφία και τη νομολογία μέχρι και τον Μάιο του έτους 2022.

** Πρωτοδίκης

1. Γ. ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, σε: Α. Γεωργιάδη / Μ. Σταθόπουλο, ΑΚ, τ. VII, 2007, σ. 20 επ.

πική αλληλεπίδραση με το θύμα και για αυτό, η ενδοοικογενειακή βία δεν αποτελεί ένα απομονωμένο ή μεμονωμένο γεγονός, αλλά ένα πλαίσιο επαναλαμβανόμενων επεισοδίων και πολλαπλών τακτικών βίας².

Λόγω της δυσχέρειας στην ανακοίνωση και την καταγραφή της ενδοοικογενειακής βίας στο όνομα της διατήρησης της οικογενειακής συνοχής υφίστανται διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου. Ιδίως στη σχετική βιβλιογραφία ερεiidεται αν η ενδοοικογενειακή βία είναι διαταξικό φαινόμενο επεκτεινόμενο στο σύνολο των οικογενειών ανεξάρτητα από το οικονομικό και μορφωτικό τους επίπεδο ή αν πλήττει ως παθογένεια πρωτίστως ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, με στοιχειώδη μόρφωση και χαμηλές εισοδηματικές διαστρωματώσεις. Σε κάθε περίπτωση πλέον αναγνωρίζεται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο πως το φαινόμενο δεν αποτελεί και δεν μπορεί να αποτελεί απλή ιδιωτική υπόθεση. Αντίθετα, συνιστά σοβαρή κοινωνική παθογένεια που παραβιάζει με συστηματικό και ύπουλο τρόπο την αξιοπρέπεια και την υγεία του ανθρώπου, ενώ συγχρόνως προκαλεί κοινωνικούς αποκλεισμούς και αναπαράγει διαστρεβλωμένους κοινωνικούς ρόλους, όπως τον στερεότυπο ρόλο του άνδρα, ως συζύγου και πατέρα, ο οποίος διατηρεί το σιωπηρό δικαίωμα να ασκεί βία στα άλλα μέλη προς διατήρηση της οικογενειακής τάξης και πειθαρχίας³.

Τον τελευταίο καιρό το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας για διάφορους ετερόκλητους λόγους επανήλθε στην επικαιρότητα και στον δημόσιο διάλογο με μεγάλη ένταση και επιτακτικότητα. Καταρχήν τα τελευταία δύο έτη παρατηρήθηκε σε ελληνικό και πανευρωπαϊκό επίπεδο αύξηση περιστατικών ενδοοικογενειακής και έμφυλης βίας, λόγω των συνθηκών του εγκλεισμού και της αναγκαστικής παραμονής στον ίδιο χώρο των μελών της οικογένειας σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία για έναν σημαντικό αριθμό ατόμων και οικογενειών ως αποτέλεσμα της νέας υγειονομικής και οικονομικής κρίσης που δημιούργησε ο Covid-19. Επίσης, το τελευταίο έτος την επικαιρότητα απασχόλησαν πολλές δολοφονίες γυναικών στην Ελλάδα ως τραγική αποτύπωση της έμφυλης βίας, οι περισσότερες εκ των οποίων αποδίδονται στην ενδοοικογενειακή βία ως παράγοντα φονικότητας.

B. Θύματα ενδοοικογενειακής βίας

Τα θύματα βίας στην οικογένεια είναι κατά κύριο λόγο

2. Σ. ΓΚΡΟΖΟΣ, Ο νόμος 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία, σε: Ενδοοικογενειακή Βία: Προοπτικές μετά το ν. 3500/2006, Πρακτικά Επιμορφωτικής Ημερίδας, 28.06.2007, 2008, σ. 151.

3. Ν. ΛΙΒΟΣ, Σκέψεις για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, Ε. ΦΕΡΕΤΗ, Η κακοποίηση του παιδιού στο πλαίσιο της οικογένειας. Σύγχρονες τάσεις και προοπτικές, αμφότερα σε: Ενδοοικογενειακή Βία: Προοπτικές μετά το ν. 3500/2006, ό.π., σσ. 178, 252.

οι γυναίκες, τα παιδιά και οι υπερήλικες. Φυσικά έχουν καταγραφεί και περιστατικά κακοποίησης ανδρών από τις συζύγους τους, τα οποία είναι ως προς την έκταση, τη συχνότητα, τη δυναμική και τις επιπτώσεις πολύ πιο περιορισμένα σε σχέση με τη βία που ασκείται στα άλλα μέλη της οικογένειας.

Η βία κατά των γυναικών συχνά αποδίδεται σε αποκλίσεις του χαρακτήρα, σε διαταραχές της προσωπικότητας των δραστών⁴, σε κοινωνικά στρεσογόνους παράγοντες που συνδέονται με πολιτιστικά πρότυπα, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και τη χαμηλή οικονομική διαστρωμάτωση των δραστών. Η ατομική παθολογική συμπεριφορά και οι κοινωνικές ανισότητες αποτελούν σημαντικά άλλα όχι αποκλειστικά αίτια του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος των γυναικών. Κατά γενικώς παραδεκτή πλέον θέση, όπως αυτή αποτυπώνεται σε διεθνή κείμενα, η ενδοοικογενειακή βία σε βάρος των γυναικών είναι στη συντριπτική πλειοψηφία των εκδηλώσεών της «έμφυλη βία», ήτοι βία με σκοπό την επιβολή, εδραίωση και διατήρηση της ανδρικής κυριαρχίας και αντίστοιχα της γυναικείας υποταγής. Θεωρείται, λοιπόν, έκφραση της ιστορικά εκπεφρασμένης ανισότητας στις σχέσεις ανδρών και γυναικών και αποτελεί εμπόδιο για τις γυναίκες να απολαύσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα⁵. Η βία κατά της συζύγου εντός της οικογενειακής συμβίωσης δεν αφορά μόνο το άμεσο θύμα της πράξης, αλλά συνιστά μια αντανάκλαστική ψυχολογική και συναισθηματική κακοποίηση του ανηλικού μέλους όταν εκτίθεται ως «αμέτοχος θεατής» για μεγάλο χρονικό διάστημα σε διάφορες μορφές ενδοοικογενειακής βίας. Τα ανήλικα μέλη της οικογένειας δημιουργούν ταυτίσεις είτε με τον κακοποιητή είτε με το θύμα με αποτέλεσμα να αναπαράγονται στερεότυπα επιβολής ή υπακοής.

Η άσκηση βίας μπορεί να κατευθύνεται ευθέως προς τα ανήλικα μέλη της οικογένειας από αμφότερους τους γονείς προκειμένου οι ανήλικοι να εναρμονιστούν με τα πρότυπα συμπεριφοράς και ηθικής που υιοθετεί η οικογένεια. Εντάσσεται δε η άσκηση βίας στη διαδικασία της «κοινωνικοποίησης» των ανηλίκων, προκειμένου να επιβληθεί η πειθαρχία στην οικογενειακή τάξη, να διατηρηθεί το γονεϊκό κοινωνικό κύρος και να μεταδοθούν εκπαιδευτικές και κοινωνικές αρχές. Τα αίτια και στην περίπτωση

4. ΑΠ 1498/2007 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ: Ορθή καταδίκη του αναιρεσειόντος για απόπειρα ανθρωποκτονίας σε ήρεμη ψυχική κατάσταση από δράστη με μειωμένο καταλογισμό κατά το άρθρο 36 ΠΚ, ο οποίος, πάσχων από παραληρητική ζηλοτυπική διαταραχή και έχοντας ελαττωμένη ικανότητα αντίληψης του αδικού χαρακτήρα της πράξης του, αποφάσισε να σκοτώσει τη σύζυγό του με ξύλινο ρόπαλο προκαλώντας της θλαστικά τραύματα.

5. Β. ΑΡΤΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ενδοοικογενειακή κακοποίηση γυναικών, 2006, σ. 16 επ., Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, Η ενδοοικογενειακή βία: Πτυχές του Αστικού Δικαίου πριν και μετά το ν. 3500/2006, σε: Συλλογικό Έργο «Το οικογενειακό Δίκαιο στον 21ο αιώνα», 2021, σ. 17 επ.

ση αυτή σχετίζονται με τα ψυχοπαθολογικά χαρακτηριστικά των δραστών, με προκαταλήψεις αναφορικά με την παιδαγωγική καταλληλότητα της σωματικής τιμωρίας καθώς και με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες κάθε οικογένειας. Ειδική μνεία δε πρέπει να γίνει για τη βία σε βάρος παιδιών που έχουν αναπηρία, ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και παρουσιάζουν δυσκολίες στον χειρισμό, λόγω της ματαίωσης των προσδοκιών των γονέων από την ελλειμματική τους ανάπτυξη και τη θεώρηση των ως άνω τέκνων ως χαμηλής αναπαραγωγικής αξίας. Επίσης, αξίζει να τονισθεί ο ρόλος του άλλου γονέα στις περιπτώσεις κακοποίησης του παιδιού από τον σύζυγό του. Στις περιπτώσεις αυτές, τις περισσότερες φορές ο γονέας γνωρίζει την άσκηση σωματικής ή λεκτικής βίας, ακόμα και αν ο ίδιος είναι αμέτοχος. Η αντίδρασή του επηρεάζεται από τη δυναμική των ενδοοικογενειακών σχέσεων, από τη σοβαρότητα και τα χαρακτηριστικά της κακοποίησης, την ποιότητα της συζυγικής ή συντροφικής σχέσης και την ποιότητα του δεσμού γονέα-παιδιού⁶.

Τέλος, θύματα βίας στην οικογένεια αποτελούν τα ηλικιωμένα μέλη της, χωρίς πάντως η εν λόγω μορφή να απασχολεί τις δικαστικές αρχές και τις κοινωνικές υπηρεσίες⁷. Η έκταση αυτής της μορφής της ενδοοικογενειακής βίας είναι ακόμη πιο δύσκολο να εντοπιστεί και να καταγραφεί λόγω της μη δημοσιοποίησης των περιστατικών από τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, είτε λόγω δυσχέρειας μετακίνησης είτε λόγω φόβου εκδίκησης (κυρίως εγκλεισμού τους σε κάποιο ίδρυμα) είτε γιατί δεν θέλουν να εκθέσουν το πρόσωπο του δράστη, που συνήθως είναι οικείος τους. Η άσκηση σωματικής ή και σεξουαλικής βίας σε βάρος ηλικιωμένων συχνά οφείλεται στο γεγονός ότι οι τελευταίοι, λόγω μειωμένων πνευματικών ικανοτήτων, αδυνατούν να αντιληφθούν το είδος της επαφής ή αδυνατούν να προβάλλουν αντίσταση.

Γ. Μορφές ενδοοικογενειακής βίας

Η ενδοοικογενειακή βία αφορά σε οποιαδήποτε συμπεριφορά μέσα σε μια σχέση που μπορεί να προκαλέσει σωματική, ψυχολογική ή/και σεξουαλική ζημία και λαμβάνει τις ακόλουθες βασικές μορφές⁸: α) Τη σωματική

βία, η οποία ορίζεται ως η σκόπιμη χρήση της σωματικής δύναμης με δυνατότητα να προκληθεί θάνατος, ανικανότητα ή ζημία. Η σωματική βία περιλαμβάνει, αλλά δεν περιορίζεται σε: γρατσούνισμα, ώθηση που οδηγεί σε πτώση, βίαιο άρπαγμα, δάγκωμα, πνίξιμο, σπρώξιμο, τράβηγμα μαλλιών, χτύπημα, κάψιμο, χρήση όπλου. β) Τη σεξουαλική βία, η οποία διαιρείται σε: i) χρήση της σωματικής δύναμης για να εξαναγκαστεί ένα άτομο να συμμετέχει σε μια σεξουαλική πράξη ενάντια στη θέλησή του, ανεξάρτητα από το εάν ή όχι η πράξη ολοκληρώνεται, ii) αποπειραθείσα ή ολοκληρωμένη σεξουαλική πράξη εναντίον ενός ατόμου, το οποίο είναι ανίκανο να καταλάβει τη φύση ή τους όρους της πράξης, ώστε να αρνηθεί τη συμμετοχή του ή να εκφράσει την απροθυμία του να συμμετέχει σε αυτή (π.χ. λόγω ασθένειας, νοητικής υστέρησης, επιρροής οιοπνεύματος ή άλλων ουσιών, εκφοβισμού ή πίεσης). γ) Τη λεκτική βία, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ψυχολογική και εμπεριέχει ένα ευρύ φάσμα συμπεριφορών που κινούνται από φωνές και εξυβρίσεις έως λεκτικό εξευτελισμό, συνεχείς επικρίσεις, απειλές και λεκτική τρομοκράτηση του θύματος. δ) Την οικονομική βία, η οποία έγκειται στις πράξεις εκείνες που ως σκοπό έχουν τον έλεγχο των περιουσιακών στοιχείων και των εσόδων των μελών της οικογένειας. Στην περίπτωση αυτή, ο θύτης απαιτεί να γνωρίζει κάθε στιγμή για οποιοδήποτε έσοδο ή έξοδο του θύματος και το σύνολο των γενικότερων οικονομικών συναλλαγών να γίνεται μόνον κατόπιν της δικής του απόφασης. Επίσης, ο θύτης είναι πιθανό να απαγορεύει τη συμμετοχή του θύματος στην αγορά εργασίας και να του αποσπά τα όποια έσοδα, έτσι ώστε να το καθιστά οικονομικά εξαρτώμενο. Τέτοιου είδους πρακτικές είναι πολύ πιθανό να οδηγήσουν σε γενικότερη κοινωνική απομόνωση, καθιστώντας την οικονομική αποστέρηση ως μια μορφή ελέγχου της οποίας η φύση μπορεί να είναι είτε ψυχολογική είτε σωματική. ε) Την ψυχολογική/συναισθηματική βία: η πρόκληση τραύματος στο θύμα με χειριστικές και εξαναγκαστικές πρακτικές, όταν έχει υπάρξει προγενέστερη σωματική ή σεξουαλική κακοποίηση ή προγενέστερη απειλή σωματικής ή/και σεξουαλικής κακοποίησης. Η ψυχολογική κακοποίηση μπορεί να περιλαμβάνει, αλλά δεν περιορίζεται στα εξής: ταπείνωση, έλεγχος, σκόπιμη μειωτική συμπεριφορά, επιβολή απομόνωσης από στενό και ευρύτερο περιβάλλον, απαγόρευση της πρόσβασης σε μεταφορικά μέσα ή σε τηλέφωνο κ.ά., άρνηση πρόσβασης σε χρήματα και άλλους οικονομικούς πόρους, απειλή για την απώλεια της επιμέλειας των παιδιών, καθώς και σπάσιμο αντικειμένων ή καταστροφή περιουσιακών στοιχείων. Μια επιπλέον μορφή συντροφικής βίας, η οποία εντάσσεται στο φάσμα της συναισθηματικής κακοποίησης, είναι το «gaslighting», δηλαδή η απόπειρα χειραγώγησης ενός προσώπου με στόχο να αμφισβητηθεί η ορθότητα της σκέψης του, και οδηγεί το θύμα να αμφιβάλει για τα συναισθήματα και τη λογική του.

6. Ι. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η αστική διάσταση στα ζητήματα τα σχετικά με την προσβολή της γενετήσιας ελευθερίας εντός της οικογένειας, Εισήγηση σε επιμορφωτικό σεμινάριο της Εθνικής Σχολής Δικαστικών Λειτουργιών με θέμα «Ερμηνευτικά ζητήματα σχετικά με τα εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας. Ποινική, αστική και πειθαρχική ευθύνη», δημοσιευμένη σε https://www.esdi.gr/nex/images/stories/pdf/epimorfosi/2021/argyropoulou_2021.pdf.

7. Α. ΠΙΤΣΕΛΑ, Βία κατά ηλικιωμένων, σε: Τιμητικό Τόμο Α. Ψαρούδα-Μπενάκη, 2008, σ. 1363.

8. Σ. ΣΟΥΛΗ-ΚΑΤΣΑΝΤΩΝΗ, Η φαινομενολογία της ενδοοικογενειακής βίας, σε: Ενδοοικογενειακή Βία: Προοπτικές μετά τον ν. 3500/2006, ό.π., σ. 237 επ., και Ε. ΦΕΡΕΤΗ, ό.π., σ. 251 επ.

II. Η νομοθετική αντιμετώπιση του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας

A. Διεθνή κείμενα

Υπό τις συνθήκες αυτές, τις τελευταίες δεκαετίες πολλοί διεθνείς οργανισμοί κατηύθυναν με συγκεκριμένες αποφάσεις τα νομοθετικά όργανα των κρατών μελών τους προς τη θεσμοθέτηση δικαίων κανόνων για την εξάλειψη της ενδοοικογενειακής βίας, αλλά και την παροχή αποτελεσματικής βοήθειας στα θύματα αυτής⁹. Στο πλαίσιο τούτο, πολλά ευρωπαϊκά κράτη διαμόρφωσαν, κυρίως από τις αρχές του 21ου αιώνα, ένα σύγχρονο νομοθετικό πλαίσιο προς καταπολέμηση του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας.

α) Διεθνείς συμβάσεις

Το 1979, υιοθετείται από τον ΟΗΕ η Διεθνής Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων σε βάρος των Γυναικών (CEDAW), στην οποία ορίζεται η υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών- μελών να λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για να εξασφαλίσουν την πλήρη ισότητα, ανάπτυξη και πρόοδο των γυναικών. Στη Σύμβαση δεν γίνεται ρητή αναφορά σε όλο το φάσμα της βίας κατά των γυναικών, αλλά στην παράνομη διακίνηση των γυναικών, στην εκμετάλλευση της πορνείας και άλλες όψεις του φαινομένου της εμπορίας ανθρώπων. Το 1980, στη Διάσκεψη της Κοπεγχάγης εγκρίθηκε Ψήφισμα σχετικά με τις «κακοποιημένες γυναίκες και τη βία στην οικογένεια», ενώ στο Καταληκτικό της Κείμενο γίνεται αναφορά για την ενδοοικογενειακή βία και αναγνωρίζεται η ευθύνη των κυβερνήσεων για την πρόληψή της. Η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στη Βιέννη το 1992 ήταν το ορόσημο για την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών, καθώς στη Διακήρυξη της Βιέννης και το Πρόγραμμα Δράσης εμπεριέχεται ξεχωριστό κεφάλαιο για τα δικαιώματα των γυναικών, κατά το οποίο διασφαλίζεται ότι τα δικαιώματά τους είναι μέρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και υποστηρίζεται ότι η βία κατά των γυναικών θα έπρεπε να συνιστά παραβίασή τους. Στο άρθρο 1 ορίζεται η βία κατά των γυναικών ως: «οποιαδήποτε πράξη έμφυλης βίας, η οποία έχει ως αποτέλεσμα ή είναι δυνατό να έχει ως αποτέλεσμα τη σωματική, σεξουαλική ή ψυχολογική βλάβη ή πόνο στις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών για τέτοιες πράξεις, του εξαναγκασμού, ή της αυθαίρετης στέρησης της ελευθερίας, είτε συμβαίνει στη δημόσια είτε στην ιδιωτική ζωή».

Τον Μάιο του 2011, υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Σύμβαση της Κωνστα-

ντινούπολης), η οποία κυρώθηκε με τον ν. 4531/2018¹⁰. Η Σύμβαση αντιμετωπίζει σφαιρικά και διεξοδικά τις διαφορετικές μορφές βίας κατά των γυναικών, αποδίδοντας το φαινόμενο αυτό στο ευρύτερο πλαίσιο της έμφυλης βίας, εξαιτίας της ανισότητας των φύλων και της έλλειψης σεβασμού προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη γυναικεία αξιοπρέπεια. Σύμφωνα με το άρθρο 3 εδάφιο β' της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης: «Ο όρος 'ενδοοικογενειακή βία' περιλαμβάνει κάθε πράξη φυσικής, σεξουαλικής, ψυχολογικής ή οικονομικής βίας, η οποία συμβαίνει εντός της οικογένειας ή οικογενειακής μονάδας, ή μεταξύ πρώην ή νυν συζύγων ή συντρόφων, ανεξάρτητα ή όχι του κατά πόσο ο δράστης μοιράζεται ή έχει μοιραστεί την ίδια κατοικία με το θύμα».

Από τον ανωτέρω ορισμό προκύπτουν ποικίλα συμπεράσματα. Πρώτον, σχετικά με τις μορφές εκδήλωσης του φαινομένου, ο ορισμός αναφέρει ρητά ότι δεν περιορίζεται μόνο σε άσκηση σωματικής βίας, αλλά και ψυχολογικής (υποτίμηση αξιοπρέπειας, χειραγώγηση, προσβολή προσωπικότητας), οικονομικής βίας (στέρηση οικονομικών πόρων απαραίτητων για τη διαβίωση του θύματος), όπως επίσης και σεξουαλικής βίας και παρενόχλησης. Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς πολλές εκδηλώσεις ενδοοικογενειακής βίας δεν γίνονται αντιληπτές από τα θύματα, τα οποία πιστεύουν ότι, εφόσον δεν κακοποιούνται σωματικά, δεν υφίστανται κανένα είδος εκμετάλλευσης ή βίας. Σε δεύτερο βαθμό, ο ορισμός ορθώς χρησιμοποιεί μια διευρυμένη έννοια των όρων της οικογένειας και της συντροφικότητας, και τονίζει – προς αποφυγή παρεξηγήσεων – ότι η ενδοοικογενειακή βία τυγχάνει εφαρμογής ανεξαρτήτως αν ο δράστης έχει μοιραστεί, μοιράζεται ή όχι την ίδια κατοικία με το θύμα. Επιπλέον, όσον αφορά το πρόσωπο του θύματος, δεν γίνεται ρητή και περιοριστική αναφορά στη Σύμβαση, αφού το ε' εδάφιο του ίδιου άρθρου αναφέρει πως ο όρος «θύμα» περιλαμβάνει οποιοδήποτε πρόσωπο το οποίο αποτελεί αντικείμενο της συμπεριφοράς που προσδιορίζεται στο εδάφιο β'. Επομένως, θύμα ενδοοικογενειακής βίας μπορεί να είναι οποιοδήποτε μέλος της οικογένειας, ωστόσο – στατιστικά μιλώντας – θύματα της συμπεριφοράς αυτής τυγχάνουν, κατά κύριο λόγο, οι γυναίκες, τα ανήλικα τέκνα και οι ηλικιωμένοι συγγενείς. Η Σύμβαση απαιτεί από τις κυβερνήσεις να εξετάζουν κάθε περίπτωση βίας κατά των γυναικών ή ενδοοικογενειακής βίας κατά τον καθορισμό της επιμέλειας και των δικαιωμάτων επίσκεψης των παιδιών και να εξασφαλίζουν ότι οι ρυθμίσεις δεν θέτουν σε κίνδυνο τη μητέρα ή το παιδί.

9. Για το διεθνές πλαίσιο προστασίας βλ. αναλυτικά σε Α.-Μ. ΚΩΝΣΤΑ, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο, 2020, σ. 89 επ.

10. Για την εν λόγω σύμβαση βλ. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗ, Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, 2022, σ. 223, Α.-Μ. ΚΩΝΣΤΑ, ό.π., σ. 100, Α. ΠΛΕΥΡΗ, Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης για τη βία κατά των γυναικών και η υπογραφή της από την Ελλάδα και την Κύπρο, ΔτΑ, 2017, σ. 853 επ.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί η Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού, που κυρώθηκε με τον ν. 2101/1992¹¹, η οποία προσκαλεί τα κράτη μέλη να υιοθετήσουν, να ενισχύσουν και να εφαρμόσουν νομοθεσία που να απαγορεύει την ενδοοικογενειακή βία, να περιγράφει τιμωρητικά μέτρα, να καθιερώνει κατάλληλη νομική προστασία ενάντια στην ενδοοικογενειακή βία και περιοδικώς να επιθεωρεί, να αξιολογεί και να αναθεωρεί αυτούς τους νόμους και τις ρυθμίσεις, προκειμένου να διασφαλίζει την αποτελεσματικότητά τους για την εξάλειψη της ενδοοικογενειακής βίας.

β) Αποφάσεις ΕΔΔΑ

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) του 1950 είναι η βασική συνθήκη για τα ανθρώπινα δικαιώματα στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η απόλαυση των δικαιωμάτων της Σύμβασης πρέπει να γίνεται σεβαστή χωρίς καμία διάκριση, για οποιοδήποτε λόγο, συμπεριλαμβανομένου του φύλου, όπως ορίζεται στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ¹². Την τελευταία δεκαετία, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με πολλές αποφάσεις του, ερμήνευσε τα άρθρα της ΕΣΔΑ και συγκεκριμένα τα άρθρα 3, 8 και 14, τα οποία, μεταξύ άλλων, αναφέρονται και στο θέμα της βίας κατά των γυναικών, συμβάλλοντας έτσι στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών. Στη απόφαση ΕΔΔΑ της 08.07.2021, *Tkheldze κατά Γεωργίας*, το Δικαστήριο επισήμανε την αποτυχία των γεωργιανών αρχών να προστατεύσουν την κόρη της προσφεύγουσας από ενδοοικογενειακή και έμφυλη βία του πρώην συντρόφου της, με αποτέλεσμα τον θάνατό της, λόγω μη διεξαγωγής αποτελεσματικής έρευνας για τον θάνατό της, και έκρινε ομόφωνα ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 2 (δικαίωμα στη ζωή/έρευνα) σε συνδυασμό με το άρθρο 14 (απαγόρευση διακρίσεων) της ΕΣΔΑ. Εν προκειμένω, η κόρη της προσφεύγουσας είχε επανειλημμένα καταγγείλει την κακοποιητική συμπεριφορά του συντρόφου της, αλλά η αστυνομία της εξήγησε ότι δεν μπορούσαν να τον συλλάβουν, καθώς απουσίαζε κάθε μορφή φυσικής επίθεσης εναντίον της, και πρότεινε την εναλλακτική λύση «να βάλει τα αδέλφια της να τον ξυλοκοπήσουν». Τελικά, ο πρώην σύντροφός της εμφανίστηκε στον χώρο εργασίας της κόρης της προσφεύγουσας και την πυροβόλησε με αποτέλεσμα τον θάνατό της, στη συνέχεια έστρεψε το όπλο στον εαυτό του και αυτοκτόνησε. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η αδράνεια της αστυνομίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια συστημική αποτυχία των αστυνομικών και δικαστικών αρχών να αντιμετωπίσουν την έμφυλη βία. Ομοίως, με την ΕΔΔΑ της 22.06.2021, *R.B. κατά Εσθονίας*, το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση

των άρθρων 3 και 8 της ΕΣΔΑ λόγω αναποτελεσματικής αντιμετώπισης των σεξουαλικής φύσης αδικημάτων που κατήγγειλε ότι υπέστη η προσφεύγουσα από τον πατέρα της και συγκεκριμένα λόγω του επ' ωφελεία του τελευταίου γενόμενου δεκτού από το Ακυρωτικό δικονομικού απαραδέκτου αποδεικτικής αξιοποίησης της κατάθεσής της. Στην υπόθεση ΕΔΔΑ της 10.12.2020, *Tölle κατά Κροατίας*, το Δικαστήριο ασχολήθηκε με την ποινική καταδίκη μιας προέδρου ένωσης προστασίας γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας για προσβολή προσωπικότητας ενός πατέρα, ο οποίος σε ραδιοφωνική συνέντευξη υποστήριξε ότι η ως άνω ένωση είναι υπεύθυνη για την απαγωγή του παιδιού του από τη μητέρα. Η πρόεδρος αυτής της ένωσης απάντησε ότι η οργάνωσή της δεν συμμετείχε στη φυγή της μητέρας με την κόρη και ότι η σύζυγος αναζήτησε βοήθεια και έφυγε από τη χώρα λόγω της κακοποίησής της από τον σύζυγό της. Η απόφαση δικαίωσε την προσφεύγουσα, αναγνωρίζοντας ότι είχε παραβιαστεί το δικαίωμά της στην ελευθερία της έκφρασης και διατύπωσε τον προβληματισμό ότι η ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών, στις διάφορες μορφές της, ακόμα δεν αναγνωρίζεται επαρκώς ως «πραγματική βία». Το αποτέλεσμα που προκαλείται από την ποινική καταδίκη της προέδρου ενός οργανισμού που προστατεύει και υποστηρίζει τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας μπορεί να συμβάλει στην περαιτέρω αποσιώπηση της ενδοοικογενειακής βίας και αναδεικνύει ότι το βασικό πρόβλημα της ενδοοικογενειακής βίας σε αυτήν την περίπτωση, και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, δεν αποκαλύφθηκε ούτε συζητήθηκε επαρκώς. Το ΕΔΔΑ επέκρινε, επίσης, την προσέγγιση των εθνικών δικαστηρίων στο να περιορίσουν την ανάλυσή τους στο γεγονός ότι ο σύζυγος-κακοποιητής δεν είχε ποτέ καταδικαστεί για ενδοοικογενειακή βία. Η θέση του ΕΔΔΑ είναι ότι «είναι παράλογο» να απαιτείται απόδειξη ποινικής καταδίκης σε σχέση με ισχυρισμούς περί ενδοοικογενειακής βίας στο πλαίσιο υπόθεσης δυσφήμισης ή προσβολής. Κι αυτό, διότι μόνο σε πολύ λίγες περιπτώσεις η ενδοοικογενειακή βία οδηγεί σε ποινική καταδίκη του κακοποιητή, ακόμα κι όταν τέτοιες υποθέσεις φτάνουν στα ποινικά δικαστήρια. Περαιτέρω, στη απόφαση ΕΔΔΑ της 10.02.2020, *Buturugă κατά Ρουμανίας*, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι οι ρουμανικές αρχές απέτυχαν να παράσχουν αποτελεσματική προστασία στην προσφεύγουσα, η οποία υπήρξε θύμα σωματικής και ψυχολογικής βίας από τον πρώην σύζυγό της, καθώς, παρά την ύπαρξη κατάλληλου νομικού πλαισίου, δεν αντιμετώπισαν την υπόθεσή της ως περίπτωση ενδοοικογενειακής βίας, παραβιάζοντας τη θετική υποχρέωση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ για αποτελεσματική έρευνα τέτοιου είδους υποθέσεων, όπως η υποχρέωση αυτή ερμηνεύεται βάσει και των ορισμών της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα, διαπιστώθηκε παραβίαση της θετικής υποχρέωσης του κράτους για προστασία της ιδιωτικής ζωής βάσει του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, καθώς οι εθνι-

11. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, ό.π., σ. 217, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, Η επιμέλεια του παιδιού κατά τον Αστικό Κώδικα Μετά τον Ν. 4800/2021, 2021, σ. 62.

12. Α.-Μ. ΚΩΝΣΤΑ, ό.π., σ. 94 επ.

κές αρχές δεν εξέτασαν τον ισχυρισμό της προσφεύγουσας για «διαδικτυακό εκφοβισμό» από τον πρώην σύζυγό της, κρίνοντας ότι αυτός δεν σχετιζόταν με τη σωματική βία που της είχε ασκηθεί, παρόλο που ο «διαδικτυακός εκφοβισμός» αποτελεί και αυτός μορφή ενδοοικογενειακής βίας. Απόφαση-ορόσημο για την αναγνώριση της ενδοοικογενειακής βίας ως μορφής διάκρισης λόγω φύλου που επιφέρει παραβίαση του άρθρου 14, καθιερώνοντας παράλληλα θετική υποχρέωση του κράτους να προστατεύει ουσιαστικά τις γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας, υπήρξε η ΕΔΔΑ της 09.06.2009, *Oruz κατά Τουρκίας*. Το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με τα άρθρα 2 και 3 της ΕΣΔΑ, η οποία απέρρευε από τη γενικότερη στάση των τοπικών αρχών που αντιμετωπίζουν φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας ως ιδιωτικές και όχι ως ποινικές υποθέσεις, αλλά και από τις μη αποτρεπτικές ποινές που επιβάλλουν τα δικαστήρια επικαλούμενα έννοιες όπως το έθιμο, η παράδοση και η τιμή. Πέρα από το γεγονός ότι αναγνωρίστηκε θετική υποχρέωση των κρατικών αρχών να προστατεύουν τις γυναίκες-θύματα ενδοοικογενειακής βίας επιδεικνύοντας τη δέουσα επιμέλεια, αποτρέποντας και διερευνώντας τέτοια περιστατικά, εντύπωση προκαλεί το ότι το Δικαστήριο κινήθηκε προς την κατοχύρωση της ουσιαστικής ισότητας.

Β. Ελληνικό δίκαιο

α) Ποινικού δικαίου διατάξεις

Στην Ελλάδα, η πρώτη νομοθετική απόπειρα ανάδειξης και αντιμετώπισης του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας έγινε με τον ειδικό ν. 3500/2006 «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας»¹³. Πρόκειται για τον νόμο που ρύθμισε για πρώτη φορά συνολικά το κοινωνικό πρόβλημα της βίας μέσα στο σπίτι, το οποίο σε συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο αναδείχθηκε σε πρόβλημα δημοσίου ενδιαφέροντος¹⁴. Και τούτο, διότι η παλαιότερη και βαθύτατα ριζωμένη στην ελληνική κοινωνία αντίληψη αντιμετώπιζε διαχρονικά και αδιάλειπτα τις εκδηλώσεις βίας, στο πεδίο του οικογενειακού περιβάλλοντος, ως μια υπόθεση κατ' εξοχήν ιδιωτική. Προκρίθηκε

δε η νομοτεχνική οδός θέσπισης ενός ειδικού και ενιαίου νομοθετήματος, στο οποίο περιλαμβάνονται διατάξεις ποινικού και αστικού δικαίου, ουσιαστικού και δικονομικού, αναδεικνύοντας την ανάγκη αδιαίρετης θεσμικής ρύθμισης αυτού του κοινωνικού φαινομένου¹⁵.

Ο νόμος αυτός προέβλεπε και τυποποιούσε ως ποινικά αδικήματα τις σοβαρότερες και απεχθέστερες αξιόποινες πράξεις οι οποίες εκδηλώνονται «μέσα στην οικογένεια και προσβάλλουν τη σωματική ακεραιότητα και υγεία (άρθρο 6), την προσωπική ελευθερία (άρθρο 7), τη γενετήσια ελευθερία (άρθρο 8 σε συνδυασμό με το άρθρο 1 παρ. 1) και τη γενετήσια αξιοπρέπεια (άρθρο 9). Σημειώνεται ότι στο άρθρο 2 του ν. 3500/2006 καθιερώνεται ένας γενικός απαγορευτικός κανόνας κατά της άσκησης κάθε μορφής βίας μεταξύ των μελών της οικογένειας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η αιτιολογική έκθεση, η επιλογή του ν. 3500/2006 είναι μεν η ποινική αντιμετώπιση των βασικότερων μορφών βίας, χωρίς να παραγνωρίζεται ότι και για τις απλούστερες μορφές βίας υφίσταται ικανό νομοθετικό πλαίσιο κυρώσεων, κυρίως στον χώρο του αστικού δικαίου. Προς την κατεύθυνση αυτή λειτουργεί και η επισήμανση πως στον ν. 3500/2006 δεν εντάχθηκαν όλες – ακόμη και οι απλούστερες – συμπεριφορές (π.χ. η λεγόμενη «λεκτική βία», ή πολύ ελαφρότερες σωματικές βλάβες) για τις οποίες συνεχίζουν να ισχύουν οι κοινές διατάξεις του ποινικού δικαίου και το οπλοστάσιο του αστικού δικαίου. Επίσης, με τον ν. 3500/2006 ερμηνεύεται αυθεντικά και η έννοια του θύματος ενδοοικογενειακής βίας. Σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 3, ως θύμα αναφέρεται το ανήκον στην οικογένεια – υπό την έννοια του νόμου – πρόσωπο, εις βάρος του οποίου τελούνται οι ως άνω προβλεπόμενες αξιόποινες πράξεις, αλλά και εκείνες των άρθρων 299 ΠΚ (ανθρωποκτονία) και 311 ΠΚ (θανατηφόρος σωματική βλάβη), αλλά επίσης και ο ανήλικος-μέλος της οικογένειας, ενώπιον του οποίου τελείται μία από τις πράξεις αυτές.

Μια σημαντική καινοτομία του νόμου από δικονομική άποψη έγκειται στην εισαγωγή μιας διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης μεταξύ δράστη και παθόντος, η οποία τελείται υπό την εποπτεία του αρμοδίου εισαγγελέως και του δικαστηρίου. Πρόκειται εδώ για μια μορφή αποκαταστατικής δικαιοσύνης, σύμφωνα με τα ειδικότερα οριζόμενα στα άρθρα 11 έως 14 του ν. 3500/2006, με δικαιολογικό ορίζοντα την απώτερη εξάλειψη της ποινικής αξίωσης της Πολιτείας, μετά τη συμφωνία μεταξύ δράστη και θύματος (άρθρο 12 παρ. 5), το πέρας της προβλεπόμενης διαδικασίας, κατόπιν του χρονικού διαστήματος των τριών ετών, και την επιτυχή ολοκλήρωση του συμβουλευτικού προγράμματος από τον δράστη (άρθρο 13 παρ. 1-2). Εάν, αντιθέτως, η διαδικασία διακοπεί υπαίτιως,

13. Ενδεικτικά για την ποινική αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας μετά τον ν. 3500/2006 στο συλλογικό έργο *Ενδοοικογενειακή Βία: Προοπτικές μετά το ν. 3500/2006*, ό.π. (Προλεγόμενα - Επιμέλεια Φ. Α. Μηλιώνη), και συγκεκριμένα Σ. ΓΚΡΟΖΟ, ό.π., σ. 149, Ι. ΝΤΟΓΙΑΚΟ, Κατάρτιση σχεδίου νόμου για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, σ. 163 επ., Ν. ΛΙΒΟ, ό.π., σ. 177 επ., και Π. ΜΠΡΑΚΟΥΜΑΤΣΟ, Παρατηρήσεις και σκέψεις επί του νέου νόμου για την ενδοοικογενειακή βία, σ. 201, Α. ΚΑΡΑΜΟΣΧΟΓΛΟΥ, Ν. 3500/2006: Προβληματισμοί και επί μέρους πρακτικά ζητήματα, *ΠοινΔικ*, 2015, σ. 548 και Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, Το νομοσχέδιο για την ενδοοικογενειακή βία, *ΠοινΔικ*, 2006, σ. 1013 επ.

14. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, τ. Ι, 2021, σ. 356.

15. Χ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Το σχέδιο νόμου «Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας», σε: ΤΝΠ QUALEX.

η δικογραφία ανασύρεται από το αρχείο και η υπόθεση εξελίσσεται κατά τις οικείες διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (άρθρο 13 παρ. 3).

Ο θεσμός της ποινικής διαμεσολάβησης, υπό την εποπτεία του αρμοδίου εισαγγελέα, συνιστά μια παρέκκλιση από την αρχή της νομιμότητας, χάριν της σκοπιμότητας, δηλαδή, εν προκειμένω, της συμφιλίωσης δράστη και θύματος, οι οποίοι τυγχάνουν μέλη της αυτής οικογενείας. Κυρίως όμως αποτυπώνεται η πεποίθηση ότι ο δράστης δύναται να μεταβάλει ουσιωδώς τη συμπεριφορά του μέσα από τη συμμετοχή του σε κατάλληλα προγράμματα και υιοθετείται η αρχή ότι δεν χρειάζεται πάντοτε η έκφραση τιμωρίας υπό της Πολιτείας, αλλά ενίοτε αρκεί και μόνον μιας μορφής παιδαγωγική εποπτεία εκ μέρους αυτής. Άξια μνείας είναι εδώ και η ρύθμιση ότι, δηλαδή, καθ' ον χρόνο διαρκεί η διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης, η παραγραφή της αξιοποιούσας πράξης αναστέλλεται (άρθρο 13 παρ. 4). Εάν μάλιστα οι πράξεις των άρθρων 6, 7 και 9 του ως άνω νόμου στρέφονται κατά ανηλίκου, η έναρξη της προθεσμίας παραγραφής αναστέλλεται μέχρι της ενηλικίωσης αυτού και για ένα έτος μετά, εφόσον πρόκειται για πλημμέλημα, για δε τρία έτη μετά, εφόσον πρόκειται για κακούργημα (άρθρο 16).

Ήδη μετά τη θέσπιση νέου Ποινικού Κώδικα (ν. 4619/2019), η ποινική αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας ενσωματώθηκε στον Ποινικό Κώδικα με θέσπιση διακεκριμένων παραλλαγών στις ήδη αξιόποινες πράξεις του ΠΚ. Το αδίκημα της ενδοοικογενειακής σωματικής βλάβης, που προβλεπόταν στο άρθρο 6 του ν. 3500/2006, προβλέπεται και τιμωρείται πλέον με το άρθρο 312 ΠΚ με τον τίτλο «Σωματική βλάβη κατά αδύναμων ατόμων», το αδίκημα της ενδοοικογενειακής παράνομης βίας, που προβλεπόταν στο άρθρο 7 παρ. 1 του ν. 3500/2006, προβλέπεται και τιμωρείται πλέον με το άρθρο 330 παρ. 2 ΠΚ, ενώ το αδίκημα της ενδοοικογενειακής απειλής, που προβλεπόταν στο άρθρο 7 παρ. 2 του ν. 3500/2006, προβλέπεται και τιμωρείται πλέον με το άρθρο 333 παρ. 2 ΠΚ. Στα ως άνω άρθρα του ΠΚ τυποποιούνται οι ίδιες αξιόποινες συμπεριφορές με τα αδικήματα του ν. 3500/2006 και προβλέπεται η αυτεπάγγελτη δίωξη των εγκλημάτων σε αντίθεση με ορισμένα από τα βασικά εγκλήματα (308 και 331 παρ. 1 ΠΚ) των οποίων συνιστούν παραλλαγές.

Έτσι, από την έναρξη ισχύος του νέου ΠΚ, ήτοι την 01.07.2019, η ποινική αντιμετώπιση του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας στον τομέα της σωματικής ακεραιότητας, της υγείας και της προσωπικής ελευθερίας τυποποιείται με τις ως άνω διατάξεις του ΠΚ και οι αντίστοιχες ποινικές διατάξεις του ν. 3500/2006 θεωρούνται σιωπηρά καταργημένες όταν θύματα των εγκλημάτων είναι τα ανήλικα τέκνα και ο σύζυγος κατά τη διάρκεια του

γάμου¹⁶. Στην αιτιολογική έκθεση του νόμου επιβεβαιώνεται η ως άνω νομοθετική επιλογή και διευκρινίζεται ότι η επιβαρυντική ποινική αντιμετώπιση του δράστη για το αδίκημα παράνομης βίας και απειλής κατά το άρθρο 333 παρ. 1 ΠΚ δικαιολογείται στο μέτρο που τα θύματα έχουν πράγματι ανάγκη αυξημένης προστασίας και βρίσκονται πράγματι σε αδύναμη θέση. Η ως άνω πρόσθετη προϋπόθεση, που δεν αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση για το αδίκημα της σωματικής βλάβης κατά ευάλωτων προσώπων κατά το άρθρο 312 ΠΚ, αφενός, δεν βρίσκει έρεισμα στη γραμματική διατύπωση του άρθρου 333 παρ. 2 ΠΚ, αφετέρου, δεν γίνεται κατανοητή η δογματική της προέλευση και η εγκληματολογική της σκοπιμότητα.

β) Αστικού δικαίου διατάξεις

Η δυσλειτουργία στις οικογενειακές σχέσεις ρυθμίζεται σε αρκετές διατάξεις του Αστικού Κώδικα, με συνέπεια τον περιορισμό ή τον αποκλεισμό δικαιωμάτων αστικής φύσης για τον δράστη ή αντίθετα τη θεμελίωση δικαιωμάτων για τα θύματα¹⁷. Τέτοιες διατάξεις είναι όσες αναφέρονται σε α) εύλογη αιτία λύσης της μνηστείας, διάσπασης της έγγαμης συμβίωσης καθώς και στους λόγους διάζευξης, β) παράπτωμα του γονέα προς το τέκνο ή και αντίστροφα, που επιφέρει συνέπειες ως προς τη ρύθμιση της γονικής μέριμνας, την αποκλήρωση, την αναξίότητα, τη μείωση ή τον αποκλεισμό διατροφής και τη λύση υιοθεσίας.

III. Άσκηση βίας πριν ή κατά τη θεμελίωση έννομης σχέσης οικογενειακού δικαίου

A. Λύση της μνηστείας για σπουδαίο λόγο (1347 ΑΚ)

Η άσκηση σωματικής ή οποιασδήποτε άλλης μορφής βίας σε βάρος του ενός μνηστού από τον άλλο συνιστά σπουδαίο λόγο κατ' άρθρο 1347 ΑΚ που δικαιολογεί τη μονόπλευρη διάλυση της μνηστείας και ο μνηστός-θύμα της βίας απαλλάσσεται από την υποχρέωση να αποζημιώσει του γονείς του δράστη για τη ζημία που υπέστησαν λόγω της ματαίωσης του γάμου (π.χ. λόγω δαπανών προετοιμασίας).

16. ΑΠ 2055/2019 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

17. Για τις αστικού δικαίου συνέπειες από την άσκηση ενδοοικογενειακής βίας βλ. ενδεικτικά: Ι. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας. Πτυχές του αστικού και συγκριτικού δικαίου, Ελλάδα, 2016, σ. 1305, Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, ό.π., σ. 17 επ., Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Ενδοοικογενειακή βία και ιδιωτικό δίκαιο, σε: Τιμητικός Τόμος Μιχ. Π. Σταθόπουλου, τ. ΙΙ, 2010, Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ, Αστικές διατάξεις του ν. 3500/2006 για την ενδοοικογενειακή βία, σε: Ενδοοικογενειακή Βία: Προοπτικές μετά το ν. 3500/2006, ό.π., σ. 200, Μ. ΠΕΡΤΣΕΛΑΚΗ, Ενδοοικογενειακή βία και ιδιωτικό δίκαιο: Προεκτάσεις και προοπτική, σε: Συλλογικό Έργο, Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Γιάννα Καρύμπαλη-Τσίπτιου, τ. 2, 2022, σ. 1415.

B. Σύναψη γάμου (ανυπόστατος 1350 ΑΚ / ακυρώσιμος γάμος 1375 ΑΚ)

Είναι δυνατό η άσκηση σωματικής βίας ή απειλής να χρησιμοποιείται προκειμένου να εξαναγκαστεί το θύμα να συνάψει γάμο ενάντια στη βούλησή του. Τέτοια φαινόμενα παρατηρούνται τα τελευταία έτη σε περιπτώσεις αναγκαστικών γάμων λόγω πολιτισμικών πρακτικών σε κοινότητες μεταναστών. Αν υποθεθεί ότι ασκείται σωματική βία σε μελλόνυμφο για την τέλεση του γάμου, τότε αυτός δεν ενεργεί εκούσια και επομένως ουσιαστικά δεν υπάρχει φανερή συμφωνία. Σε αυτήν την περίπτωση, ο γάμος είναι ανυπόστατος, αφού λείπει ουσιώδες στοιχείο του πραγματικού του¹⁸. Σύμφωνα με το άρθρο 1375 ΑΚ, ο γάμος είναι ακυρώσιμος αν ο σύζυγος εξαναγκάστηκε να τον συνάψει με απειλή που ασκήθηκε παράνομα ή αντίθετα προς τα χρηστά ήθη. Καθώς μάλιστα το άρθρο 1375 ΑΚ απλώς επαναλαμβάνει ένα μέρος του περιεχομένου του γενικού άρθρου 150 ΑΚ, ερμηνευτικά συνάγεται ότι οι γενικές διατάξεις για την απειλή εφαρμόζονται και για τον γάμο και ως προς το υπόλοιπο περιεχόμενό τους, έτσι ώστε για την ακυρωσία του γάμου να πρέπει να συντρέχουν συνολικά οι εξής όροι: α) κατά πρώτο λόγο, η απειλή θα πρέπει να έχει ασκηθεί είτε από τον άλλο σύζυγο είτε από τρίτον (ΑΚ 150) και δεν αρκεί ο φόβος που κυριεύει τον σύζυγο εξαιτίας της δικής του δειλίας ή ευαισθησίας, β) ο φόβος, τον οποίο δημιουργεί η απειλή που ασκείται από τον άλλο σύζυγο ή από τον τρίτο, θα πρέπει, αφενός, να είναι σοβαρός, δηλαδή να δικαιολογείται να τον νιώθει ένας γνωστικός άνθρωπος, και, αφετέρου, να δημιουργεί σπουδαίο και άμεσο κίνδυνο σε συγκεκριμένα αγαθά, δηλαδή στη ζωή, τη σωματική ακεραιότητα, την ελευθερία, την τιμή ή την περιουσία είτε αυτού που απειλήθηκε είτε των προσώπων που συνδέονται στενά μαζί του (ΑΚ 151), γ) τόσο κατά το άρθρο 1375 ΑΚ όσο και κατά το άρθρο 150 ΑΚ, η απειλή θα πρέπει να ασκείται κατά τρόπο παράνομο ή ανήθικο. Περίπτωση της παράνομης απειλής είναι η περίπτωση άσκησης βίας κάθε μορφής με σκοπό την κάμψη της ελεύθερης βούλησης και τον εξαναγκασμό σε γάμο όπου παράνομη είναι η ίδια η απειλούμενη πράξη (λ.χ. φόνος, σωματική βλάβη, ψευδής καταμήνυση), ενώ η χαρακτηριστική περίπτωση της ανήθικης απειλής είναι αυτή όπου η απειλούμενη ενέργεια δεν είναι μεν παράνομη, αλλά ο σκοπός, για τον οποίο αυτή απειλείται, αποδοκιμάζεται από την κοινωνική ηθική¹⁹. Ειδική δε πρόβλεψη για το εν λόγω ζήτημα υπάρχει στο άρθρο 32 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με το οποίο τα μέρη λαμβάνουν όλα τα αναγκαία νομοθετικά ή άλλα μέτρα προκειμένου να διασφαλιστεί ότι οι γάμοι, οι οποίοι συνάπτονται αναγκαστικά, θα μπορούν να ακυρωθούν ή να λυθούν χωρίς το θύμα να υποστεί υπερβολικό οικονομικό ή διοικητικό βάρος.

18. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 111.

19. Ibid, σ. 122.

IV. Ενδοοικογενειακή βία και συζυγικές σχέσεις κατά τη διάρκεια της διακοπής της συμβίωσης

Η διακοπή της συμβίωσης συνιστά μια ανώμαλη εξέλιξη της έγγαμης σχέσης. Στη νέα κατάσταση που διαμορφώνεται ανάμεσα στους συζύγους προβλέπονται ειδικές διατάξεις αναφορικά με τη ρύθμιση των προσωπικών και περιουσιακών σχέσεων των διαδίκων. Για την έννοια της διακοπής της έγγαμης συμβίωσης δεν έχει σημασία αν αυτή είναι δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη. Εντούτοις, η ύπαρξη ή μη εύλογης αιτίας διακοπής της συμβίωσης απαιτείται ως πρόσθετο στοιχείο για την επιδίκαση διατροφής υπέρ του ασθενέστερου οικονομικά συζύγου (1391 ΑΚ) και συνιστά ειδική περίπτωση που λαμβάνεται υπόψη για τη ρύθμιση της χρήσης της οικογενειακής στέγης (1393 ΑΚ).

A. Εύλογη αιτία διακοπής της συμβίωσης και δικαίωμα διατροφής (1391 ΑΚ)

Ειδικότερα, με τη διακοπή της έγγαμης συμβίωσης εξακολουθεί μεν να υφίσταται ο μεταξύ των συζύγων γάμος, αλλά δεν μπορεί να γίνει λόγος περί συνεισφοράς αυτών προς αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας, μεταξύ των οποίων και η αμοιβαία υποχρέωση των συζύγων για διατροφή, αφού με τη διακοπή της συμβίωσης παύει να υπάρχει και να λειτουργεί κοινός οίκος και να δημιουργούνται οικογενειακές ανάγκες. Στην περίπτωση αυτή, ο ασθενέστερος οικονομικά σύζυγος έχει το δικαίωμα να απαιτήσει από τον άλλο σύζυγο να καλύψει ένα μέρος της διατροφής προκειμένου να διατηρηθεί μια οικονομική ισορροπία στο εν διαστάσει ζεύγος. Προϋπόθεση για τη γέννηση της υποχρέωσης διατροφής κατά το άρθρο 1391 ΑΚ αποτελεί η εύλογη αιτία της διακοπής της συμβίωσης από την πλευρά του δικαιούχου συζύγου. Ως εύλογη αιτία θεωρείται οποιοδήποτε γεγονός ικανό να δικαιολογήσει αντικειμενικά τη διάσπαση της συμβίωσης, χωρίς να ενδιαφέρει ο τρόπος με τον οποίο επέρχεται αυτή η διάσπαση, αν δηλαδή πραγματοποιείται λ.χ. με εγκατάλειψη ή αποπομπή²⁰. Η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας, σε οποιαδήποτε μορφή και ένταση από τον έναν σύζυγο στον άλλο, αποτελεί αναμφίβολα συμπεριφορά η οποία δικαιολογεί τη διάσπαση της έγγαμης συμβίωσης των διαδίκων και μπορεί να θεμελιώσει και δικαίωμα διατροφής κατά το άρθρο 1391 ΑΚ²¹.

Υποστηρίζεται σχετικά ότι παύει να υπάρχει η εύλογη αιτία για διάσταση και συνεπώς και για την καταβολή της διατροφής όταν ο δικαιούχος της διατροφής αδικαιολόγητα αρνείται να επαναλάβει την έγγαμη συμβίωση. Του-

20. Ibid, σ. 284.

21. Βλ. υποθέσεις που η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας κρίθηκε εύλογη αιτία διακοπής της συμβίωσης: ΑΠ 161/2002, ΜΠΘεσ 16005/2018, ΜΠΑθ 934/2017, ΜΠΘεσ 12781/2015, ΜΠΘεσ 9726/1993 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

το δε συμβαίνει όταν ο υπόχρεος της διατροφής σύζυγος προσκαλεί τον δικαιούχο σε επανάληψη της συμβίωσης δίνοντας ταυτόχρονα τον λόγο του πως θα είναι στο εξής υποδειγματικός σύζυγος και δεν θα επαναλάβει τη συμπεριφορά που αποτέλεσε την εύλογη αιτία της διακοπής για τον δικαιούχο²². Αυτονόητο παρίσταται ότι μόνη η πρόσκληση για επανασυμβίωση από την πλευρά του υπόχρεου σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί την ύπαρξη εύλογης αιτίας για τη διακοπή της συμβίωσης, ιδίως δε στις περιπτώσεις που η τελευταία συνιστά και λόγο κλονισμού που θεμελιώνει δικαίωμα διάζευξης, οπότε η επανασυμβίωση θα είχε την έννοια της συγγνώμης και ως συνέπεια την απόσβεση του σχετικού λόγου²³. Όταν δε η διακοπή της συμβίωσης οφείλεται σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, η εν λόγω θέση παραβλέπει το γεγονός ότι η βία εμφανίζει έναν κύκλο επανάληψης, δηλαδή ένα μοτίβο συμπεριφορών που κάνει την εμφάνισή του σε κάθε κακοποιητική σχέση. Στην «πρώτη φάση της έντασης» κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα σημάδια κακοποιητικών συμπεριφορών, ιδίως με απροσδόκητα ξεσπάσματα θυμού για ασήμαντες αφορμές. Η φάση αυτή εξελίσσεται σταδιακά στη «φάση της έκρηξης» με την εκδήλωση των σοβαρών επεισοδίων κακοποίησης. Κατόπιν έρχεται η «φάση της συμφιλίωσης», με την ένταση και τη βία να υποχωρούν και τον θύτη να δείχνει μεταμέλεια, να προσφέρει δώρα και να υπόσχεται να μην το ξανακάνει χωρίς κατά κανόνα να αναλαμβάνει ευθύνη για τις πράξεις του αλλά να υπονοεί ότι η συμπεριφορά του θύματος τον εξώθησε στη βία. Με το τελευταίο αυτό στάδιο δεν κλείνει φυσικά ο κύκλος της βίας αλλά ανατροφοδοτείται, καθώς η επίδειξη της μετάνοιας συνιστά συνήθη επιμελώς σχεδιασμένη τακτική χειραγώγησης και ελέγχου. Επομένως, ο εν λόγω ισχυρισμός είναι ασυμβίβαστος με τη φύση και τα χαρακτηριστικά της διακοπής της συμβίωσης λόγω άσκησης ενδοοικογενειακής βίας και δεν μπορεί να αξιολογηθεί ως γεγονός που αναιρεί την εύλογη αιτία διακοπής, αλλά αντίθετα ως περιστατικό που επιβεβαιώνει το μοτίβο συμπεριφορών σε αυτές τις περιπτώσεις και την παθολογική κατάσταση της σχέσης²⁴.

Β. Λόγος επιείκειας για ρύθμιση συζυγικής στέγης (1393 ΑΚ)

Η διακοπή της συμβίωσης συνεπάγεται κατά κανόνα τη διακοπή της συνοίκησης των συζύγων οπότε ανακύπτει το ζήτημα ποιος από τους δύο συζύγους θα εξακολου-

θήσει να χρησιμοποιεί και μετά τη διάσταση το σπίτι που στέγαζε ως τότε την οικογένειά τους. Για την επίλυση του προβλήματος, ο νομοθέτης απομακρύνεται από τις γενικές διατάξεις του εμπράγματος και του ενοχικού δικαίου και με τη διάταξη του άρθρου 1393 ΑΚ χορηγεί τη δυνατότητα στο δικαστήριο να παραχωρεί τη χρήση της οικογενειακής στέγης ακόμα και στον σύζυγο που δεν είναι ο κύριος ή ο μισθωτής, αν αυτό επιβάλλεται από λόγους επιείκειας ενόψει των ειδικών συνθηκών του κάθε συζύγου και του συμφέροντος των παιδιών²⁵. Στην περίπτωση αυτή, ο νομοθέτης δεν ανάγει το στοιχείο της εύλογης αιτίας της διακοπής της συμβίωσης σε ξεχωριστή προϋπόθεση για την παραχώρησης της οικογενειακής στέγης στο άρθρο 1393 ΑΚ. Πλην, όμως, η ύπαρξη της εύλογης αιτίας συνιστά «ειδική συνθήκη» που συνδέεται με το πρόσωπο των συζύγων και συνεκτιμάται προκειμένου να προσδιοριστούν οι λόγοι επιείκειας²⁶.

Στην περίπτωση που η διακοπή της συμβίωσης είναι απότοκος άσκησης ενδοοικογενειακής βίας, κρίνεται κατά κανόνα σκόπιμο να παραμείνει ο σύζυγος-θύμα στη συζυγική εστία, ως μια ανεκτή προσωρινή λύση στο πρόβλημα της στέγασης μετά τη διακοπή της συμβίωσης για το θύμα της βίας και εντάσσεται στους λόγους επιείκειας κατά την πρόβλεψη του άρθρου 1393 ΑΚ. Η εν λόγω νομοθετική πρόβλεψη συνιστά μια κοινωνικά δίκαιη λύση και πρόσφορο υποστηρικτικό μηχανισμό προκειμένου να διευκολυνθεί η καταγγελία των περιστατικών κακοποίησης και η εγκατάλειψη του δράστη-συζύγου, καθώς το θύμα δεν χρειάζεται να σταθμίσει για τη λήψη αυτών των σοβαρών αποφάσεων την πρακτική, συναισθηματική και οικονομική δυσκολία που επάγεται η αλλαγή της κατοικίας για το ίδιο και τα τέκνα. Η παραχώρηση της οικογενειακής στέγης εντάσσεται με τον τρόπο αυτό στο πλέγμα προστασίας που η Πολιτεία οφείλει να παρέχει στο θύμα ενδοοικογενειακής βίας για να συμβάλει στην ενδυνάμωση και οικονομική ανεξαρτησία των θυμάτων της βίας και των τέκνων τους, αποτρέποντας τη δευτερογενή θυματοποίησή τους²⁷. Ερμηνευτικό έρεισμα για την πρόκριση του συμφέροντος του θύματος έναντι του εμπράγματος δικαιώματος του θύτη αποτελεί και το άρθρο 52 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, το οποίο ρητά αναφέρει ότι κατά τη ρύθμιση της μετοίκησης από την οικογενειακή στέγη προτεραιότητα πρέπει να δίδεται στην ασφάλεια των θυμάτων ή των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο.

Στη δικαστηριακή πρακτική, για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας σημαντικό εργαλείο αποτελεί η αστικής - δικονομικής φύσης διάταξη του άρθρου 15

22. Ο ισχυρισμός αυτός του εναγομένου αποτελεί ένσταση καταλυτική του δικαιώματος της συζύγου και, αν αποδειχθεί, αίρει την υποχρέωση του συζύγου να καταβάλει διατροφή: ΕφΑθ 3807/1981, ΜΠΘεσ 243/2000 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

23. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 286.

24. Β. ΑΡΤΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 35, Σ. ΜΠΟΥΓΑΔΗ, Η ενδοοικογενειακή βία και η αντιμετώπισή της στις ΗΠΑ, ΠοινΔικ, 2014, σ. 90 επ.

25. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 300.

26. Ibid, σ. 303.

27. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας. Πτυχές του αστικού και συγκριτικού δικαίου, ό.π., σ. 1309.

του ν. 3500/2006, με την οποία προστέθηκε τελευταίο εδάφιο στο άρθρο 735 ΚΠολΔ, και η οποία εξασφαλίζει την άμεση απαλλαγή των θυμάτων από τη φυσική παρουσία του δράστη²⁸. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, προβλέπεται ιδίως η απομάκρυνση του καθ' ού από την οικογενειακή κατοικία, η μετοίκηση του, η απαγόρευση να προσεγγίζει τους χώρους κατοικίας ή και εργασίας του αιτούντος, κατοικίες στενών συγγενών του, τα εκπαιδευτήρια των παιδιών και ξενώνες φιλοξενίας. Ανάλογα μέτρα είναι δυνατό να ληφθούν και στην ποινική διαδικασία με τους περιοριστικούς όρους του άρθρου 18 του ν. 3500/2006, που μπορούν να επιβληθούν στον κατηγορούμενο από τα αρμόδια δικαστικά όργανα της ποινικής δικαιοσύνης²⁹.

V. Ενδοοικογενειακή βία και διαζύγιο

A. Μαχητό τεκμήριο ισχυρού κλονισμού της έγγαμης συμβίωσης (1439 παρ. 2 ΑΚ)

Ο γάμος μπορεί να λυθεί εφόσον διαπιστώνονται σε αυτόν παθολογικά φαινόμενα που αναιρούν τη δυνατότητα της εκπλήρωσης της κοινωνικής του αποστολής. Στις περιπτώσεις αυτές, η διατήρηση του γάμου δεν έχει νόημα και η λύση του θεωρείται επιτρεπτή από την έννομη τάξη³⁰. Σύμφωνα με το άρθρο 1439 ΑΚ, όπως αυτό τροποποιήθηκε με το άρθρο 3 του ν. 3500/2006: «Καθένας από τους συζύγους μπορεί να ζητήσει το διαζύγιο, όταν οι μεταξύ τους σχέσεις έχουν κλονισθεί τόσο ισχυρά, από λόγο που αφορά το πρόσωπο του εναγομένου ή και των δυο συζύγων, ώστε βάσιμα η εξακολούθηση της έγγαμης σχέσης να είναι αφόρητη για τον ενάγοντα. Εφόσον ο εναγόμενος δεν αποδεικνύει το αντίθετο, ο κλονισμός τεκμαίρεται σε περίπτωση διαγμίας ή μοιχείας αυτού, εγκατάλειψης του ενάγοντος ή επιβουλής της ζωής του από τον εναγόμενο, καθώς και σε περίπτωση άσκησης από τον εναγόμενο ενδοοικογενειακής βίας εναντίον του ενάγοντος». Με την ως άνω τροποποίηση εξομοιώθηκε η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας με τις λοιπές προβλεπόμενες από την εν λόγω διάταξη περιπτώσεις, που συνιστούν μαχητό τεκμήριο κλονισμού του γάμου, οπότε το θύμα της βίας, αν επιδιώξει τη λύση του γάμου λόγω ισχυρού κλονισμού, οφείλει να αποδείξει τα πραγματικά περιστατικά που συνιστούν έγκλημα ενδοοικογενειακής βίας και απαλλάσσεται από την απόδειξη του ψυχικού κλονισμού του γάμου.

Για να μπορεί να επικαλεστεί ο ενάγων αυτό το μαχητό τεκμήριο κλονισμού της έγγαμης συμβίωσης, η ενδοοικογενειακή βία πρέπει να είναι αξιόποινη πράξη κατά τις διατάξεις των άρθρων 312 ΠΚ (ενδοοικογενειακή σωμα-

τική βλάβη), 330 παρ. 2 ΠΚ (ενδοοικογενειακή παράνομη βία) και 333 παρ. 2 ΠΚ (ενδοοικογενειακή απειλή)³¹ καθώς και των άρθρων 299 (ανθρωποκτονία με δόλο) και 311 (θανατηφόρα σωματική βλάβη) ΠΚ, που παραπέμπονται από το άρθρο 1 παρ. 1 του ν. 3500/2006³². Η ως άνω ερμηνευτική εκδοχή βασίζεται, αφενός, στην αιτιολογική έκθεση του ν. 3500/2006, που κάνει λόγο για «έγκλημα ενδοοικογενειακής βίας μεταξύ συζύγων», αφετέρου, στο άρθρο 1 παρ. 1 (& άρθρα 6 επ.) του ν. 3500/2006, το οποίο ορίζει αυθεντικά ότι ως ενδοοικογενειακή βία για την εφαρμογή του ν. 3500/2006 είναι η τέλεση αξιόποινης πράξης σε βάρος μέλους της οικογένειας. Αυτονόητο είναι ότι η πράξη ενδοοικογενειακής βίας πρέπει να είναι υπαίτια και καταλογιστή στον δράστη, ενώ η κατάσταση άμυνας ή ανάγκης αποκλείει τη συνδρομή του μαχητού τεκμηρίου³³. Φυσικά ως άμυνα νοείται αποκλειστικά η πράξη που τελεί ο σύζυγος που δέχεται επίθεση προς υπεράσπιση του ιδίου ή τρίτου οικείου του, και δεν νοείται η στάθμιση και ο συμψηφισμός με άλλες παράνομες πράξεις ή αντισυζυγική συμπεριφορά του άλλου συζύγου³⁴.

Σε περίπτωση δε που η συμπεριφορά του ενός συζύγου υπάγεται στο πραγματικό άλλων αξιόποινων προσβολών της σωματικής ακεραιότητας, της προσωπικής ελευθερίας, της γενετήσιας αξιοπρέπειας και της τιμής κατά τον ΠΚ, τότε οι εν λόγω προσβολές θα κριθούν ως κλονιστικά της έγγαμης συμβίωσης γεγονός του άρθρου 1439 παρ. 1 ΑΚ, εκτός αν συνδυάζονται με πράξεις βίας που κατά τα παραπάνω θεμελιώνει τεκμήριο κλονισμού. Υποστηρίζεται, πάντως, με πειστικά επιχειρήματα και η αντίθετη άποψη, ότι η άσκηση βίας δεν είναι απαραίτητο να είναι αξιόποινη, αλλά αρκεί να κριθεί από το δικαστήριο ως σοβαρή και απεχθής, όπως προκύπτει και από την εισηγητική έκθεση του ν. 3500/2006 και από το άρθρο 2 του ν. 3500/2006, το οποίο απαγορεύει κάθε μορφής βία μεταξύ των μελών της οικογένειας³⁵.

28. ΜονΠΠερ 333/2014, ΤΝΠ ΔΣΑ, ΜονΠρΘεσ 17216/2015, ΜΠΛαμ 446/2013, ΠΠΠρεβ 86/2008, ΜΠΑΘ 2629/2007 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

29. Ι. ΝΤΟΓΙΑΚΟ, ό.π., σ. 172.

30. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 323.

31. Όπως ήδη προεκτέθηκε, μετά τη θέσπιση του νέου Ποινικού Κώδικα (ν. 4619/2019) η ποινική αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας ενσωματώθηκε στον Ποινικό Κώδικα με θέσπιση διακεκριμένων παραλλαγών στις ήδη αξιόποινες πράξεις του ΠΚ, οπότε το αξιόποινο των εν λόγω πράξεων θα κριθεί από τις αντίστοιχες διατάξεις του νέου ΠΚ.

32. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 357, Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Οικογενειακό δίκαιο, 2018, σ. 316.

33. Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, ό.π., σ. 17 επ.

34. Ibid, σ. 21 επ. με αναφορά σε παλαιότερη νομολογία που η χειροδικία της συζύγου κρινόταν σε σχέση με τα κλονιστικά γεγονότα που επικαλούνταν σε βάρος της ο σύζυγος.

35. Ξ. ΣΚΟΡΙΝΗ-ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, σε: Α. Γεωργιάδη / Μ. Σταθόπουλο, ό.π., σ. 442 και μάλλον έτσι Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας. Πτυχές του αστικού και συζυγικού δικαίου, ό.π., σ. 1305 και Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, ό.π., σ. 17 επ.

Σε κάθε περίπτωση, όπως και στα υπόλοιπα τεκμήρια που συνιστούν ποινικά αδικήματα (διγαμία, επιβουλή της ζωής), η δίκη του διαζυγίου, στην οποία γίνεται επίκληση της ενδοοικογενειακής βίας, είναι ανεξάρτητη από την ποινική διαδικασία. Το πολιτικό δικαστήριο μπορεί να αναβάλει την υπόθεση μέχρι το τέλος της ποινικής διαδικασίας (άρθρο 250 ΚΠολΔ). Η απόφαση του ποινικού δικαστηρίου δεν παράγει δεδικασμένο για τη δίκη του διαζυγίου αλλά θα συνεκτιμηθεί μαζί με τα υπόλοιπα αποδεικτικά μέσα³⁶.

Διχοστασία υπάρχει επίσης ως προς το αν το τεκμήριο θεμελιώνεται αποκλειστικά στην περίπτωση που έχει ασκηθεί ενδοοικογενειακή βία μόνο στον άλλο σύζυγο ή συντρέχει και όταν η βία κατευθύνεται και σε άλλα μέλη της οικογένειας. Η γραμματική διατύπωση του άρθρου «εναντίον του συζύγου» οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το τεκμήριο κλονισμού λειτουργεί μόνο όταν η πράξη ή η παράλειψη που έχει τα χαρακτηριστικά της ενδοοικογενειακής βίας εκδηλώνεται από τον έναν σύζυγο προς τον άλλο. Συνεπώς, περιστατικά βίας που κατευθύνονται σε άλλα πρόσωπα, ακόμη και οικεία του ενάγοντος, πρέπει να κρίνονται ως κλονιστικά υπό τις προϋποθέσεις του άρθρου 1439 παρ. 1 ΑΚ³⁷. Κατά την αντίθετη θέση υποστηρίζεται ότι με βάση την τελεολογία του ν. 3500/2006 και λαμβάνοντας υπόψη τη φύση και την αλληλεξάρτηση των οικογενειακών σχέσεων απαιτείται μια διασταλτική ερμηνεία του άρθρου 1439 παρ. 2 ΑΚ προκειμένου το τεκμήριο της ενδοοικογενειακής βίας να στοιχειοθετείται και στην περίπτωση που ασκείται βία σε στενότερα συνδεδεμένα με τον ενάγοντα σύζυγο πρόσωπα, τα οποία προβλέπονται στο άρθρο 1 παρ. 2 του ν. 3500/2006. Διαφορετικά, θα ήταν άδικο να μπορεί να επικαλεστεί ο ενάγων το τεκμήριο όταν είναι θύμα ο ίδιος και όχι όταν θύματα είναι τα παιδιά του ή οι οικείοι του.

Β. Η παροχή συγγνώμης και συναίνεσης του θύματος βίας ως αποσβεστικός λόγος του δικαιώματος διάζευξης

Το δικαίωμα διάζευξης που βασίζεται σε υπαίτια κλονιστικά γεγονότα σε βάρος του ενός συζύγου είναι επιδεκτικό, αφενός, απόσβεσης, λόγω συγγνώμης ή συναίνεσης³⁸, αφετέρου, καταχρηστικής άσκησης. Σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας, ο εναγόμενος σύζυγος δύναται να ανταποδείξει³⁹ ότι, παρά τις πράξεις βίας, δεν επήλθε κλονισμός στην έγγαμη σχέση, καθώς ο ενάγων σύζυγος,

ρητά ή σιωπηρά, εξωτερίκευσε τη βούλησή του να συμφιλιωθούν και να συνεχίσουν την έγγαμη συμβίωση μαζί παρά τον αρχικό κλονισμό που δημιουργήθηκε.

Δεν πρέπει, όμως, να παραγνωρίζεται από τον εφαρμοστή του δικαίου ο μηχανισμός του κύκλου της βίας στις περιπτώσεις ενδοοικογενειακής κακοποίησης κάθε μορφής. Όπως προαναφέρθηκε, μετά την επίθεση ο θύτης επιδιώκει επίμονα την ανάκτηση της εμπιστοσύνης του/της κακοποιημένου/ης συντρόφου και ο δράστης προσπαθεί να τον/την δελεάσει με κάθε μέσο για την τήρηση των υποσχέσεών του. Πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας χρησιμοποιούν διαφορετικές στρατηγικές για την απόκρουση των βιαιοπραγιών σε βάρος τους, οι οποίες κυμαίνονται από την άρνηση της βίας, την αποφυγή εμπλοκής τους σε ενδοοικογενειακές συγκρουσιακές καταστάσεις έως τη συγχώρεση του δράστη και τη λήθη του βίαιου επεισοδίου. Με δεδομένο δε ότι η βία εμφανίζει έναν κύκλο επανάληψης, ορθά γίνεται δεκτό από τη νομολογία ότι μόνη η παραμονή του συζύγου-θύματος βίας στο σπίτι δεν έχει τον χαρακτήρα της συγγνώμης, όπως συνήθως υποστηρίζει ο εναγόμενος σύζυγος, αλλά της προσδοκίας της αλλαγής της συμπεριφοράς του εναγομένου και της εμπλοκής του σε έναν μηχανισμό απώθησης και άρνησης⁴⁰.

Προβληματισμό προκάλεσε το ζήτημα αν η συμφωνία των διαδίκων για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης για πλημμεληματικές πράξεις βίας (βλ. άρθρα 11-14 ν. 3500/2006) επηρεάζει τις αστικού δικαίου συνέπειες που επισύρει η πράξη του δράστη. Κατά την κρατούσα σε θεωρία και νομολογία θέση, η υπαγωγή του δράστη στη διαδικασία ποινικής διαμεσολάβησης δεν εμποδίζει την άσκηση αγωγής διαζυγίου με βάση το κλονιστικό γεγονός της ενδοοικογενειακής βίας, καθώς μόνη η συμφωνία των συζύγων δεν μπορεί να θεωρηθεί συγγνώμη, σύμφωνα και με την αιτιολογική έκθεση του ν. 3500/2006. Τυχόν αντίθετη ερμηνεία θα στερούσε άδικα από το θύμα την αστική προστασία λόγω της συναίνεσής του στην ποινική διαμεσολάβηση⁴¹. Πρόκειται, δηλαδή, για δύο ανεξάρτητες διαδικασίες που μπορούν να διενεργούνται παράλληλα. Επισημαίνεται πάντως ότι σε περίπτωση που η αγωγή διαζυγίου ασκηθεί μετά από τη συμφωνία για την ποινική διαμεσολάβηση, είναι πιθανό να θεωρηθεί ότι το δικαίωμα διάζευξης ασκείται καταχρηστικά λόγω προηγούμενης αντιφατικής συμπεριφοράς.

Γ. Χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης

Ο σύζυγος έχει το δικαίωμα να ζητήσει τη λύση του γά-

36. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 356.

37. Ibid, σ. 357.

38. Ibid, σ. 371 για την έννοια της συγγνώμης ως αποσβεστικού λόγου του δικαιώματος διάζευξης.

39. Για το ότι η παροχή συγγνώμης αποτελεί κατά την κρατούσα στη νομολογία άποψη άρνηση της αγωγής καθώς ο εναγόμενος αμφισβητεί την πρόκληση κλονισμού της έγγαμης συμβίωσης βλ. ΑΠ 556/2015, ΑΠ 1282/2011 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

40. ΑΠ 98/1994, ΕφΔωδ 89/2006 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

41. Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, ό.π., σσ. 26-27, Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 358.

μου με τη συνδρομή κλονιστικού γεγονότος, όταν όμως οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα το διαζευκτικό παράπτωμα, είναι τέτοιες, που εκφεύγουν των ορίων της συνήθους δοκιμασίας που συνεπάγεται για τον αναίτιο σύζυγο η παράβαση από τον άλλο των συζυγικών καθηκόντων, είναι δυνατή η επιδίκαση χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης κατ' άρθρα 57, 59 και 932 ΑΚ⁴². Για την εν λόγω επιδίκαση δεν αρκεί οποιαδήποτε προσβολή της προσωπικότητας, αλλά απαιτείται να αποδεικνύεται ότι τα πραγματικά περιστατικά, που συνιστούν παράβαση συζυγικών υποχρεώσεων, ήταν πρόσφορα και ικανά να οδηγήσουν και οδήγησαν στη μείωση της υπόληψης και την παράνομη προσβολή της προσωπικότητας του συζύγου σε βάρος του οποίου έλαβαν χώρα. Με την έννοια αυτή, οι πράξεις εξύβρισης, σωματικών βλαβών ή απλών βιαιοπραγιών, απειλές και πράξεις σεξουαλικής βίας προσβάλλουν την τιμή, τη σωματική ακεραιότητα και την ελευθερία αυτοδιάθεσης του προσώπου και γεννούν αξίωση χρηματικής ικανοποίησης, διότι καθεαυτές, και ανεξάρτητα από τον κλονισμό της έγγαμης σχέσης που οφείλεται σε αυτές, επιφέρουν προσβολή της προσωπικότητας⁴³. Το άρθρο 5 του ν. 3500/2006, προς τονισμό της μεγάλης ηθικής απαξίας των εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας, ορίζει ότι η αξιούμενη από το θύμα χρηματική ικανοποίηση λόγω της ηθικής βλάβης που υπέστη από την εις βάρος του ασκηθείσα βία δεν μπορεί να υπολείπεται του ποσού των 1.000,00 ευρώ, εκτός αν ο παθών ζητήσει μικρότερο ποσό.

Σημειώνεται πάντως ότι η διαδικασία ποινικής διαμεσολάβησης έχει αντανάκλαστικές συνέπειες στην αποζημίωση του θύματος αναφορικά με την περιουσιακή αποκατάσταση⁴⁴. Σύμφωνα με το άρθρο 11 του ν. 3500/2006, μία εκ των σωρευτικά προβλεπόμενων προϋποθέσεων για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης είναι η υποβολή ανεπιφύλακτης δήλωσης εκ μέρους του προσώπου στο οποίο αποδίδεται η τέλεση του εγκλήματος, ότι είναι πρόθυμο να άρει ή να αποκαταστήσει, εφόσον είναι δυνατόν, αμέσως τις συνέπειες που προκλήθηκαν από την πράξη και να καταβάλει εύλογη χρηματική ικανοποίηση στον παθόντα. Το άρθρο 14 του ν. 3500/2006 προβλέπει τις αστικού δικαίου συνέπειες από την υποβολή και ολοκλήρωση της ποινικής διαμεσολάβησης και συγκεκριμένα προβλέπει: «*παρ. 1. Η συμφωνία των διαδίκων για την έναρξη της διαδικασίας ποινικής διαμεσολάβησης ισχύει ως συμβιβασμός ως προς τις χρηματικές αξιώσεις από το έγκλημα ενδοοικογενειακής βίας.*

Μόνη η συμφωνία του παθόντος συζύγου για την έναρξη της διαδικασίας δεν εμποδίζει την άσκηση αγωγής διαζυγίου ή την υποβολή αιτήσεως συναινετικής λύσεως του γάμου, την πρόοδο της δίκης και τη λύση του γάμου. παρ. 2. Η εντός τριετίας από την αρχειοθέτηση της υπόθεσης μη συμμόρφωση του φερόμενου ως δράστη προς τους όρους της ποινικής διαμεσολάβησης παρέχει στο θύμα του εγκλήματος ενδοοικογενειακής βίας το δικαίωμα να ζητήσει, με αγωγή του, την ανατροπή της συμφωνίας, όσον αφορά στις χρηματικές αξιώσεις. Με την άσκηση της αγωγής ανατροπής αναβιώνουν οι χρηματικές αξιώσεις του παθόντος, τα δε καταβληθέντα λόγω της συμφωνίας αναζητούνται κατά τις διατάξεις περί αδικαιολόγητου πλουτισμού. παρ. 3. Μετά την ολοκλήρωση της ποινικής διαμεσολάβησης αποκλείεται η ανατροπή της συμφωνίας, εξ οιοιδήποτε λόγου και η αναζήτηση των καταβληθέντων σε συμμόρφωση αυτής. Τα ίδια αποτελέσματα επιφέρει και η λύση του γάμου μεταξύ των συζύγων εντός της τριετίας».

Επισημαίνεται τέλος ότι, αναφορικά με την υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης στα θύματα ενδοοικογενειακής βίας, το άρθρο 30 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης υποχρεώνει τα κράτη να λαμβάνουν τα αναγκαία νομοθετικά ή άλλα μέτρα προκειμένου να διασφαλίσουν ότι τα θύματα δικαιούνται να διεκδικήσουν αποζημίωση από τους δράστες οποιωνδήποτε αδικημάτων διαπιστώνονται σύμφωνα με τις διατάξεις της παρούσας Σύμβασης, ενώ επαρκή κρατική αποζημίωση πρέπει να χορηγείται εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος σε εκείνα τα άτομα τα οποία έχουν υποστεί σοβαρή σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας τους, στον βαθμό που αυτή η βλάβη δεν καλύπτεται από άλλες πηγές όπως ο δράστης, η ασφαλιστική κάλυψη ή κρατικά επιδοτούμενες υγειονομικές και κοινωνικές παροχές.

VI. Ενδοοικογενειακή βία και σχέσεις γονέων-τέκνων

A. Άσκηση βίας ως μέσο σωφρονισμού των τέκνων (1518 ΑΚ, άρθρο 4 ν. 3500/2006)

Το άρθρο 1518 ΑΚ, το οποίο προσδιορίζει ενδεικτικά το περιεχόμενο της επιμέλειας, ορίζει ότι «*η λήψη σωφρονιστικών μέτρων επιτρέπεται μόνο εφόσον αυτά είναι παιδαγωγικώς αναγκαία και δεν θίγουν την αξιοπρέπεια του τέκνου*». Σύμφωνα με την παλαιότερη νομολογία⁴⁵ και θεωρία⁴⁶, οι ελαφριές σωματικές τιμωρίες εντάσσονταν στα επιτρεπτά σωφρονιστικά μέτρα που μπορούσαν να χρησιμοποιούν οι γονείς κατά τη διαπαιδαγώγηση των ανηλίκων τέκνων τους, υπό την αυτονόητη προϋπόθεση ότι αυτά δεν προσβάλλουν την αξιοπρέπεια του ανηλί-

42. Πάγια νομολογία βλ. ενδεικτικά ΑΠ 125/2019, ΑΠ 686/2004, ΑΠ 566/2003, ΤρΕφΑθ 258/2017 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

43. ΜΕΦΘεσ 6/2019 σε Αρμ, 2019, σ. 1305 με σύμφωνες παρατηρήσεις Γ.-Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ.

44. Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ, ό.π., σ. 200.

45. ΑΠ 621/2014 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

46. Γ.-Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, ό.π., σ. 603.

κου και είναι ανάλογα με το παράπτωμα, την ηλικία, την ικανότητα διάκρισης και την ψυχοσωματική υγεία. Μάλιστα, η πρόκληση απλής σωματικής βλάβης ανηλίκου τέκνου από τους γονείς του ή άλλον που ασκεί την επιμέλεια μπορούσε να κριθεί ατιμώρητη, κατά το άρθρα 20 ΠΚ και 1518 εδάφιο γ' του ΑΚ, λόγω άρσης του αδικού χαρακτήρα αυτής. Η ως άνω θέση εκκινούσε από την ευρέως διαδεδομένη στην ελληνική οικογένεια τακτική του σωφρονισμού των παιδιών με την άσκηση βίας και βασιζόταν ερμηνευτικά στο γεγονός ότι το άρθρο 1518 ΑΚ δεν εξαιρεί ρητά τη σωματική τιμωρία από τα σωφρονιστικά μέτρα που επιτρέπεται να επιβάλλουν οι γονείς στα παιδιά τους για τη διαπαιδαγώγησή τους.

Ωστόσο, με τον ν. 3500/2006 για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας θεσπίστηκε ρητά η απαγόρευση άσκησης σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκου ως μέσο σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του. Συγκεκριμένα, με το άρθρο 2 του ν. 3500/2006 ορίζεται ότι «*Η άσκηση βίας κάθε μορφής μεταξύ των μελών της οικογένειας απαγορεύεται*», ενώ με το άρθρο 4 του ίδιου νόμου ορίζεται ότι «*Επί ασκήσεως σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκου, ως μέσου σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του, εφαρμόζεται το άρθρο 1532 του Αστικού Κώδικα*». Ο δικαστής μπορεί σε αυτήν την περίπτωση να διατάξει κατά το άρθρο 1532 ΑΚ κάθε πρόσφορο μέτρο (αφαίρεση επιμέλειας, ορισμός επιτρόπου, αφαίρεση γονικής μέριμνας, ή άλλο πρόσφορο μέτρο).

Η χρήση του όρου «σωματική βία» και όχι «σωματική τιμωρία» δημιουργεί ενδεχομένως ένα ερμηνευτικό πρόβλημα, καθώς δεν καθίσταται σαφές στο κείμενο του νόμου πώς ορίζεται η έννοια της σωματικής βίας και αν στα απαγορευμένα μέτρα σωφρονισμού εμπίπτουν κάποιες μορφές «ελαφριάς», κοινωνικά αποδεκτής, σωματικής τιμωρίας, που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη χώρα μας. Ορθότερο θα ήταν στον όρο «σωματική βία» να θεωρήσουμε πως περιλαμβάνεται κάθε μορφής σωματική τιμωρία, ερμηνεία που προκύπτει από την ίδια την αιτιολογική έκθεση του νόμου. Εκεί, ως σωματική βία, ορίζεται κάθε πράξη επιβολής πόνου ή σωματικής δυσφορίας σε ανήλικο, με σκοπό τον σωφρονισμό ή έλεγχο της συμπεριφοράς του, και προφανώς περιλαμβάνει κάθε μορφής σωματική τιμωρία⁴⁷. Εξάλλου, στην ίδια την αιτιολογική έκθεση αναφέρεται πως για τη θέσπιση του εν λόγω άρθρου έχουν ληφθεί υπ' όψιν οι συστάσεις της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ προς τη χώρα μας, οι Συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης και η δημόσια θέση του Συνηγόρου του Πολίτη, όπου γίνεται

47. Στο πλαίσιο της σχολικής πειθαρχίας, η σωματική τιμωρία απαγορεύεται ρητά στον χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με το άρθρο 13 παρ. 8 του Π.Δ. 201/1998. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το άρθρο 21 του ν. 3328/2005 απαγορεύει την επιβολή οποιασδήποτε μορφής σωματικής τιμωρίας σε μαθητές που παρεκκλίνουν από την προσήκουσα διαγωγή.

λόγος για απαγόρευση διά νόμου της σωματικής τιμωρίας και όχι της σωματικής βίας στα παιδιά. Προφανώς, ο νομοθέτης προτίμησε τον όρο «σωματική βία» σε μια προσπάθεια μάλλον διευρύνσης της προστασίας του παιδιού και όχι περιορισμού της, ήτοι την ενεργοποίηση του άρθρου 1532 ΑΚ σε περίπτωση μόνο τέλεσης των ποινικών αδικημάτων που ορίζει ο ν. 3500/2006 και ήδη στις αντίστοιχες νομοτυπικές μορφές του ΠΚ.

Η ως άνω ερμηνευτική υιοθέτηση της ευρείας έννοιας της ενδοοικογενειακής βίας συνεπάγεται κατά την ορθότερη άποψη τη συστολή του κανονιστικού νοήματος της διάταξης του άρθρου 1518 παρ. 2 εδάφιο β' ΑΚ ώστε να αποκλείονται από το πεδίο της διάταξης τα σωφρονιστικά μέτρα που περιλαμβάνουν εξαναγκασμό μέσω οποιασδήποτε μορφής άσκησης βίας σε βάρος του παιδιού⁴⁸. Ήδη, όμως, και με βάση το αξιολογικό κριτήριο που θέτει η διάταξη του άρθρου 1518 παρ. 2 εδάφιο β' ΑΚ, ο εξαναγκασμός μέσω της άσκησης βίας, οποιασδήποτε μορφής και έντασης, κρίνεται ότι δεν είναι παιδαγωγικά αναγκαίος αλλά αντίθετα βλαπτικός για την υγιή ανατροφή του ανηλίκου, σύμφωνα με τις σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις. Η υιοθέτηση της πολιτικής μηδενικής ανοχής στην ενδοοικογενειακή βία αποτελεί μια επιλογή που εκφράζεται απαρέκκλιτα σε διεθνή κείμενα που αφορούν την προστασία του παιδιού⁴⁹, στη νομοθεσία αλλοδαπών χωρών της Ευρώπης⁵⁰ και έχει επιβεβαιωθεί με αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁵¹.

Β. Αναμόρφωση του κεφαλαίου των σχέσεων γονέων-τέκνων με τον ν. 4800/2021

Με τον ν. 4800/2021 (ΦΕΚ Α' 81/21.05.2021) μεταρρυθμίστηκε το δίκαιο των σχέσεων γονέων-τέκνων μετά τον χωρισμό των γονέων. Διακηρυγμένος βασικός στόχος του νομοθέτη είναι η θεσμική ανάδειξη και ενίσχυση του θεσμού της από κοινού άσκησης της γονικής μέριμνας

48. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, ό.π., σ. 70, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., 2021, σσ. 149-150, Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, Οικογενειακό Δίκαιο, τ. ΙΙ, 2021, σσ. 329-330.

49. Στη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, το άρθρο 19 αξιώνει από τα κράτη να πάρουν «όλα τα κατάλληλα νομοθετικά, διοικητικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά μέτρα, προκειμένου να προστατεύσουν το παιδί από κάθε μορφή βίας, προσβολής ή βιαιοπραγιών σωματικών ή πνευματικών, εγκατάλειψης ή παραμέλησης, κακής μεταχείρισης ή εκμετάλλευσης, συμπεριλαμβανόμενης της σεξουαλικής βίας, κατά το χρόνο που βρίσκεται υπό την επιμέλεια των γονέων του ή του ενός από τους δύο, του ή των νόμιμων εκπροσώπων του ή οποιουδήποτε άλλου προσώπου στο οποίο το έχουν εμπιστευθεί».

50. Γ. ΛΕΚΚΑ, ό.π., σσ. 148-149.

51. Ενδεικτικά ΕΔΔΑ Ο.Κ.Ι. κ.ά. κατά Ρουμανίας (Προσφυγή Νο 49450/17), απόφαση της 21ης Μαΐου 2019.

από τους γονείς του τέκνου ακόμη και μετά τον χωρισμό των γονέων⁵². Ο σκοπός αυτός αποτυπώνεται ρητά τόσο στην αιτιολογική έκθεση όσο και στο άρθρο 1 του ν. 4800/2021 κατά το οποίο «Ο παρών νόμος αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του βέλτιστου συμφέροντος του τέκνου διά της ενεργού παρουσίας και των δύο γονέων κατά την ανατροφή του και την εκπλήρωση της ευθύνης τους έναντι αυτού».

Η μεταρρύθμιση αυτή κρίθηκε αναγκαία προκειμένου το οικογενειακό δίκαιο να προσαρμοστεί στις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την τελευταία τροποποίηση του ν. 1329/1983, καθώς τα διαζύγια έχουν αυξηθεί, οι γυναίκες εργάζονται σε μεγάλο ποσοστό εκτός της οικίας και οι πατέρες μετέχουν πιο ενεργά από την προηγούμενη γενιά στην ανατροφή των παιδιών. Άλλωστε τη σημερινή εποχή, η υιοθέτηση της κοινωνικής αντίληψης ότι το παιδί έχει ανάγκη κυρίως τη μητέρα του δεν προωθεί κανένα από τα ιστορικά αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος, αλλά διαιωνίζει έμφυλους ρόλους και στερεότυπα⁵³.

Περαιτέρω, αναφέρεται ρητά στο άρθρο 1 του ν.

4800/2021 ότι οι διατάξεις του ερμηνεύονται και εφαρμόζονται σύμφωνα με τις διεθνείς συμβάσεις που δεσμεύουν τη Χώρα, ιδίως με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού που κυρώθηκε με τον ν. 2101/1992 και τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης) που κυρώθηκε με τον ν. 4531/2018, και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δικαιολογούν τη μη τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτές. Η ως άνω επισημάνση του νομοθέτη για την ερμηνεία των κανόνων εσωτερικού δικαίου με βάση το ενωσιακό δίκαιο και τις διεθνείς συμβάσεις που έχει επικυρώσει η χώρα μας έχει κανονιστικό έρεισμα στο άρθρο 28 παρ. 1 Σ, που καθιερώνει την υπεροχή των διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί με νόμο έναντι κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου. Η ως άνω πανηγυρική και emphaticή διατύπωση του άρθρου 1 του ν. 4800/2021 θέτει τα αξιολογικά κριτήρια ερμηνείας των νέων διατάξεων του οικογενειακού δικαίου με σκοπό η εσωτερική έννομη τάξη να εναρμονιστεί με τα διεθνή πρότυπα συμπεριφοράς στις έννομες σχέσεις γονέων-τέκνων⁵⁴. Προεισαγωγικά, λοιπόν, είναι χρήσιμο, πριν την ανάπτυξη της σχέσης των νέων διατάξεων σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας, να αναφερθεί στο σημείο αυτό η πρόβλεψη του άρθρου 31 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, το οποίο ρητά αναφέρεται ως κανονιστικό πρότυπο υπερνομοθετικής ισχύος που καθορίζει την ερμηνεία των νέων διατάξεων. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 31: «1. Τα Μέρη λαμβάνουν όλα τα αναγκαία νομοθετικά ή άλλα μέτρα προκειμένου να διασφαλιστεί ότι κατά τον καθορισμό της επιμέλειας και των δικαιωμάτων επίσκεψης των παιδιών, θα λαμβάνονται υπόψη τα περιστατικά βίας που καλύπτονται από το πεδίο εφαρμογής της παρούσας Σύμβασης. 2. Τα Μέρη λαμβάνουν τα αναγκαία νομοθετικά ή άλλα μέτρα προκειμένου να διασφαλίσουν ότι η άσκηση οποιωνδήποτε δικαιωμάτων επίσκεψης ή επιμέλειας δεν θίγει τα δικαιώματα και την ασφάλεια του θύματος ή των παιδιών».

Γ. Ενδοοικογενειακή βία και ρύθμιση επιμέλειας μετά τη διακοπή της έγγαμης συμβίωσης (1514 ΑΚ)

Με τον ν. 4800/2021 καθιερώνεται ως νόμιμο σύστημα η από κοινού και εξίσου άσκηση της γονικής μέριμνας μετά τον χωρισμό, η οποία έχει καταρχήν το προβάδισμα έναντι οιασδήποτε άλλης σχετικής διευθέτησης⁵⁵. Η από κοινού ανατροφή των τέκνων μετά τον χωρισμό των γονέων αποτελεί την αξιολογική αφετηρία των νέων ρυθμίσεων με κανονιστικό έρεισμα στο άρθρο 18 της Σύμβασης του

52. Ενδεικτικά για τον νέο νόμο σε Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗ, Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, ό.π., Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗ, Η προσαρμογή του ελληνικού οικογενειακού δικαίου στις σύγχρονες ευρωπαϊκές νομοθεσίες, με την καθιέρωση του κανόνα της από κοινού άσκησης της γονικής μέριμνας μετά το χωρισμό των γονέων, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 1075, Α. ΒΑΛΤΟΥΔΗ, Συνεπιμέλεια και εναλλασσόμενη κατοικία στο νέο οικογενειακό δίκαιο, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 999, Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, Μια πρώτη αποτίμηση του ν. 4800/2021 για την επιμέλεια και την επικοινωνία των παιδιών μετά το διαζύγιο – με ειδικότερη αναφορά κυρίως στο συναινετικό διαζύγιο και στην κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, Αρμ, 2022, σ. 5, Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, Οικογενειακό Δίκαιο, τ. Ι και ΙΙ, ό.π., Ε. ΚΩΝΣΤΑ, Το «βέλτιστο συμφέρον» του τέκνου και ο ρυθμιστικός του ρόλος μετά τις τροποποιήσεις στο Οικογενειακό Δίκαιο, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 1061, Κ. ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Οι μεταρρυθμίσεις του Νόμου 4800/2021 αναφορικά με τις σχέσεις γονέων και τέκνων – Κριτική θεώρηση από παιδοψυχιατρική σκοπιά, σε: ΤΝΠ QUALEX, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., Α. ΞΗΡΟΓΙΑΝΝΗ, Η συναισθηματική κακοποίηση των παιδιών στο πλαίσιο των γονεϊκών συγκρούσεων: Νομολογιακές περιπτώσεις/Πρακτικές αντιμετώπισης, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 1067, Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Οι αλλαγές του ν. 4800/2021 στη γονική μέριμνα και στο δικαίωμα επικοινωνίας με το τέκνο εκτός γάμου, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 974, Μ. ΡΑΜΜΟΥ, Η καθιέρωση του θεσμού της συνεπιμέλειας στο πλαίσιο της αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 1115, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Η νέα ρύθμιση της συνεπιμέλειας, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 961, Ι. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις για τον νόμο 4800/2021, ΕΛΛΔνη, 2021, σ. 970, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Πρώτες σκέψεις και παρατηρήσεις για το ν. 4800/2021, ΕΛΛΔνη, 2021, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, 2021.

53. Π. ΝΤΕΓΚΑ, Η συνεπιμέλεια ως εφελτήριο για την ισότητα και τη χειραφέτηση, σε: Ιστότοπο της Ένωσης Διοικητικών Δικαστών.

54. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 61.

55. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 317, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 165, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σσ. 50-51.

ΟΗΕ⁵⁶. Καλύπτεται επίσης ένα νομικό κενό μεταξύ της διακοπής της συμβίωσης και του διαζυγίου, αφού οι γονείς δεν είναι πλέον υποχρεωμένοι να προσφύγουν στο δικαστήριο, ο ρόλος του οποίου καθιερώνεται ως επικουρικός⁵⁷.

Το γράμμα του άρθρου 1511 παρ. 2, όπου ορίζεται ότι οι γονείς εξακολουθούν να ασκούν «εξίσου» τη γονική μέριμνα, έχει την έννοια της ισότιμης συμβολής των δύο γονέων στην άσκηση της γονικής μέριμνας και όχι της ισόχρονης παρουσίας. Το κανονιστικό νόημα του όρου «εξίσου» δεν πρέπει να ταυτίζεται αμιγώς με την ποσότητα του χρόνου⁵⁸. Η συνάσκηση της επιμέλειας και το ειδικότερο περιεχόμενό της δεν ορίζονται περιοριστικά στον νόμο. Έτσι, οι γονείς δύνανται με άτυπες καταρχήν συμφωνίες να καθορίσουν τον τρόπο άσκησης της υπό οποιαδήποτε μορφή της (λειτουργική, χρονική, μεικτή) και να ρυθμίζουν πρακτικά ζητήματα που αφορούν την καθημερινότητα του τέκνου⁵⁹. Ειδικά, όμως, η απόφαση των γονέων για τον τόπο διαμονής του τέκνου, λόγω της σπουδαιότητάς της, πρέπει να καταρτίζεται εγγράφως σύμφωνα με το άρθρο 1518 παρ. 1 ΑΚ, χάριν της βεβαιότητας και της σαφήνειας της νομικής κατάστασης του παιδιού και προς τον σκοπό της αντιταξιμότητας της εν λόγω απόφασης μεταξύ των γονέων και έναντι τρίτων.

Το νόμιμο σύστημα της από κοινού άσκησης της γονικής μέριμνας συνιστά ενδοτικό δίκαιο. Ο κανόνας της συνεπιμέλειας μπορεί να κάμπτεται με συμφωνία των γονέων ή με απόφαση του δικαστηρίου. Σύμφωνα με το άρθρο 1514 παρ. 1 ΑΚ, όπως αυτό τροποποιήθηκε με το άρθρο 8 του ν. 4800/2021, οι γονείς έχουν την εξουσία να καθορίσουν αυτόνομα τον τρόπο άσκησης της γονικής μέριμνας μετά τον χωρισμό τους, χωρίς να ελέγχεται καταρχήν δικαστικά αν η απόφασή τους ανταποκρίνεται στο συμφέρον του τέκνου. Με τη συμφωνία των γονέων μπορεί να καθοριστεί κατά τρόπο διαφορετικό η κατανομή της γονικής μέριμνας, ιδίως η ανάθεση της άσκησης της στον έναν από αυτούς, ο καθορισμός του τόπου κατοικίας του τέκνου και η ρύθμιση του τρόπου επικοινωνιών-

ας με τον άλλον γονέα. Η συμφωνία γίνεται με έγγραφο βέβαιης χρονολογίας και ισχύει για χρονικό διάστημα τουλάχιστον δυο ετών⁶⁰. Το ως άνω έγγραφο παρατείνεται αυτοδικαίως, εκτός αν κάποιος από τους δύο γονείς δηλώσει εγγράφως στον άλλο γονέα, πριν τη λήξη του συμφωνημένου χρόνου, ότι δεν επιθυμεί την παράτασή του (1514 παρ. 1 εδάφιο β' ΑΚ). Με την προσθήκη αυτή αποτρέπεται η αβεβαιότητα σχετικά με τη γονική μέριμνα και δεν διαιωνίζεται η εκκρεμότητα που είναι αντίθετη και ανεπίτρεπτη προς το συμφέρον του τέκνου⁶¹.

Η σύμβαση των γονέων δεν πρέπει να είναι αντίθετη στον νόμο και τα χρηστά ήθη, κάτι που συμβαίνει όταν είναι αντίθετη προς το συμφέρον του τέκνου και εξυπηρετεί καταφανώς τα προσωπικά συμφέροντα ενός ή αμφοτέρων των γονέων ή όταν προκύπτει ότι είναι προϊόν συναλλαγής των γονέων. Ομοίως, η συμφωνία πρέπει να είναι απαλλαγμένη από ελαττώματα βούλησης που θα την καθιστούν ακυρώσιμη, όπως πλάνη, απάτη ή απειλή⁶².

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι οι ως άνω μορφές εκδήλωσης της ιδιωτικής αυτονομίας των γονέων αναφορικά με τη ρύθμιση των σχέσεων με τα τέκνα τους δύσκολα μπορούν να λειτουργήσουν ικανοποιητικά όταν παρατηρείται άνιση διαπραγματευτική ισχύ μεταξύ των γονέων, ιδίως σε οικονομικό επίπεδο. Όταν η διάσπαση της έγγαμης συμβίωσης οφείλεται σε ενδοοικογενειακή βία και εν γένει κακοποιητικές συμπεριφορές εντός της οικογένειας, υπάρχει αυξημένη πιθανότητα το δικαιπρακτικό περιεχόμενο των ως άνω συμφωνιών να επηρεάζεται μονομερώς από το διαπραγματευτικά ισχυρότερο μέρος, το οποίο δύναται να χρησιμοποιήσει μια ευρεία γκάμα ψυχολογικών, χειριστικών, πρακτικών και οικονομικών εκβιασμών.

Περαιτέρω, αν οι γονείς δεν καταφέρουν να ρυθμίσουν αυτόνομα την άσκηση της γονικής μέριμνας σε περίπτωση χωρισμού τους ή αν η συμφωνία των γονέων δεν ανταποκρίνεται στο συμφέρον του τέκνου, η ρύθμιση γίνεται ετερόνομα από το δικαστήριο, στο οποίο ο νόμος επιφυλάσσει πλέον επικουρικό ρόλο. Η επέμβαση του δικαστηρίου κρίνεται αναγκαία στην περίπτωση αυτή για να διασφαλιστεί το συμφέρον του τέκνου και ιδίως η ασφάλεια και σταθερότητα στην καθημερινή ζωή του⁶³.

Σύμφωνα με το άρθρο 1514 παρ. 2 εδάφιο α' ΑΚ, σε περίπτωση διαφωνίας των γονέων σε σχέση με την από

56. Σύμφωνα με το άρθρο 18 της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού, τα Συμβαλλόμενα Κράτη καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για την εξασφάλιση της αναγνώρισης της αρχής, σύμφωνα με την οποία και οι δύο γονείς είναι από κοινού υπεύθυνοι για την ανατροφή του παιδιού και την ανάπτυξη του. Η ευθύνη για την ανατροφή του παιδιού και για την ανάπτυξη του ανήκει κατά κύριο λόγο στους γονείς ή, κατά περίπτωση, στους νόμιμους εκπροσώπους του. Το συμφέρον του παιδιού πρέπει να αποτελεί τη βασική τους μέριμνα.

57. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, ό.π., σ. 48.

58. Κ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 320, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σσ. 34-35.

59. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 177.

60. Για την απόκτηση εκτελεστού τίτλου, οι γονείς πρέπει να τηρήσουν τη διαδικασία του άρθρου 1441 ΑΚ και να συμπεριλάβουν στη συμφωνία τη ρύθμιση του άρθρου 950 ΚΠολΔ (1441 παρ. 4 εδάφιο δ' ΑΚ).

61. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 191.

62. Ibid, σσ. 189-190.

63. Ibid, σ. 192.

κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας, πριν προσφύγουν στη δικαστική επίλυση των διαφωνιών οφείλουν να προσφύγουν στη διαμεσολάβηση. Η ρύθμιση της άσκησης της γονικής μέριμνας συνιστά διαφορά στην οποία οι γονείς έχουν την εξουσία διάθεσης κατά το άρθρο 1514 παρ. 1 ΑΚ και, συνεπώς, μπορεί να υπαχθεί σε διαδικασία διαμεσολάβησης. Ο ν. 4800/2021 δεν επιφέρει κάποια τροποποίηση στις ρυθμίσεις των άρθρων 3 και 6 του ν. 4640/2019, με τις οποίες θεσπίζεται επί ποινή απαραδέκτου της συζήτησης της αγωγής η υποχρεωτική ενημέρωση από τον πληρεξούσιο δικηγόρο αναφορικά με τη δυνατότητα επίλυσης της διαφοράς με διαμεσολάβηση και η υποχρεωτική συνεδρία διαμεσολάβησης, αντίστοιχα⁶⁴. Υποστηρίζεται και ορθά ότι σε περίπτωση που αποτύχει η διαμεσολάβηση του άρθρου 1514 παρ. 2 ΑΚ, για το παραδεκτό της συζήτησης δεν απαιτείται η υποχρεωτική αρχική συνεδρία διαμεσολάβησης του άρθρου 6 παρ. 1 περ. α' του ν. 4640/2019 και αντίστροφα, διότι η επιβάρυνση της διαδικασίας αντιβαίνει το συμφέρον του τέκνου και την ανάγκη ταχείας διεξαγωγής της δίκης⁶⁵.

Οι περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας είτε σε βάρος του ανηλίκου είτε σε βάρος άλλου προσώπου του περιβάλλοντος του ανηλίκου εξαιρούνται από την υποχρεωτική προσφυγή σε διαμεσολάβηση ρητά κατ' άρθρο 1514 παρ. 2 εδάφιο α' και 3γ) ΑΚ, όπως και για την ταυτότητα του νομικού λόγου πρέπει να εξαιρεθούν και από την αρχική συνεδρία διαμεσολάβησης κατά το άρθρο 6 του ν. 4640/2019⁶⁶, διότι το άρθρο 48 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης προβλέπει ρητή απαγόρευση αναφορικά με την υπαγωγή των υποθέσεων ενδοοικογενειακής βίας σε υποχρεωτικές εναλλακτικές διαδικασίες επίλυσης των διαφορών, συμπεριλαμβανομένης και της διαμεσολάβησης τόσο σε αστικές όσο και σε ποινικές διαδικασίες. Τούτο δε συμβαίνει διότι οι άτυπες διαδικασίες της αποκαταστατικής δικαιοσύνης (συνεδρίες, διαμεσολάβηση κ.ά.) εμπεριέχουν τον κίνδυνο της δευτερογενούς θυματοποίησης λόγω των διαπροσωπικών ανισοτήτων δύναμης και εξουσίας μεταξύ δράστη-θύματος και τον κίνδυνο της επανιδιωτικοποίησης του ζητήματος της βίας κατά των γυναικών και της παλινδρόμησης σε παρωχημένες και επιζήμιες για τις γυναίκες αντιλήψεις.

Με το άρθρο 1514 παρ. 3 ΑΚ προβλέπεται ενδεικτικά το περιεχόμενο που μπορεί να έχει η απόφαση του δικαστηρίου για την κατανομή της γονικής μέριμνας μεταξύ των γονέων και την εξειδίκευση του τρόπου άσκησης της. Αρχικά, το δικαστήριο μπορεί να κατανείμει την άσκηση της γονικής μέριμνας ανάμεσα στους γονείς είτε με χρο-

νικό κριτήριο⁶⁷ είτε με λειτουργικό κριτήριο⁶⁸, η οποία μπορεί να αφορά σε επί μέρους πτυχές της γονικής μέριμνας (επιμέλεια, εκπροσώπηση, διαχείριση της παρουσίας) ή σε επί μέρους πτυχές της επιμέλειας (καθημερινή φροντίδα, υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση)⁶⁹. Η ως άνω κατανομή μπορεί να γίνει είτε με γενική ανάθεση καθηκόντων είτε με αναλυτική ρύθμιση του καθημερινού προγράμματος του ανηλίκου σε τρέχοντα και βραχυπρόθεσμα ζητήματα που ανακύπτουν (παράδοση και παραλαβή από σχολείο, εξωσχολικές δραστηριότητες, θεραπευτικά προγράμματα παιδιού).

Σύμφωνα με το άρθρο 1514 ΑΚ, δυνατότητα προσφυγής στο δικαστήριο για τη ρύθμιση της γονικής μέριμνας ανακύπτει όταν η από κοινού άσκησή της δεν είναι εφικτή λόγω διαφωνίας των γονέων και αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένες περιπτώσεις διαφωνίας, οι οποίες συνίστανται σε: α) αδιαφορία του γονέα (εξαφάνιση του γονέα σε άγνωστο τόπο, μη άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας για μεγάλο χρονικό διάστημα), β) μη σύμπραξη στην από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας των γονέων (μη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων που αφορούν το παιδί, παραβίαση της υποχρέωσης ενημέρωσης του άλλου γονέα για τις συνήθειες και επείγουσες πράξεις, παρεμπόδιση του δικαιώματος επικοινωνίας του δικαιούχου γονέα, μη επιστροφή του παιδιού μετά την άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας), γ) μη τήρηση της τυχόν υπάρχουσας συμφωνίας για την άσκηση ή τον τρόπο άσκησης της γονικής μέριμνας. Περαιτέρω, το δικαστήριο μπορεί να ορίσει τον τρόπο άσκησης της γονικής μέριμνας κατά παρέκκλιση από την από κοινού άσκηση, ακόμη και αν δεν υπάρχει διαφωνία των γονέων, όταν: α) η συμφωνία είναι αντίθετη προς το συμφέρον του τέκνου και β) η γονική μέριμνα ασκείται αντίθετα προς το συμφέρον του τέκνου. Άσκηση της γονικής μέριμνας αντίθετα προς το συμφέρον του τέκνου συντρέχει όταν ο γονέας επιδεικνύει συμπεριφορά που προφανώς βλάπτει την υγιή ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και τη σταθερότητα της καθημερινής ζωής του, όπως λ.χ. συμβαίνει σε περιπτώσεις αδιαφορίας, αδιαλλαξίας, συνεχούς

64. Α. ΠΛΕΥΡΗ, ό.π., σ. 184.

65. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σσ. 199-200.

66. ΜΠΘεσ 12322/2022, δημοσίευτη και Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σσ. 200-201.

67. ΜΠρΑθ 5652/2018 σε ΤΝΠ ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, ΜΠρΑθ 7131/2017, ΕφΑΔΠολΔ, 2017, σ. 951, ΜΠρΑθ 60/2017, ΕφΑΔΠολΔ, 2017, σ. 55, ΜΠρΞανθ 250/2016 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

68. ΑΠ 634/1996, ΕλλΔνη, 1996, σ. 1549, ΕφΑθ 1010/1991 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, ΕφΘεσ 564/2008, Αρμ, 2008, σ. 1836, ΕφΘεσ 256/200, Αρμ, 2001, σ. 1055, ΕφΘεσ 2673/1999, Αρμ, 1999, σ. 1711, ΠΠρΧαλκ 416/2002, ΧρΙΔ, 2003, σ. 35, ΜΠρΘεσ 30529/2006, Αρμ, 2007, σ. 528, ΜΠρΡοδ 19/2012 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

69. Βλ. την ΕφΑθ 4948/2015, ΧρΙΔ, 2016, σ. 29 με παρατηρήσεις Σ. ΜΙΧΑΛΑΚΑΚΟΥ, ΧρΙΔ, 2016, σ. 118, όπου το δικαστήριο κατένειμε λειτουργικά την άσκηση της επιμέλειας, αναθέτοντας στον πατέρα την εκπαίδευση, την υγειονομική και φαρμακευτική περίθαλψη των ανηλίκων και στη μητέρα όλους τους υπόλοιπους τομείς της επιμέλειας.

πρόκλησης αντιπαραθέσεων και προστριβών, παράλογη ή υπερβολική επέμβαση στη ζωή του άλλου γονέα. Αντίθετη προς το συμφέρον του παιδιού είναι προδήλως η ενδοοικογενειακή βία που ασκείται στον ανήλικο ή ενώπιον του ανήλικου σε άλλα πρόσωπα του οικογενειακού του περιβάλλοντος⁷⁰. Με δεδομένο ότι δεν γίνεται σχετική διάκριση, κάθε πράξη ενδοοικογενειακής βίας μπορεί να θεμελιώσει λόγο για την παρέκκλιση από την από κοινού άσκηση της επιμέλειας, χωρίς να απαιτείται τούτη ούτε να είναι αξιόποινη σύμφωνα με τον ΠΚ ούτε στην τελευταία περίπτωση να έχει διαγνωστεί η τέλεσή της με απόφαση ποινικού δικαστηρίου⁷¹.

Η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας συνιστά ειδικό λόγο παρέκκλισης από την από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας και την αποκλειστική ανάθεσή της στον έναν γονέα, διότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιθυμία του γονέα να συμμετέχει στην ανατροφή του τέκνου αντιστρατεύεται ευθέως την ανάγκη να προστατευτεί η σωματική ακεραιότητα και ψυχική συγκρότηση του ανήλικου και για τον λόγο αυτό υποχωρεί. Η ως άνω επιλογή είναι σύμφωνη με το πλέγμα των προστατευτικών διατάξεων που προβλέπει η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης για την προστασία, την υποστήριξη, καθώς και την προοπτική ανασυγκρότησης μιας οικογενειακής ζωής χωρίς βία σε οποιονδήποτε βιώνει μια σχέση στην οποία έχουν εμφιλοχωρήσει περιστατικά κακοποίησης. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην περίπτωση που υπάρχουν παιδιά, διότι και η απλή παρουσία σε περιστατικά βίαιης συμπεριφοράς στο σπίτι είναι πολύ επιβλαβής. Έτσι, η Σύμβαση δίνει προτεραιότητα στην ασφάλεια σε σχέση με τα δικαιώματα επιμέλειας στις περιπτώσεις οικογενειών που εκδηλώνονται περιστατικά βίας. Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης δεν θέτει υπό αμφισβήτηση τα πλεονεκτήματα της κοινής επιμέλειας, αλλά στόχο έχει να διασφαλίσει ότι η επαφή με τα παιδιά δεν θέτει σε κίνδυνο τα δικαιώματα και την ασφάλεια τόσο των θυμάτων όσο και των παιδιών. Η Σύμβαση απαιτεί από τα δικαστήρια να εξετάζουν κάθε περίπτωση βίας κατά των γυναικών ή ενδοοικογενειακής βίας κατά τον καθορισμό της επιμέλειας και των δικαιωμάτων επίσκεψης των παιδιών και να εξασφαλίζουν ότι οι ρυθμίσεις δεν θέτουν σε κίνδυνο τη μητέρα ή το παιδί, τονίζοντας ότι πραγματική απειλή για τις οικογένειες αποτελεί η ίδια η βία και όχι τα μέτρα που αποσκοπούν στην προστασία και την υποστήριξη των θυμάτων.

Δ. Ενδοοικογενειακή βία και προσδιορισμός του τόπου διαμονής του παιδιού

Το άρθρο 1519 παρ. 2 ΑΚ ορίζει ότι «Για τη μεταβολή του

τόπου διαμονής του τέκνου που επιδρά ουσιωδώς στο δικαίωμα επικοινωνίας του γονέα με τον οποίο δεν διαμένει το τέκνο, απαιτείται προηγούμενη έγγραφη συμφωνία των γονέων ή προηγούμενη δικαστική απόφαση που εκδίδεται μετά από αίτηση ενός από τους γονείς». Η απόφαση για τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής πρέπει σε αυτήν την περίπτωση να ρυθμίζεται με βάση τα αξιολογικά κριτήρια που θέτει η νομοθεσία με σταθερό προσανατολισμό το συμφέρον του τέκνου. Ανεξάρτητα από την ως άνω διαφωνία, σε περίπτωση που η διαμονή του παιδιού με τον γονέα συνεπάγεται κινδύνους για το παιδί, υπάρχει επείγουσα ανάγκη προστασίας του παιδιού, η οποία ως πρώτο μέτρο και μέχρι τη ρύθμιση της επιμέλειας περιλαμβάνει την επείγουσα ρύθμιση ή μεταρρύθμιση της απόφασης για τον προσδιορισμό του τόπου διαμονής με το παιδί, την απομάκρυνση του παιδιού από τον γονέα που απειλεί το συμφέρον του και τον καθορισμό του τόπου διαμονής με τον άλλον γονέα ή τρίτο πρόσωπο. Επίσης, όταν ο γονέας με τον οποίο διαμένει το παιδί συγκατοικεί με τρίτο πρόσωπο και το τρίτο πρόσωπο επιδεικνύει σε βάρος του παιδιού συμπεριφορά επιθετική, υποτιμητική, βίαιη ή εκφοβιστική, προδήλως κρίνεται ότι η διαμονή του παιδιού με τον γονέα που ανέχεται ή υπαίτιώς αγνοεί μια τέτοια συμπεριφορά συνεπάγεται κινδύνους για το παιδί.

Ε. Ενδοοικογενειακή βία και ρύθμιση επικοινωνίας (1520 ΑΚ)

Συμπληρωματικός πυλώνας της μεταρρύθμισης του ν. 4800/2021 αποτελεί η ενίσχυση της επικοινωνίας του παιδιού με τον γονέα με τον οποίο δεν διαμένει με την οριοθέτηση ενός ελάχιστου χρόνου επικοινωνίας. Η επικοινωνία πλέον καθίσταται ρητά λειτουργικό δικαίωμα, διότι συνιστά και υποχρέωση των γονέων⁷². Περαιτέρω, και σύμφωνα με το άρθρο 1520 παρ. 1 εδάφιο β' ΑΚ, ο γονέας με τον οποίο διαμένει το τέκνο οφείλει να διευκολύνει και να προωθή την επικοινωνία του τέκνου με τον άλλον γονέα σε τακτή χρονική βάση. Η ως άνω διευκόλυνση νοείται ως η εμφύσηση στο παιδί καλών αισθημάτων για τον άλλον γονέα και η καλή συνεργασία προκειμένου να καθοριστούν οι πρακτικές λεπτομέρειες της άσκησης του δικαιώματος επικοινωνίας. Η διευκόλυνση πάντως συνίσταται στη διαπαιδαγώγηση του τέκνου να αποδέχεται την επικοινωνία και σε καμία περίπτωση δεν περιλαμβάνεται στην ως άνω έννοια η υποχρέωση του γονέα να κάμψει την αντίσταση του παιδιού με οποιαδήποτε μορφή βίας ή εξαναγκασμού⁷³.

Σύμφωνα με τη νέα ρύθμιση που εντάχθηκε στο άρθρο

70. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 194, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σ. 52.

71. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 194, Γ. ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ, ό.π., σ. 1003.

72. Κ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 338, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 266, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σσ. 84-85.

73. Κ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 338.

1520 παρ. 1 εδάφιο γ' ΑΚ, ο χρόνος επικοινωνίας του τέκνου με φυσική παρουσία με τον γονέα, με τον οποίο δεν διαμένει, τεκμαίρεται στο ένα τρίτο (1/3) του συνολικού χρόνου, εκτός αν ο γονέας αυτός ζητά μικρότερο χρόνο επικοινωνίας ή επιβάλλεται να καθορισθεί μικρότερος ή μεγαλύτερος χρόνος επικοινωνίας για λόγους που αφορούν στις συνθήκες διαβίωσης ή στο συμφέρον του τέκνου, εφόσον, σε κάθε περίπτωση, δεν διαταράσσεται η καθημερινότητα του τέκνου. Η ως άνω ρύθμιση επικρίθηκε πολλαπλώς τόσο για τη νομοτεχνική της αστοχία αναφορικά με τη θέσπιση τεκμηρίου όσο και για τη σκοπιμότητα του οριζόντιου ποσοτικού προσδιορισμού του χρόνου της επικοινωνίας⁷⁴. Επισημάνθηκε δε ότι στην ουσία συνιστά μια κεκαλυμμένη νομοθετική πρόβλεψη ενός είδους συνεπιμέλειας με τη μορφή της εναλλασσόμενης κατοικίας, η οποία επανέρχεται από την «πίσω πόρτα», ιδίως σε περιπτώσεις που το δικαστήριο έκρινε ότι πρέπει να παρεκκλίνει από την από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας. Υποστηρίζεται ότι το τεκμήριο είναι μαχητό, με συνέπεια ο άλλος γονέας με τον οποίο διαμένει το τέκνο να δύναται να αποδείξει ότι αυτός ο χρόνος επικοινωνίας δεν είναι ο προσήκων για το συμφέρον του παιδιού και πρέπει να μειωθεί λόγω των ειδικών συνθηκών διαβίωσης, όπως τις σχολικές υποχρεώσεις, την ηλικία, την κατάσταση της υγείας του⁷⁵. Πλην, όμως, η αυστηρή τυπική λειτουργία του νόμιμου μαχητού τεκμηρίου που θα επέβαλλε το βάρος απόδειξης για το εύρος και το περιεχόμενο της επικοινωνίας αποκλειστικά στους διαδίκους γονείς δεν συνάδει με τον παιδοκεντρικό χαρακτήρα των διατάξεων του οικογενειακού δικαίου και τη σταθερή προσήλωσή του προς το συμφέρον του παιδιού, ιδίως όταν η ρύθμιση των εν λόγω ζητημάτων γίνεται ετερόνομα από το δικαστήριο και όχι αυτόνομα από τους γονείς. Υποστηρίζεται, λοιπόν, σχετικώς ότι οι λόγοι που αφορούν το συμφέρον του τέκνου και επιβάλλουν την επιβολή μεγαλύτερου ή μικρότερου χρόνου επικοινωνίας θα μπορούν να εξειδικεύονται μέσω της αποδεικτικής διαδικασίας και να λαμβάνονται υπόψη αυτεπαγγέλτως από το δικαστήριο, διότι πρόκειται στην ουσία για εξειδίκευση της αόριστης νομικής έννοιας του συμφέροντος του τέκνου, η οποία ως τέτοια μπορεί και πρέπει να εξειδικευθεί μέσω των αποδείξεων

και με εφαρμογή των διδαγμάτων της κοινής πείρας⁷⁶. Προς υποστήριξη της ως άνω θέσης συνηγορεί όχι μόνον ο παιδοκεντρικός χαρακτήρας του συστήματος του οικογενειακού δικαίου, αλλά και η γραμματική διατύπωση του άρθρου 1520 ΑΚ: «ή επιβάλλεται να καθορισθεί μικρότερος ή μεγαλύτερος χρόνος επικοινωνίας». Η διατύπωση αυτή του νέου άρθρου αντιπαραβάλλεται διαζευκτικώς προς το αίτημα του γονέα, άρα περιλαμβάνει και τη δυνατότητα του δικαστηρίου να ρυθμίσει *ex officio* την επικοινωνία διαφορετικά, όταν επιβάλλεται από το συμφέρον του ανήλικου τέκνου⁷⁷. Άλλωστε και στην αιτιολογική έκθεση του ν. 4800/2021 αναφέρεται ότι η καθιέρωση του ανωτέρω τεκμηρίου στοχεύει στη δημιουργία μιας υπαρκτής βάσης διαλόγου μεταξύ των γονέων και δεν διαφαίνεται πρόθεση του νομοθέτη για θέσπιση ενός αυστηρού νομικού τεκμηρίου προς αντιστροφή του βάρους απόδειξης υπέρ του δικαιούχου γονέα.

Ένα ζήτημα που προβληματίζει τους εφαρμοστές του δικαίου είναι η ρύθμιση του δικαιώματος επικοινωνίας του κακοποιητικού γονέα με τα ανήλικα τέκνα του είτε εξ αρχής είτε λόγω κακής άσκησης του. Ήδη το άρθρο 1520 παρ. 1 εδάφιο δ' ΑΚ, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 13 του ν. 4800/2021, ορίζει ρητά ότι «Αποκλεισμός ή περιορισμός της επικοινωνίας είναι δυνατός μόνο για εξαιρετικά σοβαρούς λόγους, ιδίως όταν ο γονέας με τον οποίον δεν διαμένει το τέκνο, κριθεί ακατάλληλος να ασκεί το δικαίωμα επικοινωνίας. Για τη διαπίστωση της ακαταλληλότητας του γονέα το δικαστήριο μπορεί να διατάξει κάθε πρόσφορο μέσο, ιδίως την εκπόνηση εμπεριστατωμένης έκθεσης κοινωνικών λειτουργών ή ψυχιάτρων ή ψυχολόγων». Η κλιμάκωση των συνεπειών από τον μερικό περιορισμό στην επικοινωνία μέχρι τον πλήρη αποκλεισμό της πρέπει να ανταποκρίνεται στη σοβαρότητα του λόγου με βάση την αρχή της αναλογικότητας και την ανάγκη διασφάλισης του συμφέροντος του τέκνου. Υποστηριζόταν σε θεωρία και νομολογία⁷⁸ ότι δεν νοείται πλήρης αποκλεισμός του δικαιώματος με την αιτιολόγηση ότι η νέκρωση του δεσμού μεταξύ γονέα και τέκνου θα προξενήσει και στα

74. Σχετική κριτική Κ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *ό.π.*, σ. 341, Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, *Οι αλλαγές του ν. 4800/2021 στη γονική μέριμνα και στο δικαίωμα επικοινωνίας με το τέκνο εκτός γάμου, ό.π.*, σ. 979, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, σ. 968, Ι. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *ό.π.*, σ. 972, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, *Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π.*, σ. 89.

75. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, *Η προσαρμογή του ελληνικού οικογενειακού δικαίου στις σύγχρονες ευρωπαϊκές νομοθεσίες, με την καθιέρωση του κανόνα της από κοινού άσκησης της γονικής μέριμνας μετά το χωρισμό των γονέων*, *Ελλάνη*, 2021, σ. 1083, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, *ό.π.*, σσ. 277-278.

76. Σε νομολογία ΜΠΘεσ 317/2022, ΜΠΘεσ 1939/2022, ΜΠΘεσ 2792/2022 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ και σε θεωρία Ε. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Νέο Οικογενειακό Δίκαιο*, ν. 4800/2021: Ειδικά δικονομικά ζητήματα, *Ελλάνη*, 2021, σ. 1122, Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, *Οι αλλαγές του ν. 4800/2021 στη γονική μέριμνα και στο δικαίωμα επικοινωνίας με το τέκνο εκτός γάμου, ό.π.*, σσ. 979-980, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, *Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π.*, σ. 92 και τελικά μάλλον έτσι και Γ. ΛΕΚΚΑΣ, *ό.π.*, σ. 278.

77. Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, *Οι αλλαγές του ν. 4800/2021 στη γονική μέριμνα και στο δικαίωμα επικοινωνίας με το τέκνο εκτός γάμου, ό.π.*, σ. 980.

78. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, *Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, ό.π.*, σ. 118 επ. με αναλυτική αναφορά στη σχετική νομολογία.

δύο μέρη ανεπανόρθωτη βλάβη και ταυτόχρονα δεν θα εξυπηρετηθεί η ενίσχυση και ομάλυνση των συναισθημάτων μεταξύ γονέα και τέκνου. Οπότε, ακόμη και όταν διαπιστώνονται αντικειμενικές δυσκολίες ή παθογένειες, το δικαστήριο επιβάλλει περιορισμούς στην επικοινωνία, όπως απαγόρευση διανυκτέρευσης, συντομότερη διάρκεια επίσκεψης, αραιότερα διαστήματα συνάντησης, την παρουσία τρίτου προσώπου (συγγενούς ή κοινωνικού λειτουργού)⁷⁹, την επικοινωνία σε δημόσιο χώρο ή άλλοτε κρινόταν προσφορότερο μόνο την τηλεφωνική επικοινωνία του πατέρα με τα ανήλικα τέκνα του δύο φορές την εβδομάδα⁸⁰.

Σε κάθε περίπτωση, η άσκηση ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος του παιδιού ή άλλου προσώπου του οικογενειακού περιβάλλοντος του παιδιού συνιστά σπουδαίο λόγο που να δικαιολογεί τον περιορισμό ή τον αποκλεισμό της επικοινωνίας⁸¹. Στις περιπτώσεις αυτές, πρώτη μέριμνα του άλλου γονέα και των δικαστικών αρχών που επιλαμβάνονται είναι η προστασία της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας, της ψυχικής υγείας και της γενετήσιας αξιοπρέπειας του παιδιού. Για την αναγκαιότητα και την προσφορότητα των περιορισμών που θα επιβληθούν στην επικοινωνία πρέπει να σταθμίζεται η διάψευση της εμπιστοσύνης και του αισθήματος ασφάλειας που βιώνει ο ανήλικος, κατά πόσο η απώλεια του ελέγχου και η εκδήλωση βίας συνιστά διαρκή κίνδυνο και για την ίδια τη σωματική ακεραιότητα του ανηλίκου και εν γένει η επιρροή που έχει αυτό το γεγονός στη συμπεριφορά και ψυχοσύνθεση του ανηλίκου⁸². Σε σοβαρές περιπτώσεις κακής και καταχρηστικής άσκησης της επικοινωνίας μπορεί και πρέπει να αποκλεισθεί η επικοινωνία του δράστη-βιαιού γονέα με το ανήλικο τέκνο⁸³, διότι η επικοινωνία μπορεί να «ξύνει πληγές» σε ένα παιδί που έχει κακοποιηθεί και προσπαθεί να λησμονήσει το παρελθόν του⁸⁴. Τούτο

δε πρέπει να γίνει με συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα και με επιφύλαξη της δυνατότητας ανάκτησής της στην περίπτωση που μεταβληθούν οι συνθήκες κατόπιν διαπιστωμένης επιστημονικά επιτυχούς παρακολούθησης θεραπευτικού προγράμματος από τον γονέα-θύτη. Διότι εν προκειμένω προτεραιότητα έχει το συμφέρον του παιδιού ως κριτήριο ρύθμισης της σύγκρουσης με αντίστοιχη υποχώρηση του συμφέροντος του γονέα στην άσκηση του γονεϊκού του ρόλου και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η ως άνω ερμηνευτική εκδοχή εναρμονίζεται τόσο με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού όσο και με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με τις προβλέψεις της οποίας τα κρατικά όργανα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τα κρούσματα βίας που καλύπτονται από το πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης προκειμένου να προστατευθούν τα θύματα με έκδοση διαταγών αποκλεισμού, διά των οποίων θα απαγορεύεται η επαφή του δράστη με το θύμα για επαρκή χρονική περίοδο (άρθρο 52), καθώς και μέτρα προκειμένου να διασφαλιστεί ότι κατά τον καθορισμό της επιμέλειας και των δικαιωμάτων επίσκεψης των παιδιών θα λαμβάνονται υπόψη τα κρούσματα βίας που καλύπτονται από το πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης (άρθρο 31).

Το άρθρο 1520 παρ. 1 εδάφιο ε' ΑΚ ορίζει ότι, για τη διαπίστωση της ακαταλληλότητας του γονέα, το δικαστήριο μπορεί να διατάξει κάθε πρόσφορο μέσο, ιδίως την εκπόνηση εμπειριστατωμένης έκθεσης κοινωνικών λειτουργών ή ψυχιάτρων ή ψυχολόγων. Όπως προκύπτει από τη γραμματική διατύπωση του άρθρου, η διαταγή των ως άνω μέτρων δεν είναι υποχρεωτική για το δικαστήριο που κρίνει για τον περιορισμό ή αποκλεισμό του δικαιώματος της επιμέλειας, αν η ακαταλληλότητα του δικαιούχου γονέα μπορεί να διαπιστωθεί με άλλα αποδεικτικά μέσα. Επισημαίνεται ότι η αναφορά του άρθρου 1520 παρ. 1 εδάφιο δ' ΑΚ στον περιορισμό της επικοινωνίας μόνο για εξαιρετικά σοβαρούς λόγους ακαταλληλότητας του γονέα και με ειδική διαδικασία διαπίστωσης της τελευταίας δεν αναφέρεται στον περιορισμό της επικοινωνίας σε χρόνο μικρότερο του 1/3, γιατί αυτός ο περιορισμός ρυθμίζεται από το αμέσως προηγούμενο εδάφιο του άρθρου 1520 ΑΚ⁸⁵. Τέλος, επισημαίνεται ότι η ταχεία περαίωση των δικαστικών διαδικασιών είναι ακόμη πιο επιτακτική στις περιπτώσεις που αποκλείεται το δικαίωμα στην επικοινωνία σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης, καθώς τα οικογενειακά δικαιώματα είναι ευαίσθητα και η πάροδος του χρόνου εις βάρος του δικαιούχου (γονιού) κινδυνεύει να παραβιάσει σοβαρά το αστικό δικαίωμα που κρίνεται.

Στον νόμο δεν ορίζεται πώς μπορεί να αποκλειστεί το δι-

79. ΜΠρΘεσ 12629/2005, Αρμ, 2006, σ. 240, που έκρινε ότι ο μέχρι τότε χρόνος της επικοινωνίας του πατέρα με τον ανήλικο αναλώνεται κυρίως στο να καταφέρεται συστηματικά εναντίον της μητέρας του με ιδιαίτερα προσβλητικούς χαρακτηρισμούς και στο να εκδηλώνει απειλητικές διαθέσεις εναντίον του προσώπου της.

80. ΜΠρΒόλου 492/2015 σε ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, όπου το δικαστήριο έλαβε υπόψη τη μη παρακολούθηση συνεδριών ψυχολογικής υποστήριξης από ειδικούς περί την ψυχική υγεία επιστήμονες, προς βελτίωση των προβλημάτων στις σχέσεις μεταξύ των διαδίκων μερών, καθώς και τα ψυχολογικά-ψυχοσωματικά προβλήματα που αντιμετώπισαν τα ανήλικα τέκνα.

81. Γ. ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ, ό.π., σ. 1007, Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 344, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 292.

82. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σσ. 344-345.

83. Περιστατικά αποκλεισμού επικοινωνίας από τη νομολογία σε Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗ, Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, ό.π., σσ. 118-119.

84. Κ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Γονείς «ακατάλληλοι δι' ανηλικούς», ΧρΙΔ, 2006, σ. 292.

85. Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σ. 94.

καίωμα επικοινωνίας. Οι συνηθέστερες περιπτώσεις φυσικά θα είναι αυτές που οι γονείς θα αντιδικούν, οπότε και θα κριθεί από το δικαστήριο. Όμως σε περίπτωση που ο γονέας κατανοήσει την αντίδραση που προκαλείται στο παιδί από την επικοινωνία και κρίνουν αμφότεροι ότι η πρόσκαιρη αποχή είναι ωφελιμότερη για το τέκνο, είναι δυνατό να συμφωνήσουν οι δυο τους με έγγραφο τον αποκλεισμό της επικοινωνίας (επιχείρημα από το άρθρο 1520 παρ. 3 εδάφιο α' ΑΚ). Η ως άνω συμφωνία φυσικά μπορεί να αναθεωρηθεί αν μεταβληθούν οι συνθήκες είτε με νέα συμφωνία είτε με δικαστική απόφαση κατά το άρθρο 1536 ΑΚ⁸⁶.

ΣΤ. Ενδοοικογενειακή βία και αφαίρεση γονικής μέριμνας (1532 ΑΚ)

Με τον ν. 4800/2021 τροποποιήθηκε το άρθρο 1532 ΑΚ που ορίζει το πλαίσιο για την κακή άσκηση της γονικής μέριμνας. Όπως ίσχυε και πριν, επιβάλλεται η επέμβαση του δικαστηρίου για την ολική ή μερική αφαίρεση της γονικής μέριμνας όταν διαπιστώνεται: α) παράβαση καθηκόντων των γονέων που επιβάλλονται από το λειτουργήμα τους για την επιμέλεια του προσώπου του τέκνου ή τη διοίκηση της περιουσίας του, β) καταχρηστική άσκηση του λειτουργήματος και γ) αδυναμία των γονέων να ανταποκριθούν στο λειτουργήμα τους. Οι ως άνω γενικές ρήτρες παρέχουν στον δικαστή ευρεία δικαιοπλαστική εξουσία προκειμένου κατά την εφαρμογή του να βρεθεί, με τη συγκεκριμενοποίηση της αόριστης έννοιας, η βέλτιστη λύση για κάθε οικογένεια ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες κάθε περίπτωσης σε συνδυασμό με τις λοιπές αντιλήψεις και αξιολογήσεις της έννομης τάξης. Ήδη προβλέφθηκαν έξι ενδεικτικές περιπτώσεις κακής άσκησης της γονικής μέριμνας και ειδικότερα συγκεκριμενοποιείται το πραγματικό περιπτώσεων κακής άσκησης της γονικής μέριμνας μετά τον χωρισμό των γονέων⁸⁷. Οι περιπτώσεις αυτές είναι: α. η υπαίτια μη συμμόρφωση προς αποφάσεις και διατάξεις δικαστικών και εισαγγελικών αρχών που αφορούν το τέκνο ή προς την υπάρχουσα συμφωνία των γονέων για την άσκηση της γονικής μέριμνας, β. η διατάραξη της συναισθηματικής σχέσης του τέκνου με τον άλλο γονέα και την οικογένειά του και η με κάθε τρόπο πρόκληση διάρρηξης των σχέσεων του τέκνου με αυτούς, γ. η υπαίτια παράβαση των όρων της συμφωνίας των γονέων ή της δικαστικής απόφασης για την επικοινωνία του τέκνου με τον γονέα με τον οποίο δεν διαμένει και η με κάθε άλλο τρόπο παρεμπόδιση της επικοινωνίας, δ. η κακή άσκηση και η υπαίτια παράλειψη της άσκησης του δικαιώματος επικοινωνίας από τον δικαιούχο γονέα, ε. η αδικαιολόγητη άρνηση του γονέα να

καταβάλει τη διατροφή που επιδικάστηκε στο τέκνο από το δικαστήριο ή συμφωνήθηκε μεταξύ των γονέων, στ. η καταδίκη του γονέα, με οριστική δικαστική απόφαση, για ενδοοικογενειακή βία ή για εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας ή για εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής. Οι ως άνω περιπτώσεις αποτελούν εξειδικεύσεις του συμφέροντος του τέκνου ως καθολικού κριτηρίου με βάση το οποίο αξιολογείται η άσκηση της γονικής μέριμνας. Συνεπώς, ακόμα και αν δεν πληρούται το πραγματικό κάποιας από τις περιπτώσεις του άρθρου 1532 παρ. 2 ΑΚ, η προσβολή του συμφέροντος του παιδιού με πράξεις ή με παραλείψεις του γονέα θα υπάγεται στο πραγματικό του άρθρου 1532 παρ. 1 ΑΚ και θα συνιστά κακή άσκηση της γονικής μέριμνας με τις εντεύθεν συνέπειες⁸⁸.

Γενικότερα, ως παράβαση των καθηκόντων που επιβάλλει στους γονείς το λειτουργήμα της γονικής μέριμνας μπορεί να θεωρηθεί οποιαδήποτε συμπεριφορά των γονέων αντίθετη με τις επιταγές των άρθρων που καθορίζουν τις υποχρεώσεις τους. Τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας σε όλες τις εκδηλώσεις τους συνιστούσαν ανέκαθεν κακή άσκηση της γονικής μέριμνας υπό το προϊσχύσαν δικαίο είτε ως λήψη σωφρονιστικών μέτρων που θίγουν την αξιοπρέπεια του παιδιού (άρθρο 1518 παρ. 2 εδάφιο β') είτε ως άσκηση βίας σε πρόσωπο του οικογενειακού περιβάλλοντος του ανηλίκου⁸⁹. Με γνώμονα τη σοβαρότητά τους και το συμφέρον του συγκεκριμένου τέκνου μπορούσαν να οδηγήσουν είτε στην αφαίρεση της άσκησης της γονικής μέριμνας είτε στη λήψη άλλων πρόσφορων μέτρων. Ήδη, με το άρθρο 1532 παρ. 2 περ. στ' ΑΚ, κακή άσκηση της γονικής μέριμνας αποτελεί η καταδίκη του γονέα, με οριστική δικαστική απόφαση, για ενδοοικογενειακή βία ή για εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας ή για εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής. Παρά την κακότεχνη διατύπωση, αυτονόητο είναι ότι κακή άσκηση της γονικής μέριμνας συνιστούν εν προκειμένω οι πράξεις και οι παραλείψεις που συνιστούν εν ευρεία εννοία ενδοοικογενειακή βία και γενετήσια προσβολή του ανήλικου και όχι η δικαστική της επιβεβαίωση.

Η ενδοοικογενειακή βία περιλαμβάνει οπωσδήποτε τις σοβαρότερες και απεχθέστερες αξιόποινες πράξεις που προέβλεπε ο ν. 3500/2006 και ήδη ο νέος Ποινικός Κώδικας (ν. 4619/2019) με τα άρθρα 312, 330 παρ. 2 και 333 παρ. 2 ΠΚ. Περαιτέρω, όπως προαναφέρθηκε και παραπάνω, με το άρθρο 4 του ν. 3500/2006 θεσπίστηκε η απαγόρευση της σωματικής τιμωρίας ως μέσου σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του παιδιού και προβλέφθηκε ρητά ότι η άσκηση σωματικής τιμωρίας συνιστά κακή άσκηση της γονικής μέριμνας και επισύρει

86. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 346.

87. Ibid, σ. 366, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σσ. 310-311, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σ. 102.

88. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 311.

89. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 365.

την εφαρμογή του άρθρου 1532 ΑΚ. Ομοίως, σύμφωνα με το άρθρο 1532 ΑΚ, σε αφαίρεση της γονικής μέριμνας μπορεί να οδηγήσει κάθε μορφή βίας, συμπεριλαμβανομένης της ψυχολογικής και της λεκτικής βίας, ενόψει της διάταξης του άρθρου 2 του ν. 3500/2006 που ορίζει ότι «η άσκηση βίας κάθε μορφής μεταξύ των μελών της οικογένειας απαγορεύεται»⁹⁰. Επίσης, σε περίπτωση που τα εγκλήματα της ενδοοικογενειακής βίας τελούνται σε βάρος του άλλου γονέα ή άλλου μέλους της οικογένειας, αλλά ενώπιον του ανηλίκου, όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για τέλεση αδικήματος ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος του ιδίου του ανηλίκου, κατ' άρθρο 1 παρ. 3 εδάφιο β' του ν. 3500/2006, οπότε τίθεται ζήτημα ενεργοποίησης της διάταξης του άρθρου 1532 ΑΚ για την αδράνεια της γονικής μέριμνας⁹¹. Παρόλο που δεν προβλέπεται ρητά, συνιστά κακή άσκηση της γονικής μέριμνας και η μεταξύ άλλων μελών της οικογένειας λεκτική ή ελαφρά σωματική βία, διότι η διαρκής υβριστική, απειλητική και βάνουση συμπεριφορά ενός πατέρα λ.χ. απέναντι στη μητέρα του παιδιού, και αν ακόμη αυτή δεν επεκτείνεται και στο ίδιο το παιδί, μπορεί υπό ειδικές περιστάσεις να συνιστά κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, αν αποδεικνύεται ψυχική ταλαιπωρία του παιδιού από αυτή την κατάσταση. Επισημαίνεται τέλος ότι ζήτημα κακής άσκησης της γονικής μέριμνας είναι δυνατό να συντρέχει όταν ο γονέας δεν ασκεί ο ίδιος κανενός είδους βία, αλλά ανέχεται πράξεις βίας ή κακομεταχείρισης εκ μέρους του/της συντρόφου του⁹².

Η ερμηνευτική υιοθέτηση της ευρείας έννοιας της ενδοοικογενειακής βίας ως κακής άσκησης της γονικής μέριμνας εναρμονίζεται και με το άρθρο 19 της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού, σύμφωνα με το οποίο το κράτος οφείλει να λάβει όλα τα κατάλληλα νομοθετικά μέτρα, προκειμένου να προστατεύσει το παιδί από κάθε μορφή βίας, προσβολής ή βιαιοπραγιών σωματικών ή πνευματικών, εγκατάλειψης ή παραμέλησης, κακής μεταχείρισης ή εκμετάλλευσης, συμπεριλαμβανομένης της σεξουαλικής βίας, κατά τον χρόνο που βρίσκεται υπό την επιμέλεια των γονέων του ή του ενός από τους δύο. Επομένως, στην κακή άσκηση της γονικής μέριμνας κατά το άρθρο 1532 παρ. 2 περ. στ' ΑΚ περιλαμβάνεται κάθε μορφή βίας, ανεξάρτητα από την ποινική της τυποποίηση⁹³.

Πλην, όμως, στο πραγματικό της διάταξης του άρθρου 1532 ΑΚ προβλέπεται ότι τα περιστατικά που συνιστούν ενδοοικογενειακή βία ή προσβολή της γενετήσιας αξι-

οπρέπειας, για να κριθούν ως κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, πρέπει να αποδεικνύονται τουλάχιστον με οριστική δικαστική απόφαση. Υποστηρίζεται, λοιπόν, σχετικώς ότι η άσκηση της επιμέλειας δεν θα αφαιρείται με την τυχόν έγκληση του ενός γονέα, λαμβάνοντας υπόψη και το τεκμήριο αθωότητας που πρέπει να ισχύει σε κάθε περίπτωση⁹⁴. Η ως άνω στενή ανάγνωση της διάταξης εκλαμβάνει την αφαίρεση της επιμέλειας ως μια περπόμενη ποινή για την πράξη του γονέα και δημιουργεί εύλογη απορία τι θα συμβεί με τις μη αξιόποινες πράξεις και παραλείψεις που συνιστούν ενδοοικογενειακή βία και εντάσσονται στο πραγματικό της ως άνω διάταξης. Παραβλέπει δε τον χρόνο που απαιτείται για να εκδοθεί μια απόφαση από τα ποινικά δικαστήρια, έστω και σε πρώτο βαθμό, ενώ εμμέσως εξαναγκάζει τα θύματα της βίας να εμπλακούν στον ποινικό μηχανισμό προκειμένου να ασκήσουν αστική αξίωση. Η πρόβλεψη περί οριστικής καταδικαστικής απόφασης για τα αδικήματα που περιγράφονται στην περ. στ' θα μπορούσε δυνητικά να αποτρέψει το δικαστήριο από τη λήψη των αναγκαίων περιοριστικών μέτρων σε περιπτώσεις προφανούς ενδοοικογενειακής βίας ή αδικημάτων κατά της γενετήσιας ζωής του τέκνου, εκθέτοντάς το σε κίνδυνο, κατά παραβίαση των διατάξεων των άρθρων 19 (προστασία από κάθε μορφή βίας), 34 (προστασία από κάθε μορφή σεξουαλικής εκμετάλλευσης και σεξουαλικής βίας) και 39 (ανάρρωση και επανένταξη παιδιού θύματος) της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ν. 2101/1992). Ομοίως, η ως άνω πρόβλεψη δεν εναρμονίζεται με το άρθρο 31 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, που αναφέρεται σε λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση «περιστατικών βίας» και όχι σε σχετικές καταδίκες. Επισημαίνεται δε ότι η νομοθετική ευαισθησία αναφορικά με το τεκμήριο αθωότητας του γονέα είναι μάλλον επιλεκτική, στο μέτρο που δεν κρίθηκε σκόπιμο να αποδεικνύονται με οριστική απόφαση ποινικού δικαστηρίου και λοιπά παραπτώματα του άρθρου 1532 παρ. 2 ΑΚ που συνιστούν ποινικά αδικήματα, όπως η υπαίτια μη συμμόρφωση με δικαστικές αποφάσεις αναφορικά με την επιμέλεια και επικοινωνία που τυποποιείται ως αδίκημα στο άρθρο 169Α ΠΚ. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται να εξαρτήθηκε επιλεκτικά κατά τρόπο οριζόντιο και καθολικό η εξέταση των περιστατικών της ενδοοικογενειακής βίας και της προσβολής της γενετήσιας αξιοπρέπειας από την εξέλιξη και πορεία της ποινικής υπόθεσης σε αντίθεση με τα άλλα παραπτώματα διαμορφώνοντας μια ανισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στους γονείς που κατά κανόνα θεωρούνται δράστες των ως άνω αδικημάτων.

Επομένως, για την εφαρμογή της εν λόγω διάταξης είναι αναγκαία η διορθωτική ερμηνεία προκειμένου να εναρμονιστεί η εφαρμογή της με το κανονιστικό πλαίσιο των

90. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 324.

91. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 369, Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σσ. 324-325.

92. Α. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, Η ανάθεση της άσκησης της γονικής μέριμνας σε τρίτον, ΕΝΟΒΕ: Θέματα γονικής μέριμνας, 1989, σ. 111 επ.

93. Γ. ΛΕΚΚΑΣ, ό.π., σ. 324.

94. Ι. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ, Συνεπιμέλεια και βέλτιστο συμφέρον του τέκνου υπό το φως του Ν 4800/2021, ό.π., σ. 62.

σχέσεων γονέων-τέκνων, όπως αυτό προβλέπεται στην ελληνική και διεθνή έννομη τάξη. Προτείνεται σχετικά⁹⁵ η ως άνω περιοριστική προϋπόθεση της καταδίκης του γονέα, με οριστική δικαστική απόφαση που προβλέπει το άρθρο 1532 παρ. 2 περ. στ' ΑΚ στις περιπτώσεις διάπραξης εγκλημάτων ενδοοικογενειακής βίας ή εγκλημάτων κατά της γενετήσιας ελευθερίας ή εγκλημάτων οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής, να κριθεί με τελολογική συστολή της διάταξης ότι αφορά μόνο το δραστικό μέτρο της αφαίρεσης της γονικής μέριμνας στο σύνολό της, όχι όμως και την αφαίρεση άσκησης της επιμέλειας, για την οποία αρκεί «η κακή άσκηση ... του δικαιώματος επικοινωνίας από τον δικαιούχο γονέα» (άρθρο 14 - νέο άρθρο 1532 παρ. 2 περ. δ' ΑΚ), ούτε δε την άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας. Υποστηρίζεται δε ότι την τελολογική αυτή συστολή επιτάσσει το συμφέρον του παιδιού να διαφυλαχθεί από τη συμπεριφορά ενός κακοποιητικού γονέα, ενόσω διαρκεί το μεγάλο χρονικό διάστημα που απαιτείται συνήθως για την έκδοση καταδικαστικής σε βάρος του απόφασης της ποινικής δικαιοσύνης.

Σύμφωνα με άλλη προσέγγιση⁹⁶, υποστηρίζεται ότι η ενδεικτική αναφορά των παραπτώματων του άρθρου 1532 ΑΚ πρέπει να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια του νομοθέτη να εξάρει ως περιπτώσεις κακής άσκησης της γονικής μέριμνας κάποιες συμπεριφορές με πρόδηλη απαξία, ώστε να διευκολυνθεί το δικαστήριο να επιβάλλει τις κυρώσεις του άρθρου 1532 ΑΚ. Επίσης η ανάδειξη των εν λόγω συμπεριφορών στο άρθρο 1532 παρ. 2 ΑΚ χρησιμεύει ως κατευθυντήρια γραμμή για τους γονείς αναφορικά με το πώς πρέπει να ασκούν τη γονική μέριμνα και από τι είδους συμπεριφορές πρέπει να απέχουν. Έτσι, η αναφορά ορισμένων συμπεριφορών στο άρθρο 1532 ΑΚ σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να οδηγήσει στην ερμηνεία ότι τυχόν οποιαδήποτε άλλη συμπεριφορά των γονέων είναι ανεκτή και κρίνεται με επιείκεια ή τουλάχιστον αποκλείει τη βαρύτερη συνέπεια, που είναι η αφαίρεση της άσκησης της γονικής μέριμνας. Άλλωστε, και από τη γραμματική διατύπωση της τρίτης παραγράφου του άρθρου 1532 ΑΚ παρατηρείται ότι δεν γίνεται διάκριση μεταξύ της βαριάς συνέπειας της αφαίρεσης της άσκησης της γονικής μέριμνας και της επιλογής άλλου είδους ηπιότερων πρόσφορων μέτρων, με συνέπεια να μην είναι πειστική η θέση ότι για την αφαίρεση της γονικής μέριμνας προϋποτίθενται οπωσδήποτε οι βαρύτερες συμπεριφορές του άρθρου 1532 παρ. 2 ΑΚ, ενώ οι άλλες συμπεριφορές του άρθρου 1532 ΑΚ επισύρουν μόνο «πρόσφορα μέτρα». Προς αποτροπή των κινδύνων

αυτών προτείνεται ερμηνευτικά η περ. στ' να περιλαμβάνει περιπτώσεις που ήδη έχει παρέμβει το ποινικό δικαστήριο και υπάρχει οριστική δικαστική απόφαση που καταδικάζει τον γονέα σε ένα από τα αδικήματα σε βάρος του ανήλικου. Η αναφορά αυτών των περιπτώσεων στο άρθρο 1432 παρ. 2 περ. στ' ΑΚ σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι το δικαστήριο δεν μπορεί να χαρακτηρίσει ως κακή άσκηση της γονικής μέριμνας την τέλεση ενός από τα ανωτέρω αδικήματα ακόμη και χωρίς οριστική ποινική καταδίκη. Απλώς η ποινική καταδίκη διευκολύνει το δικαστήριο στη διαπίστωση ότι συντρέχει κακή άσκηση της γονικής μέριμνας, χωρίς να αποτελεί στοιχείο του πραγματικού του κανόνα δικαίου⁹⁷.

Με τη γενική ρύθμιση του άρθρου 1532 ΑΚ καταλείπεται περιθώριο στον δικαστή ως προς τη βέλτιστη στάθμιση συμφερόντων. Το ως άνω περιθώριο εκτίμησης εξαρτάται από μια σειρά γενικών παραγόντων αλλά κρίνεται πάντα με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε υπόθεσης. Στη στάθμιση του συμφέροντος του τέκνου να μην βρίσκεται σε κατάσταση που διακυβεύεται η σωματική ή ψυχική του ακεραιότητα και ευεξία και του συμφέροντος του γονέα για τη μη διατάραξη της οικογενειακής τους σχέσης, αυτονοήτως το πρώτο συνιστά την πλέον κρίσιμη παράμετρο.

Σε εξαιρετικά επείγουσες περιπτώσεις, εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις του πρώτου εδαφίου του άρθρου 1532 ΑΚ και επίκειται άμεσος κίνδυνος για τη σωματική ή την ψυχική υγεία του τέκνου, ο εισαγγελέας διατάσσει κάθε πρόσφορο μέτρο για την προστασία του, μέχρι την έκδοση της απόφασης του δικαστηρίου, στο οποίο πρέπει να απευθύνεται εντός ενενήντα ημερών, με δυνατότητα αιτιολογημένης παράτασης της προθεσμίας αυτής κατά ενενήντα επιπλέον ημέρες. Εκτός από την αρμοδιότητα του δικαστηρίου, και ειδικά για εξαιρετικά επείγουσες περιπτώσεις, στην τρίτη παράγραφο του άρθρου 1532 καθιερώνεται και η αρμοδιότητα του εισαγγελέα πρωτοδικών να διατάζει αυτός πρόσφορα μέτρα για την προστασία του παιδιού, με την προϋπόθεση να επίκειται άμεσος κίνδυνος για τη σωματική ή την ψυχική υγεία του τελευταίου. Παράλληλα μάλιστα προβλέπεται ότι τα μέτρα που ορίζονται στην εισαγγελική διάταξη ισχύουν μέχρι την έκδοση της απόφασης του δικαστηρίου, στο οποίο ο εισαγγελέας πρέπει να απευθύνεται εντός ενενήντα ημερών, με δυνατότητα αιτιολογημένης παράτασης της προθεσμίας αυτής κατά ενενήντα επιπλέον ημέρες. Η διαδικασία αυτή κρίθηκε αναγκαία για να αντιμετωπιστούν περιστατικά επείγουσας προστασίας του ανήλικου. Επειδή απαιτείται χρόνος για να εκδοθεί η απόφαση

95. Γ. ΒΑΛΤΟΥΔΗΣ, ό.π., σ. 1003.

96. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 369, Κ. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, Το Νέο Δίκαιο των Σχέσεων Γονέων και Παιδιών, Οι αλλαγές που επέφερε στον Αστικό Κώδικα ο ν. 4800/2021, ό.π., σσ. 107-108.

97. Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, ό.π., σ. 369, βλ. και ΕΔΔΑ *Tölle κατά Κροατίας* (Προσφυγή Νο 41987/13), απόφαση της 10ης Δεκεμβρίου 2020 για τη μη αναγκαιότητα ποινικής καταδίκης σε περίπτωση ενδοοικογενειακής βίας.

ακόμη και των ασφαλιστικών μέτρων, δεν αντιμετωπίζονται πάντοτε ο άμεσος κίνδυνος για τη σωματική ή ψυχική υγεία του ανηλίκου, ενώ αντίθετα η άμεση επέμβαση του εισαγγελέα θα αντιμετωπίσει το πρόβλημα για τον χρόνο μεταξύ της εμφάνισης του προβλήματος και της έκδοσης δικαστικής απόφασης.

Ζ. Ενδοοικογενειακή βία και έκπτωση από τη γονική μέριμνα (1537 ΑΚ)

Το άρθρο 1537 ΑΚ ρυθμίζει την περίπτωση: α) της αυτοδίκαιης έκπτωσης του γονέα από τη γονική μέριμνα του τέκνου, η οποία επέρχεται ως συνέπεια της τελεσίδικης καταδίκης του σε φυλάκιση τουλάχιστον ενός μήνα για εγκληματική πράξη που διέπραξε με δόλο και αφορά τη ζωή, την υγεία και τα ήθη του τέκνου και β) της αφαίρεσης, στην προηγούμενη περίπτωση, της γονικής μέριμνας των λοιπών τέκνων, με δικαστική απόφαση, ύστερα από αίτηση του άλλου γονέα, των πλησιέστερων συγγενών ή του εισαγγελέα. Η έκπτωση που επέρχεται αυτοδίκαιως, η οποία δεν απαιτείται να διατάσσεται με την καταδικαστική απόφαση, υποδηλώνει την αφαίρεση του όλου περιεχομένου της γονικής μέριμνας. Οι διατάξεις αυτές θέτουν πολύ αυστηρότερες προϋποθέσεις εφαρμογής τους σε σχέση με τον ν. 3500/2006, ο οποίος στην περίπτωση άσκησης σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκου, ως μέσου σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του, προβλέπει την εφαρμογή του άρθρου 1532 ΑΚ και την αφαίρεση της γονικής μέριμνας από τον βίαιο γονέα, ανεξαρτήτως ποινικής δίωξης και πολύ περισσότερο έκδοσης απόφασης ποινικού δικαστηρίου, ενώ το άρθρο 1537 ΑΚ απαιτεί για την έκπτωση του βίαιου γονέα την τελεσίδικη καταδίκη του γονέα σε ποινή τουλάχιστον ενός μήνα για το αδίκημα που τελέσθηκε σε βάρος του τέκνου, οπότε, αν δεν έχουμε τελεσίδικη καταδίκη, ο γονέας εξακολουθεί να είναι φορέας της γονικής μέριμνας από το στάδιο έναρξης της ποινικής δίωξης μέχρι την έκδοση της τελεσίδικης απόφασης, επιπλέον δε ο γονέας εξακολουθεί να είναι φορέας και να ασκεί τη γονική μέριμνα ακόμη και αν καταδικαστεί τελεσίδικα, εφόσον η ποινή είναι μικρότερη του ενός μήνα.

Η. Ενδοοικογενειακή βία και ελαττωμένη διατροφή (1495 ΑΚ)

Από τις διατάξεις του άρθρου 1485 ΑΚ για την ιδιόμορφη οικογενειακή φύση του δικαιώματος διατροφής, από την οποία απορρέει η ηθική υποχρέωση των στενών εξ αίματος συγγενών να συνδράμουν οικονομικά το άπορο μέλος της οικογένειας, ώστε να αποτραπεί η οικονομική και κοινωνική του εξαθλίωση, η οποία, εκτός των άλλων, επιδρά αρνητικά στον ίδιο τον θεσμό της οικογένειας, του άρθρου 1486 ΑΚ, που εισάγει τον γενικό κανόνα της απορίας ως βασικής προϋπόθεσης διατροφής, ανεξάρτητα από τα αίτια της, και του άρθρου 1495 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο οι κατιόντες και οι ανιόντες δικαιούνται μόνο τη στοιχειώδη διατροφή, που περιλαμβάνει τα απο-

λύτως αναγκαία για τη συντήρηση, αν υπέπεσαν αυτοί απέναντι στον υπόχρεο διατροφής σε παράπτωμα που δικαιολογεί την αποκλήρωσή τους, προκύπτει ότι με την τελευταία διάταξη δεν ιδρύεται αυτοτελές δικαίωμα διατροφής, αλλά ορίζεται περιορισμός του υφιστάμενου δικαιώματος, η έκταση του οποίου προσδιορίζεται από τα απολύτως αναγκαία για τη συντήρηση, δηλαδή την τροφή, ένδυση, οίκηση, φωτισμό, θέρμανση και νοσηλεία. Τα παραπτώματα ορίζονται περιοριστικά και, συνεπώς, άλλα δεν παρέχουν δικαίωμα καταβολής στοιχειώδους διατροφής, εκτός αν κάποια περιστατικά καθιστούν καταχρηστική την άσκηση του δικαιώματος διατροφής⁹⁸. Στις περιπτώσεις που η αποδοκιμαστέα συμπεριφορά του δικαιούχου διατροφής συνιστά μορφή ενδοοικογενειακής βίας, αλλά δεν μπορεί να υπαχθεί στο πραγματικό της διάταξης του άρθρου 1495 ΑΚ, κατά την ορθότερη άποψη θα πρέπει να χωρήσει διασταλτική ερμηνεία, ώστε να στοιχειοθετείται λόγος ελαττωμένης διατροφής και όταν επιδεικνύεται συμπεριφορά που υπάγεται στη νομοτυπική μορφή κάποιου από τα τυποποιημένα στις διατάξεις του ΠΚ εγκλήματα, αλλά δεν προβλέπεται από τη διάταξη του άρθρου 1495 ΑΚ, λαμβανομένου επιπλέον υπόψη ότι οι διατάξεις για την ενδοοικογενειακή βία ως νεότερες και ειδικότερες (*lex specialis*) υπερισχύουν της προγενέστερης ρύθμισης⁹⁹.

VII. Ενδοοικογενειακή βία και μονομερής λύση υιοθεσίας (1571 ΑΚ)

Κατά τη διάταξη του άρθρου 1571 του ΑΚ, αν ο θετός γονέας εκπέσει από τη γονική μέριμνα ή αν του αφαιρεθεί η άσκηση της για έναν από τους λόγους του άρθρου 1532, καθώς και αν συντρέχει λόγος αποκλήρωσης του θετού τέκνου για μια από τις περ. 1, 2 και 3 του άρθρου 1840, το δικαστήριο έχει τη δυνατότητα, εφόσον οι συνέπειες αυτές κρίνονται ανεπαρκείς, να διατάσσει, λόγω της βαρύτητας της περίπτωσης, ακόμη και τη λύση της υιοθεσίας. Στις περιπτώσεις αυτές το δικαστήριο δεν οφείλει, αλλά έχει απλώς τη δυνατότητα να λύσει την υιοθεσία, και μόνο αν κρίνει ότι λόγω της βαρύτητας της συγκεκριμένης περίπτωσης η αποκλήρωση απλώς του παιδιού είναι από μόνη της ανεπαρκής, δηλαδή ότι η σχέση του θετού γονέα και του παιδιού δεν φαίνεται πια να έχει κανένα μέλλον. Με βάση την παιδοκεντρική αρχή που διέπει την υιοθεσία, το δικαστήριο, στις περιπτώσεις που η αποδοκιμαστέα συμπεριφορά του θετού γονέα συνιστά μορφή ενδοοικογενειακής βίας εις βάρος του θετού τέκνου προβλεπόμενη από τις διατάξεις του ν. 3500/2006, αλλά μη δυνάμενη να υπαχθεί στο πραγματικό της διάταξης του άρθρου 1571 ΑΚ, οφείλει, λόγω της βαρύτητας

98. ΜΕφΘεσ 2725/2018, Αρμ, 2018, σ. 1485.

99. Ι. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π.

της συγκεκριμένης περίπτωσης, να λύσει την υιοθεσία, και ουδεμία συγκράτηση στο θέμα αυτό δικαιολογείται, λόγω ακριβώς της ανεπανόρθωτα κλονισμένης σχέσης των μερών.

VIII. Επίλογος

Τα μέτρα προστασίας αστικού χαρακτήρα προσφέρουν όχι μόνο μια επαρκή εναλλακτική λύση παράλληλη με την ποινική προστασία, αλλά αποτελούν ένα αποτελεσματικό και ταυτόχρονα ελαστικό και εύκαμπτο εργαλείο στα χέρια του δικαστικού λειτουργού στην προσπάθεια αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας. Και ακριβώς

για τον λόγο αυτό πρέπει να αναγνωρίζονται στα θύματα ανεξάρτητα από τυχόν συντρέχουσα ποινική διαδικασία. Κατά τα λοιπά, ανοίγεται ευρύ πεδίο δημόσιας παρέμβασης ως προς το συζητούμενο ζήτημα, πέρα πια από εκείνο των αστικών προβλέψεων και της ποινικής καταστολής. Απαιτείται η λήψη συντονισμένων και σοβαρών μέτρων προστασίας από την Πολιτεία υπέρ των θυμάτων της έμφυλης βίας και μια δέσμη ειδικών μέτρων και δράσεων, με σταθερές δομές στήριξης των θυμάτων, προκειμένου να γίνει κοινό κτήμα στη συνείδηση της κοινωνίας ότι η άσκηση βίας εντός της οικογένειας συνιστά βάνταυση παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μελών της και όχι ιδιωτική υπόθεση.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Εμμανουέλα-Ραφαέλα Σουγλή, Έλλη Τσιτσιπά

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► Brexit – Πρωτόκολλο για τη Βόρεια Ιρλανδία και εκκίνηση τεσσάρων νέων διαδικασιών επί παραβάσει κατά του Ηνωμένου Βασιλείου (22.07.2022)

αποχώρηση – εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου – πρωτόκολλο για τη Βόρεια Ιρλανδία – διαδικασία επί παραβάσει κατά του Ηνωμένου Βασιλείου – κυκλοφορία εμπορευμάτων μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας

Στις 22 Ιουλίου 2022, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κίνησε τέσσερις νέες διαδικασίες επί παραβάσει κατά του Ηνωμένου Βασιλείου για μη συμμόρφωση με σημαντικά τμήματα του πρωτοκόλλου για την Ιρλανδία/Βόρεια Ιρλανδία. Αυτές έρχονται να προστεθούν στις διαδικασίες επί παραβάσει που κινήθηκαν στις 15 Ιουνίου 2022.

Παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, των 27 κρατών μελών της ΕΕ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να εφαρμόσει το Πρωτόκολλο, η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου δεν το έχει πράξει.

Σε πνεύμα εποικοδομητικής συνεργασίας, η Επιτροπή απέφυγε να κινησει ορισμένες διαδικασίες επί παραβάσει για περισσότερο από ένα έτος, προκειμένου να δημιουργήσει το περιθώριο για την αναζήτηση κοινών λύσεων με το Ηνωμένο Βασίλειο. Ωστόσο, η απροθυμία του Ηνωμένου Βασιλείου να συμμετάσχει σε ουσιαστική συζήτηση από τον περασμένο Φεβρουάριο και η συνεχιζόμενη ψήφιση του νομοσχεδίου για το πρωτόκολλο της Βόρειας Ιρλανδίας από το βρετανικό κοινοβούλιο αντιβαίνουν ευθέως σε αυτό το πνεύμα.

Στόχος αυτών των διαδικασιών επί παραβάσει είναι να διασφαλιστεί η συμμόρφωση με το πρωτόκολλο σε ορισμένους βασικούς τομείς. Η συμμόρφωση αυτή είναι απαραίτητη για να συνεχίσει η Βόρεια Ιρλανδία να επωφελείται από την προνομιακή της πρόσβαση στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά και είναι απαραίτητη για την προστασία της υγείας, της ασφάλειας και της προστασίας των πολιτών της ΕΕ, καθώς και για την ακεραιότητα της ενιαίας αγοράς.

Πιο συγκεκριμένα, η Επιτροπή αποφάσισε να κινησει τέσσερις νέες διαδικασίες επί παραβάσει κατά του Ηνωμένου Βασιλείου όσον αφορά τη Βόρεια Ιρλανδία για:

- Μη συμμόρφωση με τις ισχύουσες τελωνειακές απαιτήσεις, τις απαιτήσεις εποπτείας και τους ελέγχους κινδύνου για τη διακίνηση εμπορευμάτων από τη Βόρεια Ιρλανδία προς τη Μεγάλη Βρετανία, το οποίο αυξάνει σημαντικά τον κίνδυνο λαθρεμπορίου μέσω της Βόρειας Ιρλανδίας.

- Μη κοινοποίηση της μεταφοράς της νομοθεσίας της ΕΕ για τη θέσπιση γενικών κανόνων της ΕΕ σχετικά με τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης, η οποία θα αρχίσει να εφαρμόζεται από τις 13 Φεβρουαρίου 2023. Τα κράτη μέλη και το Ηνωμένο Βασίλειο όσον αφορά τη Βόρεια Ιρλανδία όφειλαν να μεταφέρουν την εν λόγω Οδηγία και να κοινοποιήσουν στην Επιτροπή τα μέτρα μεταφοράς τους στο εθνικό δίκαιο έως τις 31 Δεκεμβρίου 2021. Μέχρι σήμερα, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν το έχει πράξει. Η μη εφαρμογή των κανόνων αυτών δημιουργεί δημοσιονομικό κίνδυνο για την ΕΕ (δηλαδή δεν εισπράττονται ειδικοί φόροι κατανάλωσης ή εισπράττονται με χαμηλότερο συντελεστή από ό,τι στην ΕΕ) σε σχέση με τις διακινήσεις προϊόντων που υπόκεινται σε ειδικούς φόρους κατανάλωσης από/προς τη Βόρεια Ιρλανδία.

- Μη κοινοποίηση της μεταφοράς των κανόνων της ΕΕ σχετικά με τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης στην αλκοόλη και τα αλκοολούχα ποτά, οι οποίοι διευκολύνουν την πρόσβαση των μικρών και βιοτεχνικών παραγωγών σε χαμηλότερους συντελεστές ειδικών φόρων κατανάλωσης, μεταξύ άλλων διατάξεων. Τα κράτη μέλη και το Ηνωμένο Βασίλειο όσον αφορά τη Βόρεια Ιρλανδία όφειλαν να μεταφέρουν την εν λόγω Οδηγία στο εθνικό δίκαιο έως τις 31 Δεκεμβρίου 2021. Η μη εφαρμογή αυτών των κανόνων ενέχει δημοσιονομικό κίνδυνο για την ΕΕ (δηλαδή δεν εισπράττονται ειδικοί φόροι κατανάλωσης ή εισπράττονται με χαμηλότερο συντελεστή από ό,τι στην ΕΕ) σε σχέση με τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης που πρέπει να καταβληθούν κατά τη διακίνηση αλκοόλης και αλκοολούχων ποτών από/προς τη Βόρεια Ιρλανδία. Οποιαδήποτε απόκλιση από τους εναρμονισμένους ειδικούς φόρους κατανάλωσης της ΕΕ θα στρεβλώσει επίσης τον ανταγωνισμό κατά την προμήθεια των εν λόγω αγαθών εντός της ενιαίας αγοράς.

- Μη εφαρμογή των κανόνων της ΕΕ σχετικά με τον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ) για το ηλεκτρονικό εμπόριο, δηλαδή την Υπηρεσία Μιας Στάσης Εισαγωγών (IOSS). Το IOSS είναι ένα ειδικό καθεστώς που μπορούν να χρησιμοποιούν οι επιχειρήσεις από την 1η Ιουλίου 2021 για να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις τους όσον αφορά τον ΦΠΑ στις εξ αποστάσεως πωλήσεις εισαγόμενων αγαθών. Επιτρέπει στους προμηθευτές και τις ηλεκτρονικές διεπαφές που πωλούν εισαγόμενα αγαθά που δεν υπερβαίνουν τα 150 ευρώ σε αγοραστές στην ΕΕ να δηλώνουν και να καταβάλλουν τον ΦΠΑ μέσω των φορολογικών αρχών ενός κράτους μέλους αντί να χρειάζεται να εγγραφούν σε κάθε κράτος μέλος στο οποίο πωλούν. Μέχρι σήμερα, το Ηνωμένο Βασίλειο όσον αφορά τη Βόρεια Ιρλανδία δεν έχει λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την

εφαρμογή της IOSS, το οποίο με τη σειρά του δημιουργεί δημοσιονομικό κίνδυνο για την ΕΕ

Η παρούσα απόφαση της Επιτροπής σηματοδοτεί την έναρξη της επίσημης διαδικασίας επί παραβάσει, όπως ορίζεται στο άρθρο 12 παρ. 4 του πρωτοκόλλου, σε συνδυασμό με το άρθρο 258 ΣΛΕΕ. Οι επιστολές που αποστέλλονται στο Ηνωμένο Βασίλειο ζητούν από τις αρχές του να λάβουν γρήγορα διορθωτικά μέτρα για την αποκατάσταση της συμμόρφωσης με τους όρους του πρωτοκόλλου. Το Ηνωμένο Βασίλειο έχει προθεσμία δύο μηνών για να απαντήσει στις επιστολές, μετά την παρέλευση της οποίας η Επιτροπή είναι έτοιμη να λάβει περαιτέρω μέτρα.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_4663

II. ΥΓΕΙΑ

► **Διάθεση 715 εκατ. ευρώ από την ΕΕ στο Παγκόσμιο Ταμείο για να σωθούν ανθρώπινες ζωές από το AIDS, τη φυματίωση και την ελονοσία (21.09.2022)**

Παγκόσμιο Ταμείο – AIDS – φυματίωση – ελονοσία – COVID-19 – Ομάδα Ευρώπη

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανακοίνωσε ότι θα διαθέσει το ποσό ρεκόρ ύψους 715 εκατ. ευρώ από τον προϋπολογισμό της ΕΕ στο Παγκόσμιο Ταμείο για την περίοδο 2023-2025 κατά την έβδομη διάσκεψη ανασύστασης του Ταμείου που διοργανώνεται από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ κ. Μπάιντεν στη Νέα Υόρκη. Το ποσό αυτό είναι ιστορικό, αφού σημαίνει την αύξηση της συνεισφοράς της ΕΕ προς το Ταμείο κατά 30%. Συμπληρωματικά, η «Ομάδα Ευρώπη» επιβεβαίωσε την ισχυρή δέσμευσή της έναντι του Παγκόσμιου Ταμείου για συνεισφορά άνω των 4,3 δισ. ευρώ για την ίδια περίοδο. Συνολικά, η δέσμευση της ΕΕ να συμβάλλει στην καταπολέμηση αυτών των τριών θανατηφόρων νόσων και να ενισχύσει τα συστήματα υγείας θα αποδειχθεί ακόμα πιο έντονα στη επικείμενη στρατηγική της ΕΕ για την παγκόσμια υγεία στο πλαίσιο της Global Gateway.

Ως προς το Παγκόσμιο Ταμείο, αυτό συστάθηκε το 2002 και αποτελεί μια διεθνή σύμπραξη για την καταπολέμηση του AIDS, της φυματίωσης και της ελονοσίας. Έχει καταφέρει να σώσει ήδη πάνω από 50 εκατ. ζωές τα τελευταία 20 χρόνια. Επιπλέον, το Ταμείο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην καταπολέμηση και της COVID-19, όντας ο πρώτος χορηγός χρηματοδοτικής στήριξης, εξαιρουμένων των εμβολίων, σε χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, για την περίοδο 2023-2025 στοχεύει να σώσει 20 εκατ. ζωές, να αποτρέψει περισσότερες από 450 εκατ. λοιμώξεις και να ελαχιστοποιήσει το ποσοστό θανάτων από HIV, φυματίωση και ελονοσία κατά 64%. Για όλα αυτά έχει θέσει ως στόχο τη συγκε-

ντρωση 18 δισ. δολαρίων, από τα οποία τα 6 δισ. θα διανεμηθούν για την ενίσχυση των συστημάτων υγείας και των δικτύων τοπικών κοινοτήτων.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_5650

► **Νέα προσέγγιση για την ανίχνευση του καρκίνου – Περισσότερος και καλύτερος προσυμπτωματικός έλεγχος (20.09.2022)**

Σύσταση – προσυμπτωματικός έλεγχος – καρκίνος του μαστού – καρκίνος του τραχήλου της μήτρας – καρκίνος του παχέος εντέρου – καρκίνος του πνεύμονα – καρκίνος του προστάτη – καρκίνος του στομάχου

Κατ' εφαρμογή του ευρωπαϊκού σχεδίου για την καταπολέμηση του καρκίνου, η Επιτροπή παρουσίασε μια νέα προσέγγιση με επίκεντρο την ανίχνευση των καρκίνων σε πρώιμο στάδιο αυξάνοντας τον αριθμό των προσυμπτωματικών ελέγχων και καλύπτοντας περισσότερες ομάδες-στόχους και περισσότερα είδη καρκίνου. Προβλέπεται ότι με αυτήν την προσέγγιση τα κράτη μέλη θα μπορέσουν να διασφαλίσουν ότι ως το 2025 θα προσφέρεται προσυμπτωματικός έλεγχος στο 90% του πληθυσμού της ΕΕ που πληροί τις προϋποθέσεις για προσυμπτωματικό έλεγχο του καρκίνου του μαστού, του τραχήλου της μήτρας και του παχέος εντέρου. Ακόμα, επίκειται να επεκταθεί ο οργανωμένος προσυμπτωματικός έλεγχος του καρκίνου με βάση τον πληθυσμό και να συμπεριλαμβάνεται σε αυτόν ο καρκίνος του πνεύμονα, του προστάτη και, υπό ορισμένες συνθήκες, του στομάχου.

Εν ολίγοις, προς διευκόλυνση ενός πιο στοχευμένου και λιγότερο παρεμβατικού προσυμπτωματικού ελέγχου, η σύσταση επεκτείνει την ομάδα-στόχο για τον προσυμπτωματικό έλεγχο του καρκίνου του μαστού περιλαμβάνοντας σε αυτήν γυναίκες ηλικίας μεταξύ 45 και 74 ετών, συνιστά οι εξετάσεις για τον ιό των ανθρώπινων θηλωμάτων (HPV) να πραγματοποιούνται σε γυναίκες ηλικίας 30 έως 65 ετών τουλάχιστον ανά 5 έτη για την ανίχνευση του τραχήλου της μήτρας και προτείνει τη διενέργεια εξετάσεων διαλογής για τον καρκίνο του παχέος εντέρου σε άτομα ηλικίας 50-74 ετών μέσω ανοσοχημικής εξέτασης κοπράνων για προσδιορισμό τυχόν περαιτέρω παρακολούθησης με ενδοσκόπηση/κολonosκόπηση. Με βάση αυτά, επεκτείνεται και ο οργανωμένος προσυμπτωματικός έλεγχος σε τρία επιπλέον είδη καρκίνου: διενέργεια εξετάσεων για τον καρκίνο του πνεύμονα στους μανιιώδεις και πρώην καπνιστές ηλικίας 50-75 ετών, διενέργεια εξετάσεων για τον καρκίνο του προστάτη σε άνδρες έως 70 ετών βάσει δοκιμών ειδικού προστατικού αντιγόνου και μαγνητική τομογραφία (MRI) ως περαιτέρω παρακολούθηση και προσυμπτωματικός έλεγχος για το ελικοβακτηρίδιο του πυλωρού και επιτήρηση των προκαρκινικών βλαβών του στομάχου σε περιοχές με υψηλά

ποσοστά εμφάνισης καρκίνου του στομάχου και θνησιμότητας απ' αυτόν.

Επιπλέον, δίνεται έμφαση στην ισότιμη πρόσβαση στον προσυμπτωματικό έλεγχο για συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές ομάδες, άτομα με αναπηρία, και άτομα που ζουν σε αγροτικές ή απομακρυσμένες περιοχές.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_5562

III. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

► **Πρόγραμμα Πολιτικής 2030: Επίτευξη πολιτικής συμφωνίας για τον επιτυχημένο ψηφιακό μετασχηματισμό της Ευρώπης (14.07.2022)**

Πρόγραμμα Πολιτικής 2030 – Ψηφιακή Δεκαετία – Ψηφιακή Πυξίδα 2030 – πολυκρατικά έργα – κοινοπραξία ευρωπαϊκής ψηφιακής υποδομής

Η Επιτροπή χαιρέτισε την επίτευξη πολιτικής συμφωνίας μεταξύ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της ΕΕ για το «Πρόγραμμα Πολιτικής 2030: Πορεία προς την Ψηφιακή Δεκαετία».

Το εν λόγω πρόγραμμα θεσπίζει μηχανισμό παρακολούθησης και συνεργασίας για την επίτευξη των κοινών γενικών και ειδικών στόχων στο πλαίσιο του ψηφιακού μετασχηματισμού της Ευρώπης που ορίζονται στην Ψηφιακή Πυξίδα 2030. Μέχρι το 2030, η πρόοδος θα μετρείται με βασικούς δείκτες επιδόσεων (ΒΔΕ) βάσει ενός ενισχυμένου δείκτη ψηφιακής οικονομίας και κοινωνίας (DESI) και θα αξιολογείται με ετήσια έκθεση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο. Για να παρέχει μια ολοκληρωμένη επισκόπηση και ανάλυση του ψηφιακού μετασχηματισμού, η έκθεση θα εξετάζει την πρόοδο και ως προς τους τεθειμένους στόχους και ως προς τα δικαιώματα και τις αρχές της ψηφιακής δεκαετίας.

Για την ανάπτυξη των ψηφιακών ικανοτήτων, τα κράτη μέλη αναμένεται να συνεργαστούν και να παράξουν πολυκρατικά έργα. Η Επιτροπή προσδιόρισε έναν αρχικό κατάλογο με πολυκρατικά έργα, στα οποία περιλαμβάνονται οι κοινές υποδομές δεδομένων, η ανάπτυξη διαδρόμων 5G, η συνδεδεμένη δημόσια διοίκηση, η υπολογιστική υψηλών επενδύσεων, η ευρωπαϊκή υποδομή για τις υπηρεσίες αλυσίδας συστοιχιών και οι επεξεργαστές χαμηλής ισχύος.

Το πρόγραμμα πολιτικής προέβλεψε και ένα νέο νομικό μέσο, την κοινοπραξία ευρωπαϊκής ψηφιακής υποδομής (EDIC), η οποία θα συμβάλλει στην υλοποίηση πολυκρατικών έργων και θα διευκολύνει τα κράτη μέλη να ενώσουν τις δυνάμεις τους για επενδύσεις σε ψηφιακές υποδομές.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_4503

IV. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

► **Ταμείο Καινοτομίας: Επένδυση 1,8 δισ. ευρώ σε έργα καθαρής τεχνολογίας (12.07.2022)**

Ταμείο Καινοτομίας – έργα καθαρής τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας

Η ΕΕ επένδυσε πάνω από 1,8 δισ. ευρώ σε 17 καινοτόμα έργα καθαρής τεχνολογίας μεγάλης κλίμακας με έναν τρίτο γύρο επιχορηγήσεων στο πλαίσιο του Ταμείου Καινοτομίας. Από το τελευταίο θα εκταμειευθούν επιχορηγήσεις για την εισαγωγή πρωτοποριακών τεχνολογιών στην αγορά για τις ενεργοβόρες βιομηχανίες, το υδρογόνο, τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, τις υποδομές δέσμησης και αποθήκευσης διοξειδίου του άνθρακα και την κατασκευή βασικών στοιχείων για την αποθήκευση ενέργειας και τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Τα επιλεγμένα έργα βρίσκονται στη Βουλγαρία, τη Φιλανδία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ισλανδία, τις Κάτω Χώρες, τη Νορβηγία, την Πολωνία και τη Σουηδία.

Σύμφωνα με τον εκτελεστικό αντιπρόεδρο κ. Φρανς Τίμερμανς: «Σε σύγκριση με τον πρώτο γύρο εκταμίευσης, τα διαθέσιμα κονδύλια αυξήθηκαν κατά 60% γεγονός που μας επέτρεψε να διπλασιάσουμε τον αριθμό των υποστηριζόμενων έργων».

Τα 17 έργα επιλέχθηκαν αφού αξιολογήθηκαν από ανεξάρτητους εμπειρογνώμονες βάσει της ικανότητάς τους να μειώνουν τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου σε σύγκριση με τις παραδοσιακές τεχνολογίες και βάσει των δυνατοτήτων κλιμάκωσης και της ικανοποιητικής σχέσης κόστους-αποτελεσματικότητας των έργων. Επιπλέον, καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα τομέων συμβάλλοντας στις προσπάθειες της ΕΕ για απανθρακοποίηση, όπως η παραγωγή, η διανομή και η χρήση πράσινου υδρογόνου, η μετατροπή αποβλήτων σε υδρογόνο, η υπεράκτια αιολική ενέργεια, η κατασκευή φωτοβολταϊκών μονάδων (PV), η αποθήκευση και ανακύκλωση συσσωρευτών, η δέσμηση και αποθήκευση διοξειδίου του άνθρακα, τα βιώσιμα αεροπορικά καύσιμα και τα προηγμένα βιοκαύσιμα. Από κοινού έχουν τη δυνατότητα να εξοικονομήσουν 136 εκατ. τόνους ισοδύναμου διοξειδίου του άνθρακα κατά τα πρώτα 10 έτη της λειτουργίας τους.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_4402

► **Δέκα συστάσεις για την καλύτερη προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής (07.09.2022)**

πολιτιστική κληρονομιά – κλιματική αλλαγή – ορθές πρακτικές

Η Επιτροπή δημοσίευσε έκθεση για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της πολιτιστικής κληρονομιάς και την προ-

στασία της από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από ομάδα εμπειρογνομόνων ανάδειξαν την αδήριτη ανάγκη προστασίας αφού η κλιματική αλλαγή απειλεί τα έργα πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω σοβαρών βροχοπτώσεων, μακροχρόνιου καύσωνα, ξηρασιών, ισχυρών ανέμων, και ανόδου της στάθμης της θάλασσας.

Συλλέχθηκαν συνολικά 83 παραδείγματα ορθών πρακτικών από 26 χώρες τα οποία καταδεικνύουν τόσο τον αντίκτυπο της κλιματικής αλλαγής στην πολιτιστική κληρονομιά όσο και το δυναμικό των λύσεων για την πολιτιστική κληρονομιά στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_5353

► Παραπομπή της Ελλάδας στο Δικαστήριο της ΕΕ (15.07.2022)

Δικαστήριο ΕΕ – Ελλάδα – εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρέπεμψε την Ελλάδα στο Δικαστήριο της ΕΕ για τη μη ορθή μεταφορά της Οδηγίας για την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων (2011/92/ΕΕ, όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 2014/52/ΕΕ), η οποία υποχρεώνει τα κράτη μέλη να διενεργήσουν εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων για ορισμένα μεγάλα έργα υποδομής.

Η ελληνική νομοθεσία δεν εφαρμόζει τις διατάξεις της Οδηγίας για την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων σε όλα τα έργα που εξυπηρετούν σκοπούς εθνικής άμυνας, ενώ η Οδηγία ορίζει ότι η εν λόγω εξαίρεση ενεργοποιείται μόνο αν το κράτος μέλος θεωρήσει ότι η εφαρμογή της διαδικασίας για εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων θα επηρέαζε αρνητικά τους σκοπούς άμυνας ή εκτάκτων περιστατικών πολιτικής προστασίας.

Ακόμα, η ελληνική νομοθεσία δεν προβλέπει νομική διάταξη που να υποχρεώνει τις ελληνικές αρχές να ενημερώνουν το κοινό για οποιαδήποτε απόφαση λαμβάνεται από άλλο κράτος μέλος για έργα με διασυνοριακές επιπτώσεις στην ελληνική επικράτεια.

Τέλος, η ίδια δεν περιλαμβάνει ακόμη την υποχρέωση διενέργειας εκτίμησης περιβαλλοντικών επιπτώσεων για ορισμένα έργα, όπως οι εγκαταστάσεις επανεπεξεργασίας ακτινοβολημένων πυρηνικών καυσίμων ή τελική διάθεση ραδιενεργών αποβλήτων ή εσωτερικές πλωτές οδοί και λιμένες που επιτρέπουν τη διέλευση πλοίων άνω των 1.350 τόνων.

Να σημειωθεί ότι η Επιτροπή απέστειλε στην Ελλάδα προειδοποιητική επιστολή τον Οκτώβριο του 2019 και αιτιολογημένη γνώμη τον Δεκέμβριο του 2020. Παρά την κάποια πρόοδο, οι ελληνικές αρχές δεν αντιμετώπισαν πλήρως τις αιτιάσεις.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_3886

V. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

► ΕΠΠ: Μια νέα πρωτοβουλία για τις μαθησιακές δυσκολίες (28.09.2022)

ΕΠΠ – μαθησιακές δυσκολίες

Η Επιτροπή αποφάσισε να καταχωρίσει μια Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών (ΕΠΠ) με τίτλο «Εστίαση στις ειδικές μαθησιακές δυσκολίες σε επίπεδο ΕΕ». Η Πρωτοβουλία αποσκοπεί να διευκολύνει την πρόσβαση στην εκπαίδευση ατόμων με ειδικές μαθησιακές δυσκολίες, όπως η δυσλεξία, η δυσαριθμία και η δυσγραφία.

Μέσω αυτής, καλείται η Επιτροπή να υποβάλει πρόταση για κοινές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τον τρόπο εντοπισμού και αντιμετώπισης των μαθησιακών δυσκολιών. Επίσης, καλείται να συμβάλει σημαντικά στην έρευνα για συγκεκριμένες μαθησιακές δυσκολίες.

Μετά την καταχώριση, οι διοργανωτές και διοργανώτριες έχουν προθεσμία έξι μηνών για να ξεκινήσουν τη συγκέντρωση υπογραφών. Αν μια Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών συγκεντρώσει σε διάστημα ενός έτους 1 εκατ. δηλώσεις υποστήριξης από τουλάχιστον επτά διαφορετικά κράτη μέλη, η Επιτροπή υποχρεούται να λάβει θέση. Η Επιτροπή μπορεί να αποφασίσει είτε να δώσει συνέχεια στο αίτημα είτε όχι και θα πρέπει να αιτιολογήσει το σκεπτικό της.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_5785

VI. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

► Ευρωπαϊκή πράξη για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης (16.09.2022)

μέσα ενημέρωσης – ελευθερία – πολυφωνία – ανεξαρτησία – διαφάνεια

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε την ευρωπαϊκή πράξη για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης, ένα νέο σύνολο κανόνων για την προστασία της πολυφωνίας και της ανεξαρτησίας των μέσων ενημέρωσης στην ΕΕ. Ο προτεινόμενος Κανονισμός περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, διασφαλίσεις κατά των πολιτικών παρεμβάσεων στις συντακτικές αποφάσεις και κατά της παρακολούθησης. Δίνει έμφαση στην ανεξαρτησία και στη σταθερή χρηματοδότηση των δημόσιων μέσων ενημέρωσης, καθώς και στη διαφάνεια όσον αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μέσων ενημέρωσης και την κατανομή της κρατικής διαφήμισης. Καθορίζει επίσης μέτρα για την προστασία της ανεξαρτησίας των εκδοτών και τη γνωστοποίηση συγκρούσεων συμφερόντων. Τέλος, η πράξη εξετάζει, επι-

σης, το ζήτημα της συγκέντρωσης μέσω ενημέρωσης και προβλέπει τη σύσταση ενός νέου, ανεξάρτητου Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, το οποίο θα αποτελείται από τις εθνικές αρχές μέσω ενημέρωσης. Η Επιτροπή εξέδωσε, επίσης, συμπληρωματική σύσταση για την ενθάρρυνση των εσωτερικών διασφαλίσεων όσον αφορά τη συντακτική ανεξαρτησία.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_5504

VII. ΟΔΗΓΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

► Νέος Κανονισμός για τη γενική ασφάλεια των οχημάτων (06.07.2022)

οδηγική ασφάλεια – αυτοματοποιημένα οχήματα – οχήματα χωρίς οδηγό

Ο νέος Κανονισμός για τη γενική ασφάλεια των οχημάτων αρχίζει να εφαρμόζεται. Εισάγει μια σειρά υποχρεωτικών προηγμένων συστημάτων υποβοήθησης του οδηγού για τη βελτίωση της οδικής ασφάλειας και θεσπίζει το νομικό πλαίσιο για την έγκριση αυτοματοποιημένων οχημάτων και οχημάτων χωρίς οδηγό στην ΕΕ. Τα νέα μέτρα ασφαλείας θα συμβάλουν στην καλύτερη προστασία των επιβατών, των πεζών και των ποδηλατών σε ολόκληρη την ΕΕ, καθώς αναμένεται να σωθούν πάνω από 25.000 ζωές και να αποφευχθούν τουλάχιστον 140.000 σοβαροί τραυματισμοί έως το 2038.

Τα νέα μέτρα εισάγουν χαρακτηριστικά ασφαλείας για να βοηθήσουν τον οδηγό. Πρώτον, για όλα τα οδικά οχήματα (δηλαδή αυτοκίνητα, ημιφορτηγά, φορτηγά και λεωφορεία) προβλέπονται ευφυές σύστημα ελέγχου της ταχύτητας, ανίχνευση οπισθοπορείας με κάμερα ή αισθητήρες, προειδοποίηση προσοχής σε περίπτωση υπνηλίας ή διάσπασης της προσοχής του οδηγού, καταγραφείς δεδομένων συμβάντος, καθώς και σήμα στάσης έκτακτης ανάγκης. Δεύτερον, για αυτοκίνητα και ημιφορτηγά, περιλαμβάνονται πρόσθετα χαρακτηριστικά, όπως συστήματα παραμονής στη λωρίδα κυκλοφορίας και αυτόματη πέδηση. Τρίτον, για λεωφορεία και φορτηγά, εισάγονται τεχνολογίες για την καλύτερη αναγνώριση πιθανών τυφλών σημείων, προειδοποιήσεις για την πρόληψη συγκρούσεων με πεζούς ή ποδηλάτες και συστήματα παρακολούθησης της πίεσης των ελαστικών.

Με βάση τον Κανονισμό για τη γενική ασφάλεια, η Επιτροπή σχεδιάζει να εγκρίνει τεχνικούς κανόνες για τα αυτοματοποιημένα και τα συνδεδεμένα οχήματα, εστιάζοντας ιδίως στα αυτοματοποιημένα οχήματα που αντικαθιστούν τον οδηγό στους αυτοκινητόδρομους (αυτοματισμός επιπέδου 3) και σε οχήματα χωρίς οδηγό, όπως τα αστικά λεωφορεία ή τα ταξί-ρομπότ (αυτοματισμός επιπέδου 4). Οι νέοι κανόνες θα ευθυγραμμίσουν τη νομοθεσία της ΕΕ με τους νέους κανόνες του ΟΗΕ για

τον αυτοματισμό επιπέδου 3 και θα εγκρίνουν νέα τεχνική νομοθεσία της ΕΕ για οχήματα χωρίς οδηγό, τους πρώτους διεθνείς κανόνες του είδους τους. Οι τεχνικοί κανόνες που καθορίζονται μέσω κατ' εξουσιοδότηση και εκτελεστικής πράξης θα θεσπίσουν ολοκληρωμένη αξιολόγηση της ασφάλειας και της ωριμότητας των πλήρως αυτοματοποιημένων οχημάτων πριν από τη διάθεσή τους στην αγορά της ΕΕ. Θα καλύπτουν τις διαδικασίες δοκιμών, τις απαιτήσεις κυβερνοασφάλειας, τους κανόνες καταγραφής δεδομένων, καθώς και την παρακολούθηση των επιδόσεων ασφαλείας και τις απαιτήσεις αναφοράς συμβάντων από τους κατασκευαστές οχημάτων χωρίς οδηγό.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_4312

VIII. ΕΡΓΑΣΙΑ

► Έκθεση της Επιτροπής για την απώλεια θέσεων εργασίας λόγω του οικονομικού αντικτύπου της COVID-19 (12.07.2022)

■ απασχόληση – εργασία – νέοι – COVID-19

Η Επιτροπή δημοσίευσε την «Επισκόπηση του 2022 σχετικά με την απασχόληση και τις κοινωνικές εξελίξεις στην Ευρώπη (ESDE)». Μεταξύ άλλων πορισμάτων, η έκθεση δείχνει ότι οι νέοι ήταν ανάμεσα στις ομάδες που επλήγησαν περισσότερο από την απώλεια θέσεων εργασίας κατά την οικονομική κρίση που προκάλεσε η πανδημία της COVID-19. Η ανάκαμψη ήταν πιο αργή για αυτούς απ' ό,τι για τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Οι πιθανές εξηγήσεις συνδέονται με το υψηλό ποσοστό συμβάσεων ορισμένου χρόνου και με τις δυσκολίες που συναντούν οι νέοι για να βρουν την πρώτη τους δουλειά μετά το πέρας των σχολικών ή πανεπιστημιακών σπουδών τους ή της κατάρτισής τους.

Ο επίτροπος Απασχόλησης και Κοινωνικών Δικαιωμάτων, κ. Νικολά Σμιτ, δήλωσε: «Το 2022 είναι το Ευρωπαϊκό Έτος Νεολαίας, διότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δεσμευτεί να ακούει τους νέους, να τους στηρίζει και να βελτιώνει τις ευκαιρίες που έχουν στη ζωή».

Η ανάκαμψη από την πανδημία COVID-19 δεν υλοποιήθηκε ομοιόμορφα. Οι νέοι (κάτω των 30 ετών) εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν σημαντικές προκλήσεις όσον αφορά την εξεύρεση εργασίας, ή την εξεύρεση θέσεων εργασίας που αντιστοιχούν στις δεξιότητες και την εμπειρία τους. Παρότι η ανεργία των νέων μειώθηκε το 2021, ιδίως προς το τέλος του έτους, παρέμεινε ωστόσο υψηλότερη κατά 1 ποσοστιαία μονάδα από τα προ κρίσης επίπεδα (το 2019). Από τους νέους που εργάζονται, σχεδόν 1 στους 2 (45,9%) απασχολούνταν με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, τη στιγμή που το αντίστοιχο μερίδιο για το σύνολο των εργαζομένων είναι 1 στους 10 (10,2%).

Ήδη πριν από την πανδημία, το εισόδημα των νέων από την εργασία ήταν πιο ασταθές από εκείνο των εργαζομένων μεγαλύτερης ηλικίας. Τα νοικοκυριά με επικεφαλής νέους εμφάνιζαν μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας, αν και υφίστανται σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρών της ΕΕ. Οι νέοι αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην κάλυψη των καθημερινών τους δαπανών, όπως αυτές για λογαριασμούς και ενοίκια, ενώ το 61% ανησυχούσαν για το αν θα μπορέσουν να βρουν ή να διατηρήσουν κατάλληλη στέγαση κατά την επόμενη δεκαετία.

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι νέοι εξαρτώνται από το επίπεδο εκπαίδευσής τους και από το κοινωνικοοικονομικό τους υπόβαθρο. Οι νέοι με δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχουν κατά 19% λιγότερες πιθανότητες να βρεθούν σε κατάσταση όπου δεν εργάζονται ούτε ακολουθούν κάποια εκπαίδευση ή κατάρτιση σε σύγκριση με τους νέους με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Για τα άτομα με τριτοβάθμια εκπαίδευση, ο κίνδυνος αυτός είναι χαμηλότερος κατά 28%. Οι νέοι που προέρχονται από μειονεκτικό περιβάλλον έχουν ακόμη λιγότερες πιθανότητες να βρίσκονται σε απασχόληση, εκπαίδευση ή κατάρτιση.

Το φύλο είναι ένας ακόμη παράγοντας που συμβάλλει στην ανισότητα μεταξύ των νέων. Όταν ξεκινούν τη σταδιοδρομία τους, οι νέες γυναίκες στην ΕΕ κερδίζουν κατά μέσο όρο 7,2% λιγότερο από τους άνδρες συναδέλφους τους, ένα χάσμα που διευρύνεται με την ηλικία. Σε επίπεδο ΕΕ, είναι μικρό (0,5%) το ποσοστό αυτού του χάσματος που προκύπτει από τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα των γυναικών, τις επαγγελματικές τους επιλογές, τις επαγγελματικές τους εμπειρίες και το είδος της σύμβασης εργασίας τους.

Συνεπώς, οι πολιτικές απασχόλησης και οι κοινωνικές πολιτικές θα πρέπει να ενισχύουν την ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας, να παρέχουν στους νέους τη δυνατότητα να αποκτήσουν δεξιότητες, να στηρίζουν την κινητικότητα των εργαζομένων, η οποία αποτελεί δομικό στοιχείο για μια επιτυχημένη και ανθεκτική σταδιοδρομία, να μειώνουν τους κινδύνους για τους νέους, όπως η ανεργία ή η ασθένεια, η φτώχεια και τα χρέη, και να βοηθούν τους νέους να φτιάξουν τις δικές τους περιουσίες και να αποκτήσουν ιδιοκτησία.

Επιπλέον, προετοιμάζονται και άλλες πρωτοβουλίες της ΕΕ για τη στήριξη των νέων. Το 2023, η Επιτροπή σχεδιάζει να επανεξετάσει τη σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με ένα ποιοτικό πλαίσιο για τις περιόδους πρακτικής άσκησης, ιδίως όσον αφορά τις συνθήκες εργασίας. Μια ομάδα υψηλού επιπέδου εξετάζει αυτή τη στιγμή τρόπους βελτίωσης της κοινωνικής προστασίας, μεταξύ άλλων και για τους νέους, και αναμένεται να παρουσιάσει τα πορίσματά της στις αρχές της επόμενης χρονιάς.

Αξίζει να αναφερθεί, ωστόσο, ότι η ΕΕ στηρίζει ήδη τους νέους μέσω μιας σειράς από προγράμματα πολιτικής, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται τα εξής:

α. Το πρόγραμμα «Εγγυήσεις για τη νεολαία», στο οποίο περιλαμβάνεται η πρωτοβουλία για την απασχόληση των νέων, έχει μεταμορφώσει τις αγορές εργασίας της ΕΕ. Σύμφωνα με στοιχεία, από το 2014 έως σήμερα πάνω από 36 εκατ. νέοι που είχαν εγγραφεί σε προγράμματα εγγυήσεων για τη νεολαία έλαβαν στη συνέχεια κάποια προσφορά απασχόλησης, συνεχούς εκπαίδευσης, μαθητείας και/ή πρακτικής άσκησης.

β. Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο+ (ΕΚΤ+) είναι το βασικό μέσο της ΕΕ για επενδύσεις στο ανθρώπινο δυναμικό, στις οποίες περιλαμβάνεται η στήριξη της απασχόλησης των νέων.

γ. Η νέα πρωτοβουλία ALMA (από τα αρχικά των λέξεων Aim, Learn, Master, Achieve, δηλαδή στοχεύω, μαθαίνω, κατακτώ, επιτυγχάνω) απευθύνεται σε μειονεκτούντες νέους που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης.

δ. Το ευρωπαϊκό μέσο προσωρινής στήριξης για τον μετριασμό των κινδύνων ανεργίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης (SURE), ύψους 100 δισ. ευρώ, δημιουργήθηκε τον Απρίλιο του 2020 με στόχο να αντιμετωπίσει τις επιπτώσεις της πανδημίας στις αγορές εργασίας της ΕΕ, μεταξύ άλλων και για τους νέους. Το 2020, στήριξε περίπου 31 εκατ. άτομα και 2,5 εκατ. επιχειρήσεις. Το 2021, στήριξε γύρω στα 3 εκατ. άτομα και στις 400.000 επιχειρήσεις.

ε. Τα σχέδια ανάκαμψης και ανθεκτικότητας των κρατών μελών της ΕΕ επικεντρώνονται σε πολιτικές για την επόμενη γενιά ως έναν από τους έξι πυλώνες τους, σύμφωνα με τις ενισχυμένες εγγυήσεις για τη νεολαία.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_4482

► Περισσότερο διαφανείς και προβλέψιμοι όροι εργασίας για τους εργαζόμενους στην ΕΕ (01.08.2022)

διαφανείς και προβλέψιμοι όροι εργασίας – εργαζόμενοι της ΕΕ

Την 1η Αυγούστου 2022 λήγει η προθεσμία για τη μεταφορά στο εθνικό δίκαιο των κρατών μελών της ΕΕ της Οδηγίας για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας. Η Οδηγία παρέχει εκτενέστερα και επικαιροποιημένα εργασιακά δικαιώματα και προστασία στους 182 εκατ. εργαζομένους στην ΕΕ.

Με τους νέους κανόνες, οι εργαζόμενοι θα έχουν το δικαίωμα σε μεγαλύτερη προβλεψιμότητα των συνθηκών εργασίας τους, για παράδειγμα όσον αφορά τις αναθέσεις καθηκόντων και τον χρόνο εργασίας. Θα έχουν επίσης το δικαίωμα να λαμβάνουν έγκαιρες και πληρέστερες

πληροφορίες σχετικά με τις βασικές πτυχές της εργασίας τους, όπως ο τόπος εργασίας και η αμοιβή. Αυτό σηματοδοτεί ένα σημαντικό βήμα για μια ισχυρή κοινωνική Ευρώπη και συμβάλλει στη μετατροπή του ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων σε απτή πραγματικότητα για τους πολίτες σε ολόκληρη την ΕΕ.

Με την Οδηγία για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας, οι εργαζόμενοι στην ΕΕ θα έχουν το δικαίωμα:

α. Σε πληρέστερη ενημέρωση σχετικά με τις βασικές πτυχές της εργασίας τους, η οποία πρέπει να λαμβάνεται εγκαίρως και γραπτώς·

β. Σε οριοθέτηση της διάρκειας των δοκιμαστικών περιόδων στους έξι μήνες κατά την έναρξη της εργασίας·

γ. Να αναλάβουν άλλη θέση εργασίας σε άλλον εργοδότη· τυχόν περιορισμοί του δικαιώματος αυτού θα πρέπει να δικαιολογούνται από αντικειμενικούς λόγους·

δ. Να ενημερώνονται εντός εύλογου χρονικού διαστήματος εκ των προτέρων πότε θα πρέπει να πραγματοποιηθεί η εργασία – ιδίως για εργαζομένους με απρόβλεπτα ωράρια εργασίας και κατά παραγγελία εργασία·

ε. Σε αποτελεσματικά μέτρα που αποτρέπουν την κατάχρηση της εργασίας με συμβάσεις μηδενικών ωρών εργασίας·

στ. Να λαμβάνουν γραπτή απάντηση σε αίτημα μετάθεσης σε άλλη πιο ασφαλή θέση εργασίας·

ζ. Να λαμβάνουν δωρεάν υποχρεωτική κατάρτιση σχετικά με την εργασία, όταν ο εργοδότης έχει καθήκον να την παρέχει.

Εκτιμάται ότι 2 έως 3 εκατ. επιπλέον εργαζόμενοι σε επισφαλείς και άτυπες μορφές απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένης της μερικής, προσωρινής και κατά παραγγελία εργασίας, θα έχουν πλέον δικαιώματα ενημέρωσης σχετικά με τους όρους απασχόλησής τους και νέας προστασίας, όπως το δικαίωμα σε μεγαλύτερη προβλεψιμότητα του χρόνου εργασίας τους. Ταυτόχρονα, η Οδηγία σέβεται την ευελιξία της άτυπης απασχόλησης, διατηρώντας έτσι τα οφέλη της για τους εργαζομένους και τους εργοδότες.

Η Οδηγία θα ωφελήσει επίσης τους εργοδότες, διασφαλίζοντας ότι η προστασία των εργαζομένων παραμένει σύμφωνη με τις τελευταίες εξελίξεις στις αγορές εργασίας, μειώνοντας τα διοικητικά εμπόδια για τους εργοδότες, π.χ. καθιστώντας δυνατή την ηλεκτρονική παροχή πληροφοριών, και δημιουργώντας ίσους όρους ανταγωνισμού μεταξύ των εργοδοτών στην ΕΕ, επιτρέποντας τον θεμιτό ανταγωνισμό με βάση το ίδιο ελάχιστο επίπεδο εργασιακών δικαιωμάτων.

Έτσι, λοιπόν, η νέα Οδηγία για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας (ΕΕ/2019/1152) αντικαθιστά την Οδηγία για τη γραπτή δήλωση (91/533/ΕΟΚ), η οποία ισχύει από το 1991 και παρέχει στους εργαζομένους που ξεκινούν μια νέα θέση εργασίας το δικαίωμα να ενημερώνονται γραπτώς για τις ουσιώδεις πτυχές της σχέσης εργασίας τους.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_22_4765

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Νέοι κανόνες περιαγωγής εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Από την 1η Ιουλίου 2022, τέθηκε σε ισχύ ο νέος βελτιωμένος Κανονισμός για την περιαγωγή. Παρατείνει την περιαγωγή με χρέωση εσωτερικού έως το 2032 και δίνει τη δυνατότητα στους ταξιδιώτες στην ΕΕ και τον ΕΟΧ να μπορούν να καλούν, να στέλνουν μηνύματα και να περιηγούνται στο διαδίκτυο χωρίς επιπλέον χρεώσεις. Οι νέοι κανόνες θα αποφέρουν επίσης σημαντικά οφέλη για τις επιχειρήσεις και τους πολίτες της ΕΕ, που θα απολαμβάνουν καλύτερη εμπειρία περιαγωγής, με την ίδια ποιότητα υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας στο εξωτερικό όπως στη χώρα τους. Οι νέοι κανόνες βελτιώνουν επίσης την πρόσβαση σε επικοινωνίες έκτακτης ανάγκης σε ολόκληρη την ΕΕ και εξασφαλίζουν σαφείς πληροφορίες σχετικά με τις υπηρεσίες που ενδέχεται να υπόκεινται σε πρόσθετα τέλη.

Οι καταναλωτές θα δικαιούνται πλέον την ίδια ποιότητα κινητής σύνδεσης στο διαδίκτυο στο εξωτερικό, όπως και στη χώρα τους. Οι πάροχοι υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι οι καταναλωτές έχουν πρόσβαση στη χρήση δικτύων 4G, ή των πιο προηγμένων δικτύων 5G, εφόσον αυτά είναι διαθέσιμα στον προορισμό τους. Οι καταναλωτές θα πρέπει να είναι σε θέση να βρίσκουν πληροφορίες σχετικά με τη διαθεσιμότητα του δικτύου στις συμβάσεις τους για υπηρεσίες κινητής τηλεφωνίας και στους δικτυακούς τόπους των παρόχων υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας.

Όταν οι καταναλωτές ταξιδεύουν με αεροπλάνο ή πλοίο, τα κινητά τηλέφωνα μπορούν να συνδέονται αυτόματα με το παρεχόμενο μέσω δορυφόρων δίκτυο του σκάφους. Η χρήση υπηρεσιών κινητής σύνδεσης που παρέχονται από μη επίγεια δίκτυα μπορεί να υπόκειται σε πολύ υψηλές πρόσθετες χρεώσεις. Οι νέοι κανόνες περιαγωγής υποχρεώνουν τους παρόχους να προστατεύουν τους καταναλωτές τους και να τους ενημερώνουν για τη μετάβαση των τηλεφώνων τους σε μη επίγεια δίκτυα. Επιπλέον, οι πάροχοι θα πρέπει να διακόπτουν αυτόματα τις υπηρεσίες κινητής τηλεφωνίας εάν το ποσό που χρεώνεται για τις εν λόγω υπηρεσίες φτάσει τα 50 ευρώ ή άλλο προκαθορισμένο όριο. Οι πάροχοι θα μπορούν επίσης να προσφέρουν πρόσθετες υπηρεσίες, όπως η δυνατότητα εξαίρεσης από την περιαγωγή σε αεροπλάνα και πλοία.

Οι καταναλωτές θα πρέπει να είναι σε θέση να λαμβάνουν τεκμηριωμένες αποφάσεις σχετικά με τη χρήση υπηρεσιών που ενδέχεται να τους επιβαρύνουν με πρόσθετο κόστος. Κατά τις μετακινήσεις στο εξωτερικό, η

κλήση σε υπηρεσίες εξυπηρέτησης πελατών, οι υπηρεσίες υποστήριξης των ασφαλιστικών και των αεροπορικών εταιρειών, ή η αποστολή μηνυμάτων SMS για συμμετοχή σε διαγωνισμούς ή εκδηλώσεις μπορεί να είναι ακριβότερη από ό,τι στη χώρα προέλευσης. Οι πάροχοι πρέπει να διασφαλίζουν ότι παρέχουν στους καταναλωτές πληροφορίες σχετικά με τους τύπους αριθμών τηλεφώνου που ενδέχεται να συνεπάγονται πρόσθετο κόστος όταν οι καταναλωτές τους καλούν ή έχουν πρόσβαση σε αυτούς από το εξωτερικό. Οι πάροχοι θα πρέπει να ενημερώνουν τους καταναλωτές με αυτόματα μηνύματα SMS που αποστέλλονται κατά τη διέλευση των συνόρων προς άλλη χώρα της ΕΕ, καθώς και στις συμβάσεις παροχής υπηρεσιών.

Οι νέοι κανόνες περιαγωγής διασφαλίζουν ότι οι πολίτες γνωρίζουν το 112, τον ενιαίο αριθμό έκτακτης ανάγκης της ΕΕ, τον οποίο μπορούν να χρησιμοποιούν οπουδήποτε στην ΕΕ για υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης. Έως τον Ιούνιο του 2023, οι πάροχοι θα πρέπει να αποστέλλουν αυτόματα μηνύματα στους πελάτες τους που ταξιδεύουν στο εξωτερικό για να τους ενημερώνουν σχετικά με τα διαθέσιμα εναλλακτικά μέσα πρόσβασης σε υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης, όπως μέσω κειμένου ή εφαρμογών σε πραγματικό χρόνο. Οι πολίτες που δεν είναι σε θέση να κάνουν φωνητικές κλήσεις μπορούν να χρησιμοποιούν αυτά τα εναλλακτικά μέσα.

Ο νέος Κανονισμός για την περιαγωγή ορίζει χαμηλότερα τέλη χονδρικής, δηλαδή τις τιμές που καταβάλλουν οι πάροχοι για τη χρήση δικτύων στο εξωτερικό ώστε να παρέχουν υπηρεσίες στους πελάτες τους όταν βρίσκονται στο εξωτερικό. Τα ανώτατα όρια χονδρικής καθορίζονται σε επίπεδα που διασφαλίζουν ότι οι πάροχοι μπορούν να αντέξουν και να ανακτήσουν το κόστος παροχής υπηρεσιών περιαγωγής στους καταναλωτές σε τιμές εσωτερικού. Τα χαμηλότερα τέλη χονδρικής είναι προς όφελος των καταναλωτών, καθώς αναμένεται να διασφαλίζουν ότι όλοι οι πάροχοι θα είναι σε θέση να προσφέρουν ανταγωνιστικές συνδρομές περιαγωγής σύμφωνα με την αρχή «περιαγωγή με χρέωση εσωτερικού».

Σχετικά links:

Ο νέος Κανονισμός:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R0612>

Βλ. επίσης:

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/QANDA_21_654

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/roaming>

► Συμφωνία σχετικά με Κανονισμό για κρυπτοστοιχεία (MiCA)

Στις αρχές Ιουλίου 2022, η Προεδρία του Συμβουλίου και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατέληξαν σε προσωρινή συμφωνία σχετικά με την πρόταση για τις αγορές κρυπτοστοιχείων (MiCA), η οποία καλύπτει τους εκδότες μη εξασφαλισμένων κρυπτοστοιχείων, τα αποκαλούμενα «σταθερά κρυπτονομίσματα» καθώς και τους τόπους διαπραγμάτευσης και τα πορτοφολία όπου τηρούνται τα κρυπτοστοιχεία. Το εν λόγω κανονιστικό πλαίσιο θα προστατεύει τους επενδυτές και θα διαφυλάσσει τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα, επιτρέποντας παράλληλα την καινοτομία και ενισχύοντας την ελκυστικότητα του τομέα των κρυπτοστοιχείων. Αυτό θα καταστήσει το πεδίο στην Ευρωπαϊκή Ένωση πιο ξεκάθαρο, καθώς ορισμένα κράτη μέλη διαθέτουν ήδη εθνική νομοθεσία για τα κρυπτοστοιχεία, αλλά μέχρι στιγμής δεν υπήρχε ειδικό κανονιστικό πλαίσιο σε επίπεδο ΕΕ.

Ο Κανονισμός MiCA θα προστατεύει τους καταναλωτές από ορισμένους από τους κινδύνους που συνδέονται με τις επενδύσεις σε κρυπτοστοιχεία και θα τους βοηθά να αποφεύγουν δόλιες ενέργειες. Προς το παρόν, οι καταναλωτές διαθέτουν πολύ περιορισμένα δικαιώματα προστασίας ή επανόρθωσης, ιδίως εάν οι συναλλαγές πραγματοποιούνται εκτός της ΕΕ. Με βάση τους νέους κανόνες, οι πάροχοι υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων θα υποχρεούνται να τηρούν αυξημένες απαιτήσεις για την προστασία των πορτοφολιών των καταναλωτών και θα ευθύνονται σε περίπτωση απώλειας των κρυπτοστοιχείων των επενδυτών. Ο Κανονισμός MiCA θα καλύπτει επίσης κάθε είδους κατάχρηση της αγοράς που σχετίζεται με κάθε είδος συναλλαγής ή υπηρεσίας, ιδίως όσον αφορά τη χειραγώγηση της αγοράς και την κατάχρηση προνομιακών πληροφοριών.

Οι παράγοντες της αγοράς κρυπτοστοιχείων θα πρέπει να δηλώνουν πληροφορίες σχετικά με το περιβαλλοντικό και κλιματικό τους αποτύπωμα. Η Ευρωπαϊκή Αρχή Κινητών Αξιών και Αγορών (ESMA) θα καταρτίσει σχέδια ρυθμιστικών τεχνικών προτύπων σχετικά με το περιεχόμενο, τις μεθοδολογίες και την παρουσίαση των πληροφοριών που αφορούν τις κύριες δυσμενείς περιβαλλοντικές και κλιματικές επιπτώσεις. Εντός δύο ετών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα πρέπει να υποβάλει έκθεση σχετικά με τον περιβαλλοντικό αντίκτυπο των κρυπτοστοιχείων και τη θέσπιση υποχρεωτικών ελάχιστων προτύπων βιωσιμότητας για μηχανισμούς συναίνεσης, συμπεριλαμβανομένης της απόδειξης εργασίας (proof-of-work).

Για να αποφευχθούν τυχόν επικαλύψεις με την επικαιροποιημένη νομοθεσία για την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες (AML), η οποία θα καλύπτει πλέον και τα κρυπτοστοιχεία, ο Κανονισμός MiCA δεν επαναλαμβάνει τις διατάξεις για

την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, όπως ορίζονται στους πρόσφατα επικαιροποιημένους κανόνες για τη μεταφορά χρηματικών ποσών που συμφωνήθηκαν στις 29 Ιουνίου 2022. Ωστόσο, στον Κανονισμό MiCA τίθεται η απαίτηση η Ευρωπαϊκή Αρχή Τραπεζών (EAT) να επιφορτιστεί με την τήρηση δημόσιου μητρώου μη συμμορφούμενων παρόχων υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων. Οι πάροχοι υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων των οποίων η μητρική εταιρεία είναι εγκατεστημένη σε χώρες που περιλαμβάνονται στον ενωσιακό κατάλογο τρίτων χωρών που θεωρούνται υψηλού κινδύνου όσον αφορά τη νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, καθώς και στον ενωσιακό κατάλογο μη συνεργάσιμων περιοχών φορολογικής δικαιοδοσίας, θα υποχρεούνται να εφαρμόζουν ενισχυμένους ελέγχους σύμφωνα με το πλαίσιο της ΕΕ για την καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες.

Τα πρόσφατα γεγονότα στις αποκαλούμενες αγορές «σταθερών κρυπτονομισμάτων» κατέδειξαν εκ νέου τους κινδύνους που διατρέχουν οι κάτοχοι ελλείψει ρύθμισης καθώς και τις επιπτώσεις τους σε άλλα κρυπτοστοιχεία.

Πράγματι, ο Κανονισμός MiCA θα προστατεύσει τους καταναλωτές ζητώντας από τους εκδότες σταθερών κρυπτονομισμάτων να δημιουργούν επαρκώς ρευστοποιήσιμο αποθεματικό, με αναλογία 1/1 και εν μέρει με τη μορφή καταθέσεων. Σε κάθε κάτοχο του αποκαλούμενου «σταθερού κρυπτονομίσματος» θα προσφέρεται από τον εκδότη απαίτηση ανά πάσα στιγμή και δωρεάν, ενώ οι κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του αποθεματικού θα παρέχουν επίσης επαρκή ελάχιστη ρευστότητα. Επιπλέον, όλα τα αποκαλούμενα «σταθερά κρυπτονομίσματα» θα εποπτεύονται από την Ευρωπαϊκή Αρχή Τραπεζών (EAT), με την παρουσία του εκδότη στην ΕΕ να αποτελεί προϋπόθεση για οποιαδήποτε έκδοση.

Σύμφωνα με την εν λόγω προσωρινή συμφωνία, οι πάροχοι υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων (CASP) θα χρειάζονται άδεια για να δραστηριοποιούνται εντός της ΕΕ. Οι εθνικές αρχές θα υποχρεούνται να εκδίδουν άδειες εντός προθεσμίας τριών μηνών. Όσον αφορά τους μεγαλύτερους παρόχους υπηρεσιών κρυπτοστοιχείων, οι εθνικές αρχές θα διαβιβάζουν τακτικά σχετικές πληροφορίες στην Ευρωπαϊκή Αρχή Κινητών Αξιών και Αγορών (ESMA).

Οι μη αντικαταστατές μάρκες (NFT), δηλαδή τα ψηφιακά περιουσιακά στοιχεία που αντιπροσωπεύουν πραγματικά αντικείμενα όπως τέχνη, μουσική και βίντεο, θα εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής, εκτός εάν εμπίπτουν σε υφιστάμενες κατηγορίες κρυπτοστοιχείων. Εντός 18 μηνών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα επιφορτιστεί με την εκπόνηση συνολικής αξιολόγησης και, εάν κριθεί αναγκαίο, ειδικής, αναλογικής και οριζόντιας νομοθετικής πρότασης για τη δημιουργία καθεστώτος για τις μη αντι-

καταστατές μάρκες και για την αντιμετώπιση των αναδυόμενων κινδύνων αυτής της νέας αγοράς.

Σχετικά links:

Πρόταση Κανονισμού MiCA:

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13198-2022-INIT/en/pdf>

Βλ. επίσης:

<https://www.consilium.europa.eu/el/policies/digital-finance/>

► Νέος Κώδικας Δεοντολογίας για την παροχή υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών

Στις 19 Ιουλίου 2022, η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ) εξέδωσε, σε συνέχεια σχετικής δημόσιας διαβούλευσης, τον νέο Κώδικα Δεοντολογίας για την παροχή υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών στους καταναλωτές, με τον οποίο τροποποιεί τον πρώτο Κώδικα που είχε εκδοθεί το 2008. Ο νέος Κώδικας Δεοντολογίας ενσωματώνει τις σχετικές διατάξεις του νέου κανονιστικού πλαισίου, λαμβάνει υπόψη τις τρέχουσες τεχνολογικές εξελίξεις και διασφαλίζει ότι οι καταναλωτές και ιδιαίτερα τα ευάλωτα άτομα λαμβάνουν υψηλό επίπεδο εξυπηρέτησης από τους παρόχους.

Πιο συγκεκριμένα, οι νέες υποχρεώσεις των παρόχων προς τους καταναλωτές, που προβλέπονται στον Κώδικα, μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Διαφήμιση υπηρεσιών

Εμπορική ονομασία υπηρεσιών: Ο πάροχος επιλέγει, στο μέτρο του εφικτού, εμπορικές ονομασίες που να αντιπροσωπεύουν τις προσφερόμενες υπηρεσίες, τα χαρακτηριστικά τους και την τεχνολογία που χρησιμοποιείται για την παροχή υπηρεσιών.

Προσφορές: Ο πάροχος κοινοποιεί τους κύριους όρους και τους σημαντικούς περιορισμούς που ισχύουν για την προμήθεια των προσφορών του, όπως η χρονική διάρκεια, η ημερομηνία λήξης της προσφοράς, καθώς και τυχόν ειδικούς όρους για την αγορά της προσφοράς, όπως η δεσμοποίηση με άλλα προϊόντα και υπηρεσίες ή ο περιορισμός της προσφοράς σε μια συγκεκριμένη κατηγορία καταναλωτών.

2. Προώθηση πωλήσεων

Επικοινωνία με τους καταναλωτές: Κατά την επικοινωνία με τους καταναλωτές, το προσωπικό του παρόχου προωθεί και πουλά τις υπηρεσίες του με δίκαιο, διαφανή, υπεύθυνο και σαφή τρόπο. Επίσης, εξηγεί με σαφήνεια και ευκρίνεια βασικούς όρους, προϋποθέσεις, τυχόν περιορισμούς, ειδικούς όρους και κόστος των προϊόντων που αγοράζουν οι καταναλωτές.

Ώρες επικοινωνίας: Η επικοινωνία με τους καταναλωτές δεν πραγματοποιείται σε ώρες κοινής ησυχίας, εκτός εάν συμφωνεί προς τούτο ο καλούμενος. Αυτό ισχύει

και για τις αυτοματοποιημένες τηλεφωνικές κλήσεις, οι οποίες πραγματοποιούνται μόνον υπό τους όρους και προϋποθέσεις που ορίζονται από την κείμενη νομοθεσία για την προστασία προσωπικών δεδομένων. Ο πάροχος δεν πραγματοποιεί κλήσεις προς καταναλωτές που έχουν ενταχθεί στο Μητρώο του άρθρου 11 του Νόμου 3471/2006 και έχουν ζητήσει να μην δέχονται τηλεφωνικές κλήσεις για απ' ευθείας εμπορική προώθηση προϊόντων και υπηρεσιών και για κάθε είδους διαφημιστικούς σκοπούς.

Διακοπή προωθητικής επικοινωνίας: Εάν ο καταναλωτής δηλώσει ότι δεν ενδιαφέρεται ή ότι ενοχλείται, το προσωπικό του παρόχου υποχρεούται να διακόψει αμέσως και με ευγένεια την προωθητική επικοινωνία.

Παρουσίαση προσωπικού: Ο πάροχος διασφαλίζει ότι το προσωπικό του ανακοινώνει από την αρχή της επικοινωνίας με τους καταναλωτές το επώνυμο, τον πάροχο που εκπροσωπεί και τον σκοπό της επικοινωνίας. Ειδικότερα, στην περίπτωση υπερβολάβων / συνεργατών / μεταπωλητών πρέπει να δηλώνεται σαφώς το όνομα της εταιρείας του υπερβολάβου / συνεργάτη / μεταπωλητή και η σχέση της με τον πάροχο.

Ευάλωτες ομάδες καταναλωτών: Το προσωπικό του παρόχου δεν εκμεταλλεύεται την αδυναμία καταναλωτών που ανήκουν σε ευαίσθητες ομάδες, όπως ηλικιωμένων, ανηλίκων, ατόμων που δεν έχουν επαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας και ατόμων με ειδικές ανάγκες, προκειμένου να πραγματοποιήσει πωλήσεις.

Διατήρηση αρχείων: Τα αρχεία των τηλεφωνικών συνομιλιών για την πραγματοποίηση πωλήσεων με τους καταναλωτές διατηρούνται από την εταιρεία που πραγματοποιεί την πώληση για έξι μήνες. Ο πάροχος ενημερώνει τον καταναλωτή για τη διάρκεια διατήρησης των εν λόγω στοιχείων και του παρέχει τα δικαιώματα που ορίζει η σχετική νομοθεσία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, όπως είναι το δικαίωμα εναντίωσης.

3. Προσυμβατική ενημέρωση

Συνοπτική σύμβαση: Κατά την προσυμβατική ενημέρωση, ο πάροχος μεριμνά ώστε η προσφορά του προς τον υποψήφιο συνδρομητή να συνοδεύεται οπωσδήποτε από το έντυπο της συνοπτικής σύμβασης. Στην περίπτωση σύναψης σύμβασης από απόσταση, η συνοπτική σύμβαση δύναται να αποσταλεί ηλεκτρονικά.

4. Συμβάσεις

Χαρακτηριστικά σύμβασης: Ο πάροχος οφείλει να λαμβάνει όλα τα απαραίτητα μέσα, έτσι ώστε οι όροι της σύμβασης να είναι εύκολα κατανοητοί και προσβάσιμοι από άτομα με αναπηρία, χωρίς επιπλέον χρέωση.

5. Ανοικτό Διαδίκτυο

Πληροφορίες ταχύτητας: Ο πάροχος οφείλει να παρέχει στο έντυπο της συνοπτικής σύμβασης τις πληροφορίες για την ταχύτητα που δεσμεύεται να παρέχει.

Αποζημιώσεις: Σε περίπτωση συνεχών ή επαναλαμβανόμενων αρνητικών αποκλίσεων μεταξύ της μετρούμενης ταχύτητας και της ταχύτητας για την οποία δεσμεύεται στη σύμβαση, ο πάροχος αναφέρει τυχόν επανορθώσεις ή αποζημιώσεις, όπως αυτές ορίζονται στον Εθνικό Κανονισμό για το Ανοικτό Διαδίκτυο (ΕΚΑΔ).

6. Εκπαίδευση προσωπικού

Επαρκής κατανόηση υπηρεσιών: Ο πάροχος διασφαλίζει ότι το προσωπικό του είναι κατάλληλα εκπαιδευμένο, έχει επαρκή κατανόηση των προϊόντων και των υπηρεσιών που προωθεί/πουλά, διαθέτει όλα τα απαραίτητα μέσα για την παροχή πλήρους ενημέρωσης στους καταναλωτές και είναι ενήμερο για υπηρεσίες που αφορούν καταναλωτές με αναπηρία.

Παρακολούθηση: Ο πάροχος διασφαλίζει ότι η επικοινωνία του προσωπικού του και των συνεργατών του (π.χ. υπεργολάβοι, μεταπωλητές) παρακολουθείται και ελέγχεται περιοδικά, έτσι ώστε να αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά τυχόν προβλήματα κατά τη διάρκεια της διαδικασίας πώλησης.

7. Εξυπηρέτηση καταναλωτών

Τρόποι επικοινωνίας: Ο πάροχος ενημερώνει με σαφή και ευδιάκριτο τρόπο τους καταναλωτές για όλους τους διαθέσιμους τρόπους επικοινωνίας για την εξυπηρέτησή τους, πλέον της τηλεφωνικής.

Τήρηση αρχείων: Ο πάροχος τηρεί αρχεία της επικοινωνίας του με τους καταναλωτές, τα οποία πρέπει να είναι προσβάσιμα στο προσωπικό εξυπηρέτησης καταναλωτών αλλά και να κοινοποιούνται στους καταναλωτές, εφόσον αυτοί υποβάλλουν σχετικό αίτημα.

Συστήματα αξιολόγησης της επίδοσης: Ο πάροχος απευθύνεται συστηματικά στους καταναλωτές για τη συγκέντρωση σχολίων σχετικά με την εμπειρία τους από την εξυπηρέτηση πελατών, τα οποία αξιοποιούνται για τη λήψη τυχόν μέτρων βελτίωσης.

8. Καταγγελίες καταναλωτών

Αποτελεσματική διευθέτηση: Ο πάροχος διασφαλίζει την άμεση, αποτελεσματική και δίκαιη επίλυση των καταγγελιών των καταναλωτών. Στο πλαίσιο αυτό, επιδιώκει την επίλυση των καταγγελιών/παραπόνων κατά την πρώτη επικοινωνία του καταναλωτή, όπου αυτό καθίσταται δυνατόν. Ως εκ τούτου, τα τμήματα διαχείρισης καταγγελιών πρέπει να είναι στελεχωμένα με επαρκείς πόρους και με ικανοποιητικά επίπεδα εξουσιοδότησης.

Διαφάνεια και προσβασιμότητα: Ο πάροχος διαθέτει εγχειρίδιο με καταγεγραμμένες τις διαδικασίες διεκπεραίωσης καταγγελιών/παραπόνων και οφείλει να εκπαιδεύσει

σχετικά το προσωπικό του. Οι διαδικασίες αυτές πρέπει να περιλαμβάνονται και στον ιστότοπο του παρόχου.

Απόκριση: Ο πάροχος οφείλει να απαντά τεκμηριωμένα σε κάθε παράπονο/καταγγελία που του υποβάλλεται, να παρέχει επαρκείς πληροφορίες για την πρόοδο της καταγγελίας, εφόσον του ζητηθεί, και να αιτιολογεί στον καταναλωτή τυχόν καθυστερήσεις κατά τη διαδικασία εξέτασης της καταγγελίας. Εάν ο πάροχος θεωρεί ότι μία καταγγελία δεν χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, ενημερώνει τον καταναλωτή πλήρως για τους λόγους της απόφασης αυτής.

Στο πλαίσιο της προστασίας των καταναλωτών, που αποτελεί διαχρονικά βασική προτεραιότητα της ΕΕΤΤ, η Αρχή θα παρακολουθεί και θα ελέγχει συστηματικά τη συμμόρφωση των παρόχων με τις ισχύουσες διατάξεις, ενώ σε περίπτωση παράβασης, δύναται να επιβάλει τις κυρώσεις που προβλέπονται στον Νόμο 4727/2020.

Το πλήρες κείμενο του νέου Κώδικα μπορεί να αναζητηθεί στο ΦΕΚ 3242/Β/24-6-2022, ενώ σημειώνεται πως η ουσιαστική ισχύς του ξεκινά έξι μήνες από την ημερομηνία δημοσίευσης.

Σχετικά links:

Το πλήρες κείμενο του νέου Κώδικα Δεοντολογίας:

<https://www.e-nomothesia.gr/kat-epikoinonies-telepikoinonies-telephonia/apophase-eett-10326-2022-phek-3242b-24-6-2022.html>

► Έκθεση Ανοικτού Διαδικτύου 2021-2022

Στις 18 Αυγούστου 2022, η ΕΕΤΤ δημοσίευσε την Έκθεση Ανοικτού Διαδικτύου 2021-2022 η οποία περιλαμβάνει τα βασικότερα ευρήματα και συμπεράσματα για την κατάσταση του Ανοικτού Διαδικτύου στην Ελλάδα κατά την περίοδο αναφοράς Μαΐου 2021-Απριλίου 2022 καθώς και τις μελλοντικές ενέργειες της ΕΕΤΤ για την εφαρμογή του Κανονισμού (ΕΕ) 2015/2120.

Η φετινή έκθεση περιλαμβάνει ενότητες που αφορούν την παρακολούθηση της απόδοσης των δικτύων, τις πρακτικές διαχείρισης κίνησης, τις εξειδικευμένες υπηρεσίες, τις εμπορικές πρακτικές διαφοροποιημένης χρέωσης, τους περιορισμούς στη χρήση και λειτουργικότητα του τερματικού εξοπλισμού, τα μέτρα για την ακεραιότητα και ασφάλεια των δικτύων καθώς και τις πρακτικές επιβολής περιορισμών στην πρόσβαση σε ιστοσελίδες για συμμόρφωση με τη νομοθεσία ή τις αποφάσεις δικαστηρίων σε ό,τι αφορά τα παράνομα τυχερά παιχνίδια και τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας (παράνομο περιεχόμενο).

Σχετικά links:

Το πλήρες κείμενο της Έκθεσης Ανοικτού Διαδικτύου:

https://www.eett.gr/opencms/export/sites/default/EETT/Electronic_Communications/Telecoms/OpenInternet/AnnualRe

► Smishing και οδηγίες προστασίας

Στις αρχές Σεπτεμβρίου 2022, η αύξηση των αναφορών σχετικά με περιπτώσεις αποστολής παραπλανητικών μηνυμάτων τύπου smishing (SMS phishing), οδήγησε την Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας να υπενθυμίσει χρήσιμες οδηγίες για την ενίσχυση της ασφάλειας και της ιδιωτικότητας των πολιτών.

Το smishing (γνωστό και ως phishing μέσω SMS) συνιστά μια μορφή απόπειρας ηλεκτρονικής απάτης η οποία πραγματοποιείται μέσω σύντομων μηνυμάτων κειμένου (SMS) μέσω κινητού τηλεφώνου.

Μια επίθεση τύπου smishing εξελίσσεται ως εξής:

Το θύμα λαμβάνει ένα μήνυμα SMS στο οποίο ο αποστολέας υποδύεται μια αξιόπιστη οντότητα, οργανισμό ή πρόσωπο. Το SMS είναι σύντομο και περιέχει έναν σύνδεσμο. Κάνοντας κλικ ο ανυποψίαστος χρήστης κατεβάζει στη συσκευή του κακόβουλο λογισμικό (malware) ή ανακατευθύνεται σε παραπλανητική ιστοσελίδα (malicious website) όπου του ζητείται να παραχωρήσει δεδομένα του, όπως ευαίσθητα ιδιωτικά στοιχεία, κωδικούς, στοιχεία ταυτότητας ή διαβατηρίου, τραπεζικό λογαριασμό, τραπεζική κάρτα και άλλα.

Περιστατικά τύπου smishing αντιμετωπίζονται σε παγκόσμια κλίμακα. Ειδικά για την ελληνική επικράτεια έχουν αναφερθεί κακόβουλα μηνύματα που φαίνεται να αφορούν δήθεν κάποια έκδοση εγγράφου από την Ενιαία Ψηφιακή Πύλη (Gov.gr), ή να έχουν περιεχόμενο φορολογικού ενδιαφέροντος (όπως επιστροφή φόρου), ή να προέρχονται από πιστωτικά ιδρύματα, ή ακόμα και από εταιρείες εντοπισμού/παράδοσης δεμάτων.

Η Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας καλεί τους πολίτες να διαχειρίζονται με προσοχή και υπομονή τα SMS και γενικότερα τα μηνύματα που λαμβάνουν ακόμα και αν με μια πρώτη ματιά φαίνονται αληθή. Ειδικότερα, συστήνονται τα ακόλουθα μέτρα πρόληψης και προστασίας:

- Δεν πρέπει να επιλέγεται κανένας σύνδεσμος που περιλαμβάνεται μέσα στο μήνυμα.
- Πρέπει να αποφεύγονται οι απαντήσεις και βιαστικές αντιδράσεις σε τέτοια μηνύματα ακόμα και αν παρουσιάζονται ως επείγοντα. Προτείνεται λίγος χρόνος αναζήτησης στο διαδίκτυο για να διερευνηθεί η γνησιότητα του μηνύματος.
- Δεν πρέπει να γνωστοποιούνται προσωπικά στοιχεία, όπως κωδικοί πρόσβασης, αριθμοί/PIN καρτών, όνομα χρήστη κ.λπ.
- Σε κάθε περίπτωση, η πρόσβαση στον εκάστοτε φορέα δεν πρέπει να πραγματοποιείται μέσω συνδέσμων από κάποιο SMS μήνυμα ή e-mail. Θα πρέπει να γίνεται μέσω

της επίσημης ιστοσελίδας του φορέα, του οργανισμού ή της τράπεζας (ή μέσω της επίσημης εφαρμογής στο κινητό).

- Οι συσκευές και οι εφαρμογές πρέπει να είναι ενημερωμένες.

Σχετικά links:

<https://mindigital.gr/kyvernoasfaleia>

Βλ. επίσης:

<https://www.kaspersky.com/resource-center/threats/what-is-smishing-and-how-to-defend-against-it>

► Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προωθεί την κυβερνοανθεκτικότητα

Η κυβερνοασφάλεια αποτελεί μια από τις κορυφαίες προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και ακρογωνιαίο λίθο της ψηφιακής και συνδεδεμένης Ευρώπης. Η αύξηση των κυβερνοεπιθέσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης του κορωνοϊού έδειξε πόσο σημαντική είναι η προστασία των νοσοκομείων, των ερευνητικών κέντρων και άλλων υποδομών. Καθώς οι επιθέσεις λυτρισμικού πλήττουν έναν οργανισμό ανά 11 δευτερόλεπτα σε όλο τον κόσμο και το εκτιμώμενο ετήσιο κόστος του κυβερνοεγκλήματος ανήλθε σε 5,5 τρισεκατομμύρια ευρώ το 2021, η εγγύηση υψηλού επιπέδου κυβερνοασφάλειας και η μείωση των τρωτών σημείων των ψηφιακών προϊόντων – μία από τις κύριες οδούς για επιτυχείς επιθέσεις – είναι πιο σημαντική από ποτέ. Με την ανάπτυξη των έξυπνων και συνδεδεμένων προϊόντων, ένα περιστατικό κυβερνοασφάλειας σε ένα προϊόν μπορεί να έχει αντίκτυπο σε ολόκληρη την αλυσίδα εφοδιασμού, προκαλώντας ενδεχομένως σοβαρή διαταραχή στις οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες σε ολόκληρη την εσωτερική αγορά, υπονομεύοντας την ασφάλεια ή ακόμη και απειλώντας την ανθρώπινη ζωή. Απαιτείται ισχυρή δράση σε αυτόν τον τομέα προκειμένου η οικονομία και η κοινωνία της ΕΕ να καταστούν ανθεκτικές στις μελλοντικές εξελίξεις. Στα μέσα Σεπτεμβρίου, λοιπόν, η Επιτροπή υπέβαλε πρόταση για μια νέα πράξη για την κυβερνοανθεκτικότητα με σκοπό την προστασία καταναλωτών και επιχειρήσεων από προϊόντα με ανεπαρκή χαρακτηριστικά ασφαλείας. Μια πρώτη στο είδος της νομοθεσία σε επίπεδο ΕΕ θεσπίζει υποχρεωτικές απαιτήσεις κυβερνοασφάλειας για προϊόντα με ψηφιακά στοιχεία, καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής τους.

Τα μέτρα που προτείνονται βασίζονται στο νέο νομοθετικό πλαίσιο για ενωσιακή νομοθεσία για τα προϊόντα και θα θεσπίσουν:

- α) κανόνες για τη διάθεση στην αγορά προϊόντων με ψηφιακά στοιχεία για την εγγύηση της κυβερνοασφάλειάς τους·

β) βασικές απαιτήσεις για τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την παραγωγή προϊόντων με ψηφιακά στοιχεία και υποχρεώσεις για τους οικονομικούς φορείς σε σχέση με τα εν λόγω προϊόντα·

γ) βασικές απαιτήσεις για τις διαδικασίες χειρισμού τρωτών σημείων που εφαρμόζουν οι κατασκευαστές για να εγγυηθούν την κυβερνοασφάλεια προϊόντων με ψηφιακά στοιχεία καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής, και υποχρεώσεις για τους οικονομικούς φορείς σε σχέση με τις εν λόγω διαδικασίες. Οι κατασκευαστές θα πρέπει επίσης να αναφέρουν τα τρωτά σημεία που αξιοποιούνται ενεργά και τα περιστατικά·

δ) κανόνες για την εποπτεία της αγοράς και την επιβολή.

Με τους νέους κανόνες η ευθύνη θα μεταφερθεί στους κατασκευαστές, οι οποίοι πρέπει να διασφαλίζουν τη συμμόρφωση με τις απαιτήσεις ασφάλειας των προϊόντων με ψηφιακά στοιχεία που διατίθενται στην αγορά της ΕΕ. Ως εκ τούτου, οι κανόνες θα ωφελήσουν τους καταναλωτές και τους πολίτες, καθώς και τις επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν ψηφιακά προϊόντα, καθώς ενισχύουν τη διαφάνεια των ιδιοτήτων ασφάλειας και προάγουν την εμπιστοσύνη σε προϊόντα με ψηφιακά στοιχεία, αλλά και διασφαλίζουν καλύτερη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, όπως η προστασία της ιδιωτικότητας και των δεδομένων.

Ενώ άλλες δικαιοδοσίες ανά τον κόσμο εξετάζουν τα ζητήματα αυτά, η πράξη για την κυβερνοανθεκτικότητα είναι πιθανό να αποτελέσει διεθνές σημείο αναφοράς, πέραν της εσωτερικής αγοράς της ΕΕ. Τα πρότυπα της ΕΕ που βασίζονται στην πράξη για την κυβερνοανθεκτικότητα θα διευκολύνουν την εφαρμογή της και θα αποτελέσουν πλεονέκτημα για τον κλάδο της κυβερνοασφάλειας της ΕΕ στις παγκόσμιες αγορές.

Σχετικά links:

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/el/node/11174>

https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/goods/new-legislative-framework_el

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/QANDA_22_5375

► Η εκτίμηση του Γεν. Εισαγγελέα του ΔΕΕ Α. Ράντος στην υπόθεση Meta Platforms

Στις 20 Σεπτεμβρίου 2020, ο Γεν. Εισαγγελέας του ΔΕΕ Α. Ράντος ανέπτυξε τις Προτάσεις του σε μια ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα υπόθεση (C-252/21, *Meta Platforms κ.λπ.*) που αφορά την αλληλεπίδραση δικαίου ανταγωνισμού και προστασίας προσωπικών δεδομένων. Κατά την εκτίμησή του, μια αρχή ανταγωνισμού δύναται, στο πλαίσιο άσκησης των αρμοδιοτήτων της, να λαμβάνει υπόψη κατά πόσον μια εμπορική πρακτική συνάδει με τον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων. Ωστό-

σο, οφείλει να λαμβάνει υπόψη οποιαδήποτε απόφαση ή έρευνα της αρμόδιας βάσει του εν λόγω Κανονισμού εποπτικής αρχής.

Η Meta Platforms είναι ιδιοκτήτρια του ηλεκτρονικού μέσου κοινωνικής δικτύωσης «Facebook». Οι χρήστες του εν λόγω κοινωνικού δικτύου οφείλουν να αποδέχονται τους όρους χρήσης του Facebook, οι οποίοι παραπέμπουν στην πολιτική χρήσης των δεδομένων και των αναγνωριστικών σύνδεσης (cookies) που καθορίζεται από τη Meta Platforms. Βάσει της πολιτικής αυτής, η Meta Platforms συλλέγει δεδομένα που προέρχονται από άλλες υπηρεσίες του ομίλου Meta Platforms, όπως το Instagram και το WhatsApp, και από ιστοσελίδες και εφαρμογές τρίτων, μέσω ενσωματωμένων στις εν λόγω ιστοσελίδες και εφαρμογές διεπαφών ή μέσω των cookies που αποθηκεύονται στον υπολογιστή ή στην τερματική κινητή συσκευή του χρήστη. Επιπλέον, η Meta Platforms συσχετίζει τα δεδομένα αυτά με τον λογαριασμό Facebook του οικείου χρήστη και τα χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, για διαφημιστικούς σκοπούς.

Η γερμανική ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού απαγόρευσε στη Meta Platforms την επεξεργασία δεδομένων που προβλέπεται από τους όρους χρήσης του Facebook, καθώς και την εφαρμογή των εν λόγω όρων, και της επέβαλε μέτρα παύσης των δραστηριοτήτων αυτών. Συγκεκριμένα, κατά τη γερμανική αρχή ανταγωνισμού, η επεξεργασία των επίμαχων δεδομένων, η οποία δεν ήταν σύμφωνη με τον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ), συνιστούσε καταχρηστική εκμετάλλευση της δεσπόζουσας θέσης της Meta Platforms στην αγορά των κοινωνικών δικτύων για τους ιδιώτες χρήστες στη Γερμανία. Η Meta Platforms άσκησε προσφυγή ενώπιον του περιφερειακού δικαστηρίου Ντίσελντορφ, το οποίο ζητεί από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν οι εθνικές αρχές ανταγωνισμού έχουν την εξουσία να εξετάζουν κατά πόσον η επεξεργασία δεδομένων είναι σύμφωνη με τις διατάξεις του ΓΚΠΔ. Επιπροσθέτως, το γερμανικό δικαστήριο ερωτά το Δικαστήριο σχετικά με την ερμηνεία και την εφαρμογή ορισμένων διατάξεων του ΓΚΠΔ.

Με τις Προτάσεις του, ο Γεν. Εισαγγελέας Α. Ράντος εκτιμά, πρώτον, ότι μια αρχή ανταγωνισμού, μολονότι δεν είναι αρμόδια να διαπιστώσει παράβαση του ΓΚΠΔ, εντούτοις δύναται, στο πλαίσιο άσκησης των αρμοδιοτήτων της, να λαμβάνει υπόψη κατά πόσον μια εμπορική πρακτική συνάδει με τον ΓΚΠΔ. Συναφώς, ο Γεν. Εισαγγελέας τονίζει ότι το αν μια εμπορική πρακτική συνάδει ή μη με τον ΓΚΠΔ μπορεί να αποτελεί, λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης, σημαντικό στοιχείο προκειμένου να διαπιστωθεί αν η πρακτική αυτή συνιστά παράβαση των κανόνων του ανταγωνισμού. Πάντως, ο Γεν. Εισαγγελέας διευκρινίζει ότι μια αρχή ανταγωνισμού δύναται να εξετάζει το ζήτημα της συμμόρφωσης προς τον ΓΚΠΔ μόνον παρεμπιπτό-

ντως και υπό την επιφύλαξη των εξουσιών της αρμόδιας βάσει του εν λόγω Κανονισμού εποπτικής αρχής. Κατά συνέπεια, η αρχή ανταγωνισμού οφείλει να λαμβάνει υπόψη οποιαδήποτε απόφαση ή έρευνα της αρμόδιας εποπτικής αρχής, να ενημερώνει την αρχή αυτή για κάθε σχετικό στοιχείο και, ενδεχομένως, να διαβουλεύεται με αυτήν.

Δεύτερον, ο Γεν. Εισαγγελέας φρονεί ότι η περίπτωση και μόνον ότι η επιχείρηση που εκμεταλλεύεται μέσω κοινωνικής δικτύωσης κατέχει δεσπόζουσα θέση στην εθνική αγορά των ηλεκτρονικών κοινωνικών δικτύων για ιδιώτες χρήστες δεν θίγει το κύρος της συγκατάθεσης του χρήστη του συγκεκριμένου δικτύου στην επεξεργασία των προσωπικών του δεδομένων. Εντούτοις, η περίπτωση αυτή ασκεί επιρροή κατά την εκτίμηση του ελεύθερου χαρακτήρα της συγκατάθεσης, τον οποίο οφείλει να αποδείξει ο υπεύθυνος της επεξεργασίας.

Τρίτον, ο Γεν. Εισαγγελέας εκτιμά ότι η επίμαχη πρακτική της Meta Platforms ή ορισμένα στοιχεία της πρακτικής αυτής ενδέχεται να εμπίπτουν στους προβλεπόμενους από τον ΓΚΠΔ λόγους που δικαιολογούν την επεξεργασία δεδομένων χωρίς τη συγκατάθεση του υποκειμένου των δεδομένων, εφόσον τα επίμαχα δεδομένα είναι πράγματι αναγκαία για την παροχή των υπηρεσιών που συνδέονται με τον λογαριασμό Facebook. Ωστόσο, ο Γεν. Εισαγγελέας εκτιμά ότι, μολονότι η εξατομίκευση του περιεχομένου και των διαφημίσεων, η συνεχής και απρόσκοπτη χρήση των υπηρεσιών του ομίλου Meta Platforms, η ασφάλεια του δικτύου ή ακόμη η βελτίωση του προϊόντος μπορούν ασφαλώς να είναι προς το συμφέρον του χρήστη ή του υπευθύνου επεξεργασίας δεδομένων, εντούτοις τα στοιχεία αυτά της επίμαχης πρακτικής δεν φαίνεται να είναι αναγκαία για την παροχή των ανωτέρω υπηρεσιών.

Τέταρτον, ο Γεν. Εισαγγελέας επισημαίνει ότι η απαγόρευση επεξεργασίας των ευαίσθητων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που σχετίζονται, για παράδειγμα, με τη φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, την υγεία ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό του υποκειμένου των δεδομένων είναι δυνατόν να καταλαμβάνει και την επεξεργασία των επίμαχων δεδομένων. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που οι υποβαλλόμενες σε επεξεργασία πληροφορίες, είτε μεμονωμένα είτε κατόπιν ομαδοποίησης, καθιστούν δυνατή την κατάρτιση προφίλ του χρήστη σε σχέση με τα ευαίσθητα χαρακτηριστικά που καλύπτει ο ΓΚΠΔ.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Γεν. Εισαγγελέας υπογραμμίζει ότι, για να μπορεί να γίνει επίκληση της εξαίρεσης από την ως άνω απαγόρευση, όσον αφορά τα δεδομένα τα οποία προδήλως δημοσιοποιούνται από το υποκείμενο των δεδομένων, ο χρήστης πρέπει να έχει πλήρη επίγνωση του ότι, με ρητή πράξη, δημοσιοποιεί δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα. Πάντως, κατά τον Γεν. Εισαγγελέα, συμπεριφορά η οποία συνίσταται στην επίσκεψη σε ιστότοπους και εφαρμογές, στην εισαγωγή δεδομένων στους εν λόγω ιστότοπους και εφαρμογές ή στην ενεργοποίηση ενσωματωμένων σε αυτές πλήκτρων επιλογής, κατ' αρχήν, δεν μπορεί να εξομοιωθεί με συμπεριφορά διά της οποίας προδήλως δημοσιοποιούνται τα ευαίσθητα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα του χρήστη.

Σχετικά links:

Το πλήρες κείμενο των σχετικών προτάσεων:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX:62021CC0252>

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Ιούνιος – Αύγουστος 2022)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας

Το Δικαστήριο δεν διαθέτει επαρκή στοιχεία σχετικά με το περιεχόμενο της σχεδιαζόμενης συμφωνίας. Συνεπώς, η αίτηση γνωμοδότησης που υπέβαλε το Βασίλειο του Βελγίου απορρίπτεται ως απαράδεκτη λόγω του πρόωρου χαρακτήρα της.

Γνωμοδότηση δυνάμει του άρθρου 218 παρ. 11 ΣΛΕΕ – αίτηση γνωμοδότησης – σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας – άρθρο 26 – μηχανισμός επίλυσης διαφορών – παραδεκτό

ΔΕΕ Γνωμοδότηση 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé), 16.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: L. S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar – Αίτηση γνωμοδότησης

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη, σ. 375.

► Αρχή της αποτελεσματικότητας του δικαίου της Ένωσης

Ευθύνη του κράτους μέλους για ζημίες που προκαλούνται στους ιδιώτες από παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης καταλογιστέες στον εθνικό νομοθέτη

παραβίαση κράτους μέλους – ευθύνη των κρατών μελών για ζημίες που προκαλούνται σε ιδιώτες από παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης – παραβίαση του δικαίου της Ένωσης καταλογιστέα στον εθνικό νομοθέτη – παραβίαση του Συντάγματος κράτους μέλους καταλογιστέα στον εθνικό νομοθέτη – αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας

ΔΕΕ C-278/20, Επιτροπή/Ισπανία (Violation du droit de l'Union par le législateur), 28.06.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2022:503 – Προσφυγή κατά κράτους μέλους

Κατόπιν καταγγελιών που υπέβαλαν ιδιώτες, η Επιτροπή κίνησε το 2016 διαδικασία EU Pilot κατά της Ισπανίας σχετικά με τα άρθρα 32 και 34 του νόμου 40/2015 περί του νομικού καθεστώτος του δημόσιου τομέα και επικα-

λέστηκε ενδεχόμενη παραβίαση των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Η διαδικασία αυτή δεν τελεσφόρησε και περατώθηκε στις 18 Ιανουαρίου 2017. Ακολούθως, η Επιτροπή κίνησε διαδικασία λόγω παράβασης και ζήτησε από το Δικαστήριο να διαπιστώσει ότι η Ισπανία, θεσπίζοντας και διατηρώντας σε ισχύ συγκεκριμένες διατάξεις των άρθρων 32 και 34 του νόμου 40/2015 περί του νομικού καθεστώτος του δημόσιου τομέα, καθώς και του άρθρου 67 του νόμου 39/2015 περί κοινής διοικητικής διαδικασίας των δημόσιων υπηρεσιών, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει βάσει των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

Το τμήμα μείζονος σύνθεσης του Δικαστηρίου έκανε εν μέρει δεκτή την προσφυγή της Επιτροπής και διαπίστωσε ότι η Ισπανία παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από την αρχή της αποτελεσματικότητας, καθόσον οι επίμαχες διατάξεις προβλέπουν για την αποκατάσταση των ζημιών που προκάλεσε στους ιδιώτες ο Ισπανός νομοθέτης λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης: α) την προϋπόθεση να υφίσταται απόφαση του Δικαστηρίου με την οποία ο εφαρμοζόμενος κανόνας με τυπική ισχύ νόμου κηρύσσεται ασύμβατος προς το δίκαιο της Ένωσης, β) την προϋπόθεση να έχει εκδοθεί ως προς τον ζημιωθέντα ιδιώτη, από οποιοδήποτε δικαστήριο, τελεσίδικη απορριπτική απόφαση επί προσφυγής που ασκήθηκε κατά της ζημιολόγου διοικητικής πράξης, χωρίς να προβλέπεται εξαίρεση για τις περιπτώσεις στις οποίες η ζημία απορρέει άμεσα από πράξη ή παράλειψη του νομοθέτη αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης και δεν υφίσταται διοικητική πράξη δεκτική προσφυγής, γ) προθεσμία παραγραφής ενός έτους από τη δημοσίευση, στην Επίσημη Εφημερίδα της Ένωσης, της απόφασης του Δικαστηρίου με την οποία ο εφαρμοζόμενος κανόνας με τυπική ισχύ νόμου κηρύσσεται ασύμβατος προς το δίκαιο της Ένωσης, χωρίς να καλύπτονται οι περιπτώσεις στις οποίες δεν υφίσταται τέτοια απόφαση, και δ) την προϋπόθεση ότι μπορεί να χορηγηθεί αποζημίωση μόνο για τις ζημίες που επήλθαν εντός των πέντε ετών που προηγούνται της ημερομηνίας της δημοσίευσης αυτής, εκτός εάν προβλέπεται διαφορετικά στην εν λόγω απόφαση.

Προτού καταλήξει στη διαπίστωση αυτή, το Δικαστήριο διατύπωσε αρχικά ορισμένες βασικές παρατηρήσεις ως προς την αρχή της ευθύνης του κράτους για ζημίες που προκαλούνται στους ιδιώτες από παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης καταλογιστέες στο κράτος, συμπεριλαμβανομένης της περίπτωσης όπου η πράξη ή παράλειψη που προκάλεσε την παραβίαση είναι του εθνικού νομοθέτη. Στη συνέχεια, ανέφερε τις τρεις προϋποθέσεις στοιχειοθέτησης της ευθύνης του κράτους (κανόνας δι-

καίου που απονέμει δικαιώματα σε ιδιώτες, κατάφωρη παραβίαση, άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της παραβίασης και της ζημίας που υπέστησαν οι ιδιώτες) και διευκρίνισε ότι οι προϋποθέσεις που προβλέπει η νομοθεσία του κράτους μέλους σχετικά με την αποκατάσταση της ζημίας πρέπει να πληρούν τις αρχές της ισοδυναμίας (δεν μπορεί να είναι λιγότερο ευνοϊκές από εκείνες που αφορούν παρόμοιες απαιτήσεις στηριζόμενες στο εσωτερικό δίκαιο) και της αποτελεσματικότητας (δεν θα πρέπει να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την αποζημίωση). Ακολούθως, προχώρησε στην εξέταση των αιτιάσεων της Επιτροπής.

Επί της πρώτης αιτίας, η οποία αφορούσε παραβίαση της αρχής της αποτελεσματικότητας, διαπιστώθηκαν τα εξής.

Πρώτον, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι, σύμφωνα με προηγούμενη νομολογία του, η εξάρτηση της αποκατάστασης, από κράτος μέλος, της ζημίας που αυτό προκάλεσε σε ιδιώτη λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης από την προϋπόθεση να έχει προηγουμένως διαπιστωθεί από το Δικαστήριο παραβίαση του δικαίου της Ένωσης καταλογιζόμενη στο οικείο κράτος μέλος αντιβαίνει στην αρχή της αποτελεσματικότητας. Επιπλέον, υπενθύμισε ότι έχει κρίνει ότι η αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από παραβίαση του δικαίου της Ένωσης καταλογιστέα σε κράτος μέλος δεν μπορεί να υπόκειται στην προϋπόθεση ότι η παραβίαση προκύπτει από προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου. Συνεπώς, σε κάθε περίπτωση, η αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε σε ιδιώτη από κράτος μέλος, συμπεριλαμβανομένου του εθνικού νομοθέτη, λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης δεν μπορεί να εξαρτάται από την προηγούμενη έκδοση απόφασης του Δικαστηρίου με την οποία να διαπιστώνεται ότι το οικείο κράτος μέλος παρέβη το δίκαιο της Ένωσης ή από την οποία να προκύπτει ότι η πράξη ή παράλειψη που προκάλεσε τη ζημία είναι ασύμβατη προς το δίκαιο της Ένωσης. Αν τούτο συμβαίνει, παραβιάζεται η αρχή της αποτελεσματικότητας.

Δεύτερον, σε ό,τι αφορά την ευθύνη κράτους μέλους λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει μεν ότι ο εθνικός δικαστής μπορεί να ερευνήσει αν ο ζημιωθείς επέδειξε τη δέουσα επιμέλεια ώστε να αποφύγει τη ζημία ή να περιορίσει την έκτασή της και, ιδίως, αν χρησιμοποίησε εγκαίρως όλα τα μέσα έννομης προστασίας που είχε στη διάθεσή του, ωστόσο ο ζημιωθείς δεν υποχρεούται να ασκεί συστηματικά όλα τα διαθέσιμα μέσα έννομης προστασίας. Ειδικότερα, η επιβολή μιας τέτοιας υποχρέωσης, ακόμα και αν η άσκηση όλων των διαθέσιμων μέσων θα προκαλούσε υπερβολικές δυσχέρειες ή δεν θα μπορούσε ευλόγως να απαιτηθεί από τον ζημιωθέντα, θα αντέβαινε προς την αρχή της αποτελεσματικότητας. Επομένως, ενώ το δίκαιο της Ένωσης δεν αντιτίθεται

στην εφαρμογή εθνικής ρύθμισης η οποία προβλέπει ότι ένας ιδιώτης δεν μπορεί να επιτύχει την αποκατάσταση ζημίας της οποίας την επέλευση παρέλειψε, με δόλο ή από αμέλεια, να αποτρέψει ασκώντας μέσο έννομης προστασίας, τούτο ισχύει μόνον υπό την προϋπόθεση ότι η άσκηση του εν λόγω μέσου δεν συνεπάγεται υπερβολικές δυσχέρειες ή μπορεί ευλόγως να απαιτηθεί από τον ζημιωθέντα. Εν προκειμένω, το άρθρο 32 παρ. 5 του νόμου 40/2015 εξαρτά την αποκατάσταση των ζημιών που προκαλούνται σε ιδιώτη από την εφαρμογή κανόνα με τυπική ισχύ νόμου που κηρύχθηκε αντίθετος προς το δίκαιο της Ένωσης από την προϋπόθεση, μεταξύ άλλων, να έχει εκδοθεί ως προς αυτόν τελεσίδικη απορριπτική απόφαση επί προσφυγής που ασκήθηκε κατά της ζημιολογίας διοικητικής πράξης. Η διάταξη αυτή, καθόσον δεν προβλέπει εξαίρεση για τις περιπτώσεις στις οποίες η άσκηση της προσφυγής την οποία επιβάλλει θα προκαλούσε υπερβολικές δυσχέρειες ή δεν θα μπορούσε ευλόγως να απαιτηθεί από τον ζημιωθέντα – κάτι το οποίο συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν η ζημία απορρέει άμεσα από πράξη ή παράλειψη του Ισπανού νομοθέτη αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης και δεν υφίσταται διοικητική πράξη δεκτική προσφυγής – θίγει την αρχή της αποτελεσματικότητας.

Τρίτον, η προθεσμία παραγραφής ενός έτους από τη δημοσίευση, στην Επίσημη Εφημερίδα της Ένωσης, της απόφασης του Δικαστηρίου με την οποία ο εφαρμοζόμενος κανόνας με τυπική ισχύ νόμου κηρύσσεται ασύμβατος προς το δίκαιο της Ένωσης παραβιάζει επίσης την αρχή της αποτελεσματικότητας. Εφόσον ήδη κρίθηκε ότι η αποκατάσταση ζημίας προκληθείσας σε ιδιώτη από τον εθνικό νομοθέτη λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης δεν μπορεί να εξαρτάται από την προϋπόθεση να υφίσταται απόφαση του Δικαστηρίου με την οποία να διαπιστώνεται ότι το οικείο κράτος μέλος παρέβη το δίκαιο της Ένωσης ή από την οποία να προκύπτει ότι η πράξη ή παράλειψη που προκάλεσε τη ζημία είναι ασύμβατη προς το δίκαιο της Ένωσης, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι η δημοσίευση μιας τέτοιας απόφασης στην Επίσημη Εφημερίδα της Ένωσης μπορεί να αποτελεί το μόνο δυνατό σημείο έναρξης της προθεσμίας παραγραφής της αξίωσης περί θεμελίωσης της ευθύνης του εθνικού νομοθέτη για τις καταλογιστέες σε αυτόν παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης.

Τέταρτον, η πρόβλεψη ότι οι ζημιές για τις οποίες μπορεί να χορηγηθεί αποζημίωση περιορίζονται στις ζημιές που επήλθαν εντός των πέντε ετών που προηγούνται της ημερομηνίας της δημοσίευσης αυτής, εκτός εάν προβλέπεται διαφορετικά στην εν λόγω απόφαση, θέτει εμπόδια στη δυνατότητα των ζημιωθέντων ιδιωτών να λαμβάνουν αποζημίωση ανάλογη προς τη ζημία που υπέστησαν. Βεβαίως, εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να καθορίσει την έκταση της απο-

ζημίωσης καθώς και τους κανόνες σχετικά με τον υπολογισμό του ύψους των ζημιών που προκαλούνται λόγω παραβίασης του δικαίου της Ένωσης, ωστόσο οι σχετικές εθνικές ρυθμίσεις οφείλουν, μεταξύ άλλων, να τηρούν την αρχή της αποτελεσματικότητας. Εν προκειμένω, η προϋπόθεση ότι μπορεί να χορηγηθεί αποζημίωση μόνο για τις ζημίες που επήλθαν κατά τη διάρκεια των πέντε ετών που προηγούνται της ημερομηνίας δημοσίευσης απόφασης του Δικαστηρίου με την οποία διαπιστώνεται ότι η Ισπανία παρέβη το δίκαιο της Ένωσης ή από την οποία προκύπτει ότι η πράξη ή παράλειψη του Ισπανού νομοθέτη που προκάλεσε τις ζημίες είναι ασύμβατη προς το δίκαιο της Ένωσης, είναι επίσης αντίθετη προς την αρχή της αποτελεσματικότητας. Πράγματι, πέραν του γεγονότος ότι η αποζημίωση δεν μπορεί να εξαρτάται από την ύπαρξη τέτοιας απόφασης, η προϋπόθεση αυτή καθιστά πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την αποζημίωση.

Κατόπιν όλων των ανωτέρω, το Δικαστήριο έκανε δεκτή την πρώτη αιτίαση της Επιτροπής η οποία αφορούσε παραβίαση της αρχής της αποτελεσματικότητας. Αντιθέτως, απέρριψε ως αβάσιμη τη δεύτερη αιτίαση περί παραβίασης της αρχής της ισοδυναμίας, κρίνοντας ότι στηρίχθηκε σε εσφαλμένη ερμηνεία της νομολογίας του.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Γεωργία Βασιλειάδου, Μαρία Σαπαρδάνη

► Συμπράξεις

Συμφωνίες σύμπραξης στο πλαίσιο διαγωνισμών

αίτηση αναιρέσεως – ανταγωνισμός – συμπράξεις – οδηγοί οπτικών δίσκων – απόφαση με την οποία διαπιστώνεται παράβαση του άρθρου 101 ΣΛΕΕ και του άρθρου 53 της Συμφωνίας για τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο, της 2ας Μαΐου 1992 – ενιαία και διαρκής παράβαση – Έννοια – συμφωνίες σύμπραξης στο πλαίσιο διαγωνισμών τους οποίους διοργάνωναν δύο κατασκευαστές ηλεκτρονικών υπολογιστών με αντικείμενο την προμήθεια οδηγών οπτικών δίσκων για φορητούς και επιτραπέζιους υπολογιστές

ΔΕΕ C-697/19 P, Sony Corporation και Sony Electronics/ Επιτροπή, 16.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2022:478 – Αίτηση αναιρέσεως

ΔΕΕ C-698/19 P, Sony Optiarc και Sony Optiarc America/ Επιτροπή, 16.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2022:480 – Αίτηση αναιρέσεως

ΔΕΕ C-699/19 P, Quanta Storage/Επιτροπή, 16.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): K. Jürimäe, Γεν.

Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2022:483 – Αίτηση αναιρέσεως

ΔΕΕ C-700/19 P, Toshiba Samsung Storage Technology και Toshiba Samsung Storage Technology Korea/Επιτροπή, 16.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2022:484 – Αίτηση αναιρέσεως

Την 21η Οκτωβρίου 2015, η Επιτροπή εξέδωσε απόφαση με την οποία διαπίστωσε ότι συγκεκριμένοι προμηθευτές που δραστηριοποιούνται στην αγορά οδηγών οπτικών δίσκων (στο εξής: ΟΟΔ) συμμετείχαν, τουλάχιστον από τις 23 Ιουνίου 2004 έως τις 25 Νοεμβρίου 2008, σε σύμπραξη αντίθετη προς τους κανόνες του ανταγωνισμού, η οποία συνίστατο σε συντονισμένη συμπεριφορά σε σχέση με διαγωνισμούς προμηθειών που διοργανώνονταν από δύο εταιρείες κατασκευής υπολογιστών, την Dell Inc. και την Hewlett Packard (HP). Η επίμαχη παράβαση αφορούσε ΟΟΔ που χρησιμοποιούνται ιδίως σε προσωπικούς υπολογιστές. Κατά την Επιτροπή, οι μετέχοντες στη σύμπραξη επιδίωκαν, μέσω παράλληλων διμερών επαφών, να προσαρμόσουν την ποσότητα των προϊόντων που διέθεταν στην αγορά και να διασφαλίσουν τη διατήρηση των τιμών σε επίπεδα υψηλότερα από αυτά που θα προέκυπταν ελλείψει των διμερών επαφών. Προς τον σκοπό αυτό, τα μέλη της σύμπραξης αντάλλασαν μεταξύ τους τακτικά πληροφορίες που τους επέτρεπαν να προβλέψουν τη στρατηγική των ανταγωνιστών τους σε διαγωνισμούς προμηθειών, μοιράζονταν ευαίσθητα δεδομένα σε ό,τι αφορά, μεταξύ άλλων, τις τιμές, την υφιστάμενη παραγωγή, την προμηθευτική ικανότητα και την κατάσταση των αποθεμάτων, ενώ είχαν πρόσβαση και στα τελικά αποτελέσματα των περατωθέντων διαγωνισμών. Με βάση τις κατευθυντήριες γραμμές για τον υπολογισμό των προστίμων κατ' εφαρμογήν του άρθρου 23 παρ. 2 στοιχείο α' του Κανονισμού 1/2003, η Επιτροπή επέβαλε πρόστιμα συνολικού ύψους 116 εκατομμυρίων ευρώ.

Μεταξύ των επιχειρήσεων στις οποίες επιβλήθηκε πρόστιμο για συμμετοχή στην επίμαχη σύμπραξη ήταν και οι Sony Corporation, Sony Optiarc, Sony Optiarc America, Quanta Storage, Toshiba Samsung Storage Technology και Toshiba Samsung Storage Technology Korea. Οι εν λόγω επιχειρήσεις άσκησαν προσφυγές ενώπιον του ΓεΔΕΕ με αίτημα την ακύρωση της απόφασης της Επιτροπής κατά το μέρος που τις αφορά ή τη μείωση του επιβληθέντος σε αυτές προστίμου. Με αποφάσεις της 12ης Ιουλίου 2019 (T-762/15, *Sony και Sony Electronics/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:2019:515· T-763/15, *Sony Optiarc και Sony Optiarc America/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:2019:517· T-772/15, *Quanta Storage/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:2019:519· T-8/16, *Toshiba Samsung Storage Technology και Toshiba Samsung Storage Technology Korea/Επιτροπή*, ECLI:EU:T:2019:522), το ΓεΔΕΕ απέρριψε τα αιτήματά τους. Ακολούθως, άσκησαν αιτήσεις αναιρέσεως ενώπιον του Δικαστηρίου με

αίτημα την αναίρεση των αποφάσεων του ΓεΔΕΕ και την ακύρωση της απόφασης της Επιτροπής κατά το μέρος που τις αφορά ή τη μείωση του επιβληθέντος προστίμου.

Το ΔΕΕ απέρριψε όλους τους ισχυρισμούς των αναιρεσειουσών πέραν του ισχυρισμού ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε νομικό σφάλμα μη δεχόμενο το επιχειρήμα τους ότι η Επιτροπή α) προσέβαλε τα δικαιώματα άμυνάς τους προσάπτοντάς τους, το πρώτον με την απόφασή της και όχι με την ανακοίνωση αιτιάσεων, πέραν της συμμετοχής τους σε ενιαία και διαρκή παράβαση, συμμετοχή σε πλείονες διακριτές παραβάσεις οι οποίες τη συναποτελούν, και β) δεν αιτιολόγησε προσηκόντως την απόφασή της όσον αφορά την ύπαρξη πλειόνων διακριτών παραβάσεων. Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ στηρίχθηκε στην παραδοχή ότι καθεμία από τις συμπεριφορές που συνθέτουν την ενιαία και διαρκή παράβαση έπρεπε κατ' ανάγκην να χαρακτηριστεί ως διακριτή παράβαση και έκρινε εξ αυτού ότι οι αναιρεσείουσες θα έπρεπε να είχαν αντιληφθεί ότι η Επιτροπή θεωρούσε ότι η ενιαία και διαρκής παράβαση αποτελούνταν από πλείονες διακριτές παραβάσεις συνιστάμενες στις μνημονευόμενες στην ανακοίνωση αιτιάσεων διμερείς επαφές. Συνεπώς, δέχθηκε ότι η απόφαση της Επιτροπής ήταν αρκούντως αιτιολογημένη όσον αφορά την ύπαρξη πλειόνων διακριτών παραβάσεων. Αντίθετα, κατά την εκτίμηση του Δικαστηρίου, μολονότι ένα σύνολο συμπεριφορών μπορεί να χαρακτηριστεί με απόφαση της Επιτροπής ως ενιαία και διαρκής παράβαση, δεν μπορεί να συναχθεί εξ αυτού ότι καθεμία από τις συμπεριφορές αυτές πρέπει, αφ' εαυτής και μεμονωμένα, να χαρακτηριστεί κατ' ανάγκην ως χωριστή παράβαση. Για να συμβεί κάτι τέτοιο, θα πρέπει η απόφαση να είναι αρκούντως σαφής και, ειδικότερα, να προσδιορίζει και να χαρακτηρίζει ως διακριτή παράβαση καθεμία από τις ως άνω συμπεριφορές και, εν συνεχεία, να αποδεικνύει τον παράνομο χαρακτήρα τους καθώς και την εμπλοκή της επιχείρησης στην οποία τις καταλογίζει. Εν προκειμένω, διαπιστώθηκε απόκλιση μεταξύ της ανακοίνωσης αιτιάσεων και της τελικής απόφασης της Επιτροπής, στον βαθμό που στην ανακοίνωση η Επιτροπή παρέλειψε να εκθέσει τα στοιχεία που ήταν αναγκαία προκειμένου οι αποδέκτες της να είναι σε θέση να αντιληφθούν ότι έχει κινηθεί διαδικασία σε βάρος τους τόσο στο πλαίσιο της ενιαίας και διαρκούς παράβασης όσο και για καθεμία από τις διακριτές παραβάσεις που τη συναποτελούν. Ως εκ τούτου, εθίγησαν τα δικαιώματα άμυνας των αποδεκτών της ανακοίνωσης, αφού οι τελευταίοι δεν είχαν τη δυνατότητα να προβάλλουν λυσιτελώς τα επιχειρήματά τους στο πλαίσιο της κινηθείσας σε βάρος τους διαδικασίας. Επιπλέον, η αιτιολόγηση της διαπίστωσης των πλειόνων προσαπτόμενων στις αναιρεσείουσες διακριτών παραβάσεων δεν ήταν επαρκής, αφού η Επιτροπή δεν εξέθεσε στην απόφασή της τους λόγους για τους οποίους, κατά την άποψή της, έπρεπε να καταλογιστεί στις αναιρεσείουσες καθεμία από τις προσαπτόμενες συμπεριφορές όχι

μόνον ως «ενιαία και διαρκής παράβαση», αλλά και ως πλείονες διακριτές παραβάσεις. Ως εκ τούτου, η Επιτροπή δεν τήρησε προσηκόντως την υποχρέωση αιτιολόγησης της απόφασής της.

Ενόψει των ανωτέρω διαπιστώσεων, το Δικαστήριο έκανε δεκτό αυτό το σκέλος της επιχειρηματολογίας των αναιρεσειουσών, ενώ κατά τα λοιπά απέρριψε τα επιχειρήματά τους. Ως προς τα πρόστιμα που επιβλήθηκαν από την Επιτροπή, το Δικαστήριο έκρινε ότι ούτε κάποιο εκ των στοιχείων που επικαλέστηκαν οι αναιρεσείουσες στο πλαίσιο της υπόθεσης ούτε και κάποιος λόγος δημοσίας τάξης δικαιολογούν την άσκηση της πλήρους δικαιοδοσίας του προς μείωση του ύψους τους κατά το στάδιο της αναιρετικής δίκης. Συνεπώς, αναίρεσε την απόφαση του ΓεΔΕΕ, ακύρωσε εν μέρει την απόφαση της Επιτροπής και διατήρησε το ύψος των επιβληθέντων προστίμων.

► Κρατικές ενισχύσεις

Ενίσχυση η εξαίρεση από φορολόγηση κερδών ομίλων στο Ηνωμένο Βασίλειο

κρατικές ενισχύσεις – καθεστώς ενισχύσεων που έθεσε σε εφαρμογή το Ηνωμένο Βασίλειο υπέρ ορισμένων πολυεθνικών ομίλων – απόφαση που κηρύσσει το καθεστώς ενισχύσεων ασυμβίβαστο με την εσωτερική αγορά και παράνομο, διατάσσει δε την ανάκτηση των καταβληθέντων ενισχύσεων – φορολογικές αποφάσεις προέγκρισης (tax rulings) – φορολογικό καθεστώς για χρηματοδότηση ομίλων το οποίο αφορά ιδίως ελεγχόμενες αλλοδαπές εταιρείες – επιλεκτικά φορολογικά πλεονεκτήματα

ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-363/19 και T-456/19, Ηνωμένο Βασίλειο/Επιτροπή, 08.06.2022, Τμήμα δεύτερο (πενταμελές), Πρόεδρος: Σ. Παπασάββας, Εισηγήτρια: V. Tomljenović, ECLI:EU:T:2022:349 – Προσφυγές ακυρώσεως

Σύμφωνα με τη βρετανική νομοθεσία περί φορολογίας εταιρειών, οι εταιρείες φορολογούνται επί των κερδών που προκύπτουν από δραστηριότητες και περιουσιακά στοιχεία στο Ηνωμένο Βασίλειο (στο εξής: ΗΒ). Αυτό ισχύει για ημεδαπές εταιρείες του ΗΒ και για μη ημεδαπές εταιρείες που ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα στο ΗΒ μέσω μόνιμης εγκατάστασης στο ΗΒ. Ωστόσο, στις εταιρείες αυτές επιβάλλεται η λεγόμενη επιβάρυνση ΕΑΕ επί των κερδών μιας Ελεγχόμενης Αλλοδαπής Εταιρείας (στο εξής: ΕΑΕ), κατόπιν αφαίρεσης του ποσού του φόρου που καταβλήθηκε στη χώρα όπου έχει την έδρα της η ΕΑΕ, καθώς θεωρείται ότι ορισμένα κέρδη των ΕΑΕ τα οποία, σύμφωνα με την αρχή της εδαφικότητας, δεν θα φορολογούνταν στο ΗΒ, έχουν εκτραπεί τεχνητά από αυτό και, άρα, πρέπει να φορολογηθούν στο ΗΒ.

Μεταξύ 2013 και 2018, στο ΗΒ προβλέφθηκε η εν μέρει (σε ποσοστό 75%) ή πλήρους απαλλαγή από την επιβά-

ρυνση ΕΑΕ για ημεδαπές εταιρείες του ΗΒ όσον αφορά τα έσοδα μιας υπεράκτιας θυγατρικής εταιρείας που προέρχονται από άλλη αλλοδαπή εταιρεία του ομίλου, ακόμη και εάν αυτά σχετίζονται με δραστηριότητες που γίνονται στο ΗΒ ή εάν το κεφάλαιο που χρησιμοποιείται είναι συνδεδεμένο με το ΗΒ. Ως εκ τούτου, μια πολυεθνική που δραστηριοποιείται στο ΗΒ κάνοντας χρήση αυτής της εξαίρεσης μπορούσε να παρέχει χρηματοδότηση (ενδοομιλικό δάνειο) σε μια αλλοδαπή εταιρεία του ομίλου μέσω μιας υπεράκτιας θυγατρικής, πληρώνοντας ελάχιστο ή καθόλου φόρο επί των κερδών από αυτές τις συναλλαγές.

Το 2017, η Επιτροπή κίνησε επίσημη διαδικασία έρευνας, κατά την οποία διαπίστωσε ότι, όταν η χρηματοδότηση εσόδων από ξένη εταιρεία του ομίλου, που διοχετεύεται μέσω υπεράκτιας θυγατρικής, δεν προέρχεται από κεφάλαια συνδεδεμένα με το ΗΒ ούτε σχετίζεται με δραστηριότητες στο ΗΒ που εμπλέκονται στη δημιουργία χρηματοοικονομικών κερδών, η εξαίρεση από την επιβάρυνση ΕΑΕ είναι δικαιολογημένη και δεν συνιστά κρατική ενίσχυση. Αντίθετα, όταν τα έσοδα αυτά προέρχονται από δραστηριότητες στο ΗΒ, η εξαίρεση αυτή δεν δικαιολογείται και συνιστά κρατική ενίσχυση. Συνεπώς, η Επιτροπή έκρινε ότι οι πολυεθνικές που διεκδικούσαν την απαλλαγή από την καταβολή της επιβάρυνσης ΕΑΕ, ενώ πληρούσαν το «τεστ δραστηριοτήτων του ΗΒ», έτυχαν αδικαιολόγητης προνομιακής φορολογικής μεταχείρισης που συνιστά παράνομη και μη συμβατή κρατική ενίσχυση και διέταξε το ΗΒ να ανακτήσει όλες τις ενισχύσεις που χορηγήθηκαν στο πλαίσιο του επίμαχου καθεστώτος (SA.44896/2019). Το ΗΒ και η βρετανική εταιρεία παραγωγής οπτικοακουστικών έργων ITV που ανήκει σε όμιλο εταιρειών προσέφυγαν ενώπιον του ΓεΔΕΕ, προκειμένου να ακυρώσουν την απόφαση της Επιτροπής λόγω πρόδηλης πλάνης ως προς τον χαρακτηρισμό του επίμαχου μέτρου ως κρατικής ενίσχυσης.

Το ΓεΔΕΕ σημείωσε, καταρχάς, ότι το γενικό φορολογικό σύστημα του ΗΒ βασίζεται στην αρχή της εδαφικότητας, βάσει της οποίας φορολογούνται μόνο τα κέρδη που προέρχονται από εταιρείες με έδρα στο ΗΒ ή από αλλοδαπές εταιρείες που έχουν μόνιμη εγκατάσταση στο ΗΒ. Από την άλλη πλευρά, το σύστημα φορολόγησης των ΕΑΕ επιτρέπει στο ΗΒ να φορολογεί ορισμένα κέρδη από ΕΑΕ, τα οποία, εάν ακολουθούσαν η αρχή της εδαφικότητας, δεν θα φορολογούνταν κανονικά στο ΗΒ. Με βάση αυτά, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι οι κανόνες για τις ΕΑΕ βασίζονται σε μια ξεχωριστή λογική και μπορούν να αποσπαστούν από το γενικό σύστημα φορολόγησης των εταιρειών, χωρίς να συνιστούν εξαίρεση από το γενικό φορολογικό σύστημα, δεδομένου ότι μπορούν να θεωρηθούν ως προέκτασή του. Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι, λαμβάνοντας υπόψη τη φορολογική βάση, τα φορολογούμενα πρόσωπα, τη φορολογητέα ύλη και

τον φορολογικό συντελεστή σε σχέση με την επιβάρυνση ΕΑΕ, πρόκειται για ένα χωριστό σύνολο κανόνων το οποίο αποτελεί στην υπό κρίση περίπτωση το σύστημα αναφοράς για τον έλεγχο της επίμαχης εξαίρεσης. Το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η επίμαχη εξαίρεση επέτρεπε σε μια εταιρεία εγκατεστημένη στο ΗΒ, η οποία υπόκειτο στην επιβάρυνση ΕΑΕ, να ζητήσει να μειωθεί ο φόρος αυτός (ή να εξαιρεθεί πλήρως από αυτόν) στο 25% των κερδών χρηματοδότησης μη εμπορικών συναλλαγών των ΕΑΕ, τα οποία θα έπρεπε να έχουν φορολογηθεί στο ΗΒ, με αποτέλεσμα να μειώνονται οι επιβαρύνσεις που κανονικά περιλαμβάνονται στον προϋπολογισμό της ημεδαπής εταιρείας που φορολογείται στο ΗΒ και, άρα, αυτή, πράγματι, επωφελείται από παράνομη και μη συμβατή κρατική ενίσχυση.

Βάσει των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής και καταδίκασε το ΗΒ και την εταιρεία ITV στα δικαστικά έξοδα.

Νόμιμο το μέτρο ανακεφαλαιοποίησης της Finnair λόγω κορωνοϊού

κρατικές ενισχύσεις – αγορά των αεροπορικών μεταφορών στη Φινλανδία – ενίσχυση χορηγηθείσα από τη Φινλανδία στη Finnair στο πλαίσιο της πανδημίας της νόσου COVID-19 – ανακεφαλαιοποίηση αεροπορικής εταιρείας πραγματοποιούμενη από τους δημόσιους και ιδιώτες ιδιοκτήτες της κατ' αναλογία προς την προϋπάρχουσα ιδιοκτησιακή δομή – απόφαση περί μη προβολής αντιρρήσεων – προσωρινό πλαίσιο για τη λήψη μέτρων κρατικής ενίσχυσης – μέτρο που αποσκοπεί στην άρση σοβαρής διαταραχής της οικονομίας κράτους μέλους – παρέκκλιση από ορισμένες απαιτήσεις του προσωρινού πλαισίου – έλλειψη στάθμισης των ευεργετικών αποτελεσμάτων της ενίσχυσης με τα αρνητικά αποτελέσματά της επί των όρων των εμπορικών συναλλαγών και επί της διατήρησης ανόθευτου ανταγωνισμού – ίση μεταχείριση – ελευθερία εγκαταστάσεως – ελεύθερη παροχή υπηρεσιών – υποχρέωση αιτιολόγησης

ΓεΔΕΕ T-657/20, Ryanair/Επιτροπή (Finnair II; Covid-19), 22.06.2022, Τμήμα δέκατο (πενταμελές), Πρόεδρος: A. Kornezov, Εισηγητής: G. Hesse, ECLI:EU:T:2022:390 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η Φινλανδία κοινοποίησε στην Επιτροπή ένα μέτρο ανακεφαλαιοποίησης της φινλανδικής αεροπορικής εταιρείας Finnair, προκειμένου να εξασφαλίσει τη ρευστότητά της στο πλαίσιο της πανδημίας του κορωνοϊού και τη συνέχιση των δραστηριοτήτων της, δεδομένου ότι η εν λόγω εταιρεία αποτελεί τον κύριο πάροχο αερομεταφορών από και προς τη Φινλανδία. Βάσει του εν λόγω μέτρου, το φινλανδικό κράτος, που κατείχε ήδη πριν την εμφάνιση της πανδημίας το 55,8% των μετοχών της Finnair, έλαβε δικαιώματα εγγραφής για νέες μετοχές αξίας 286

εκατομμυρίων ευρώ, ενώ οι υπόλοιπες μετοχές προφέρθηκαν στην αγορά, υπό την επιφύλαξη προτίμησης των δικαιωμάτων εγγραφής των υπόλοιπων υφιστάμενων μετόχων της εταιρείας.

Η Επιτροπή διαπίστωσε, χωρίς να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας, ότι το επίμαχο μέτρο αποτελεί κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, που είναι συμβατό σύμφωνα με το Κεφάλαιο 3.11 του Προσωρινού Πλαισίου 2020 λόγω κορωνοϊού, το οποίο βασίζεται στο άρθρο 107 παρ. 3β' ΣΛΕΕ για την άρση σοβαρής διαταραχής στην οικονομία κράτους μέλους (SA.57410/2020).

Η ανταγωνίστρια αεροπορική εταιρεία Ryanair DAC άσκησε προσφυγή ακύρωσης κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του ΓεΔΕΕ, υποστηρίζοντας ότι η ανακεφαλαιοποίηση της Finnair αφενός μεν δεν αντιμετώπισε επαρκώς τη σοβαρή διαταραχή στην οικονομία της Φινλανδίας (κατ' άρθρο 107 παρ. 3β' ΣΛΕΕ), δεδομένου ότι παρείχε στήριξη μόνο σε μία επιχείρηση, αφετέρου δε, δεν συμμορφωνόταν με όλους τους όρους του Κεφαλαίου 3.11 του Προσωρινού Πλαισίου 2020 λόγω κορωνοϊού και, συγκεκριμένα, δεν προέβλεπε την έξοδο του κράτους μετά την ανακεφαλαιοποίηση, γεγονός που αποδεικνύει ότι η Επιτροπή αντιμετώπιζε σοβαρές δυσχέρειες και, συνεπώς, όφειλε να είχε κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας.

Όσον αφορά την εφαρμογή του άρθρου 107 παρ. 3β' ΣΛΕΕ, το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι, εφόσον η Επιτροπή διαπιστώνει την ύπαρξη σοβαρής διαταραχής στην οικονομία ενός κράτους μέλους, μπορεί να επιτραπεί στο κράτος αυτό, εάν πληρούνται και οι υπόλοιπες προϋποθέσεις που ορίζονται στο εν λόγω άρθρο, να χορηγήσει κρατική ενίσχυση, με τη μορφή καθεστώτος ενισχύσεων ή *ad hoc* ενίσχυσης, η οποία συμβάλλει στην αντιμετώπιση αυτής της διαταραχής. Δηλαδή, προκειμένου ένα μέτρο ενίσχυσης να βασίζεται εγκύρως στο άρθρο 107 παρ. 3β' ΣΛΕΕ, δεν είναι απαραίτητο να μπορεί από μόνο του να επιτύχει την αποκατάσταση της σοβαρής διαταραχής που έχει προκληθεί στο σύνολο της οικονομίας του οικείου κράτους μέλους, αλλά αρκεί να συμβάλει προς τον σκοπό αυτόν.

Αναφορικά με την εφαρμογή του Προσωρινού Πλαισίου 2020 λόγω κορωνοϊού, το ΓεΔΕΕ έλαβε υπόψη του το γεγονός πως αυτό το Πλαίσιο εγκρίθηκε κάτω από εξαιρετικά επείγουσες συνθήκες, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να προβλεφθούν εξαρχής όλα τα μέτρα που θα μπορούσαν να λάβουν τα κράτη μέλη. Προκειμένου, μάλιστα, να ληφθούν υπόψη οι εξελίξεις της πανδημίας και τα διάφορα είδη μέτρων που σχεδίαζαν να χρησιμοποιήσουν τα κράτη μέλη για την αντιμετώπιση των επιβλαβών οικονομικών συνεπειών της πανδημίας, η Επιτροπή τροποποίησε επανειλημμένα το Προσωρινό Πλαίσιο 2020. Το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε εν προκειμένω ότι, κατά τον χρόνο

έκδοσης της προσβαλλομένης απόφασης, η Επιτροπή σχεδίαζε ήδη να κινήσει εκ νέου τη διαδικασία τροποποίησης του Προσωρινού Πλαισίου, ώστε να συμπεριλάβει σε αυτό παρόμοια μέτρα ανακεφαλαιοποίησης όπως αυτό στην υπό κρίση υπόθεση. Η εν λόγω τροποποίηση ολοκληρώθηκε, πράγματι, περίπου 20 ημέρες μετά την έκδοση της προσβαλλομένης απόφασης.

Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι το επίμαχο μέτρο παρουσίαζε πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία η Επιτροπή δεν είχε προβλέψει κατά την έγκριση του Προσωρινού Πλαισίου 2020. Πρώτον, το μέτρο αυτό δεν αποσκοπούσε στην αύξηση του μεριδίου που κατείχε το Δημόσιο ως ιστορικός μέτοχος, όπως ήταν η περίπτωση που κάλυπτε το τότε ισχύον Προσωρινό Πλαίσιο, και, δεύτερον, προέβλεπε σημαντική ιδιωτική συμμετοχή σε ποσοστό τουλάχιστον 30%, παράγοντας που απουσίαζε, επίσης, από το σχετικό Κεφάλαιο του Πλαισίου. Συνεπώς, η μέθοδος ανακεφαλαιοποίησης που σχεδίασε η Φινλανδία είχε ως αποτέλεσμα το ποσό της κρατικής ενίσχυσης να είναι πολύ χαμηλότερο από αυτό που θα ήταν απαραίτητο χωρίς την ιδιωτική συμμετοχή. Ως εκ τούτου, το ΓεΔΕΕ έκρινε πως το γεγονός και μόνον ότι η Επιτροπή παρέκκλιε από την εφαρμογή ορισμένων απαιτήσεων του Προσωρινού Πλαισίου 2020, προκειμένου να λάβει υπόψη τις ειδικές περιστάσεις του επίμαχου μέτρου, δεν αρκεί για να αποδείξει ότι είχε αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητα του μέτρου, ώστε να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας.

Κατόπιν των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής και απέρριψε την προσφυγή της Ryanair, καταδικάζοντάς τη στα δικαστικά έξοδα.

Εύρος απόδειξης ενεργητικής νομιμοποίησης για προσφυγή ακύρωσης

αίτηση αναιρέσεως – κρατικές ενισχύσεις – άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ – καθεστώς εισφορών για τη συλλογή λυμάτων – καταγγελία – απόφαση με την οποία διαπιστώνεται η μη ύπαρξη κρατικής ενισχύσεως – προσφυγή ακυρώσεως – παραδεκτό – ενεργητική νομιμοποίηση – άρθρο 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ – κανονιστική πράξη για την εφαρμογή της οποίας δεν απαιτούνται εκτελεστικά μέτρα – άμεσος επηρεασμός

ΔΕΕ C-99/21 P, Danske Slagtermestre/Επιτροπή, 30.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: Α. Ράντος, ECLI:EU:C:2022:510 – Αίτηση αναιρέσεως

Η Δανία θέσπισε έναν νόμο με τον οποίο καθιερώθηκε κλιμακωτό σύστημα, με προοδευτικώς μειούμενα τέλη για επεξεργασία λυμάτων, το οποίο προέβλεπε τέλος ανά κυβικό μέτρο συναρτώμενο προς τον όγκο των διατιθέμενων λυμάτων. Πριν θεσπισθεί ο νόμος αυτός, ίσχυε

ένα ενιαίο τέλος ανά κυβικό μέτρο νερού για όλους τους καταναλωτές νερού που συνδέονταν με την ίδια μονάδα επεξεργασίας λυμάτων, ανεξαρτήτως τομέα δραστηριότητας και κατανάλωσης.

Στο πλαίσιο αυτό, η Danske Slagtermestre, επαγγελματική ένωση που εκπροσωπεί μικρά σφαγεία, χονδρεμπόρους, κρεοπωλεία και μεταποιητικές επιχειρήσεις, υπέβαλε καταγγελία στην Επιτροπή με την οποία υποστήριξε ότι η Δανία, θεσπίζοντας τον επίμαχο νόμο, χορήγησε κρατική ενίσχυση στα μεγάλα σφαγεία με τη μορφή μείωσης των εισφορών τους για την επεξεργασία λυμάτων. Η Επιτροπή έκρινε ότι το νέο καθεστώς τελών δεν παρείχε κανένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα σε συγκεκριμένες επιχειρήσεις και ότι, συνεπώς, δεν τίθεται ζήτημα κρατικών ενισχύσεων (SA.37433/2018).

Κατά της απόφασης αυτής η Danske Slagtermestre προσέφυγε ενώπιον του ΓεΔΕΕ (Τ-486/18), το οποίο απέρριψε την αίτησή της ως απαράδεκτη λόγω έλλειψης ενεργητικής νομιμοποίησης, καθώς διαπίστωσε ότι αυτή δεν απέδειξε με τρόπο πειστικό ότι η απόφαση της Επιτροπής την επηρέαζε άμεσα, δηλαδή ότι μπορούσε να περιαγαγεί τα μέλη της ή κάποια από αυτά σε μειονεκτική θέση από άποψη ανταγωνισμού, κατ'εφαρμογήν των κριτηρίων που έχει καθορίσει το ΔΕΕ στην απόφαση *Montessori* ως προς την ενεργητική νομιμοποίηση των τρίτων (C-622/16 Ρ έως C-624/16 Ρ). Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ απαίτησε από την Danske Slagtermestre να αποδείξει επακριβώς ποια αντίθετα προς τον ανταγωνισμό αποτελέσματα παρήγαγε το επίμαχο εθνικό μέτρο και, κατά συνέπεια, η επίμαχη απόφαση, βάσει της οποίας επιτρέπεται στο οικείο κράτος μέλος να εφαρμόσει το μέτρο.

Η Danske Slagtermestre, θεωρώντας πως το ΓεΔΕΕ έσφαλε απορρίπτοντας την προσφυγή της για τυπικούς λόγους, άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ, το οποίο διαπίστωσε ότι το ΓεΔΕΕ εξάρτησε τη συνδρομή της προϋπόθεσης περί άμεσου επηρεασμού από απαίτηση που υπερβαίνει την ερμηνεία του ΔΕΕ σχετικά με την προϋπόθεση αυτή στην απόφαση *Montessori*. Βάσει της τελευταίας απόφασης, αρκεί το πρόσωπο που υπέβαλε την καταγγελία να εκθέτει κατά τρόπο πειστικό το ενδεχόμενο να περιέλθει σε μειονεκτική θέση από άποψη ανταγωνισμού. Κατά το ΔΕΕ, η εξέταση του ζητήματος του άμεσου επηρεασμού δεν πρέπει να στηρίζεται σε ενδελεχή ανάλυση των σχέσεων ανταγωνισμού στην επίμαχη αγορά, που να παρέχει τη δυνατότητα να διαπιστωθεί επακριβώς το εύρος της νόθευσης του ανταγωνισμού, αλλά σε μια εκ πρώτης όψεως εκτίμηση του κινδύνου που ενέχει η απόφαση της Επιτροπής να περιαγαγεί σε μειονεκτική θέση από άποψη ανταγωνισμού τον τρίτο, όπως είναι εν προκειμένω η αναιρεσείουσα ή ορισμένα μέλη αυτής.

Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ αναίρεσε την απόφαση του ΓεΔΕΕ και ανέπεμψε την υπόθεση σε αυτό, προκειμένου το

τελευταίο να αποφανθεί επί της ουσίας της προσφυγής ακύρωσης της Danske Slagtermestre.

III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω ηλικίας

Η Οδηγία 2000/78 δεν είναι πράξη του παράγωγου δικαίου της Ένωσης όπως εκείνες που έχουν ιδίως ως βάση το άρθρο 153 παρ. 2 ΣΛΕΕ και αποσκοπούν στην προστασία μόνο των εργαζομένων ως του ασθενέστερου μέρους της σχέσης εργασίας, αλλά έχει σκοπό την εξάλειψη, για λόγους κοινωνικού και δημοσίου συμφέροντος, όλων των οφειλόμενων σε δυσμενείς διακρίσεις εμποδίων που θίγουν την ικανότητα συμβολής στην κοινωνία μέσω της εργασίας, ανεξαρτήτως της νομικής μορφής υπό την οποία παρέχεται η εργασία αυτή. Η θέση του προέδρου σε ομοσπονδία εργαζομένων αποτελεί πραγματική και γνήσια επαγγελματική δραστηριότητα, η οποία εμπίπτει στην Οδηγία.

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω ηλικίας – Οδηγία 2000/78/EK – άρθρο 3 παρ. 1 στοιχεία α' και δ' – πεδίο εφαρμογής – θέση αιρετού προέδρου οργάνωσης εργαζομένων – καταστατικό της οργάνωσης αυτής το οποίο προβλέπει ότι στη θέση του προέδρου μπορούν να εκλεγούν μόνο τα μέλη που δεν έχουν συμπληρώσει, κατά την ημέρα της εκλογής, το 60ό ή το 61ο έτος της ηλικίας τους

ΔΕΕ C-587/20, ΗΚ/Danmark και ΗΚ/Privat, 02.06.2022, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2022:419 – Προδικαστική παραπομπή

Η Α διετέλεσε πρόεδρος της ομοσπονδίας εργαζομένων ΗΚ/Privat από το 1993 έως το 2011, έτος κατά το οποίο δεν δικαιούνταν να θέσει εκ νέου υποψηφιότητα στις εκλογές για προεδρία, καθώς είχε υπερβεί το προβλεπόμενο στο καταστατικό όριο ηλικίας. Η Α, στρεφόμενη κατά της ΗΚ, υπέβαλε καταγγελία στο συμβούλιο ίσης μεταχείρισης, υποστηρίζοντας ότι είχε υποστεί διάκριση λόγω ηλικίας.

Το αιτούν δικαστήριο ανέστειλε την ενώπιόν του διαδικασία ζητώντας από το ΔΕΕ διευκρινίσεις ως προς το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχεία α' και δ' της Οδηγίας 2000/78, και συγκεκριμένα αν εμπίπτει στην Οδηγία το προβλεπόμενο στο καταστατικό όριο ηλικίας

για την εκλογιμότητα στη θέση του προέδρου μιας οργάνωσης εργαζομένων.

Το ΔΕΕ αρχικά επισήμανε ότι, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο α', η Οδηγία έχει εφαρμογή σε όλα τα πρόσωπα στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανομένων των δημόσιων φορέων, όσον αφορά τους όρους πρόσβασης στην απασχόληση, την αυτοαπασχόληση και την εργασία, συμπεριλαμβανομένων των κριτηρίων επιλογής και των όρων πρόσληψης, ανεξάρτητα από τον κλάδο δραστηριότητας και σε όλα τα επίπεδα της επαγγελματικής ιεραρχίας, συμπεριλαμβανομένων των προαγωγών. Στη συνέχεια, επισήμανε ότι ο καθορισμός ορίου ηλικίας αποτελεί «όρο πρόσβασης» στη θέση του προέδρου.

Η ΗΚ υποστήριξε ότι η θέση του προέδρου δεν εμπίπτει στις έννοιες της «απασχόλησης», της «αυτοαπασχόλησης» ή της «εργασίας», καθώς και ότι το πεδίο εφαρμογής της ανωτέρω διάταξης καταλαμβάνει μόνο τις θέσεις που κατέχουν «εργαζόμενοι», κατά την έννοια του άρθρου 45 ΣΛΕΕ, και ότι ο κάτοχος της θέσης του προέδρου δεν μπορεί να θεωρηθεί εργαζόμενος.

Ως προς τον εν λόγω ισχυρισμό, το ΔΕΕ έκρινε ότι οι έννοιες αυτές πρέπει να ερμηνεύονται ευρέως, όπως προκύπτει από τη σύγκριση των διαφόρων γλωσσικών αποδόσεων της διάταξης και τη χρήση γενικών εκφράσεων ειδικά για τον όρο «εργασία». Επιπλέον, επισήμανε ότι ο νομοθέτης της Ένωσης δεν είχε τη βούληση να περιορίσει το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78 στις θέσεις που κατέχει «εργαζόμενος», κατά την έννοια του άρθρου 45 ΣΛΕΕ, ο οποίος, κατά πάγια νομολογία του ΔΕΕ, είναι ένα πρόσωπο που παρέχει, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, σε άλλον και υπό τις οδηγίες του, υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή. Εξάλλου, και από άλλα στοιχεία του γράμματος της διάταξης, προκύπτει ότι το πεδίο εφαρμογής της δεν περιορίζεται μόνο στους όρους πρόσβασης σε θέσεις τις οποίες κατέχουν «εργαζόμενοι», αφού η Οδηγία 2000/78 εφαρμόζεται «σε όλα τα πρόσωπα, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανομένων των δημόσιων φορέων [...] ανεξάρτητα από τον κλάδο δραστηριότητας και σε όλα τα επίπεδα της επαγγελματικής ιεραρχίας».

Ακόμα, στο πλαίσιο συστηματικής ερμηνείας της Οδηγίας, βάσει του τίτλου, προοιμίου, περιεχομένου και σκοπού της Οδηγίας, της αιτιολογικής σκ. 9 («η απασχόληση και η εργασία αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία για τη διασφάλιση των ίσων ευκαιριών για όλους και συντελούν σε μεγάλο βαθμό στην πλήρη συμμετοχή των πολιτών στην οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική ζωή καθώς και στην προσωπική ανέλιξη»), της αιτιολογικής σκ. 11 («οι διακρίσεις λόγω ... ηλικίας ... μπορούν να υπονομεύσουν την επίτευξη των στόχων της συνθήκης ΕΚ, ειδικότερα δε την επίτευξη υψηλού επιπέδου απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής,

την οικονομική και κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη»), του άρθρου 1 (αντικείμενο της Οδηγίας), καθώς και της νομικής βάσης της Οδηγίας, ήτοι του άρθρου 19 παρ. 1 ΣΛΕΕ (πρώην 13 ΕΚ) που αποσκοπεί στην καταπολέμηση κάθε διάκρισης στηριζομένης, μεταξύ άλλων, στην ηλικία, το ΔΕΕ έκρινε το εξής. Η Οδηγία 2000/78 δεν είναι πράξη του παράγωγου δικαίου της Ένωσης όπως εκείνες που έχουν ιδίως ως βάση το άρθρο 153 παρ. 2 ΣΛΕΕ και αποσκοπούν στην προστασία μόνο των εργαζομένων ως του ασθενέστερου μέρους της σχέσης εργασίας, αλλά έχει σκοπό την εξάλειψη, για λόγους κοινωνικού και δημοσίου συμφέροντος, όλων των οφειλόμενων σε δυσμενείς διακρίσεις εμποδίων που θίγουν τη δυνατότητα απόκτησης των μέσων διαβίωσης και την ικανότητα συμβολής στην κοινωνία μέσω της εργασίας, ανεξαρτήτως της νομικής μορφής υπό την οποία παρέχεται η εργασία αυτή.

Κατά συνέπεια, η κρίση του κατά πόσο οι όροι πρόσβασης στη θέση του προέδρου εμπίπτουν στην Οδηγία 2000/78 δεν εξαρτάται από το αν ο κάτοχος της θέσης του προέδρου χαρακτηρίζεται ως εργαζόμενος. Αρκεί το γεγονός ότι η θέση του προέδρου αποτελεί πραγματική και γνήσια επαγγελματική δραστηριότητα, ιδίως λαμβανομένου υπόψη ότι εν προκειμένω πρόκειται για δραστηριότητα πλήρους απασχόλησης που αμείβεται με μηνιαία αμοιβή.

Ακόμα, το ΔΕΕ έκρινε ότι πρέπει να επιτευχθεί ο συμβιβασμός της ελευθερίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων να εκλέγουν τους εκπροσώπους τους με την απαγόρευση των διακρίσεων στην απασχόληση και την εργασία που αποτελεί αντικείμενο της Οδηγίας 2000/78, ως ειδικότερη έκφραση της γενικής αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων που κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 του Χάρτη. Η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι δεν είναι απόλυτο δικαίωμα, καθόσον η άσκησή της μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς, υπό την προϋπόθεση ότι οι περιορισμοί αυτοί προβλέπονται από τον νόμο, σέβονται το βασικό περιεχόμενο της ελευθερίας αυτής και συνάδουν με την αρχή της αναλογικότητας, ήτοι είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται πραγματικά σε στόχους γενικού συμφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων. Συναφώς, το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι οι περιορισμοί προβλέπονται όντως από τον νόμο (Οδηγία 2000/78), σέβονται το βασικό περιεχόμενο της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι αφού εφαρμόζονται αποκλειστικώς και μόνον προς υλοποίηση των σκοπών της Οδηγίας, και είναι αναλογικοί.

Τέλος, σύμφωνα με το ΔΕΕ, η άσκηση δραστηριότητας προέδρου οργάνωσης εργαζομένων εμπίπτει και στο άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο δ' της Οδηγίας και συγκεκριμένα στην έννοια της «συμμετοχής σε μια οργάνωση εργαζομένων ή εργοδοτών». Τούτο διότι το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, όπως ορίζεται στο άρθρο της 3 παρ. 1 στοιχείο δ', ακολουθεί τον Κανονισμό (ΕΟΚ) 1612/68 περί

της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας, ο οποίος προέβλεπε, στο άρθρο 8 παρ. 1, ότι ο εργαζόμενος απολαύει του δικαιώματος εκλογιμότητας στα όργανα εκπροσώπησης των εργαζομένων στην επιχείρηση, ενώ το άρθρο 8 εδάφιο α' του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 που αφορά την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Ένωσης προβλέπει ότι το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης του εργαζομένου ως προς τη συμμετοχή του σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και την άσκηση των συνδικαλιστικών του δικαιωμάτων περιλαμβάνει και την κατάληψη διοικητικών ή διευθυντικών θέσεων συνδικαλιστικής οργάνωσης.

IV. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Ευαγγελία Λαμπράκη, Έλλη Τσιτσιπά

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Χρονικό σημείο έναρξης της προθεσμίας για την άσκηση ανακοπής κατά διαταγής η οποία εκκινεί κατά τον ίδιο χρόνο με την προβλεπόμενη προθεσμία για άσκηση του δικαιώματος άρνησης παραλαβής της πράξης

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις – επίδοση και κοινοποίηση πράξεων – Κανονισμός (ΕΚ) 1393/2007 – άρθρο 8 παρ. 1 – προθεσμία μίας εβδομάδας για άσκηση του δικαιώματος άρνησης παραλαβής της πράξης – διαταγή εκτέλεσης εκδοθείσα σε ένα κράτος μέλος και κοινοποιηθείσα σε άλλο κράτος μέλος στη γλώσσα του πρώτου κράτους μέλους και μόνον – ρύθμιση του πρώτου αυτού κράτους μέλους η οποία προβλέπει προθεσμία οκτώ ημερών για άσκηση ανακοπής κατά της διαταγής – προθεσμία ανακοπής η οποία εκκινεί κατά τον ίδιο χρόνο με την προβλεπόμενη προθεσμία για άσκηση του δικαιώματος άρνησης παραλαβής της πράξης – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – δικαίωμα αποτελεσματικής ένδικης προσφυγής

ΔΕΕ C-7/21, LKW WALTER, 07.07.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: Ο. Spineanu-Matei, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Pikamäe, ECLI:EU:C:2022:527 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 18 εδάφιο α' ΣΛΕΕ, του άρθρου 8 του Κανονισμού (ΕΚ) 1393/2007 περί επιδόσεως και κοινοποιήσεως στα κράτη μέλη δικαστικών και εξωδίκων πράξεων σε αστικές ή εμπορικές υποθέσεις («επίδοση ή κοινοποίηση πράξεων») και κατάργησης του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1348/2000 του Συμβουλίου, καθώς και των άρθρων 36 και 39 του Κανονισμού (ΕΕ) 1215/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη διεθνή δικαιο

δοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης) και με το άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Bezirksgericht Bleiburg (ειρηνοδικείο Bleiburg, Αυστρία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της LKW Walter Internationale Transportorganisation AG και των CB, DF και GH, σχετικά με αίτημα αποζημίωσης λόγω ευθύνης των τελευταίων ως δικηγόρων για τη μη εμπρόθεσμη άσκηση ανακοπής κατά διαταγής εκτέλεσης εκδοθείσας από σλοβενικό δικαστήριο.

Η ενάγουσα της κύριας δίκης είναι εταιρεία εγγεγραμμένη στο μητρώο αυστριακών εταιρειών και δραστηριοποιείται στον τομέα της διεθνούς μεταφοράς εμπορευμάτων. Στη νομική υπηρεσία της ενάγουσας της κύριας δίκης περιήλθε διαταγή αναγκαστικής εκτέλεσης, εκδοθείσα κατόπιν αίτησης της Transport Gaj d.o.o., για την κατάσχεση 25 απαιτήσεων της ενάγουσας της κύριας δίκης έναντι διαφόρων σλοβενικών εταιρειών με σκοπό την είσπραξη ποσού 17.610 ευρώ (στο εξής: επίμαχη διαταγή), μέσω της εσωτερικής της υπηρεσίας αλληλογραφίας μόλις στις 4 Νοεμβρίου 2019. Στις 5 Νοεμβρίου 2019, μετά από ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ της ενάγουσας και των εναγομένων της κύριας δίκης – οι οποίοι είναι εταίροι δικηγορικής εταιρείας που εδρεύει στο Klagenfurt (Αυστρία) – σχετικά με τη φύση και τις συνέπειες της επίμαχης διαταγής, η ενάγουσα της κύριας δίκης ζήτησε από τα πρόσωπα αυτά να ασκήσουν ανακοπή κατά της διαταγής. Στα έγγραφα που η ενάγουσα διαβίβασε στους εναγομένους της κύριας δίκης περιλαμβανόταν φωτοαντίγραφο του φακέλου, από το οποίο προέκυπτε ότι είχε όντως λάβει τη διαταγή εκτέλεσης στις 30 Οκτωβρίου 2019.

Οι εναγόμενοι της κύριας δίκης άσκησαν, εξ ονόματος της ενάγουσας της κύριας δίκης, έφεση κατά της απόφασης απόρριψης της ανακοπής κατά της επίμαχης διαταγής ως εκπρόθεσμης ενώπιον του Višje sodišče v Mariboru (εφετείου του Maribor, Σλοβενία). Προς στήριξη της έφεσής τους προέβαλαν, μεταξύ άλλων, την αντισυνταγματικότητα της προθεσμίας των οκτώ ημερών για την άσκηση ανακοπής, καθόσον μια τόσο σύντομη προθεσμία δεν ήταν συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης. Προέβαλαν επίσης ότι η επίμαχη διαταγή δεν είχε κοινοποιηθεί κατά τα οριζόμενα στον Κανονισμό 1393/2007, καθόσον δεν ήταν ιδίως σύμφωνη προς το άρθρο 8 του Κανονισμού και δεν είχε πραγματοποιηθεί μέσω της υπηρεσίας παραλαβής κατά την έννοια του άρθρου 2 του Κανονισμού. Κατόπιν απόρριψης από το Višje sodišče v Mariboru (εφετείου του Maribor) της έφεσης των εναγομένων της κύριας δίκης, η επίμαχη διαταγή κατέστη τελεσίδικη και εκτελεστή. Βάσει της διαταγής αυτής, η ενάγουσα της κύριας δίκης κατέβαλε το σύνολο του ποσού το οποίο αφορού-

σε η διαταγή. Εν συνεχεία, η εν λόγω ενάγουσα άσκησε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου Bezirksgericht Bleiburg (ειρηνοδικείου Bleiburg, Αυστρία) αγωγή κατά των εναγομένων της κύριας δίκης λόγω ευθύνης τους για την απόρριψη, εκ μέρους των σλοβενικών δικαστηρίων, της ασκηθείσας ανακοπής κατά της επίμαχης διαταγής, ζητώντας, επί της βάσης αυτής, να υποχρεωθούν να της καταβάλουν το ποσό των 22.168,09 ευρώ, το οποίο αντιστοιχούσε στο ποσό που καταβλήθηκε δυνάμει της επίμαχης διαταγής, πλέον τόκων και δικαστικών εξόδων.

Στις 10 Ιουλίου 2020, το εν λόγω δικαστήριο εξέδωσε διαταγή πληρωμής εις βάρος των εναγομένων της κύριας δίκης για ολόκληρο το ζητηθέν ποσό. Οι εναγόμενοι της κύριας δίκης άσκησαν ανακοπή κατά της διαταγής αυτής ενώπιον του ίδιου δικαστηρίου, υποστηρίζοντας, κατ' ουσίαν, ότι η προθεσμία των οκτώ ημερών την οποία προβλέπει ο ΖΙΖ για την άσκηση ανακοπής κατά πράξης όπως η επίμαχη διαταγή δεν είναι σύμφωνη ούτε προς τα άρθρα 36 και 39 του Κανονισμού 1215/2012, ούτε προς το άρθρο 8 και το άρθρο 19 παρ. 4 του Κανονισμού 1393/2007, ούτε προς το άρθρο 18 εδάφιο α' ΣΛΕΕ και το άρθρο 47 του Χάρτη και ότι, κατά συνέπεια, αν τα σλοβενικά δικαστήρια είχαν εφαρμόσει ορθώς τις διατάξεις αυτές, η ανακοπή κατά της επίμαχης διαταγής δεν θα είχε απορριφθεί ως εκπρόθεσμη. Το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει τρία προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ σχετικά με τη συμβατότητα του ΖΙΖ με το δίκαιο της Ένωσης.

Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το οποίο εξετάστηκε πρώτο από το ΔΕΕ, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 1393/2007, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του Χάρτη, έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε ρύθμιση του κράτους μέλους της αρχής που εξέδωσε πράξη προς επίδοση ή κοινοποίηση βάσει της οποίας το χρονικό σημείο έναρξης της κατά το εν λόγω άρθρο 8 παρ. 1 προθεσμίας, εντός της οποίας ο παραλήπτης της πράξης μπορεί να αρνηθεί να την παραλάβει για έναν από τους εκεί προβλεπόμενους λόγους, συμπίπτει με το χρονικό σημείο έναρξης της προθεσμίας για την προσβολή της στο συγκεκριμένο κράτος μέλος. Το Δικαστήριο επισημαίνει σχετικά ότι ρύθμιση όπως η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης καταλήγει, κατ' ουσίαν, στο να στερεί από τον παραλήπτη μιας πράξης που εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού 1393/2007 τη δυνατότητα να αξιοποιήσει πλήρως την προθεσμία την οποία προβλέπει το εθνικό δίκαιο για προσβολή της πράξης, ήτοι, εν προκειμένω, την προθεσμία των οκτώ ημερών για την άσκηση ανακοπής κατά της επίμαχης δικαστικής πράξης. Πλην όμως, σε καταστάσεις οι οποίες άπτονται του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη, οι πολίτες πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να κάνουν πλήρη χρήση

των προθεσμιών που αναγνωρίζονται βάσει του εθνικού δικαίου κράτους μέλους σε σχέση με την άσκηση δικονομικού δικαιώματος κατά κοινοποιηθείσας ή επιδοθείσας πράξης.

Επιπλέον, όταν, όπως εν προκειμένω, τα χρονικά σημεία έναρξης των προθεσμιών άρνησης παραλαβής και άσκησης ανακοπής συμπίπτουν και ο παραλήπτης της πράξης, η οποία έχει συνταχθεί σε γλώσσα η οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι κατανοητή από αυτόν, δεν δύναται στην πράξη να κάνει χρήση ολόκληρης της προθεσμίας, τούτο δε ανεξαρτήτως της διάρκειας της προθεσμίας για προσβολή της πράξης την οποία προβλέπει η ρύθμιση του κράτους μέλους της αρχής που την έχει εκδώσει, ο εν λόγω παραλήπτης βρίσκεται σε δυσμενή θέση σε σχέση με τους λοιπούς παραλήπτες οι οποίοι κατανοούν τη γλώσσα στην οποία έχει συνταχθεί η πράξη που τους έχει αποσταλεί και, επομένως, έχουν όντως στη διάθεσή τους ολόκληρη την προθεσμία προκειμένου να ασκήσουν τα δικαιώματά τους.

Πλην όμως, ο σκοπός της αποτροπής κάθε δυσμενούς διάκρισης μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών αποδεκτών, τον οποίο επιδιώκει το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 1393/2007, επιτάσσει να έχουν οι παραλήπτες που λαμβάνουν την πράξη σε γλώσσα άλλη από εκείνες για τις οποίες κάνει λόγο η συγκεκριμένη διάταξη τη δυνατότητα να ασκήσουν το δικαίωμά τους να αρνηθούν την παραλαβή της πράξης χωρίς να υφίστανται δικονομικό μειονέκτημα λόγω του διασυννοριακού χαρακτήρα της περίπτωσης τους.

Ειδικότερα, το ΔΕΕ καταλήγει ότι, αν το δίκαιο της Ένωσης ερμηνευόταν υπό την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία ορίζει ως χρονικό σημείο έναρξης της προθεσμίας για την προσβολή πράξης εμπίπτουσας στο άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού το χρονικό σημείο έναρξης της προθεσμίας την οποία θέτει η συγκεκριμένη διάταξη προκειμένου να προσδιοριστεί αν πρέπει να γίνει δεκτή ή να απορριφθεί η παραλαβή της πράξης, θα συνέτρεχε ο κίνδυνος να οδηγηθεί ο παραλήπτης της πράξης να επιλέξει να αρνηθεί την παραλαβή της πράξης προκειμένου να μην υποστεί δικονομικό μειονέκτημα. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα αντέβαινε στον σκοπό του συγκεκριμένου Κανονισμού, ο οποίος συνίσταται, όπως προκύπτει μεταξύ άλλων από την αιτιολογική του σκ. 2, στην ενίσχυση της ταχείας διαβίβασης των δικαστικών και εξώδικων πράξεων που επιδίδονται ή κοινοποιούνται σε αστικές ή εμπορικές υποθέσεις, υπό την επιφύλαξη του σεβασμού των δικαιωμάτων άμυνας του παραλήπτη των πράξεων αυτών. Στο ίδιο πνεύμα, άλλωστε, η αιτιολογική σκ. 10 τονίζει ότι, χάριν αποτελεσματικότητας του Κανονισμού, η άρνηση της επίδοσης ή της κοινοποίησης πράξεων θα πρέπει να είναι δυνατή σε εξαιρετικές μόνον καταστάσεις.

Λαμβανομένων υπόψη των προεκτεθέντων, στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 1393/2007, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του Χάρτη, έχει την έννοια ότι αντίκειται σε ρύθμιση του κράτους μέλους της αρχής που εξέδωσε πράξη προς επίδοση ή κοινοποίηση βάσει της οποίας το χρονικό σημείο έναρξης της κατά το εν λόγω άρθρο 8 παρ. 1 προθεσμίας εντός της οποίας ο παραλήπτης της πράξης μπορεί να αρνηθεί να την παραλάβει για έναν από τους εκεί προβλεπόμενους λόγους συμπίπτει με το χρονικό σημείο έναρξης της προθεσμίας για την προσβολή της στο συγκεκριμένο κράτος μέλος.

Προϋποθέσεις άρνησης αναγνώρισης απόφασης που εκδόθηκε σε άλλο κράτος μέλος και τήρηση των διατάξεων και των βασικών σκοπών του Κανονισμού (ΕΚ) 44/2001

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – Κανονισμός (ΕΚ) 44/2001 – αναγνώριση απόφασης που εκδόθηκε σε άλλο κράτος μέλος – λόγοι άρνησης αναγνώρισης – άρθρο 34 σημ. 3 – απόφαση ασυμβίβαστη με απόφαση που εκδόθηκε προγενέστερα μεταξύ των ιδίων διαδίκων στο κράτος μέλος αναγνώρισης – προϋποθέσεις – τήρηση, από την απόφαση που εκδόθηκε προγενέστερα και επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης, των διατάξεων και των βασικών σκοπών του Κανονισμού (ΕΚ) 44/2001 – άρθρο 34 σημ. 1 – αναγνώριση που αντίκειται προφανώς στη δημόσια τάξη του κράτους μέλους αναγνώρισης – προϋποθέσεις

ΔΕΕ C-700/20, London Steam-Ship Owners' Mutual Insurance Association, 20.06.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: A. M. Collins, ECLI:EU:C:2022:488 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 2 στοιχείο δ', και του άρθρου 34 σημ. 1 και 3 του Κανονισμού (ΕΚ) 44/2001 για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το High Court of Justice (England & Wales), Queen's Bench Division (Commercial Court) [ανώτερο δικαστήριο (Αγγλία και Ουαλία), Ηνωμένο Βασίλειο], στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ των London Steam-Ship Owners' Mutual Association Limited (στο εξής: London P&I Club) και Kingdom of Spain (Βασιλείου της Ισπανίας) σχετικά με την αναγνώριση στο Ηνωμένο Βασίλειο μιας απόφασης ισπανικού δικαστηρίου.

Μετά το ναυάγιο, τον Νοέμβριο του 2002, του πετρελαιοφόρου Prestige στα ανοιχτά των ισπανικών ακτών, που προκάλεσε σημαντικές περιβαλλοντικές ζημιές τόσο στις

ισπανικές όσο και στις γαλλικές ακτές, κινήθηκε κατά τα τέλη του 2002 ανακριτική διαδικασία στην Ισπανία εις βάρος, μεταξύ άλλων, του πλοίαρχου του Prestige. Κατόπιν της ανακριτικής διαδικασίας, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Audiencia Provincial de A Coruña (εφετείο Α Κορούνια, Ισπανία) και διάφορα νομικά πρόσωπα, μεταξύ των οποίων και το Ισπανικό Δημόσιο, ήγειραν, στο πλαίσιο της ποινικής δίκης, αστικές αξιώσεις κατά του πλοίαρχου του Prestige, κατά των πλοιοκτητών και, επί τη βάση του άρθρου 117 του ισπανικού ποινικού κώδικα για την ευθεία αγωγή, κατά του London P&I Club, ασφαλιστή της ευθύνης του πλοίου και των πλοιοκτητών.

Με απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 2017, που διορθώθηκε στις 11 Ιανουαρίου 2018, το Audiencia Provincial de A Coruña (εφετείο Α Κορούνια, Ισπανία) έκρινε ότι ο πλοίαρχος του Prestige, οι πλοιοκτήτες και το London P&I Club ευθύνονταν έναντι 200 και πλέον διαφορετικών διαδίκων, συμπεριλαμβανομένου του Ισπανικού Δημοσίου, με το London P&I Club να ευθύνεται μέχρι του συμβατικού ανωτάτου ορίου ευθύνης που είχε καθοριστεί στο ένα δισεκατομμύριο USD. Κατόπιν αναιρέσεως που ασκήθηκε κατά της ως άνω απόφασης, αυτή επιβεβαιώθηκε κατ' ουσίαν με απόφαση του Tribunal Supremo (Ανωτάτου Δικαστηρίου) της 19ης Δεκεμβρίου 2018.

Με διαταγή εκτέλεσης της 1ης Μαρτίου 2019, το Audiencia Provincial de A Coruña (εφετείο Α Κορούνια, Ισπανία) καθόρισε τα ποσά που δικαιούνταν να απαιτήσει κάθε ενάγων από τους αντίστοιχους εναγομένους. Έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι οι εναγόμενοι όφειλαν στο Ισπανικό Δημόσιο περίπου το ποσό των 2,3 δισεκατομμυρίων ευρώ, με ανώτατο όριο, όσον αφορά το London P&I Club, το ποσό των 855 εκατομμυρίων ευρώ.

Με δικόγραφο της 25ης Μαρτίου 2019, το Βασίλειο της Ισπανίας ζήτησε από το High Court of Justice, επί τη βάση του άρθρου 33 του Κανονισμού 44/2001, την αναγνώριση στο Ηνωμένο Βασίλειο της από 1ης Μαρτίου 2019 διαταγής εκτέλεσης. Το εν λόγω δικαστήριο δέχθηκε το αίτημα με διάταξη της 28ης Μαΐου 2019. Στις 26 Ιουνίου 2019, το London P&I Club άσκησε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου ένδικο μέσο κατά της διάταξης αυτής κατ' εφαρμογήν του άρθρου 43 του Κανονισμού 44/2001. Στο πλαίσιο εξέτασης του ένδικου μέσου, το High Court of Justice αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα.

Με το πρώτο και το δεύτερο ερώτημά του, τα οποία πρέπει να συνεξεταστούν, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί, κατ' ουσίαν, αν το άρθρο 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001 έχει την έννοια ότι απόφαση δικαστηρίου κράτους μέλους που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης μπορεί να συνιστά απόφαση κατά την έννοια της διάταξης αυτής, εμποδίζουσα την

αναγνώριση, στο εν λόγω κράτος μέλος, απόφασης εκδοθείσας από δικαστήριο άλλου κράτους μέλους αν οι αποφάσεις αυτές είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους.

Το Δικαστήριο υπενθυμίζει αρχικά ότι ο Κανονισμός 44/2001 εξαιρεί τη διαιτησία από το πεδίο εφαρμογής του και ότι ο αποκλεισμός αυτός αφορά τη διαιτησία καθ' όλες της τις πλευρές, περιλαμβανομένων των διαδικασιών ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Επομένως, η διαδικασία αναγνώρισης και εκτέλεσης διαιτητικής απόφασης δεν διέπεται από τον Κανονισμό 44/2001 αλλά από το εθνικό και το διεθνές δίκαιο που ισχύουν εντός του κράτους μέλους στο οποίο ζητείται η ως άνω αναγνώριση και εκτέλεση. Κατά συνέπεια, δικαστική απόφαση που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης εμπίπτει στην εξαίρεση της διαιτησίας την οποία προβλέπει το άρθρο 1 παρ. 2 στοιχείο δ' του Κανονισμού 44/2001 και δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να τύχει της αμοιβαίας αναγνώρισης μεταξύ των κρατών μελών και να κυκλοφορήσει εντός του δικαστικού χώρου της Ένωσης σύμφωνα με τις διατάξεις του εν λόγω Κανονισμού.

Ωστόσο, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι μια τέτοια δικαστική απόφαση δύναται να θεωρηθεί ως απόφαση κατά την έννοια του άρθρου 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει, πρώτον, από τον ευρύ ορισμό της έννοιας «απόφαση» που διατυπώνεται στο άρθρο 32 του Κανονισμού 44/2001 και τον σκοπό της διάταξης του άρθρου 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001 και, δεύτερον, από το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η εξαίρεση ενός τομέα από το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού 44/2001 δεν σημαίνει ότι μια σχετική με τον τομέα αυτόν απόφαση δεν μπορεί να εμπίπτει στο άρθρο 34 σημ. 3 του ως άνω Κανονισμού.

Το Δικαστήριο συμπεραίνει ότι δικαστική απόφαση εκδοθείσα σε κράτος μέλος η οποία επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης δύναται να συνιστά απόφαση κατά την έννοια του άρθρου 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001, εμποδίζουσα την αναγνώριση, στο εν λόγω κράτος μέλος, απόφασης εκδοθείσας από δικαστήριο άλλου κράτους μέλους, αν οι εν λόγω αποφάσεις είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους.

Ωστόσο, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι δεν ισχύει το ίδιο στην περίπτωση που η διαιτητική απόφαση της οποίας το περιεχόμενο επαναλαμβάνει η εν λόγω δικαστική απόφαση έχει εκδοθεί υπό συνθήκες που δεν θα επέτρεπαν την έκδοση, τηρουμένων των διατάξεων και των βασικών σκοπών του ως άνω Κανονισμού, δικαστικής απόφασης εμπίπτουσας στο πεδίο εφαρμογής του. Εν προκειμένω, επισημαίνεται ότι το περιεχόμενο της επίμαχης στην κύρια δίκη διαιτητικής απόφασης δεν θα μπορούσε να είχε αποτελέσει αντικείμενο δικαστικής απόφασης εμπίπτουσας στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού 44/2001

χωρίς να παραβιαστούν δύο θεμελιώδεις κανόνες του εν λόγω Κανονισμού που αφορούν, αφενός, το σχετικό αποτέλεσμα μιας ρήτρας διαιτησίας περιλαμβανόμενης σε σύμβαση ασφάλισης και, αφετέρου, την εκκρεμοδικία.

Με βάση την ανάλυση του ΔΕΕ, ο σκοπός προστασίας των ζημιωθέντων θα διακυβευόταν αν μπορούσε να θεωρηθεί ως «απόφαση που έχει εκδοθεί μεταξύ των ιδίων διαδίκων στο κράτος αναγνώρισεως», κατά την έννοια του άρθρου 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001, μια δικαστική απόφαση που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης με την οποία διαιτητικό δικαστήριο έκρινε εαυτό αρμόδιο επί τη βάσει μιας τέτοιας ρήτρας διαιτησίας περιλαμβανόμενης στην οικεία σύμβαση ασφάλισης. Υπό τις συνθήκες αυτές, δικαστική απόφαση που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης, όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, δεν μπορεί να εμποδίσει, δυνάμει του άρθρου 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001, την αναγνώριση απόφασης προερχόμενης από άλλο κράτος μέλος.

Με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί, κατ' ουσίαν, αν, σε περίπτωση που το άρθρο 34 σημ. 3 του Κανονισμού 44/2001 δεν ισχύει ως προς δικαστική απόφαση που επαναλαμβάνει το περιεχόμενο διαιτητικής απόφασης, το άρθρο 34 σημ. 1 του ίδιου Κανονισμού έχει την έννοια ότι επιτρέπει την άρνηση αναγνώρισης ή εκτέλεσης απόφασης προερχόμενης από άλλο κράτος μέλος λόγω αντίθεσής της προς τη δημόσια τάξη με την αιτιολογία ότι η δεύτερη αυτή απόφαση προσβάλλει το δεδικασμένο που απορρέει από την πρώτη απόφαση.

Το Δικαστήριο επισημαίνει συναφώς ότι ο νομοθέτης της Ένωσης είχε την πρόθεση να ρυθμίσει εξαντλητικώς, μέσω του άρθρου 34 σημ. 3 και 4 του Κανονισμού 44/2001, το ζήτημα του δεδικασμένου που απορρέει από προγενεστέρως εκδοθείσα απόφαση και, ιδίως, το ζήτημα του ασυμβίβαστου της απόφασης της οποίας ζητείται η αναγνώριση προς την εν λόγω προγενέστερη απόφαση, αποκλείοντας συνεπώς τη δυνατότητα επίκλησης στο εν λόγω πλαίσιο της εξαίρεσης για λόγους δημόσιας τάξης που προβλέπει το άρθρο 34 σημ. 1 του ως άνω Κανονισμού.

► Αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε διαφορές εντός γάμου και διαφορές γονικής μέριμνας

Διεθνής δικαιοδοσία δικαστηρίου για την επίλυση διαφοράς, κατά τη μεταφορά της συνήθους διαμονής του τέκνου, κατά τη διάρκεια της δίκης, σε έδαφος τρίτου κράτους συμβαλλόμενου στη Σύμβαση της Χάγης του 1996

διεθνής δικαιοδοσία, αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε διαφορές εντός γάμου και διαφορές γονικής μέριμνας – γονική μέριμνα – γενική διεθνής δικαιοδοσία – αρχή της *perpetuatio fori* – μεταφορά, κατά τη διάρκεια της δίκης, της συνήθους διαμονής ενός παιδιού από κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε τρίτο κράτος που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996

ΔΕΕ C-572/21, CC (Transfert de la résidence habituelle de l'enfant vers un État tiers), 14.07.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: L. S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2022:562 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας μεταξύ της CC κατά του VO, σχετικά με την αίτηση του VO να του ανατεθεί η επιμέλεια του γιου τους Μ στη Σουηδία.

Ως προς τα πραγματικά δεδομένα, ο Μ γεννήθηκε από τη CC στη Σουηδία. Η CC είχε την αποκλειστική επιμέλεια του παιδιού της από τη γέννησή του. Μέχρι το 2019, ο Μ κατοικούσε μόνιμα στη Σουηδία. Από τον Οκτώβριο του 2019, ο Μ άρχισε να φοιτά εσωτερικός σε σχολείο στη Ρωσική Ομοσπονδία. Στο τέλος του 2019, ο VO, ο πατέρας του Μ, άσκησε ενώπιον του αρμόδιου *Tingsrätt* (πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, Σουηδία) αγωγή με κύριο αίτημα να του ανατεθεί η αποκλειστική επιμέλεια του Μ και να οριστεί ως συνήθης διαμονή του Μ η κατοικία του VO στη Σουηδία. Η CC προέβαλε ένσταση έλλειψης διεθνούς δικαιοδοσίας του δικαστηρίου αυτού λόγω του ότι από τον Οκτώβριο του 2019 ο Μ έχει τη συνήθη διαμονή του στη Ρωσία. Το ως άνω δικαστήριο απέρριψε την ένσταση έλλειψης διεθνούς δικαιοδοσίας που προέβαλε η CC με την αιτιολογία ότι, κατά τον χρόνο άσκησης της αγωγής, ο Μ δεν είχε μεταφέρει τη συνήθη διαμονή του στη Ρωσία. Ανέθεσε προσωρινά την αποκλειστική επιμέλεια του Μ στον VO. Το *Hovrätten över Skåne och Blekinge* (εφετείο Malmö, Σουηδία) επικύρωσε την απόφαση του *Tingsrätt* (πρωτοβάθμιου δικαστηρίου), κατά την οποία τα σουηδικά δικαστήρια έχουν διεθνή δικαιοδοσία δυνάμει του άρθρου 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003. Εξαφάνισε, ωστόσο, την απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου περί ανάθεσης προσωρινώς στον VO της αποκλειστικής επιμέλειας του Μ. Η CC προσέφυγε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, του *Högsta domstolen* (Ανωτάτου Δικαστηρίου, Σουηδία), ζητώντας να επιτραπεί η άσκηση αναίρεσης κατά της απόφασης του *Hovrätten över Skåne och Blekinge* (εφετείου του Malmö) και να υποβληθεί στο Δικαστήριο αίτηση προδικαστικής απόφασης σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 61 του Κανονισμού 2201/2003. Η CC διευκρινίζει, ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, ότι υπέβαλε, εξάλλου, αίτηση για την επιμέλεια του Μ ενώπιον ρωσικού δικαστηρίου, το οποίο έκρινε ότι έχει διεθνή δικαιοδοσία για κάθε ζήτημα σχετικό με τη γονι-

κή μέριμνα του Μ. Κατά το αιτούν δικαστήριο, τα ερωτήματα που ανακύπτουν είναι, αφενός, αν η αρχή της διατήρησης της διεθνούς δικαιοδοσίας του δικαστηρίου (*perpetuatio fori*), όπως απορρέει από το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003, έχει εφαρμογή σε περίπτωση μεταφοράς της συνήθους διαμονής του παιδιού σε τρίτο κράτος το οποίο είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996 και, αφετέρου, λαμβανομένου υπόψη του κανόνα υπεροχής που προβλέπει το άρθρο 61 στοιχείο α' του Κανονισμού 2201/2003, ποιο είναι το χρονικό σημείο που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την εκτίμηση του τόπου της συνήθους διαμονής του παιδιού και αν το πεδίο εφαρμογής του εν λόγω άρθρου περιορίζεται στις σχέσεις μεταξύ των κρατών μελών ή είναι ευρύτερο. Το αιτούν δικαστήριο προσθέτει ότι, μολονότι ορισμένα δικαστήρια άλλων κρατών μελών έχουν κρίνει ότι, σε παρόμοιες περιπτώσεις, το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003 δεν έχει εφαρμογή, το ζήτημα διχάζει ακόμη τη σχετική νομική θεωρία. Με βάση τα παραπάνω, το *Högsta domstolen* (Ανώτατο Δικαστήριο) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα, αν, δηλαδή, διατηρεί το δικαστήριο κράτους μέλους τη διεθνή δικαιοδοσία του δυνάμει του άρθρου 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003, όταν το παιδί το οποίο αφορά η διαδικασία μεταφέρει κατά τη διάρκεια της δίκης τη συνήθη διαμονή του από ένα κράτος μέλος σε τρίτο κράτος που είναι συμβαλλόμενο μέρος της Σύμβασης της Χάγης του 1996.

Προκαταρκτικώς, παρατηρείται, αφενός, ότι το υποβληθέν ερώτημα στηρίζεται στη διαπίστωση ότι ο Μ, του οποίου η επιμέλεια αποτελεί, μεταξύ άλλων, το αντικείμενο της δίκης ενώπιον των σουηδικών δικαστηρίων, μετέφερε πράγματι, κατά τη διάρκεια της δίκης, τη συνήθη διαμονή του στο έδαφος τρίτου κράτους, ήτοι της Ρωσικής Ομοσπονδίας, η οποία είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996. Στο μέτρο που, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η συνήθης διαμονή του παιδιού, η οποία αντιστοιχεί στον τόπο στον οποίο βρίσκεται, στην πράξη, το κέντρο της ζωής του, πρέπει να προσδιορίζεται βάσει συνολικής ανάλυσης των ιδιαίτερων πραγματικών περιστάσεων κάθε συγκεκριμένης περίπτωσης, εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια, και όχι στο Δικαστήριο, να εξακριβώσουν αν πράγματι μεταφέρθηκε η συνήθης διαμονή του παιδιού εκτός του συγκεκριμένου κράτους μέλους. Συναφώς, υπενθυμίζεται ότι, εκτός της φυσικής παρουσίας του παιδιού εντός ενός κράτους, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι παράγοντες από τους οποίους να μπορεί να συναχθεί ότι η παρουσία αυτή ουδόλως έχει προσωρινό ή ευκαιριακό χαρακτήρα και ότι εκφράζει την σε κάποιον βαθμό ενσωμάτωση του παιδιού σε ένα κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον. Από την άλλη πλευρά, από τη δικογραφία που έχει στη διάθεσή του το Δικαστήριο δεν προκύπτει

ότι ο Μ, ο οποίος, από τη γέννησή του, τελούσε υπό την αποκλειστική επιμέλεια της CC, μετακινήθηκε παρανόμως προς τη Ρωσική Ομοσπονδία.

Με το ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, επί της ουσίας, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003, σε συνδυασμό με το άρθρο 61 στοιχείο α' του ίδιου Κανονισμού, έχει την έννοια ότι δικαστήριο κράτους μέλους το οποίο επιλαμβάνεται διαφοράς γονικής μέριμνας διατηρεί τη διεθνή δικαιοδοσία να αποφανθεί επί της διαφοράς αυτής δυνάμει του άρθρου 8 παρ. 1 όταν η συνήθης διαμονή του παιδιού μεταφέρθηκε νομίμως, κατά τη διάρκεια της δίκης, στο έδαφος τρίτου κράτους που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996. Κατά το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003, διεθνή δικαιοδοσία επί θεμάτων που αφορούν στη γονική μέριμνα παιδιού έχουν τα δικαστήρια του κράτους μέλους στο οποίο το παιδί έχει τη συνήθη διαμονή του κατά τον χρόνο της άσκησης του ενδίκου βοηθήματος. Πράγματι, λόγω της εγγύτητας, τα δικαστήρια αυτά είναι εν γένει τα πλέον κατάλληλα να αποφανθούν επί των προσφορότερων για το συμφέρον του παιδιού μέτρων. Το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003, αναφερόμενο στον χρόνο κατά τον οποίο το δικαστήριο του κράτους μέλους επιλαμβάνεται της υπόθεσης, αποτελεί έκφραση της αρχής της *perpetuatio fori*, κατά την οποία το δικαστήριο διατηρεί τη διεθνή δικαιοδοσία του ακόμη και σε περίπτωση μεταβολής του τόπου της συνήθους διαμονής του παιδιού κατά τη διάρκεια της δίκης.

Επιπλέον, ο κανόνας γενικής διεθνούς δικαιοδοσίας του άρθρου 8 παρ. 1 του εν λόγω Κανονισμού μπορεί να εφαρμοστεί σε διαφορές που αφορούν σχέσεις μεταξύ των δικαστηρίων κράτους μέλους και των δικαστηρίων τρίτου κράτους. Επομένως, εφόσον κατά τον χρόνο κατά τον οποίο το δικαστήριο κράτους μέλους επιλαμβάνεται της υπόθεσης το παιδί έχει τη συνήθη διαμονή του στο έδαφος του εν λόγω κράτους μέλους, το δικαστήριο αυτό έχει, κατ' αρχήν, διεθνή δικαιοδοσία σε θέματα γονικής μέριμνας, ακόμη και όταν η διαφορά αφορά σχέσεις με τρίτο κράτος. Εντούτοις, πρέπει να εξακριβωθεί, όπως ζητεί το αιτούν δικαστήριο, αν ο κανόνας του άρθρου 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003 έχει εφαρμογή όταν το τρίτο κράτος, στο έδαφος του οποίου μεταφέρεται νομίμως η συνήθης διαμονή του παιδιού κατά τη διάρκεια της δίκης, είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996.

Επομένως, από τον συνδυασμό των στοιχείων α' και β' του άρθρου 61 του εν λόγω Κανονισμού προκύπτει ότι το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού αυτού παύει να εφαρμόζεται αν η συνήθης διαμονή του παιδιού μεταφέρθηκε στο έδαφος τρίτου κράτους που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996 πριν από την έκδοση απόφασης από το αρμόδιο δικαστήριο κράτους

μέλους που έχει επιληφθεί της διαφοράς γονικής μέριμνας. Αντιθέτως, στην περίπτωση που η μεταβολή της συνήθους διαμονής του παιδιού επέρχεται μετά την έκδοση της απόφασης του δικαστηρίου, η μεταβολή αυτή δεν εμποδίζει, δυνάμει του άρθρου 61 στοιχείο β' του Κανονισμού, την εφαρμογή των διατάξεων του Κανονισμού στην αναγνώριση και την εκτέλεση μιας τέτοιας απόφασης σε άλλο κράτος μέλος. Συναφώς, υπογραμμίζεται ότι, δυνάμει του άρθρου 5 παρ. 2 της Σύμβασης της Χάγης του 1996, σε περίπτωση μεταφοράς της συνήθους διαμονής του παιδιού σε άλλο συμβαλλόμενο κράτος, διεθνή δικαιοδοσία έχουν οι αρχές του κράτους της νέας συνήθους διαμονής. Επιπλέον, το άρθρο 52 παρ. 3 της Σύμβασης της Χάγης του 1996 απαγορεύει ρητώς, όσον αφορά ζητήματα που διέπονται από τη Σύμβαση αυτή, μια άλλη σύμβαση συναφείσα μεταξύ περισσότερων συμβαλλόμενων κρατών να επηρεάσει, στις σχέσεις των κρατών αυτών με τα λοιπά συμβαλλόμενα κράτη, την εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης της Χάγης του 1996. Τέλος, διευκρινίζεται ότι η μη εφαρμογή του άρθρου 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003 υπέρ της εφαρμογής των διατάξεων της Σύμβασης της Χάγης του 1996 δεν θέτει αφ' εαυτής σε κίνδυνο το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού, δεδομένου ότι τα δικαστήρια των συμβαλλόμενων στη Σύμβαση αυτή κρατών οφείλουν να διασφαλίσουν ότι το εν λόγω συμφέρον είναι, κατά την τέταρτη αιτιολογική σκέψη της εν λόγω Σύμβασης, πρωταρχικής σημασίας. Λαμβανομένων υπόψη των ανωτέρω σκέψεων, το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003, σε συνδυασμό με το άρθρο 61 στοιχείο α' του Κανονισμού, έχει την έννοια ότι δικαστήριο κράτους μέλους το οποίο επιλαμβάνεται διαφοράς γονικής μέριμνας δεν διατηρεί τη διεθνή δικαιοδοσία να αποφανθεί επί της διαφοράς αυτής δυνάμει του άρθρου 8 παρ. 1, όταν η συνήθης διαμονή του παιδιού μεταφέρθηκε νομίμως, κατά τη διάρκεια της δίκης, στο έδαφος τρίτου κράτους που είναι συμβαλλόμενο μέρος στη Σύμβαση της Χάγης του 1996.

► Άσυλο

Υποβολή αίτησης διεθνούς προστασίας από ανήλικο, δικαιούχο διεθνούς προστασίας σε κράτος μέλος, σε άλλο κράτος με γονείς δικαιούχους διεθνούς προστασίας και όχι ο ίδιος

κοινή πολιτική στον τομέα του ασύλου – κριτήρια και μηχανισμοί προσδιορισμού του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας – αίτηση διεθνούς προστασίας υποβληθείσα από ανήλικο στο κράτος μέλος γέννησής του – γονείς του ανηλίκου στους οποίους είχε προηγουμένως χορηγηθεί το καθεστώς πρόσφυγα σε άλλο κράτος μέλος – παραδεκτό της αίτησης διεθνούς προστασίας και ευθύνη για την εξέτασή της

ΔΕΕ C-720/20, Bundesrepublik Deutschland (Enfant de réfugiés, né hors de l'État d'accueil), 01.08.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: J. Passer, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2022:603 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά στην ερμηνεία του Κανονισμού (ΕΕ) 604/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013, για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα.

Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της RO, ανήλικης νομίμως εκπροσωπούμενης, και της Bundesrepublik Deutschland (Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας), με αντικείμενο την απόρριψη, ως απαράδεκτης, της αίτησης διεθνούς προστασίας που υπέβαλε η ανήλικη, η οποία γεννήθηκε στο εν λόγω κράτος μέλος και της οποίας οι γονείς και τα πέντε αδέρφια είχαν λάβει, πριν από τη γέννησή της, διεθνή προστασία σε άλλο κράτος μέλος.

Ως προς τα πραγματικά δεδομένα, το 2012 χορηγήθηκε στους γονείς και στα πέντε αδέρφια της προσφεύγουσας της κύριας δίκης, που είναι υπήκοοι της Ρωσικής Ομοσπονδίας, το καθεστώς πρόσφυγα στην Πολωνία. Το ίδιο έτος, τα άτομα αυτά εγκατέλειψαν το έδαφος του εν λόγω κράτους μέλους για να μεταβούν στη Γερμανία, όπου υπέβαλαν αιτήσεις διεθνούς προστασίας. Το 2013, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ζήτησε από τη Δημοκρατία της Πολωνίας να αναλάβει εκ νέου τους αιτούντες, βάσει του άρθρου 16 παρ. 1 στοιχείο γ' του Κανονισμού 343/2003. Η Δημοκρατία της Πολωνίας δεν ανταποκρίθηκε στο αίτημα αυτό για τον λόγο ότι τα άτομα αυτά ετύγχαναν ήδη διεθνούς προστασίας στο έδαφός της. Με απόφασή της, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας απέρριψε τις αιτήσεις διεθνούς προστασίας των ως άνω ατόμων ως απαράδεκτες, λόγω του καθεστώτος πρόσφυγα που τους είχε ήδη χορηγηθεί στην Πολωνία, και διέταξε τους αιτούντες να εγκαταλείψουν τη γερμανική επικράτεια επ' απειλή απομάκρυνσης. Το 2014, η απόφαση αυτή ακυρώθηκε μόνον όσον αφορά στη διαταγή εγκατάλειψης της γερμανικής επικράτειας επ' απειλή απομάκρυνσης. Στη συνέχεια, το 2018, η προσφεύγουσα της κύριας δίκης, η οποία γεννήθηκε στη Γερμανία και είναι υπήκοος της Ρωσικής Ομοσπονδίας όπως και οι γονείς και τα πέντε αδέρφια της, υπέβαλε αίτηση διεθνούς προστασίας στις γερμανικές αρχές. Με απόφασή της, η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Μετανάστευσης και Προσφύγων απέρριψε την αίτηση διεθνούς προστασίας που είχε υποβάλει η προσφεύγουσα της κύριας δίκης ως απαράδεκτη, βάσει του άρθρου 29 παρ. 1 σημείο 1 στοιχείο α του νόμου περί του δικαιώματος ασύλου, σε συν-

δυασμό με το άρθρο 20 παρ. 3, δεύτερη περίοδος, του Κανονισμού Δουβλίνο III. Η προσφεύγουσα της κύριας δίκης άσκησε προσφυγή κατά της εν λόγω απορριπτικής απόφασης ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου. Κατά το δικαστήριο αυτό, ουδόλως κινήθηκε διαδικασία προσδιορισμού του υπεύθυνου κράτους μέλους σύμφωνα με τον Κανονισμό Δουβλίνο III, όσον αφορά στην αίτηση διεθνούς προστασίας που υπέβαλε η προσφεύγουσα της κύριας δίκης. Υπό τις περιστάσεις αυτές, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας είναι, δυνάμει του Κανονισμού Δουβλίνο III, το υπεύθυνο κράτος μέλος για την εξέταση της αίτησης διεθνούς προστασίας που υπέβαλε η προσφεύγουσα της κύριας δίκης και αν, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης στο ερώτημα αυτό, το εν λόγω κράτος μέλος δικαιούται παρά ταύτα να απορρίψει την αίτηση αυτή ως απαράδεκτη. Συναφώς, τα τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα έχουν ως εξής: Αρχικά, λαμβανομένων υπόψη του σκοπού του ενωσιακού δικαίου που έγκειται στην αποφυγή των δευτερογενών μετακινήσεων, καθώς και της γενικής αρχής της οικογενειακής ενότητας, όπως διατυπώνεται στον Κανονισμό Δουβλίνο III, πρέπει να εφαρμοστεί κατ' αναλογίαν το άρθρο 20 παρ. 3 του Κανονισμού αυτού σε περίπτωση στην οποία ένα ανήλικο τέκνο και οι γονείς του υποβάλλουν στο ίδιο κράτος μέλος αιτήσεις διεθνούς προστασίας, καίτοι οι γονείς απολαύουν ήδη διεθνούς προστασίας σε άλλο κράτος μέλος, ενώ το τέκνο έχει γεννηθεί στο κράτος μέλος στο οποίο υπέβαλε την αίτηση διεθνούς προστασίας; Δεύτερον, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης στο πρώτο ερώτημα, πρέπει να μην εξεταστεί η αίτηση ασύλου του ανήλικου τέκνου σύμφωνα με τον Κανονισμό Δουβλίνο III και να εκδοθεί απόφαση μεταφοράς σύμφωνα με το άρθρο 26 του Κανονισμού αυτού, για τον λόγο, επί παραδείγματι, ότι υπεύθυνο για την εξέταση της αίτησης διεθνούς προστασίας του ανήλικου τέκνου είναι το κράτος μέλος στο οποίο απολαύουν διεθνούς προστασίας οι γονείς του; Τρίτον, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης στο δεύτερο ερώτημα, είναι κατ' αναλογίαν εφαρμοστέο και το άρθρο 20 παρ. 3 του Κανονισμού Δουβλίνο III, καθόσον, σύμφωνα με τη δεύτερη περίοδο της παραγράφου αυτής, παρέλκει η κίνηση χωριστής διαδικασίας αναδοχής ευθύνης για το μεταγενεστέρως γεννηθέν τέκνο, ακόμη και αν έτσι συντρέχει ο κίνδυνος το κράτος μέλος υποδοχής να μην λάβει γνώση ενδεχόμενης ανάγκης να αναλάβει το ανήλικο τέκνο ή να απορρίψει, σύμφωνα με τη δικαιοδική του πρακτική, την κατ' αναλογίαν εφαρμογή του άρθρου 20 παρ. 3 του Κανονισμού αυτού, με αποτέλεσμα το εν λόγω ανήλικο τέκνο να κινδυνεύει να καταλήξει «πρόσφυγας σε τροχιά»; Τέλος, σε περίπτωση αρνητικής απάντησης στο δεύτερο και στο τρίτο ερώτημα, μπορεί να απορριφθεί ως απαράδεκτη, κατ' ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 33 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ σχετικά με κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και

ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας, αίτηση διεθνούς προστασίας που έχει υποβάλει ανήλικο τέκνο σε κράτος μέλος, ακόμη και όταν η διεθνής προστασία σε άλλο κράτος μέλος έχει χορηγηθεί όχι στο ίδιο το τέκνο, αλλά στους γονείς του;

Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν, λαμβανομένου υπόψη του σκοπού του Κανονισμού Δουβλίνο III που έγκειται στην αποτροπή των δευτερογενών μετακινήσεων και στη διαφύλαξη του θεμελιώδους δικαιώματος για σεβασμό της οικογενειακής ζωής των αιτούντων διεθνή προστασία και, ιδίως, της ενότητας της οικογένειας, το άρθρο 20 παρ. 3 του Κανονισμού αυτού έχει την έννοια ότι εφαρμόζεται κατ' αναλογίαν στην περίπτωση κατά την οποία ο ανήλικος και οι γονείς του υποβάλλουν αιτήσεις διεθνούς προστασίας στο κράτος μέλος εντός του οποίου γεννήθηκε ο ανήλικος, ενώ οι γονείς του απολαύουν ήδη διεθνούς προστασίας σε άλλο κράτος μέλος. Όσον αφορά στο ζήτημα αν το άρθρο 20 παρ. 3 του Κανονισμού Δουβλίνο III μπορεί, εντούτοις, να εφαρμοστεί κατ' αναλογίαν σε περίπτωση όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, υπογραμμίζεται ότι, όπως επισήμανε κατ' ουσίαν ο Γεν. Εισαγγελέας στο σημ. 28 των Προτάσεών του, η κατάσταση ανήλικου του οποίου τα μέλη της οικογένειας είναι αιτούντες διεθνή προστασία και η κατάσταση ανήλικου του οποίου τα μέλη της οικογένειας είναι ήδη δικαιούχοι τέτοιας προστασίας δεν είναι συγκρίσιμες στο πλαίσιο του καθεστώτος που θεσπίζεται με τον Κανονισμό Δουβλίνο III, διότι οι έννοιες «αιτών» και «δικαιούχος διεθνούς προστασίας» που ορίζονται αντίστοιχα στο στοιχείο γ' και στο στοιχείο στ' του άρθρου 2 του Κανονισμού Δουβλίνο III καλύπτουν πράγματι διαφορετικές νομικές ιδιότητες, οι οποίες ρυθμίζονται από διαφορετικές διατάξεις του Κανονισμού. Στην πρώτη από τις περιπτώσεις αυτές, η οποία αντιστοιχεί στην επίμαχη της κύριας δίκης, η κατ' αναλογίαν εφαρμογή του άρθρου 20 παρ. 3 του Κανονισμού Δουβλίνο III στον ενδιαφερόμενο ανήλικο θα στερούσε, τόσο από τον ανήλικο όσο και από το κράτος μέλος που χορήγησε διεθνή προστασία στα μέλη της οικογένειάς του, τη δυνατότητα εφαρμογής των μηχανισμών που προβλέπει ο Κανονισμός αυτός. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τη διαδικασία του άρθρου 17 παρ. 2 του Κανονισμού Δουβλίνο III, κατά την οποία το κράτος μέλος στο οποίο υποβάλλεται αίτηση διεθνούς προστασίας μπορεί ανά πάσα στιγμή, πριν από τη λήψη της πρώτης απόφασης επί της ουσίας, να ζητήσει από άλλο κράτος μέλος την αναδοχή του αιτούντος διεθνή προστασία για να επανενώσει τον αιτούντα, για ανθρωπιστικούς λόγους, με οποιαδήποτε πρόσωπα με τα οποία έχει σχέση, υπό την προϋπόθεση ότι τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα δηλώνουν γραπτώς τη συγκατάθεσή τους.

Κατόπιν τούτων, στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 20 παρ. 3 του

Κανονισμού Δουβλίνο III έχει την έννοια ότι δεν εφαρμόζεται κατ' αναλογίαν στην περίπτωση κατά την οποία ο ανήλικος και οι γονείς του υποβάλλουν αιτήσεις διεθνούς προστασίας στο κράτος μέλος εντός του οποίου γεννήθηκε ο ανήλικος, ενώ οι γονείς του απολαύουν ήδη διεθνούς προστασίας σε άλλο κράτος μέλος.

Εν συνεχεία, λαμβανομένης υπόψη της απάντησης που δόθηκε στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, παρέλκει η εξέταση του δευτέρου και του τρίτου ερωτήματος.

Με το τέταρτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 33 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ έχει την έννοια ότι επιτρέπει, εφαρμοζόμενο κατ' αναλογίαν, την απόρριψη ως απαράδεκτης της αίτησης διεθνούς προστασίας ανήλικου όταν δικαιούχος διεθνούς προστασίας σε άλλο κράτος μέλος δεν είναι ο ίδιος ο ανήλικος, αλλά οι γονείς του. Κατά το άρθρο 33 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας, τα κράτη μέλη μπορούν να θεωρήσουν μια αίτηση διεθνούς προστασίας ως απαράδεκτη εάν έχει χορηγηθεί διεθνή προστασία από άλλο κράτος μέλος. Η δυνατότητα αυτή εξηγείται ιδίως από τη σημασία της αρχής της αμοιβαίας εμπιστοσύνης στο δίκαιο της Ένωσης, ειδικότερα στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης τον οποίο συνιστά η Ένωση, έκφραση της οποίας αποτελεί η διάταξη αυτή στο πλαίσιο της κοινής διαδικασίας ασύλου που θεσπίζεται με την εν λόγω Οδηγία. Εντούτοις, τόσο από τον εξαντλητικό χαρακτήρα της απαρίθμησης που περιλαμβάνεται στο άρθρο 33 παρ. 2 της Οδηγίας όσο και από το γεγονός ότι οι απαριθμούμενοι σ' αυτό λόγοι απαράδεκτου ισχύουν κατ' εξαίρεση, συνάγεται ότι το άρθρο 33 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας αυτής πρέπει να ερμηνεύεται στενά και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε περίπτωση η οποία δεν αντιστοιχεί στο γράμμα του. Κατά συνέπεια, το προσωπικό πεδίο εφαρμογής της διάταξης αυτής δεν μπορεί να επεκταθεί σε αιτούντα διεθνή προστασία ο οποίος δεν απολαύει ο ίδιος τέτοιας προστασίας κατά την έννοια της εν λόγω διάταξης. Κατά συνέπεια, σε περίπτωση όπως η επίμαχη στη διαφορά της κύριας δίκης, όπου ο αιτών είναι ανήλικος του οποίου τα μέλη της οικογένειας απολαύουν διεθνούς προστασίας σε άλλο κράτος μέλος, αλλά ο ίδιος δεν τυγχάνει τέτοιας προστασίας, ο αιτών ανήλικος δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της εξαίρεσης του άρθρου 33 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας. Επομένως, η αίτησή του δεν μπορεί να κριθεί απαράδεκτη επ' αυτής της βάσης. Επιπλέον, η διάταξη αυτή δεν μπορεί να εφαρμοστεί κατ' αναλογίαν για να στηρίξει απόφαση περί απαράδεκτου στην περίπτωση αυτή. Πράγματι, μια τέτοια κατ' αναλογίαν εφαρμογή θα αντέβαινε όχι μόνο στον εξαντλητικό χαρακτήρα της απαρίθμησης που περιλαμβάνεται στο άρθρο 33 παρ. 2 της Οδηγίας, αλλά και στο γεγονός ότι η κατάσταση ενός τέτοιου ανήλικου δεν είναι συγκρίσιμη με την κατάσταση αιτούντος διεθνή προστασία ο οποίος απολαύει ήδη

τέτοιας προστασίας χορηγηθείσας από άλλο κράτος μέλος, γεγονός το οποίο αποκλείει οποιαδήποτε αναλογία. Κατόπιν του συνόλου των προεκτεθέντων, στο τέταρτο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 33 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ έχει την έννοια ότι δεν εφαρμόζεται κατ' αναλογίαν στην περίπτωση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται από ανήλικο σε κράτος μέλος όταν δικαιούχος διεθνούς προστασίας σε άλλο κράτος μέλος δεν είναι ο ίδιος ο ανήλικος, αλλά οι γονείς του.

V. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΕΝΕΡΓΕΙΑ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► Απόβλητα

Η απλή παράταση της διάρκειας απόθεσης αποβλήτων σε ΧΥΤΑ δεν συνιστά ουσιαστική μετατροπή της άδειας λειτουργίας. Μια τέτοια παράταση δεν απαιτεί από τον φορέα εκμετάλλευσης του ΧΥΤΑ να υποβάλει αίτηση για νέα άδεια. Στην περίπτωση αυτή, η Οδηγία 2010/75/ΕΕ περί βιομηχανικών εκπομπών δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να επιτρέπουν στο ενδιαφερόμενο κοινό να συμμετέχει στη διαδικασία λήψης αποφάσεων ή να του εξασφαλίζουν δικαίωμα δικαστικής προσφυγής για να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της διαδικασίας αυτής.

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2010/75/ΕΕ – άρθρο 3 σημ. 9 – ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχος της ρύπανσης – διαδικασία τροποποίησης της άδειας – συμμετοχή του ενδιαφερόμενου κοινού – έννοια της «ουσιαστικής μετατροπής» της εγκατάστασης – παράταση της διάρκειας εκμετάλλευσης χώρου υγειονομικής ταφής

ΔΕΕ C-43/21, FCC Česká republika, 02.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγητής: J.-C. Bonichot, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2022:425 – Προδικαστική παραπομπή

Η FCC Česká republika εκμεταλλευόταν χώρο υγειονομικής ταφής απορριμμάτων (ΧΥΤΑ) στον Δήμο Praha-Ďáblice (Τσεχική Δημοκρατία), βάσει άδειας που εκδόθηκε το 2007. Στα τέλη του 2015, η FCC Česká republika υπέβαλε αίτηση για τη μετάθεση της προγραμματισμένης ημερομηνίας λήξης της λειτουργίας του ΧΥΤΑ, η οποία έγινε δεκτή. Η ημερομηνία λήξης μετατέθηκε για 31 Δεκεμβρίου 2017.

Το διοικητικό διαμέρισμα Praha-Ďáblice και η ένωση προστασίας περιβάλλοντος Spolek pro Ďáblice άσκησαν διοικητική προσφυγή κατά της εν λόγω απόφασης ενώπιον του Υπουργείου Περιβάλλοντος, το οποίο την απέρριψε ως απαράδεκτη με την αιτιολογία ότι οι προσφεύ-

γοντες δεν συμμετείχαν στη διαδικασία τροποποίησης της άδειας λειτουργίας. Οι προσφεύγοντες προσέβαλαν την απόφαση του Υπουργείου ενώπιον του Městský soud v Praze (περιφερειακό δικαστήριο Πράγας, Τσεχική Δημοκρατία), υποστηρίζοντας ότι η παράταση της άδειας απόθεσης αποβλήτων στον ΧΥΤΑ συνιστούσε «ουσιώδη μετατροπή», η οποία παρείχε δικαίωμα συμμετοχής του κοινού σύμφωνα με την Οδηγία 2010/75/ΕΕ περί βιομηχανικών εκπομπών (ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχος της ρύπανσης) (στο εξής: Οδηγία).

Το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Τσεχίας, το οποίο εκδίκαζε την υπόθεση σε αναιρετικό επίπεδο, υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ σχετικά με το αν από μόνη της η παράταση της περιόδου απόθεσης των αποβλήτων στον ΧΥΤΑ, χωρίς να τροποποιούνται οι εγκριμένες μέγιστες διαστάσεις της εγκατάστασης, ούτε η συνολική χωρητικότητά της, συνιστά «ουσιαστική μετατροπή» κατά την έννοια της Οδηγίας.

Το ΔΕΕ επισήμανε ότι, σύμφωνα με το άρθρο 3 της Οδηγίας, η μετατροπή χαρακτηρίζεται ουσιαστική εφόσον πληρούνται δύο προϋποθέσεις. Η πρώτη προϋπόθεση αφορά στο περιεχόμενο της μετατροπής, το οποίο ορίζεται ως «μεταβολή της φύσης ή της λειτουργίας ή επέκταση μιας εγκατάστασης», ενώ η δεύτερη αφορά στις δυνητικές συνέπειές της. Συνεπώς, η μεταβολή της φύσης ή της λειτουργίας ή η επέκταση μιας εγκατάστασης συνιστά ουσιαστική μετατροπή, υπό την προϋπόθεση ότι ενδέχεται να έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία ή στο περιβάλλον.

Το ΔΕΕ έκρινε ότι η απλή παράταση της διάρκειας της απόθεσης των αποβλήτων σε χώρο υγειονομικής ταφής δεν μεταβάλλει, αφ' εαυτής, την περίμετρο της εγκατάστασης ή τη χωρητικότητα αποθήκευσης, όπως αυτή προβλέπεται στην αρχική άδεια, και, ως εκ τούτου, δεν συνιστά επέκταση της εγκατάστασης. Ομοίως, διαπίστωσε ότι η απλή παράταση της διάρκειας απόθεσης αποβλήτων δεν συνιστά μεταβολή της εγκατάστασης, ούτε ως προς τη φύση της ούτε ως προς τη λειτουργία της.

Ακόμα, το ΔΕΕ σημείωσε ότι, εφόσον η Οδηγία δεν απαιτεί να προσδιορίζεται στην αρχική άδεια η διάρκεια λειτουργίας του ΧΥΤΑ, ερμηνευτικά συνάγεται ότι για την απλή παράταση της λειτουργίας του δεν χρειάζεται νέα άδεια. Εξάλλου, διαπίστωσε ότι σε καμία διάταξη της Οδηγίας δεν αναφέρεται η διάρκεια της εκμετάλλευσης ως στοιχείο της λειτουργίας της εγκατάστασης, το οποίο πρέπει οπωσδήποτε να αναγράφεται στην άδεια.

Επομένως, το ΔΕΕ έκρινε ότι, εφόσον η διάρκεια της εκμετάλλευσης δεν προβλέπεται στην αρχική άδεια, δεν απαιτείται να χορηγηθεί νέα άδεια απλώς και μόνο για την παράταση της εκμετάλλευσης.

Κατά συνέπεια, η απλή παράταση της περιόδου απόθεσης των αποβλήτων σε ΧΥΤΑ, χωρίς να τροποποιούνται

οι εγκεκριμένες μέγιστες διαστάσεις της εγκατάστασης ούτε η συνολική χωρητικότητά της, δεν συνιστά ούτε μεταβολή της φύσης ή της λειτουργίας ούτε επέκταση της εγκατάστασης κατά την έννοια του άρθρου 3 σημ. 9 της Οδηγίας, και άρα δεν συνιστά ουσιαστική μετατροπή. Βάσει των παραπάνω, τα κράτη μέλη δεν υποχρεούνται να απαιτούν από τον φορέα εκμετάλλευσης ΧΥΤΑ να υποβάλει αίτηση για νέα άδεια, όταν ο εν λόγω φορέας σχεδιάζει παράταση εντός των ορίων της συνολικής αποθηκευτικής χωρητικότητας για την οποία έχει ήδη χορηγηθεί άδεια. Σε μια τέτοια περίπτωση, η Οδηγία δεν παρέχει στο ενδιαφερόμενο κοινό δικαίωμα συμμετοχής στη διαδικασία χορήγησης παράτασης ή άσκησης δικαστικής προσφυγής για να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της διαδικασίας αυτής.

► Ενέργεια

Όταν μία Οδηγία παράγει άμεσα αποτελέσματα, και έχουν ληφθεί ή μένει ακόμη να ληφθούν μέτρα μεταφοράς της στο εσωτερικό δίκαιο, υπό την πρόσθετη προϋπόθεση ότι τα κράτη μέλη δεν έχουν καμία εξουσία εκτίμησης ως προς την επιβολή αυτών των αποτελεσμάτων στον ιδιώτη κατά τη μεταφορά της, τότε ο ιδιώτης αυτός νομιμοποιείται για την άσκηση προσφυγής

αίτηση αναίρεσης – ενέργεια – εσωτερική αγορά φυσικού αερίου – Οδηγία 2009/73/ΕΚ – Οδηγία (ΕΕ) 2019/692 – επέκταση της εφαρμογής της Οδηγίας 2009/73 στους αγωγούς μεταφοράς φυσικού αερίου μεταξύ κρατών μελών και τρίτων χωρών – άρθρο 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ – προσφυγή ακυρώσεως – προϋπόθεση σύμφωνα με την οποία το μέτρο κατά του οποίου στρέφεται η προσφυγή πρέπει να αφορά άμεσα την προσφεύγουσα – έλλειψη εξουσίας εκτίμησης όσον αφορά τις υποχρεώσεις που επιβάλλονται στην προσφεύγουσα – προϋπόθεση σύμφωνα με την οποία το μέτρο κατά του οποίου στρέφεται η προσφυγή πρέπει να αφορά ατομικά την προσφεύγουσα – διαμόρφωση των παρεκκλίσεων σύμφωνα με την οποία η προσφεύγουσα είναι η μόνη επιχειρηματίας που αποκλείεται από τη χορήγηση των παρεκκλίσεων – αίτηση αφαίρεσης εγγράφων από τη δικογραφία – κανόνες για την προσκόμιση αποδείξεων ενώπιον του δικαστή της Ευρωπαϊκής Ένωσης – εσωτερικά έγγραφα των θεσμικών οργάνων της Ένωσης

ΔΕΕ C-348/20 P, Nord Stream 2/Κοινοβούλιο και Συμβούλιο, 12.07.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2022:548 – Αίτηση αναίρεσης

Τον Απρίλιο 2019, εκδόθηκε η Οδηγία (ΕΕ) 2019/692 για την τροποποίηση της Οδηγίας 2009/73/ΕΚ σχετικά με τους κοινούς κανόνες για την εσωτερική αγορά φυσικού

αερίου, ώστε να διασφαλίσει ότι οι εφαρμοστέες διατάξεις στους αγωγούς μεταφοράς αερίου μεταξύ κρατών μελών θα εφαρμόζονται και στους αγωγούς μεταφοράς αερίου από και προς τρίτες χώρες. Οι εν λόγω διατάξεις ρυθμίζουν τον αποτελεσματικό διαχωρισμό των δομών μεταφοράς από τις δομές παραγωγής και προμήθειας, καθώς και από την πρόσβαση τρίτων στα συστήματα μεταφοράς.

Η Nord Stream 2 AG, εταιρεία ελβετικού δικαίου, θυγατρική της Gazprom, είναι υπεύθυνη για τον σχεδιασμό, κατασκευή και λειτουργία του αγωγού αερίου "Nord Stream 2". Η εν λόγω εταιρεία άσκησε προσφυγή ακύρωσης κατά της επίδικης Οδηγίας ενώπιον του ΓεΔΕΕ, το οποίο την απέρριψε ως απαράδεκτη. Κατά της απορριπτικής διάταξης του ΓεΔΕΕ, η Nord Stream 2 AG άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ.

Στη συγκεκριμένη υπόθεση, το ΔΕΕ αρχικά διευκρίνισε ποια πρόσωπα έχουν δικαίωμα προσφυγής. Στο πλαίσιο αυτό, επισήμανε ότι οποιαδήποτε πράξη, είτε κανονιστικής είτε άλλης φύσης, μπορεί κατ' αρχήν να αφορά άμεσα έναν ιδιώτη και να παράγει, ως εκ τούτου, άμεσα αποτελέσματα επί της νομικής του κατάστασης, ανεξαρτήτως αν για την εφαρμογή της απαιτούνται εκτελεστικά μέτρα, συμπεριλαμβανομένων των μέτρων μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο, εφόσον πρόκειται για Οδηγία. Σε περίπτωση, λοιπόν, που μια Οδηγία παράγει άμεσα αποτελέσματα, και έχουν ληφθεί ή μένει ακόμη να ληφθούν μέτρα μεταφοράς της στο εσωτερικό δίκαιο, υπό την πρόσθετη προϋπόθεση ότι τα κράτη μέλη δεν έχουν καμία εξουσία εκτίμησης ως προς την επιβολή αυτών των αποτελεσμάτων στον ιδιώτη κατά τη μεταφορά της, τότε ο ιδιώτης αυτός νομιμοποιείται για την άσκηση προσφυγής.

Συμπερασματικά, κατά την κρίση του ΔΕΕ, ελλείψει τέτοιου περιθωρίου εκτίμησης, τα μέτρα μεταφοράς δεν θέτουν υπό αμφισβήτηση τον άμεσο χαρακτήρα της σχέσης που υφίσταται μεταξύ της επίδικης Οδηγίας και της επιβολής αυτών των υποχρεώσεων. Βάσει των παραπάνω, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι, ελλείψει μέτρων μεταφοράς, οι Οδηγίες δεν μπορούν να παραγάγουν άμεσα αποτελέσματα, και, ως εκ τούτου, ότι η επίδικη Οδηγία δεν παράγει άμεσα αποτελέσματα επί της νομικής κατάστασης της Nord Stream 2 AG.

Το ΔΕΕ διαπίστωσε, ακόμη, ότι η επίδικη Οδηγία, επεκτείνοντας το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2009/73 σε αγωγούς διασύνδεσης που βρίσκονται μεταξύ των κρατών μελών και τρίτων χωρών, όπως ο αγωγός διασύνδεσης τον οποίον προτίθεται να εκμεταλλευθεί η Nord Stream 2 AG, συνεπάγεται την υπαγωγή της εκμετάλλευσης αυτού του αγωγού διασύνδεσης στους κανόνες της τελευταίας αυτής Οδηγίας. Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ έκρινε ότι η επίδικη Οδηγία επηρεάζει άμεσα τη νομική κατάσταση της Nord

Stream 2 AG, ενώ το ΓεΔΕΕ, καταλήγοντας στο αντίθετο συμπέρασμα, υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο.

Ακολούθως, το ΔΕΕ έκρινε ότι, ενώ τα κράτη μέλη διαθέτουν περιθώριο εκτίμησης όσον αφορά τη χορήγηση εξαιρέσεων και παρεκκλίσεων σε επιχειρήσεις φυσικού αερίου που πληρούν τις προϋποθέσεις των άρθρων 36 και 49α της Οδηγίας 2009/73, δεν διαθέτουν κανένα περιθώριο εκτίμησης ως προς τη δυνατότητα χορήγησης των εν λόγω εξαιρέσεων και παρεκκλίσεων στην Nord Stream 2 AG, δεδομένου ότι δεν πληροί τις προϋποθέσεις αυτές.

Συναφώς, μολονότι τα κράτη μέλη διατηρούν κάποιο περιθώριο ελιγμών για την εφαρμογή του άρθρου 9 της Οδηγίας 2009/73, δεν διαθέτουν καμιά εξουσία εκτίμησης όσον αφορά την υποχρέωση διαχωρισμού που προβλέπει η διάταξη αυτή, με αποτέλεσμα η αναιρεσιούσα να μην μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση αυτή, ανεξαρτήτως της μεθόδου που θα επιλεγεί μεταξύ των τριών προβλεπόμενων από την εν λόγω διάταξη. Συνεπώς, το άρθρο 9 παρέχει στα κράτη μέλη μόνο την επιλογή των μέσων με τα οποία θα επιτευχθεί ένα σαφώς καθορισμένο αποτέλεσμα, ήτοι ο αποτελεσματικός διαχωρισμός των δομών μεταφοράς από τις δομές παραγωγής και προμήθειας. Κατά συνέπεια, το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι η επίδικη Οδηγία κατέλειπε περιθώριο εκτίμησης στα κράτη μέλη, χωρίς να λάβει υπόψη την κατάσταση της Nord Stream 2 AG και το γεγονός ότι η θέση σε ισχύ της επίδικης Οδηγίας είχε ως άμεση συνέπεια την υπαγωγή της αναιρεσιούσας σε υποχρεώσεις των οποίων το αποτέλεσμα δεν μπορούσε να τροποποιηθεί.

Κατά συνέπεια, το ΔΕΕ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ΓεΔΕΕ κακώς έκρινε ότι η επίδικη Οδηγία δεν αφορούσε άμεσα την Nord Stream 2 AG και, ως εκ τούτου, ανείρεσε την αναιρεσιβαλλόμενη διάταξη κατά το μέρος που το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η προσφυγή που άσκησε η Nord Stream 2 AG ήταν απαράδεκτη για τον λόγο αυτό.

Τέλος, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι, τόσο μεταξύ των υφιστάμενων αγωγών διασύνδεσης όσο και μεταξύ των προς κατασκευή αγωγών διασύνδεσης, ο αγωγός φυσικού αερίου Nord Stream 2 είναι ο μόνος αγωγός για τον οποίο δεν μπορεί να εφαρμοστεί καμία από τις εξαιρέσεις ή παρεκκλίσεις. Συνεπώς, οι προϋποθέσεις εξαιρέσεως και παρέκκλισης που απορρέουν από τα άρθρα 36 και 49α της Οδηγίας 2009/73, όπως τροποποιήθηκαν και προστέθηκαν αντιστοίχως στην επίδικη Οδηγία, αφορούν ατομικά την Nord Stream 2 AG. Ως εκ τούτου, η προσφυγή ακύρωσης θα κηρυχθεί παραδεκτή εντός των ορίων του ατομικού αυτού ενδιαφέροντος. Επί της ουσίας της προσφυγής αυτής, αρμόδιο να αποφανθεί είναι το ΓεΔΕΕ, γι' αυτό το ΔΕΕ ανέπεμψε την υπόθεση σε αυτό.

VI. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Επεξεργασία των δεδομένων από τις καταστάσεις ονομάτων επιβατών (PNR)

Εφόσον ένα κράτος μέλος δεν αντιμετωπίζει πραγματική και παρούσα ή προβλέψιμη τρομοκρατική απειλή, το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει τη διαβίβαση και επεξεργασία δεδομένων PNR για πτήσεις εντός της Ένωσης, καθώς και για μεταφορές που πραγματοποιούνται με άλλα μέσα εντός της Ένωσης

προδικαστική παραπομπή – προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – επεξεργασία των δεδομένων από τις καταστάσεις ονομάτων επιβατών (PNR) – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – πεδίο εφαρμογής – Οδηγία (ΕΕ) 2016/681 – χρήση των δεδομένων PNR των επιβατών αεροπορικών πτήσεων που εκτελούνται μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τρίτων χωρών – εξουσία να συμπεριληφθούν δεδομένα επιβατών αεροπορικών πτήσεων που εκτελούνται εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αυτοματοποιημένη επεξεργασία των δεδομένων αυτών – περίοδος διατήρησης – καταπολέμηση τρομοκρατικών εγκλημάτων και σοβαρών εγκλημάτων – κύρος – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 7, 8 και άρθρο 52(1) – εθνική νομοθεσία που επεκτείνει την εφαρμογή του συστήματος PNR σε άλλες μεταφορές εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ελεύθερη κυκλοφορία εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 45

ΔΕΕ C-817/19, Ligue des droits humains, 21.06.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2022:491 – Προδικαστική παραπομπή

Η Ligue des droits humains (LDH) αποτελεί μη κερδοσκοπική ένωση η οποία προσέφυγε στο Cour constitutionnelle (Συνταγματικό Δικαστήριο, Βέλγιο) τον Ιούλιο του 2017, ζητώντας την ακύρωση του νόμου της 25ης Δεκεμβρίου 2016 με τον οποίο μεταφέρονται στο βελγικό δίκαιο η Οδηγία (ΕΕ) 2016/681 σχετικά με τη χρήση των δεδομένων που περιέχονται στις καταστάσεις ονομάτων επιβατών (PNR) για την πρόληψη, ανίχνευση, διερεύνηση και δίωξη τρομοκρατικών και σοβαρών εγκλημάτων (στο εξής: Οδηγία PNR), η Οδηγία 2004/82/ΕΚ σχετικά με την υποχρέωση των μεταφορέων να κοινοποιούν τα στοιχεία των επιβατών (στο εξής: Οδηγία API) και η Οδηγία 2010/65/ΕΕ σχετικά με τις διατυπώσεις υποβολής δηλώσεων για τα πλοία κατά τον κατάπλου ή/και απόπλου από λιμένες των κρατών μελών.

Η LDH ισχυρίζεται ότι ο νόμος αυτός συνεπάγεται επέμβαση στα δικαιώματα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και

προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία δεν συνάδει με το άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη και, μεταξύ άλλων, με την αρχή της αναλογικότητας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι το πεδίο εφαρμογής του νόμου αυτού και ο ορισμός των δεδομένων που συλλέγονται, τα οποία ενδέχεται να αποκαλύπτουν ευαίσθητες πληροφορίες, έχουν υπερβολικό εύρος. Επιπλέον, η έννοια του «επιβάτη», κατά την έννοια του ίδιου νόμου, οδηγεί σε συστηματική, μη στοχευμένη αυτοματοποιημένη επεξεργασία των δεδομένων όλων των επιβατών. Υποστηρίζει ακόμη ότι οι διατάξεις του νόμου αυτού, κατά το μέρος που επεκτείνουν το σύστημα που προβλέπει η Οδηγία PNR στις ενδοεθνικές μεταφορές, έχουν ως αποτέλεσμα την έμμεση αποκατάσταση του ελέγχου των εσωτερικών συνόρων, κατά παράβαση της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων.

Με την υπό κρίση αίτηση προδικαστικής απόφασης, το Cour constitutionnelle υπέβαλε στο Δικαστήριο σειρά δέκα προδικαστικών ερωτημάτων, τα οποία αφορούν την ερμηνεία του Κανονισμού 2016/679 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών (στο εξής: ΓΚΠΔ), καθώς και το κύρος και την ερμηνεία της Οδηγίας PNR και της Οδηγίας API.

Αρχικά, το Δικαστήριο κρίνει ότι, από την εξέταση των προδικαστικών ερωτημάτων, δεν προκύπτει κανένα στοιχείο που να θίγει το κύρος της Οδηγίας, δεδομένου ότι η ερμηνεία των διατάξεων της Οδηγίας PNR υπό το πρίσμα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στα άρθρα 7, 8 και 21, καθώς και στο άρθρο 52 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης) εξασφαλίζει τη συμβατότητα της Οδηγίας προς τα άρθρα αυτά.

Στη συνέχεια, ως προς το πεδίο εφαρμογής του ΓΚΠΔ, το Δικαστήριο κρίνει ότι το άρθρο 2 παρ. 2 στοιχείο δ' και το άρθρο 23 του ΓΚΠΔ έχουν την έννοια ότι ο Κανονισμός αυτός εφαρμόζεται στην επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που προβλέπεται από την εθνική νομοθεσία η οποία αποσκοπεί στη μεταφορά, στο εσωτερικό δίκαιο, των διατάξεων της Οδηγίας API, της Οδηγίας 2010/65 και της Οδηγίας PNR όσον αφορά, αφενός, τις πράξεις επεξεργασίας δεδομένων που διενεργούνται από ιδιωτικούς φορείς και, αφετέρου, τις πράξεις επεξεργασίας δεδομένων που διενεργούνται από δημόσιες αρχές οι οποίες καλύπτονται, αποκλειστικά ή συμπληρωματικά, από την Οδηγία API ή την Οδηγία 2010/65. Αντιθέτως, ο εν λόγω Κανονισμός δεν εφαρμόζεται στις πράξεις επεξεργασίας δεδομένων που προβλέπονται από την εν λόγω νομοθεσία, οι οποίες καλύπτονται μόνο από την Οδηγία PNR και διενεργούνται από την αρμόδια μονάδα στοιχείων επιβατών («ΜΣΕ») ή από τις αρχές που

είναι αρμόδιες για τους σκοπούς που αναφέρονται στο άρθρο 1 παρ. 2 της εν λόγω Οδηγίας.

Το Δικαστήριο διαπιστώνει, στη συνέχεια, ότι η Οδηγία PNR συνεπάγεται αναμφίβολα επεμβάσεις στα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη, στο μέτρο ιδίως που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση ενός συστήματος διαρκούς, μη στοχευμένης και συστηματικής επιτήρησης, η οποία περιλαμβάνει αυτόματη αξιολόγηση των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα όλων των προσώπων που κάνουν χρήση υπηρεσιών αεροπορικής μεταφοράς. Για τη δικαιολόγηση της επέμβασης αυτής πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η βαρύτητά της και να εξετάζεται αν η βαρύτητα αυτή συνάδει προς τη σημασία του επιδιωκόμενου σκοπού γενικού συμφέροντος. Το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διαβίβαση, η επεξεργασία και η αποθήκευση δεδομένων PNR κατά τα προβλεπόμενα στην Οδηγία μπορεί να θεωρηθεί ότι περιορίζονται στο απολύτως αναγκαίο μέτρο για την καταπολέμηση τρομοκρατικών και σοβαρών εγκλημάτων, υπό την προϋπόθεση ότι οι εξουσίες που προβλέπει η Οδηγία ερμηνεύονται περιοριστικά.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου, το σύστημα που καθιερώνει η Οδηγία PNR πρέπει να καλύπτει μόνον πληροφορίες δυνάμενες να προσδιοριστούν με σαφήνεια και εμπίπτουσες στις κατηγορίες δεδομένων του παραρτήματος I της Οδηγίας, οι οποίες σχετίζονται με την πραγματοποιηθείσα πτήση και με τον αντίστοιχο επιβάτη. Επιπλέον, η εφαρμογή του συστήματος που καθιερώνει η Οδηγία PNR πρέπει να περιορίζεται μόνο στα τρομοκρατικά εγκλήματα καθώς και στα σοβαρά εγκλήματα που αντικειμενικώς συνδέονται, έστω εμμέσως, με την αεροπορική μεταφορά επιβατών. Όσον αφορά τα συγκεκριμένα εγκλήματα, η εφαρμογή του συστήματος δεν πρέπει να εκτείνεται σε εγκλήματα τα οποία, μολονότι πληρούν το κριτήριο του βαθμού σοβαρότητας που προβλέπει η Οδηγία και μολονότι μνημονεύονται στο παράρτημα II αυτής, εμπίπτουν εντούτοις στο κοινό έγκλημα λόγω των ιδιαιτεροτήτων του εθνικού ποινικού συστήματος.

Ως προς την ενδεχόμενη επέκταση της εφαρμογής της Οδηγίας PNR στο σύνολο ή σε μέρος των πτήσεων εντός της Ένωσης, την οποία μπορεί να αποφασίσει ένα κράτος μέλος κάνοντας χρήση της ευχέρειας που προβλέπει η Οδηγία, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι πρέπει να περιορίζεται στο μέτρο του απολύτως αναγκαίου. Προς τον σκοπό αυτό, η επέκταση αυτή πρέπει να αποτελεί αντικείμενο αποτελεσματικού ελέγχου από δικαιοδοτικό όργανο ή από ανεξάρτητη διοικητική αρχή, των οποίων οι αποφάσεις παράγουν δεσμευτικά αποτελέσματα. Συναφώς, το Δικαστήριο διευκρινίζει, πρώτον, ότι μόνο στην περίπτωση που το κράτος μέλος διαπιστώνει ότι συντρέχουν περιστάσεις αρκούστως συγκεκριμένες ώστε να θεωρήσει ότι αντιμετωπίζει πραγματική και παρούσα ή

προβλέψιμη τρομοκρατική απειλή μπορεί να γίνει δεκτό ότι δεν υπερβαίνει το απολύτως αναγκαίο μέτρο η εφαρμογή της Οδηγίας PNR σε όλες τις πτήσεις εντός της Ένωσης από ή προς το εν λόγω κράτος μέλος για ένα απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα, το οποίο δύναται όμως να παραταθεί. Δεύτερον, και ελλείψει τέτοιας τρομοκρατικής απειλής, το Δικαστήριο κρίνει ότι η εφαρμογή της Οδηγίας δεν μπορεί να επεκταθεί σε όλες τις πτήσεις εντός της Ένωσης, αλλά πρέπει να περιορίζεται στις πτήσεις εντός της Ένωσης οι οποίες σχετίζονται με ορισμένα αεροπορικά δρομολόγια, ορισμένα ταξίδια ή ορισμένα αεροδρόμια για τα οποία υφίστανται, κατά την εκτίμηση του οικείου κράτους μέλους, ενδείξεις ικανές να δικαιολογήσουν την εφαρμογή της Οδηγίας. Τέλος, ο απολύτως αναγκαίος χαρακτήρας της εφαρμογής της Οδηγίας σε επιλεγμένες πτήσεις εντός της Ένωσης πρέπει να επανεξετάζεται τακτικά, ανάλογα με την εξέλιξη των συνθηκών που δικαιολόγησαν την επιλογή τους.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο κρίνει ότι η Οδηγία PNR, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του Χάρτη, αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία που επιτρέπει την επεξεργασία δεδομένων PNR, συλλεγόμενων σύμφωνα με την Οδηγία, για σκοπούς άλλους από εκείνους που αναφέρονται ρητώς στο άρθρο 1 παρ. 2 αυτής, όπως για παράδειγμα για σκοπούς που εμπίπτουν στις δραστηριότητες παρακολούθησης των βελγικών υπηρεσιών πληροφοριών και ασφάλειας.

Όσον αφορά την περίοδο διατήρησης των δεδομένων PNR, το Δικαστήριο κρίνει ότι το άρθρο 12 της Οδηγίας PNR, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των άρθρων 7 και 8 και του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη, αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει πενταετή περίοδο διατήρησης των δεδομένων αυτών, η οποία εφαρμόζεται αδιακρίτως σε όλους τους επιβάτες αεροπορικών μεταφορών. Πράγματι, κατά το Δικαστήριο, μετά τη λήξη της αρχικής εξάμηνης περιόδου διατήρησης, η διατήρηση των δεδομένων PNR δεν φαίνεται να περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο μέτρο όσον αφορά τους επιβάτες αεροπορικών μεταφορών για τους οποίους ούτε από την προηγούμενη αξιολόγηση ούτε από τους ενδεχόμενους ελέγχους που διενεργήθηκαν κατά την αρχική εξάμηνη περίοδο διατήρησης ούτε από άλλες περιστάσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη αντικειμενικών στοιχείων που να τεκμηριώνουν κίνδυνο τρομοκρατικών εγκλημάτων ή σοβαρών εγκλημάτων αντικειμενικώς συνδεόμενων, έστω εμμέσως, με το αεροπορικό ταξίδι των εν λόγω επιβατών.

Επιπλέον, το Δικαστήριο κρίνει ότι το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία η οποία, αποσκοπώντας στην καταπολέμηση τρομοκρατικών εγκλημάτων και σοβαρών εγκλημάτων, προβλέπει, ακόμη και αν το οικείο κράτος μέλος δεν αντιμετωπίζει πραγματική και παρούσα ή προβλέψιμη τρομοκρατική απειλή, σύστημα διαβίβασης, από τους αερομεταφορείς και τους ταξιδιωτικούς πράκτορες, καθώς και σύστημα επεξεργασίας, από

τις αρμόδιες αρχές, των δεδομένων PNR για το σύνολο των πτήσεων εντός της Ένωσης και των μεταφορών που πραγματοποιούνται με άλλα μέσα εντός της Ένωσης, οι οποίες προέρχονται από το εν λόγω κράτος μέλος, κατευθύνονται σε αυτό ή διέρχονται από αυτό. Συγκεκριμένα, σε μια τέτοια περίπτωση, η εφαρμογή του συστήματος που θεσπίζει η Οδηγία PNR πρέπει να περιορίζεται στη διαβίβαση και επεξεργασία των δεδομένων PNR πτήσεων ή/και μεταφορών που αφορούν ορισμένα αεροπορικά δρομολόγια, ορισμένα ταξίδια ή ακόμη ορισμένους αερολιμένες, σταθμούς ή λιμένες, για τους οποίους υπάρχουν ενδείξεις που να δικαιολογούν την εφαρμογή του συστήματος αυτού.

Το Δικαστήριο διευκρινίζει, τέλος, ότι το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία που προβλέπει ένα τέτοιο σύστημα διαβίβασης και επεξεργασίας των εν λόγω δεδομένων με σκοπό τη βελτίωση των συννοριακών ελέγχων και την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης.

► Απαίτηση λειτουργικής ανεξαρτησίας του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων

Εθνική νομοθεσία κράτους μέλους κατά την οποία ο υπεύθυνος επεξεργασίας ή ο εκτελών την επεξεργασία δεδομένων ο οποίος είναι μέλος του προσωπικού του μόνο για σπουδαίο λόγο, ακόμη και αν η απόλυση δεν συνδέεται με την άσκηση των καθηκόντων του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων, δεν αντιτίθεται στο δίκαιο της Ένωσης και το άρθρο 38 παρ. 3, δεύτερη περίοδος, του ΓΚΠΔ, υπό την προϋπόθεση ότι δεν υπονομεύει την επίτευξη των στόχων του ΓΚΠΔ

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 38 παρ. 3, δεύτερη περίοδος – υπεύθυνος προστασίας δεδομένων – απαγόρευση προς τον υπεύθυνο επεξεργασίας ή τον εκτελούντα την επεξεργασία να απολύσουν τον υπεύθυνο προστασίας δεδομένων ή να του επιβάλουν κυρώσεις επειδή επιτέλεσε τα καθήκοντά του – νομική βάση – άρθρο 16 ΣΛΕΕ – απαίτηση λειτουργικής ανεξαρτησίας – εθνική νομοθεσία που απαγορεύει την απόλυση υπεύθυνου προστασίας δεδομένων χωρίς σπουδαίο λόγο

ΔΕΕ C-534/20, Leistritz, 22.06.2022, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγήτρια: I. Ziemele, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2022:495 – Προδικαστική παραπομπή

Η LH εργαζόταν στην εταιρεία ιδιωτικού δικαίου Leistritz ως υπεύθυνη προστασίας δεδομένων από την 1η Φεβρουαρίου 2018 μέχρι και την 13η Ιουλίου 2018, οπότε

και η εργοδότη εταιρεία κατήγγειλε τη σύμβαση εργασίας με την LH επικαλούμενη μέτρο αναδιάρθρωσης της εταιρείας, στο πλαίσιο του οποίου η εσωτερική δραστηριότητα παροχής νομικών συμβουλών και η υπηρεσία προστασίας των δεδομένων ανατίθεντο σε εξωτερικό πάροχο υπηρεσιών. Η LH αμφισβήτησε ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων το κύρος της απόλυσης τα οποία έκριναν επί της ουσίας ότι η απόλυση ήταν άκυρη καθώς, με βάση την εθνική νομοθεσία, ως υπεύθυνη προστασίας δεδομένων, μπορούσε να απολυθεί μόνο με έκτακτη καταγγελία για σπουδαίο λόγο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν μπορούσε να καταφαιθεί ότι μέτρο αναδιάρθρωσης που επικαλέστηκε η εργοδότη εταιρεία συνιστά σπουδαίο λόγο.

Το αιτούν δικαστήριο, επιληφθέν της ασκηθείσας από την εταιρεία Leistritz αίτησης αναίρεσης, διερωτάται αν η εθνική νομοθεσία που θέτει αυστηρότερες προϋποθέσεις ως προς την απόλυση του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων συμβιβάζεται με το δίκαιο της Ένωσης και, ειδικότερα, με το άρθρο 38 παρ. 3, δεύτερη περίοδος, του ΓΚΠΔ.

Απαντώντας στα ερωτήματα που τέθηκαν από το αιτούν δικαστήριο, το ΔΕΕ επισήμανε ότι το άρθρο 38 παρ. 3, δεύτερη περίοδος, του ΓΚΠΔ αποσκοπεί στην προστασία του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων από κάθε απόφαση με την οποία παύεται ή περιέρχεται σε μειονεκτική θέση ή η οποία στοιχειοθετεί κύρωση. Η συγκεκριμένη διάταξη μάλιστα έχει εφαρμογή στις σχέσεις μεταξύ του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων και του υπεύθυνου επεξεργασίας ή του εκτελούντος την επεξεργασία ανεξάρτητα από τη φύση της σχέσης βάσει της οποίας ο πρώτος παρέχει την εργασία του στους δεύτερους.

Επιπλέον, το Δικαστήριο, παραπέμποντας και στις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα, κρίνει ότι η ερμηνευόμενη διάταξη θέτει ένα όριο το οποίο συνίσταται στην απαγόρευση της απόλυσης του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων για λόγο που αντλείται από την άσκηση των καθηκόντων του. Σκοπός επομένως της συγκεκριμένης διάταξης είναι η διασφάλιση της λειτουργικής ανεξαρτησίας του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων και, συνακόλουθα, η διασφάλιση της αποτελεσματικότητας των διατάξεων του ΓΚΠΔ. Αντιθέτως, δεν αποτελεί σκοπό της διάταξης να ρυθμίσει συνολικά τις εργασιακές σχέσεις μεταξύ υπεύθυνου επεξεργασίας ή εκτελούντος την επεξεργασία και μελών του προσωπικού του. Ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, το ΔΕΕ κρίνει ότι κάθε κράτος μέλος

μπορεί να προβλέπει ελεύθερα, στο πλαίσιο της άσκησης της αρμοδιότητας που εξακολουθεί να έχει στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, ειδικές διατάξεις που να παρέχουν μεγαλύτερη προστασία από την απόλυση του υπεύθυνου προστασίας δεδομένων, υπό την προϋπόθεση ότι οι διατάξεις αυτές δεν υπονομεύουν την επίτευξη των στόχων του ΓΚΠΔ.

► **Η αρχή της αναλογικότητας σε συνάρτηση με την εκτέλεση νομικής υποχρέωσης και η απαγόρευση έμμεσης δημοσιοποίησης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων**

Η προστασία του δημοσίου συμφέροντος δεν επιτρέπεται να οδηγήσει στην κοινοποίηση μέσω διαδικτύου μη απαραίτητων προσωπικών δεδομένων. Η έμμεση γνωστοποίηση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων αποτελεί επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και απαγορεύεται με βάση το άρθρο 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ.

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 7, 8 και 52 παρ. 1 – Οδηγία 95/46/ΕΚ – άρθρο 7 στοιχείο γ' – άρθρο 8 παρ. 1 – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο α' στοιχείο γ', και παρ. 3 εδάφιο β' – άρθρο 9 παρ. 1 – επεξεργασία απαραίτητη για τη συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας – σκοπός δημοσίου συμφέροντος – αναλογικότητα – επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει τη δημοσίευση στο διαδίκτυο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που περιέχονται στη δήλωση συμφερόντων φυσικών προσώπων που απασχολούνται στη δημόσια διοίκηση ή διοικούν ενώσεις ή φορείς που χρηματοδοτούνται από δημόσιους πόρους – πρόληψη των συγκρούσεων συμφερόντων και της διαφθοράς στον δημόσιο τομέα

ΔΕΕ C-184/20, Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, 01.08.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Ilešič, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2022:601 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Χ. Ποτικόπουλος, σ. 386.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Συμβατότητα του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που προβλέπει το σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας με το δίκαιο της Ένωσης

Το Δικαστήριο δεν διαθέτει επαρκή στοιχεία σχετικά με το περιεχόμενο της σχεδιαζόμενης συμφωνίας. Συνεπώς, η αίτηση γνωμοδότησης που υπέβαλε το Βασίλειο του Βελγίου απορρίπτεται ως απαράδεκτη λόγω του πρόωρου χαρακτήρα της.

Γνωμοδότηση δυνάμει του άρθρου 218 παρ. 11 ΣΛΕΕ – αίτηση γνωμοδότησης – σχέδιο εκσυγχρονισμένης Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας – άρθρο 26 – μηχανισμός επίλυσης διαφορών – παραδεκτό

ΔΕΕ Γνωμοδότηση 1/20, Avis rendu en vertu de l'article 218, paragraphe 11, TFUE (Traité sur la Charte de l'énergie modernisé), 16.06.2022, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: L. S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar – Αίτηση γνωμοδότησης

Στις 2 Δεκεμβρίου 2020, το Βασίλειο του Βελγίου υπέβαλε στο Δικαστήριο αίτηση γνωμοδότησης, δυνάμει του άρθρου 218 παρ. 11 της ΣΛΕΕ, σχετικά με τη συμβατότητα προς τις Συνθήκες, αφενός, του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που προβλέπει το άρθρο 26 της Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας (στο εξής: ΣΧΕ), όπως αυτό επαναλαμβάνεται στο σχέδιο εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ, και, αφετέρου, του ορισμού των εννοιών της «επένδυσης» και του «επενδυτή» που περιλαμβάνονται στην πρόταση τροποποίησης του άρθρου 1 της ΣΧΕ.

Με τη Γνωμοδότηση του τετάρτου τμήματος, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν διαθέτει επαρκή στοιχεία για το περιεχόμενο της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ και ότι, ως εκ τούτου, η αίτηση γνωμοδότησης πρέπει να θεωρηθεί απαράδεκτη λόγω του πρόωρου χαρακτήρα της.

Παρατηρήσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

I. Η ΣΧΕ και η έναρξη διαπραγματεύσεων για τον εκσυγχρονισμό της

Η ΣΧΕ είναι μεικτή διεθνής εμπορική και επενδυτική συμφωνία που θεσπίζει ένα πολυμερές πλαίσιο συνεργασίας στον τομέα της ενέργειας. Συμβαλλόμενα μέρη είναι η ίδια η Ένωση, ως διεθνής οργανισμός, μαζί με την Ευρατόμ, τα κράτη μέλη της Ένωσης (εκτός από την Ιταλία, η οποία αποχώρησε μονομερώς την 1η Ιανουαρίου 2016),

και τρίτες χώρες. Υπογράφηκε στη Λισσαβώνα στις 17 Δεκεμβρίου 1994 και εγκρίθηκε εξ ονόματος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων το 1997¹. Από το 1998, οπότε και τέθηκε σε ισχύ, δεν έχει αναθεωρηθεί σημαντικά. Το 2018, δρομολογήθηκε διαδικασία για τον εκσυγχρονισμό της με πρωτοβουλία της Ένωσης και των κρατών μελών, προκειμένου να υιοθετηθούν νέα πρότυπα προστασίας των επενδύσεων και να προωθηθούν οι στόχοι της βιώσιμης ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό, η Διάσκεψη του Χάρτη Ενέργειας (στο εξής: Διάσκεψη του Χάρτη)² ενέκρινε κατάλογο διαφόρων τομέων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης για τον εκσυγχρονισμό της³. Ο πρώτος πλήρης γύρος των διαπραγματεύσεων έλαβε χώρα τον Ιούλιο 2020, ο δεύτερος τον Σεπτέμβριο 2020 και ο τρίτος τον Νοέμβριο 2020.

Μεταξύ των τροποποιήσεων που πρότείνει η Ένωση κατά τις διαπραγματεύσεις, περιλαμβανόταν η τροποποίηση του μηχανισμού επίλυσης των διαφορών μεταξύ των επενδυτών και των συμβαλλομένων κρατών που προβλέπει το άρθρο 26 της ΣΧΕ (χωρίς πάντως να περιέχεται διευκρίνιση σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 26 της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ σε ενδοενωσιακές υποθέσεις)⁴. Ωστόσο, ο τομέας στον οποίο εμπίπτει ο εν λόγω μηχανισμός δεν αποτελούσε μέρος του αρχικού καταλόγου των υπό διαπραγμάτευση τομέων ούτε επιτεύχθηκε συναίνεση μεταξύ των συμβαλλομένων μερών ώστε να συμπεριληφθεί μεταγενέστερα στους υπό διαπραγμάτευση τομείς. Στο πλαίσιο αυτό, το Βασίλειο του Βελγίου, κάνοντας χρήση της δυνατότητας του άρθρου 218 παρ. 11 ΣΛΕΕ, υπέβαλε στο Δικαστήριο αίτηση γνωμοδότησης σχετικά με τη συμβατότητα προς τις Συνθήκες του μηχανισμού επίλυσης διαφορών του άρθρου 26 της ΣΧΕ – ο οποίος δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των υπό διαπραγμάτευση τομέων για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ και άρα παραμένει αμετάβλητος – και κατ' επέκταση σχετικά με

1. Απόφαση 98/181/ΕΚ, ΕΚΑΧ, Ευρατόμ του Συμβουλίου και της Επιτροπής, της 23ης Σεπτεμβρίου 1997, σχετικά με τη σύναψη, από τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, της συνθήκης για το Χάρτη Ενέργειας και του πρωτοκόλλου του Χάρτη Ενέργειας για την ενεργειακή απόδοση και τα σχετικά περιβαλλοντικά ζητήματα, ΕΕ 1998 L 69/1.

2. Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 34 της ΣΧΕ, το οποίο επιγράφεται «Διάσκεψη του Χάρτη Ενέργειας», «τα συμβαλλόμενα μέρη συνεδριάζουν σε τακτά χρονικά διαστήματα στο πλαίσιο της Διάσκεψης του Χάρτη Ενέργειας, στην οποία κάθε συμβαλλόμενο μέρος δικαιούται να έχει έναν εκπρόσωπο. Οι τακτικές συνεδριάσεις διεξάγονται κατά διαστήματα που καθορίζονται από τη Διάσκεψη του Χάρτη».

3. Βλ. σκ. 7 της Γνωμοδότησης.

4. EU text proposal for the modernisation of the Energy Charter Treaty (ECT), διαθέσιμο σε: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/may/tradoc_158754.pdf.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

τη δυνατότητα εφαρμογής του μηχανισμού αυτού, κατ' άρθρο 26 της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ, στις ενδοενωσιακές διαφορές. Περαιτέρω, η αίτηση γνωμοδότησης αφορούσε τη συμβατότητα προς τις Συνθήκες του ορισμού των εννοιών της «επένδυσης» και του «επενδυτή» που περιλαμβάνονται στο άρθρο 1 της ΣΧΕ και, σύμφωνα με τον κατάλογο των υπό διαπραγμάτευση τομέων, υπόκειται ρητώς σε τροποποίηση.

II. Η Γνωμοδότηση του Δικαστηρίου

Με τη Γνωμοδότησή του, της 16ης Ιουνίου 2022, το τέταρτο τμήμα του Δικαστηρίου αποφάνθηκε ότι δεν έχει στη διάθεσή του επαρκή στοιχεία αναφορικά με το περιεχόμενο και το πεδίο εφαρμογής της διάταξης που θα περιλαμβάνεται στην εκσυγχρονισμένη ΣΧΕ και θα προβλέπει τον μηχανισμό επίλυσης διαφορών μεταξύ επενδυτών και συμβαλλομένων κρατών. Συνεπώς, απέρριψε την αίτηση γνωμοδότησης που υπέβαλε το Βασίλειο του Βελγίου ως απαράδεκτη λόγω του πρόωρου χαρακτήρα της.

Αρχικά, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η διάταξη του άρθρου 218 παρ. 11 ΣΛΕΕ αποσκοπεί στην αποτροπή των περιπλοκών οι οποίες θα ανέκυπταν από ένδικες αμφισβητήσεις σχετικές με το αν διεθνείς συμφωνίες που δεσμεύουν την Ένωση είναι συμβατές με τις Συνθήκες. Μολονότι η ύπαρξη οριστικής συμφωνίας δεν αποτελεί προϋπόθεση για την υποβολή αίτησης γνωμοδότησης δυνάμει του άρθρου 218 παρ. 11 ΣΛΕΕ, απαιτείται να είναι γνωστό το αντικείμενο της σχεδιαζόμενης συμφωνίας, έστω και αν παραμένουν ανοικτές ορισμένες εναλλακτικές επιλογές⁵. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο αναγνώρισε μεν ότι ο προβλεπόμενος στο άρθρο 26 της ΣΧΕ μηχανισμός επίλυσης διαφορών δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο υπό διαπραγμάτευση τομέων που ενέκρινε η Διάσκεψη του Χάρτη, επισήμανε όμως ότι, κατά τον χρόνο υποβολής της υπό κρίση αίτησης γνωμοδότησης, οι διαπραγματεύσεις για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ βρίσκονταν ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο. Κατά την άποψή του, τα διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με το περιεχόμενο του σχεδίου εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ ήταν όλως ανεπαρκή και, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθεί με ασφάλεια η έκβαση των εν εξελίξει διαπραγματεύσεων ή να αποκλειστεί παντελώς το ενδεχόμενο μιας τροποποίησης του άρθρου 26 της ΣΧΕ⁶, ιδίως αφού ληφθούν υπόψη τα συμπεράσματα του τμήματος μείζονος σύνθεσης στην απόφαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2021 σχετικά με το ζήτημα της συμβατότητας του μηχανισμού επίλυσης διαφορών που συστήνει η ΣΧΕ με το δίκαιο της Ένωσης⁷. Επιπλέον, το Δικαστήριο υπογράμμισε

ότι οι ορισμοί των εννοιών «επένδυση» και «επενδυτής», κατά το άρθρο 1 της ΣΧΕ, τελούσαν μεν κατά τον χρόνο υποβολής της αίτησης γνωμοδότησης υπό διαπραγμάτευση, ωστόσο, ελλείψει οποιουδήποτε στοιχείου από το οποίο να μπορούν να προκύψουν με σχετική ακρίβεια οι κανόνες που θα διέπουν τον μηχανισμό επίλυσης διαφορών της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ, δεν μπορεί να εκτιμηθεί επί του παρόντος ο αντίκτυπος που θα έχουν τυχόν τροποποιήσεις των ορισμών αυτών επί του εν λόγω μηχανισμού⁸. Επομένως, κατέληξε ότι η αίτηση γνωμοδότησης είναι πρόωρη.

Σε ό,τι αφορά τους λόγους οι οποίοι, κατά την άποψη ορισμένων κρατών μελών που υπέβαλαν παρατηρήσεις, δικαιολογούν τη διατύπωση γνώμης επί του ζητήματος της συμβατότητας του άρθρου 26 της ΣΧΕ με το δίκαιο της Ένωσης, το Δικαστήριο αρκέστηκε στη διαπίστωση ότι οι λόγοι αυτοί δεν έχουν σχέση με τον σκοπό της διαδικασίας γνωμοδότησης και ότι, σε κάθε περίπτωση, το επίμαχο ζήτημα έχει ήδη κριθεί με την *Komstroy*⁹. Πάντως, στην απόφαση αυτή, το τμήμα μείζονος σύνθεσης επικρίθηκε έντονα για την επιλογή του να αποφανθεί με τη μορφή *obiter dictum* για ένα τόσο σοβαρό και πολύπλοκο θέμα (και μάλιστα χωρίς να έχει τεθεί σχετικό προδικαστικό ερώτημα ενώπιόν του)¹⁰. Η αίτηση γνωμοδότησης του Βασιλείου του Βελγίου θα μπορούσε να αποτελέσει την κατάλληλη αφορμή προκειμένου το Δικαστήριο να επανέλθει επί του ζητήματος της συμβατότητας με τις Συνθήκες του μηχανισμού επίλυσης διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών που συστήνει η ΣΧΕ και να διασκεδάσει κάθε αμφιβολία των κρατών μελών σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 26 ΣΧΕ¹¹. Όπως επισήμαναν, εξάλλου, ορισμένα κράτη μέλη που έλαβαν μέρος στην έγγραφη διαδικασία στο πλαίσιο της Γνωμοδότησης, «η γνώμη του Δικαστηρίου είναι αναγκαία προκειμένου να αρθεί κάθε ερμηνευτική ασάφεια όσον αφορά το άρθρο 26 της ΣΧΕ», την ερμηνεία του οποίου υπό την έννοια ότι δεν εφαρμόζεται στις ενδοενωσιακές διαφορές «δεν συμμερίζονται όλα τα κράτη μέλη»¹². Το τέταρτο τμήμα, ωστόσο, επέλεξε απλώς να παραπέμψει στις κρίσιμες σκέψεις της *Komstroy* και να μην επεκταθεί σε περαιτέρω ζητήματα που ανακύπτουν από το άρθρο 26 της ΣΧΕ ή της εκσυγχρονισμένης έκδοσής της.

02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:655.

8. Σκ. 45 της Γνωμοδότησης.

9. Ibid, σκ. 47.

10. A. DASHWOOD, *Republic of Moldova v Komstroy LLC: Arbitration under Article 26 ECT outlawed in Intra-EU Disputes by Obiter Dictum*, E.L.Rev., 2022, σ. 135.

11. C. CONTARTESE, *Opinion 1/20: A missed opportunity to shed further light on the principle of EU autonomy?*, EU Law Live, 07.07.2022.

12. Σκ. 25 της Γνωμοδότησης.

5. Σκ. 34-39 της Γνωμοδότησης.

6. Ibid, σκ. 43-44.

7. ΔΕΕ C-741/19, *République de Moldavie* (γνωστότερη ως *Komstroy*),

Κατόπιν των ανωτέρω, η αίτηση γνωμοδότησης που υπέβαλε το Βασίλειο του Βελγίου απορρίφθηκε, λόγω του πρόωρου χαρακτήρα της, ως απαράδεκτη.

III. Η ενδοενωσιακή διαιτησία στο πλαίσιο της ΣΧΕ

Μετά την έκδοση της *Achmea* και τη διαπίστωση του τμήματος μείζονος σύνθεσης ότι οι ενδοενωσιακές διμερείς επενδυτικές συμφωνίες (στο εξής: ΔΕΣ) και οι προβλεπόμενες σε αυτές ρήτρες διαιτησίας είναι αντίθετες προς το δίκαιο της Ένωσης και, ως εκ τούτου, ανεφάρμοστες¹³, υπήρξε σοβαρή διάσταση απόψεων μεταξύ των κρατών μελών σχετικά με τη δυνατότητα επέκτασης των νομικών συνεπειών της *Achmea* και στη ΣΧΕ, όταν εφαρμόζεται σε ενδοενωσιακές διαφορές. Λόγω της μη επίτευξης συναίνεσης ως προς αυτό το ζήτημα, οι αντιπρόσωποι των κυβερνήσεων των κρατών μελών διατύπωσαν, τον Ιανουάριο του 2019, όχι μία ενιαία, αλλά τρεις αυτοτελείς δηλώσεις, εκφράζοντας τη δέσμευσή τους να συμμορφωθούν εμπράκτως με την *Achmea* και να τερματίσουν, το αργότερο έως τον Δεκέμβριο του 2019, όλες τις μεταξύ τους ΔΕΣ. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των κρατών μελών (Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελλάδα, Εσθονία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Κροατία, Κύπρος, Λεττονία, Λιθουανία, Ολλανδία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία και Τσεχία) δέχθηκε ότι η νομολογία *Achmea* καταλαμβάνει το σύνολο των ενδοενωσιακών διαιτητικών διαδικασιών, συμπεριλαμβανομένης της διαδικασίας του άρθρου 26 της ΣΧΕ στο μέτρο που εφαρμόζεται μεταξύ κρατών μελών¹⁴. Αντίθετα, το Λουξεμβούργο, η Μάλτα, η Σλοβενία, η Σουηδία και η Φινλανδία υιοθέτησαν μια πιο περιοριστική προσέγγιση και υποστήριξαν ότι, ελλείψει ρητής αναφοράς του Δικαστηρίου σε ενδοενωσιακές διαιτητικές διαδικασίες στο πλαίσιο της ΣΧΕ, πρέπει να θεωρηθεί ότι οι νομικές συνέπειες της *Achmea* αφορούν αποκλειστικά και μόνο τις ενδοενωσιακές ΔΕΣ¹⁵. Τέλος, η Ουγγαρία τάχθηκε υπέρ της ανωτέρω άποψης της μειοψηφίας με τη διαφορά ότι αναγνώρισε επιπλέον την ανάγκη για περαιτέρω συζήτηση και ξεχωριστή συμφωνία μεταξύ των κρατών μελών ως προς τη μελλοντική εφαρμογή της ΣΧΕ σε ενδοενωσι-

ακές διαδικασίες¹⁶. Αργότερα, η συμφωνία της 5ης Μαΐου 2020 που υπέγραψαν 23 κράτη μέλη για τον τερματισμό των μεταξύ τους ΔΕΣ, συνεπεία των πορισμάτων του Δικαστηρίου στην *Achmea*, περιέλαβε ειδική αναφορά στη ΣΧΕ¹⁷. Για την ακρίβεια, στο Προοίμιο διατυπώθηκαν ρητά ότι η συμφωνία αφορά τις ενδοενωσιακές ΔΕΣ και δεν καλύπτει τις ενδοενωσιακές διαδικασίες βάσει του άρθρου 26 της ΣΧΕ, ζήτημα για το οποίο «[η] Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη μέλη της θα ασχοληθούν [...] σε μεταγενέστερο στάδιο».

Η ασάφεια που επικρατούσε ως προς την αντιμετώπιση των διαιτητικών διαδικασιών στο πλαίσιο της ΣΧΕ, όταν εφαρμόζεται μεταξύ κρατών μελών, άρθηκε οριστικώς το 2021 με την απόφαση του τμήματος μείζονος σύνθεσης στην υπόθεση *Komstroy*. Μολονότι η διαφορά στην υπόθεση της κύριας δίκης ήταν εξωενωσιακή, είχε ανακύψει, δηλαδή, μεταξύ επενδυτή τρίτου κράτους (Ουκρανία) και άλλου τρίτου κράτους (Μολδαβία), το Δικαστήριο δεν δίστασε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία και να κρίνει, με τη μορφή *obiter dictum*, ότι η εφαρμογή της ρήτρας διαιτησίας του άρθρου 26 παρ. 2 στοιχείο γ' της ΣΧΕ σε ενδοενωσιακές διαφορές είναι αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης¹⁸. Προτού καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα, το Δικαστήριο ακολούθησε αναλογικά τη δομή της απόφασής του στην *Achmea*. Αρχικά, υπενθύμισε την αυτονομία του νομικού συστήματος της Ένωσης και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του δικαίου που θεσπίζουν οι Συνθήκες, τα οποία αμφότερα διασφαλίζονται μέσω της διατήρησης της πρωτοκαθεδρίας του ίδιου του Δικαστηρίου ως προς την οριστική ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου, ιδίως μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής που προβλέπει το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Στη συνέχεια, εφάρμοσε το τεστ της *Achmea* στον μηχανισμό επίλυσης διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών που συστήνει το άρθρο 26 της ΣΧΕ και κατέληξε στις εξής διαπιστώσεις: τα διαιτητικά δικαστήρια που συγκροτούνται βάσει του άρθρου 26 της ΣΧΕ (α) μπορεί να κληθούν να ερμηνεύσουν, ή ακόμη και να εφαρμόσουν, δίκαιο της Ένωσης, (β) δεν εντάσσονται στο δικαιοδοτικό σύστημα της Ένωσης και, ιδίως, δεν μπορούν να θεωρηθούν «δικαστήριο κράτους μέλους», κατά την έννοια του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, (γ) εκδίδουν αποφάσεις που δεν υπόκεινται σε έλεγχο από δικαστήριο κράτους μέλους ικανό να εξασφαλίσει πλήρως την τήρηση του δικαίου της Ένωσης,

13. ΔΕΕ C-284/16, *Achmea*, 06.03.2018, ECLI:EU:C:2018:158, σκ. 56, 58-59.

14. Declaration of the representatives of the Governments of the Member States of 15 January 2019 on the legal consequences of the judgment of the Court of Justice in *Achmea* and on investment protection in the European Union, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/publications/190117-bilateral-investment-treaties_en.

15. Declaration of the representatives of the Governments of the Member States of 16 January 2019 on the enforcement of the judgment of the Court of Justice in *Achmea* and on investment protection in the European Union, διαθέσιμο στο: <https://www.regeringen.se/48ee19/contentassets/d759689c0c804a9ea7af6b-2de7320128/achmea-declaration.pdf>.

16. Declaration of the representative of the Government of Hungary of 16 January 2019 on the legal consequences of the judgment of the Court of Justice in *Achmea* and on investment protection in the European Union, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/files/190116-bilateral-investment-treaties-hungary_en.

17. Συμφωνία για τη λήξη ισχύος των διμερών επενδυτικών συμφωνιών μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 29.05.2020, OJ L 169/1.

18. ΔΕΕ C-741/19, ό.π., σκ. 42-66.

διασφαλίζοντας ότι ζητήματα που άπτονται του εν λόγω δικαίου μπορούν, ενδεχομένως, να υποβληθούν στο Δικαστήριο στο πλαίσιο αίτησης προδικαστικής απόφασης. Λαμβανομένων υπόψη των χαρακτηριστικών ενός τέτοιου διαιτητικού δικαστηρίου και των εκδοθεισών από αυτό αποφάσεων, το Δικαστήριο έκανε δεκτό ότι η διαιτητική επίλυση ενδοενοσιακών διαφορών στο πλαίσιο της ΣΧΕ θα μπορούσε να θέσει εν αμφιβόλω τη διατήρηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και της αυτονομίας της ενωσιακής έννομης τάξης. Ως εκ τούτου, το άρθρο 26 παρ. 2 στοιχείο γ' της ΣΧΕ δεν έχει εφαρμογή σε διαφορές ανακύπτουσες μεταξύ κράτους μέλους και επενδυτή άλλου κράτους μέλους.

Πάντως, παρά την ύπαρξη της διαπίστωσης αυτής, το Βασίλειο του Βελγίου αρνήθηκε να αποσύρει την αίτηση γνωμοδότησης που είχε υποβάλει σε χρόνο προγενέστερο της δημοσίευσης της *Komstroy* και ενέμεινε στο ερώτημα που είχε απευθύνει αρχικά στο Δικαστήριο, θεωρώντας ότι και μετά την *Komstroy* σημαντικές ερμηνευτικές ασάφειες όσον αφορά το άρθρο 26 της ΣΧΕ παραμένουν. Με βάση τις παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο, φάνηκε ότι την ίδια άποψη συμμερίζονταν και άλλα κράτη μέλη¹⁹. Επισημάνθηκε μάλιστα ότι το καθεστώς αβεβαιότητας που επικρατεί διαιωνίζεται εξαιτίας της στάσης δεκάδων διαιτητικών οργάνων, τα οποία εξακολουθούν να κρίνουν εαυτά αρμόδια επί ενδοενοσιακών διαφορών στο πλαίσιο της ΣΧΕ παρά τη νομολογία *Achmea/Komstroy*²⁰. Προκειμένου, λοιπόν, να άρει κάθε σχετική αμφιβολία των κρατών μελών, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ρητά με τη Γνωμοδότησή του τη νομολογία *Komstroy* και επανέλαβε ότι η τήρηση της αρχής της αυτοτέλειας του δικαίου της Ένωσης επιβάλλει την μη εφαρμογή του άρθρου 26 παρ. 2 στοιχείο γ' της ΣΧΕ σε ενδοενοσιακές διαδικασίες²¹.

IV. Έκβαση των διαπραγματεύσεων για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ

Κατά την *ad hoc* συνεδρίαση της Διάσκεψης του Χάρτη στις 24 Ιουνίου 2022, έπειτα από 15 γύρους διαπραγματεύσεων, επτεύχθη μια «κατ' αρχήν συμφωνία» (agreement in principle) επί του σχεδίου εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ. Στο κείμενό της αναφέρεται ότι προστέθηκε διτάξη που διευκρινίζει ότι συγκεκριμένα άρθρα της ΣΧΕ,

μεταξύ των οποίων και το άρθρο 26, δεν εφαρμόζονται μεταξύ των συμβαλλομένων μερών που είναι μέλη του ίδιου οργανισμού περιφερειακής οικονομικής ολοκλήρωσης, όπως η Ένωση (ρήτρα αποσύνδεσης)²². Η «κατ' αρχήν συμφωνία» καθιστά επίσης σαφές ότι το εγχώριο δίκαιο ενός συμβαλλόμενου μέρους δεν αποτελεί τμήμα του εφαρμοστέου δικαίου και μπορεί να εκληφθεί μόνο ως πραγματικό γεγονός (*factum*)²³. Η πρόβλεψη αυτή αποκτά πρακτική σημασία στο πλαίσιο διαφορών που θα ανακύψουν μελλοντικά από την εφαρμογή της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ μεταξύ κράτους μέλους και επενδυτή τρίτου κράτους. Και τούτο, διότι αποκλείεται πλέον ρητά η ερμηνεία ή η εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, το οποίο αποτελεί μέρος του εσωτερικού δικαίου των κρατών μελών, από διαιτητικό δικαστήριο της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ στο πλαίσιο διαφοράς ανακύπτουσας μεταξύ κράτους μέλους και επενδυτή τρίτου κράτους.

Στις 19 Αυγούστου 2022, τα τελικά σχέδια αποφάσεων που περιέχουν τα αναθεωρημένα κείμενα κοινοποιήθηκαν σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη, προκειμένου να εγκριθούν κατά την 33η συνεδρίαση της Διάσκεψης του Χάρτη στο Ουλάν Μπατόρ της Μογγολίας, στις 22 Νοεμβρίου 2022. Εφόσον επιτευχθεί ομοφωνία κατά την ψηφοφορία επί των προτεινόμενων τροποποιήσεων, η Διάσκεψη του Χάρτη θα λάβει ταυτόχρονα τις εξής 4 αποφάσεις: (α) έγκριση των προτεινόμενων τροποποιήσεων του κειμένου της ΣΧΕ (CC 760), (β) έγκριση των προτεινόμενων τροποποιήσεων και αλλαγών στα παραρτήματα της ΣΧΕ (CC 761), (γ) έγκριση των προτεινόμενων αλλαγών σε ερμηνευτικές δηλώσεις, δηλώσεις και αποφάσεις (CC 762), και (δ) έγκριση της απόφασης σχετικά με την έναρξη ισχύος και την προσωρινή εφαρμογή των τροποποιήσεων του κειμένου της ΣΧΕ και των αλλαγών/τροποποιήσεων των παραρτημάτων της (CC 763). Την 5η Οκτωβρίου 2022, η Επιτροπή υπέβαλε πρόταση απόφασης του Συμβουλίου, δυνάμει του άρθρου 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ, για τον καθορισμό της θέσης που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης στην 33η συνεδρίαση της Διάσκεψης του Χάρτη όσον αφορά τις ανωτέρω 4 αποφάσεις²⁴, και

19. Σκ. 25 της Γνωμοδότησης.

20. Ενδεικτικά, *Sevilla Beheer B.V. and Others v. Kingdom of Spain*, IC-SID Case No. ARB/16/27, Decision on Jurisdiction, Liability and Principles of Quantum (11.02.2022), παρ. 669. Πρόσφατα, διαιτητικό δικαστήριο αρνήθηκε για πρώτη φορά τη δικαιοδοσία του, βάσει του άρθρου 26 της ΣΧΕ, σε ενδοενοσιακή διαφορά που έθετε ζητήματα δικαίου των κρατικών ενισχύσεων. Βλ. σχετικά *Green Power K/S and Obton A/S v. Spain*, SCC Case No. 2016/135, Award (16.06.2022), ιδίως παρ. 428, 445, 456.

21. Σκ. 47 της Γνωμοδότησης.

22. Η «κατ' αρχήν συμφωνία» δεν ήταν ακόμη διαθέσιμη στο κοινό, ωστόσο η Γραμματεία της ΣΧΕ, με Ανακοίνωσή της που εγκρίθηκε από τη Διάσκεψη του Χάρτη, δημοσιοποίησε τις κύριες αλλαγές που περιέχονται στην «κατ' αρχήν συμφωνία». Βλ. Decision of the Energy Charter Conference, Subject: Public Communication explaining the main changes contained in the agreement in principle, CCDEC 2022, 10 GEN, Brussels, 24 June 2022, διαθέσιμο στο: <https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/CCDECS/2022/CCDEC202210.pdf>.

23. Πρβλ. σκ. 120 επ. της Γνωμοδότησης 1/17, *Accord ECG UE-Canada*, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:341.

24. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Πρόταση, Απόφαση του Συμβουλίου σχετικά με τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την 33η συνεδρίαση της διάσκεψης του Χάρτη Ενέργειας, 05.10.2022, 2022/0324 (NLE), COM(2022) 521 final.

παράλληλη πρόταση απόφασης του Συμβουλίου, δυνάμει του άρθρου 101 παρ. 2 της Συνθήκης Ευρατόμ, για τον καθορισμό της ίδιας θέσης εξ ονόματος της Ευρατόμ, όσον αφορά θέματα που εμπίπτουν στη Συνθήκη Ευρατόμ²⁵. Επιπλέον, την ίδια ημέρα, η Επιτροπή πρότεινε τη σύναψη «μεταγενέστερης συμφωνίας», κατά την έννοια του άρθρου 31 παρ. 3 στοιχείο α' της Σύμβασης της Βιέννης περί του Δικαίου των Συνθηκών, μεταξύ της Ένωσης, της Ευρατόμ και των κρατών μελών σχετικά με την ερμηνεία της ΣΧΕ, η οποία, μεταξύ άλλων, θα βεβαιώνει (α) ότι η ΣΧΕ δεν είχε ποτέ εφαρμογή, δεν εφαρμόζεται και ούτε θα εφαρμοστεί εντός της Ένωσης, (β) ότι η ΣΧΕ δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως νομική βάση για ενδοενωσιακές διαιτητικές διαδικασίες, και (γ) ότι η ρήτρα λήξης ισχύος δεν εφαρμόζεται εντός της Ένωσης, και θα καθορίζει τις υποχρεώσεις των κρατών μελών σε περίπτωση εμπλοκής τους σε διαιτητική διαδικασία κατόπιν αιτήματος βάσει του άρθρου 26 της ΣΧΕ²⁶.

Ανησυχητικό είναι πάντως για το μέλλον της ΣΧΕ το γεγονός ότι αρκετά κράτη μέλη, μεταξύ των οποίων η Πολωνία, η Ισπανία, οι Κάτω Χώρες, η Γαλλία, η Σλοβενία, η Γερμανία και το Λουξεμβούργο, έχουν εξαγγείλει την αποχώρησή τους από τη ΣΧΕ, ακολουθώντας το παράδειγμα της Ιταλίας που αποχώρησε μονομερώς το 2016. Οι κυβερνήσεις των εν λόγω κρατών μελών, που ασκούν πλέον πιέσεις στην Επιτροπή προκειμένου να λάβει μέτρα για μια συντονισμένη έξοδο από τη ΣΧΕ, ισχυρίζονται ότι η «κατ' αρχήν συμφωνία» για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους και, ιδίως, δεν συνάδει με τη Συμφωνία των Παρισίων για την κλιματική αλλαγή και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας²⁷, ενώ παράλληλα σημειώνουν ότι δεν υπάρχει τρόπος να επιταχυνθούν οι βαιίνουσες με πολύ αργούς ρυθμούς διαδικασίες για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ (βλ. την απαίτηση ομοφωνίας του άρθρου 36 της ΣΧΕ). Εντωμεταξύ, το ενδεχόμενο η Επιτροπή να προτείνει την αποχώρηση από την ΣΧΕ, αν δεν επιτευχθούν εντός εύλογου χρόνου οι βασικοί στόχοι της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης της ευθυγράμμισης με τη Συμφωνία των Παρισίων, έχει εκφράσει και ο Εκτελεστικός Αντιπρό-

εδρος V. Dombrovskis²⁸.

Επισημαίνεται ότι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα που απασχολεί ιδιαίτερα την Ένωση και τα κράτη μέλη κατά τις διαπραγματεύσεις είναι η προστασία των επενδύσεων σε ορυκτά καύσιμα. Στο πλαίσιο της ΣΧΕ, ως ισχύει σήμερα, οι εν λόγω επενδύσεις προστατεύονται ευρέως, γεγονός που αντιβαίνει στο πνεύμα της Συμφωνίας των Παρισίων και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας. Το 2021, για παράδειγμα, οι γερμανικές εταιρείες Uniper²⁹ και RWE³⁰ κίνησαν διαιτητικές διαδικασίες βάσει της ΣΧΕ με σκοπό την αποκατάσταση των ζημιών που ισχυρίζονται ότι υπέστησαν, ύψους περίπου 3,5 δισεκατομμυρίων ευρώ, από την απόφαση της κυβέρνησης των Κάτω Χωρών να εφαρμόσει πολιτικές σταδιακής διακοπής της λειτουργίας όλων των μονάδων ηλεκτροπαραγωγής με καύση άνθρακα έως το 2030³¹. Ο περιορισμός και τελικά η κατάργηση της προστασίας που απολαύουν επί του παρόντος οι επενδυτές ορυκτών καυσίμων, οι οποίοι επιτρεπώς κινούν διαιτητικές διαδικασίες κατά συμβαλλόμενων στη ΣΧΕ μερών για την εφαρμογή πολιτικών που ευθυγραμμίζονται με τις διεθνείς δεσμεύσεις τους για το κλίμα, αποτελεί προτεραιότητα για την Ένωση στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της ΣΧΕ.

Ενώ η Ένωση έχει δεσμευθεί μονομερώς να εισάγει εξαίρεση για την προστασία των επενδύσεων σε ορυκτά καύσιμα στην επικράτειά της, αφενός η εξαίρεση θα ισχύει από την 15η Αυγούστου 2023 για επενδύσεις που θα πραγματοποιηθούν μετά την ημερομηνία αυτή, και μετά από 10 έτη για υφιστάμενες επενδύσεις, αφετέρου ο μηχανισμός ευελιξίας που θεσπίζει η «κατ' αρχήν συμφωνία» είναι προαιρετικός (αναμένεται να αξιοποιηθεί μόνον από την Ένωση και το Ηνωμένο Βασίλειο). Μάλιστα, όπως διευκρινίζεται στην «κατ' αρχήν συμφωνία», τυχόν εξαιρέσεις για την προστασία των επενδύσεων σε ορυκτά καύσιμα από ένα συμβαλλόμενο μέρος δεν θα επηρεάσουν, κατ' αρχήν, την προστασία των επενδύσε-

25. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Πρόταση, Απόφαση του Συμβουλίου σχετικά με τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ευρατόμ κατά την 33η σύνοδο της διάσκεψης του Χάρτη Ενέργειας, 05.10.2022, 2022/0323 (NLE), COM(2022) 522 final.

26. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Ανακοίνωση προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, καθώς και προς τα κράτη μέλη σχετικά με συμφωνία μεταξύ των κρατών μελών, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας για την ερμηνεία της Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας, 05.10.2022, COM(2022) 523 final.

27. Αναλυτικότερα σε L. ANKERSMIT, Opinion 1/20 and the modernisation effort of the Energy Charter Treaty, European Law Blog, 06.07.2022.

28. Parliamentary question - P-005555/2020(ASW), Answer given by Executive Vice-President Dombrovskis on behalf of the European Commission, 02.12.2020, διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-9-2020-005555-ASW_EN.html.

29. *Uniper SE, Uniper Benelux Holding B.V. and Uniper Benelux N.V. v. Kingdom of the Netherlands*, ICSID Case No. ARB/21/22. Βλ. και L. BOHMER, *Uniper Lodgers Treaty-Based Claim Against The Netherlands*, IAREporter, 27.04.2021. Το 2022, η γερμανική κυβέρνηση αποφάσισε τη διάσωση της Uniper μέσω κρατικοποίησης. Στο πλαίσιο της συμφωνίας διάσωσης, η Uniper εγκαταλείπει τη διαιτητική διαδικασία που είχε κινήσει κατά των Κάτω Χωρών.

30. *RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v. Kingdom of the Netherlands*, ICSID Case No. ARB/21/4. Βλ. και L. BOHMER, *The Netherlands is Facing Its First ICSID Arbitration, as German Energy Giant RWE Makes Good on Earlier Threats*, IAREporter, 03.02.2021.

31. S. PUTTER, *The Netherlands Coal Phase-Out and the Resulting (RWE and Uniper) ICSID Arbitrations*, Kluwer Arbitration Blog, 24.08.2021.

ων στο έδαφος άλλων συμβαλλομένων μερών, εκτός αν αυτά επιλέξουν να εφαρμόσουν τις σχετικές εξαιρέσεις αμοιβαία έναντι των επενδυτών του πρώτου συμβαλλόμενου μέρους. Προκύπτει, επομένως, ότι δεν συμμερίζονται όλα τα συμβαλλόμενα μέρη τις φιλοδοξίες της Ένωσης όσον αφορά τη βιώσιμη ανάπτυξη και την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής, ιδίως μέσω του αποκλεισμού των επενδύσεων σε ορυκτά καύσιμα από το προστατευτικό πεδίο της ΣΧΕ. Ενόψει της συνειδητοποίησης αυτής, καθίσταται πλέον εξαιρετικά αμφίβολη η έγκριση των προτεινόμενων τροποποιήσεων για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ. Το ερώτημα που τίθεται είναι εάν η Ένωση θα επιλέξει τη συντονισμένη έξοδο από την ΣΧΕ ή εάν, αντίθετα, θα αποχωρήσουν όσα κράτη μέλη το επιθυμούν δρώντας μεμονωμένα.

Μια μονομερής αποχώρηση από ένα ή περισσότερα κράτη μέλη θα ενεργοποιήσει τη ρήτρα λήξης ισχύος της ΣΧΕ (άρθρο 47 παρ. 3 σε συνδυασμό με το άρθρο 54 της Σύμβασης της Βιέννης περί του Δικαίου των Συνθηκών), η οποία φαίνεται να παραμένει αμετάβλητη στο πλαίσιο της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ, κάτι που σημαίνει ότι οι διατάξεις της ΣΧΕ θα εξακολουθήσουν να εφαρμόζονται στις επενδύσεις που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί κατά την ημερομηνία έναρξης ισχύος της αποχώρησης και για περίοδο 20 ετών από την εν λόγω ημερομηνία. Από την άποψη αυτή, η αποχώρηση από την ΣΧΕ πριν από την έναρξη ισχύος της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ συνεπάγεται την προστασία των επενδύσεων σε ορυκτά καύσιμα σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Αντίθετα, η συντονισμένη αποχώρηση της Ένωσης και όλων των κρατών μελών (και, ενδεχομένως, τρίτων κρατών που συμμερίζονται τους ίδιους προβληματισμούς για το κλίμα και την ενεργειακή μετάβαση), σε συνδυασμό με μια *inter se* τροποποίηση της ΣΧΕ για την εξουδετέρωση της ρήτρας λήξης ισχύος, αναφέρεται εσχάτως ολοένα και συχνότερα ως η μόνη βιώσιμη και συμφέρουσα για την Ένωση και τα κράτη μέλη επιλογή³². Η δυνατότητα της συντονισμένης αποχώρησης και της ταυτόχρονης εξάλειψης της ρήτρας λήξης ισχύος της ΣΧΕ βασίζεται στο διεθνές δίκαιο (άρθρο 41 της Σύμβασης της Βιέννης περί του Δικαίου των Συνθηκών) και προϋποθέτει ότι δεν θα επηρεαστούν δυσμενώς τα δικαιώματα των κρατών που παραμένουν συμβαλλόμενα μέρη και των επενδυτών τους, καθώς και ότι δεν θα αλλοιωθεί το αντικείμενο και ο σκοπός της ΣΧΕ. Δεδομένου ότι οι διαδικασίες διαιτησίας που κινού-

νται μεταξύ κρατών μελών αντιπροσωπεύουν πάνω από το ήμισυ του συνόλου των διαιτητικών διαδικασιών στο πλαίσιο της ΣΧΕ, η συντονισμένη αποχώρηση της Ένωσης και η εξουδετέρωση της ρήτρας λήξης ισχύος της ΣΧΕ μεταξύ των κρατών μελών θα επιτρέψουν την άμεση κατάργηση της προστασίας των επενδύσεων σε ορυκτά καύσιμα εντός της Ένωσης και την εν γένει εκπλήρωση των φιλοδοξιών στόχων για το κλίμα και την ενεργειακή μετάβαση που περιγράφονται στην πρόταση της Ένωσης για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ³³.

V. Συμπερασματικές σκέψεις

Η Γνωμοδότηση 1/20 καθ' εαυτήν δεν εισφέρει στην πραγματικότητα κάτι νέο στον διάλογο που εκτυλίσσεται σε επίπεδο Ένωσης αναφορικά με την ενδοενωσιακή διαιτησία στο πλαίσιο της ΣΧΕ ή το ενδεχόμενο τροποποίησης του άρθρου 26 της ΣΧΕ στο πλαίσιο της εκσυγχρονισμένης έκδοσής της. Μολονότι με τις παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν από κράτη μέλη επισημάνθηκε η ανάγκη διατύπωσης γνώμης του Δικαστηρίου προκειμένου να διευκρινιστούν περαιτέρω ζητήματα που εξακολουθούν να προκαλούν σοβαρές αμφιβολίες ως προς την ερμηνεία του άρθρου 26 της ΣΧΕ, το τέταρτο τμήμα επέλεξε να μην επεκταθεί. Εν αναμονή της εξέλιξης των διαπραγματεύσεων για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ, αρκέστηκε στην επιβεβαίωση της *Komstroy*.

Οφείλουμε, πάντως, να αναγνωρίσουμε ότι η «κατ' αρχήν συμφωνία» για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ, που επετεύχθη μόλις 8 ημέρες μετά την απόρριψη της αίτησης γνωμοδότησης του Βασιλείου του Βελγίου, ευθυγραμμίζεται πλήρως με τη νομολογία *Achmea/Komstroy*. Δεδομένης της ρήτρας αποσύνδεσης που εισάγει, το άρθρο 26 παρ. 2 στοιχείο γ' της ΣΧΕ δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως νομική βάση για ενδοενωσιακές διαδικασίες διαιτησίας. Η εξέλιξη αυτή – υπό την επιφύλαξη της έγκρισης του κειμένου της εκσυγχρονισμένης ΣΧΕ από την επικείμενη Διάσκεψη του Χάρτη – επιβεβαιώνει την άποψη που εξέφρασε το Δικαστήριο στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης Γνωμοδότησης, ότι δεν είναι απίθανη μια τροποποίηση του άρθρου 26 της ΣΧΕ ενόσω εξελίσσονται οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των συμβαλλομένων μερών, ιδίως ενόψει της δημοσίευσης της *Komstroy*. Από την άλλη πλευρά, η διευκρίνιση που περιέχεται στην «κατ' αρχήν συμφωνία», ότι το εσωτερικό δίκαιο ενός συμβαλλόμενου μέρους μπορεί να ληφθεί υπόψη από διαιτητικό όργανο στο πλαίσιο της ΣΧΕ μόνο ως πραγματικό ζήτημα, διασφαλίζει την αποκλειστική αρμοδιότητα του Δικαστηρίου ως προς την οριστική ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης και αποκλείει το ενδεχόμενο ερμηνείας ή εφαρμογής του δικαίου αυτού από διαιτητικό όργανο της ΣΧΕ στο πλαίσιο διαφο-

32. Βλ. περισσότερα σε L. SCHAUGG / A. SURESH NAIR, *The Reform That Isn't: Why the Reformed Energy Charter Treaty Threatens Climate Commitments*, *VerfBlog*, 18.11.2022 N. BERNASCONI-OSTERWALDER / L. SCHAUGG / A. VAN DEN BERGHE, *Energy Charter Treaty Reform: Why withdrawal is an option*, *International Institute for Sustainable Development*, 24.06.2021. Αντίθετοι οι J. KROMMENDIJK / S. MAGERMANS, *Opinion 1/20 and the compatibility of the modernised ECT with the EU Treaties: the end of history for treaty-based intra-EU ISDS?*, *EU Law Live*, 08.07.2022.

33. J. TROPPEL / K. WAGNER, *The European Union Proposal for the Modernisation of the Energy Charter Treaty – A Model for Climate-Friendly Investment Treaties?*, *The Journal of World Investment & Trade*, 2022, σσ. 813-848.

ράς ανακύπτουσας μεταξύ κράτους μέλους και επενδυτή τρίτου κράτους.

Ωστόσο, λαμβανομένης υπόψη της μη επίτευξης ειδικής πλειοψηφίας στο Συμβούλιο υπέρ του εκσυγχρονισμού της ΣΧΕ, η τύχη των προτεινόμενων τροποποιήσεων είναι καθ' όλα αβέβαιη. Ήδη, επτά κράτη μέλη, μεταξύ των οποίων η Γαλλία και η Γερμανία, έχουν εκφράσει την πρόθεσή τους να αποχωρήσουν μονομερώς από την ΣΧΕ και έχουν καλέσει την Επιτροπή να δρομολογήσει μια συντονισμένη έξοδο. Το σενάριο αυτό δεν είναι απίθανο, δεδομένου ότι οι προτεινόμενες τροποποιήσεις δεν ανταποκρίνονται στο επίπεδο φιλοδοξιών της Ένωσης για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ, ιδίως όσον αφορά τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής και τη μετάβαση σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Ενόψει τούτου, η επίτευξη ομοφωνίας και η έγκριση των προτεινόμενων τροποποιήσεων για τον εκσυγχρονισμό της ΣΧΕ στο πλαίσιο της 33ης συνεδρίασης της Διάσκεψης του Χάρτη είναι στην ουσία μάλλον αδύνατη. Εν αναμονή περαιτέρω εξελίξεων, η Ένωση και τα κράτη μέλη εξακολουθούν να δεσμεύονται από την ΣΧΕ ως έχει.

► Διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης σε περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια

Το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν επιτρέπει τη γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, εκτός αν συντρέχει περίπτωση σοβαρής απειλής για την εθνική ασφάλεια

προδικαστική παραπομπή – επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – απόρρητο των επικοινωνιών – πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών – γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης – Οδηγία 2002/58/ΕΚ – άρθρο 15 παρ. 1 – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 6, 7, 8 και 11, καθώς και άρθρο 52 παρ. 1 – άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-793/19 και C-794/19, SpaceNet, 20.09.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Ρ. G. Xuereb Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2022:702 – Προδικαστική παραπομπή

Η SpaceNet και η Telekom Deutschland παρέχουν, εντός της Γερμανίας, διαθέσιμες στο κοινό υπηρεσίες πρόσβασης στο Διαδίκτυο, ενώ η Telekom Deutschland παρέχει, επιπλέον, τηλεφωνικές υπηρεσίες. Οι εταιρείες αυτές προσέφυγαν ενώπιον των γερμανικών δικαστηρίων, αμφισβητώντας την υποχρέωση η οποία τους επιβάλλεται βάσει του γερμανικού νόμου περί τηλεπικοινωνιών (TKG) να διατηρούν, από 1ης Ιουλίου 2017, δεδομένα κίνησης

και δεδομένα θέσης σχετικά με τις τηλεπικοινωνίες των πελατών τους. Εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, ο γερμανικός νόμος επιβάλλει στους παρόχους διαθέσιμων στο κοινό υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, προς τους σκοπούς ιδίως της καταστολής σοβαρών ποινικών αδικημάτων ή της πρόληψης συγκεκριμένου κινδύνου που απειλεί την εθνική ασφάλεια, την υποχρέωση να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως, για χρονικό διάστημα αρκετών εβδομάδων, το μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης των τελικών χρηστών.

Το γερμανικό Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα προκειμένου να διευκρινισθεί αν τέτοια εθνική νομοθεσία αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης, όπως έχει ερμηνευθεί από το ΔΕΕ. Οι αμφιβολίες του οφείλονται στο ότι η υποχρέωση διατήρησης την οποία προβλέπει ο TKG αφορά μικρότερο αριθμό δεδομένων και συντομότερο χρονικό διάστημα διατήρησης (4 ή 10 εβδομάδων) απ' ό,τι προέβλεπαν οι επίμαχες εθνικές ρυθμίσεις στις υποθέσεις επί των οποίων εκδόθηκαν οι προηγούμενες αποφάσεις. Λόγω των ιδιαιτεροτήτων αυτών, καθίσταται λιγότερο πιθανό το ενδεχόμενο να μπορούν από τα διατηρούμενα δεδομένα να συναχθούν ακριβέστατα συμπεράσματα σχετικά με την ιδιωτική ζωή των υποκειμένων των συγκεκριμένων δεδομένων. Επιπλέον, ο TKG διασφαλίζει, κατά το αιτούν δικαστήριο, αποτελεσματική προστασία των διατηρούμενων δεδομένων έναντι των κινδύνων κατάχρησης και παράνομης πρόσβασης.

Με την παρούσα απόφασή του, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει την προγενέστερη νομολογία του και παρέχει στο αιτούν δικαστήριο την απάντηση ότι αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης ως προληπτικό μέτρο για την καταπολέμηση της σοβαρής εγκληματικότητας και την πρόληψη των σοβαρών απειλών κατά της δημόσιας ασφάλειας.

Αντιθέτως, το Δικαστήριο κρίνει ότι δεν αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία επιτρέπει, προς τον σκοπό της προστασίας της εθνικής ασφάλειας, τη δυνατότητα να διατάσσονται οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως τα δεδομένα κίνησης και τα δεδομένα θέσης, σε περιπτώσεις που το οικείο κράτος μέλος αντιμετωπίζει σοβαρή απειλή για την εθνική ασφάλεια, η οποία αποδεικνύεται ότι είναι πραγματική και ενεστώσα ή προβλέψιμη.

Επιπλέον, είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει, προς τους σκοπούς της προστασίας της εθνικής ασφάλειας, της καταπολέμησης του σοβαρού εγκλήματος και της πρόληψης των σοβαρών απειλών κατά της δημόσιας ασφάλειας, στοχευμένη

διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, η οποία πρέπει να οριοθετείται βάσει αντικειμενικών στοιχείων που δεν εισάγουν δυσμενείς διακρίσεις, ανάλογα με τις κατηγορίες των υποκειμένων των διατηρούμενων δεδομένων ή με τη χρήση γεωγραφικού κριτηρίου, μόνο για το απολύτως αναγκαίο χρονικό διάστημα, με δυνατότητα, όμως, παράτασής του. Για την επίτευξη των ίδιων σκοπών, ο εθνικός νομοθέτης μπορεί, σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης, να προβλέπει τη γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των διευθύνσεων IP που έχουν αποδοθεί στην πηγή σύνδεσης, για χρονικό διάστημα περιοριζόμενο στο απολύτως αναγκαίο.

Το Δικαστήριο προσθέτει ότι δεν αντιβαίνει στο δίκαιο της Ένωσης εθνική νομοθεσία η οποία επιτρέπει, προς τους σκοπούς προστασίας της εθνικής ασφάλειας, της καταπολέμησης της εγκληματικότητας και της προστασίας της δημόσιας ασφάλειας, γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων σχετικά με την ταυτότητα των χρηστών μέσω ηλεκτρονικών επικοινωνιών, και η οποία επιτρέπει, για την καταπολέμηση του σοβαρού εγκλήματος και, κατά μείζονα λόγο, την προστασία της εθνικής ασφάλειας, τη δυνατότητα να διατάσσονται οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να προβαίνουν, για ορισμένο χρονικό διάστημα, στην κατεπίγουσα διατήρηση των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης που έχουν στη διάθεσή τους.

Σε ό,τι αφορά τον ΤΚΓ, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η υποχρέωση διατήρησης που προβλέπεται από τον ΤΚΓ καταλαμβάνει ευρύτατο σύνολο δεδομένων κίνησης και δεδομένων θέσης, το οποίο συμπίπτει, κατ' ουσίαν, με εκείνα που αφορούσαν οι προγενέστερες αποφάσεις του Δικαστηρίου. Από το σύνολο όμως αυτό των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης τα οποία διατηρούνται για χρονικό διάστημα δέκα και τεσσάρων εβδομάδων, αντιστοίχως, είναι δυνατόν να συναχθούν ακριβέστατα συμπεράσματα όσον αφορά την ιδιωτική ζωή των υποκειμένων των διατηρούμενων δεδομένων, όπως είναι οι καθημερινές συνήθειες, οι μόνιμοι ή οι προσωρινοί τόποι διαμονής, οι καθημερινές και άλλες μετακινήσεις, οι ασκούμενες δραστηριότητες, οι κοινωνικές σχέσεις των προσώπων αυτών και οι κοινωνικοί κύκλοι στους οποίους συχνάζουν τα εν λόγω πρόσωπα, καθώς και, ειδικότερα, ο προσδιορισμός του προφίλ των προσώπων αυτών.

Σχετικά με τις εγγυήσεις τις οποίες προβλέπει ο ΤΚΓ με σκοπό την προστασία των διατηρούμενων δεδομένων έναντι των κινδύνων κατάχρησης και έναντι κάθε παράνομης πρόσβασης, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η διατήρηση των συγκεκριμένων δεδομένων και η πρόσβαση σε αυτά συνιστούν χωριστές επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα των οικείων προσώπων, οι οποίες χρήζουν χωριστής δικαιολόγησης. Ως εκ τούτου, μια εθνική νομοθεσία η οποία διασφαλίζει την πλήρη τήρηση των υποθέσεων που διατύπωσε η σχετική με την πρόσβαση

στα διατηρούμενα δεδομένα νομολογία δεν μπορεί, ως εκ της φύσεώς της, να περιορίσει ή να θεραπεύσει τη σοβαρή επέμβαση στα δικαιώματα των προσώπων αυτών, η οποία οφείλεται στη γενική διατήρηση των συγκεκριμένων δεδομένων.

Παρατηρήσεις

Έλλη Τσιτσιπά*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τα δεδομένα θέσης και κίνησης έχουν απασχολήσει ευλόγως πολλές φορές το ΔΕΕ. Πράγματι, η συγκεκριμένη κατηγορία δεδομένων δεν συνιστά απλώς ένα στίγμα στον χάρτη, αλλά ένα σημαντικό μέσο για τον προσδιορισμό του προφίλ των υποκειμένων των δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής τους και ταυτόχρονα ένα εργαλείο προστασίας της εθνικής ασφάλειας και καταπολέμησης της τρομοκρατίας και της εγκληματικότητας¹. Αναπόφευκτα, λοιπόν, ανακύπτει το ζήτημα της στάθμισης της προστασίας της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων των υποκειμένων με τη διασφάλιση της εθνικής και της δημόσιας ασφάλειας.

Η σχολιαζόμενη απόφαση έρχεται να επιβεβαιώσει την προγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τις ειδικότερες προϋποθέσεις υπό τις οποίες εθνική νομοθεσία δύναται να επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών την υποχρέωση να διατηρούν τα δεδομένα θέσης και κίνησης, αλλά και τα δεδομένα ταυτότητας και τις διευθύνσεις IP των υποκειμένων με σκοπό ακριβώς τη διασφάλιση της εθνικής ασφάλειας και την καταπολέμηση της εγκληματικότητας.

II. Το καθεστώς διατήρησης προσωπικών δεδομένων σε ενωσιακό επίπεδο

Το ζήτημα της διατήρησης των προσωπικών δεδομένων έχει απασχολήσει και κατά το παρελθόν το ΔΕΕ, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο των αποφάσεων *Digital Rights Ireland*², *Tele2*³ και *La Quadrature du Net* κ.λπ.⁴. Προκειμένου να δοθεί το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η σχολιαζόμενη απόφαση, θα γίνει μια σύντομη παρουσίαση της

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

1. I. CAMERON, Balancing data protection and law enforcement needs: Tele2 Sverige and Watson, CML Rev., 2017, σσ. 1467-1496, σ. 1468.

2. ΔΕΕ C-293/12, *Digital Rights Ireland* και *Seitlinger* κ.λπ., 08.04.2014, ECLI:EU:C:2014:238.

3. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/16, *Tele2 Sverige* και *Watson*, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:970.

4. ΔΕΕ C-511/18, *La Quadrature du Net* κ.λπ., 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:791.

συγκεκριμένης γραμμής νομολογίας, η οποία αφορά το καθεστώς διατήρησης προσωπικών δεδομένων σε ενωσιακό επίπεδο.

Με την πρώτη απόφαση, το ΔΕΕ ερμήνευσε την Οδηγία 2006/24/ΕΚ⁵ για τη διατήρηση δεδομένων που παράγονται ή υποβάλλονται σε επεξεργασία σε συνάρτηση με την παροχή διαθεσίμων στο κοινό υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών ή δημοσίων δικτύων επικοινωνιών υπό το πρίσμα των άρθρων 7 και 8 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και κατέληξε στην ακύρωση της Οδηγίας αυτής. Η έλλειψη συνδέσμου, έστω και έμμεσου, μεταξύ της διατήρησης των δεδομένων κάθε προσώπου και της τέλεσης σοβαρών εγκλημάτων, το εξαιρετικά ευρύ πεδίο εφαρμογής το οποίο κατέλαμβανε κάθε μέσο ηλεκτρονικής επικοινωνίας χωρίς να προβαίνει σε καμία διαφοροποίηση σε σχέση με τον σκοπό της καταπολέμησης της εγκληματικότητας και χωρίς να προβλέπει εξαιρέσεις για τα πρόσωπα των οποίων οι επικοινωνίες εμπίπτουν σε επαγγελματικό απόρρητο⁶, σε συνδυασμό με την απουσία ουσιαστικών ή διαδικαστικών προϋποθέσεων σχετικά με την πρόσβαση των αρμόδιων αρχών στα δεδομένα που έχουν διατηρηθεί⁷ ή κριτηρίων για τον προσδιορισμό του χρόνου διατήρησης των δεδομένων⁸, οδήγησαν το ΔΕΕ στη διαπίστωση ότι ο ενωσιακός νομοθέτης υπερέβη τα όρια που επιβάλλει η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας υπό το πρίσμα των άρθρων 7, 8 και 52 παρ. 1 του Χάρτη κατά την έκδοση της Οδηγίας 2006/24/ΕΚ, με αποτέλεσμα αυτή να καθίσταται ανίσχυρη.

Η ακύρωση της Οδηγίας αυτής δημιούργησε ένα κενό στην προστασία των υποκειμένων σε σχέση με τη διατήρηση των δεδομένων τους και οδήγησε σε αβεβαιότητα αναφορικά με τη συμβατότητα των εθνικών προβλέψεων για τη διατήρηση δεδομένων με σκοπό τη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας και την καταπολέμηση της εγκληματικότητας με το δίκαιο της Ένωσης και τον Χάρτη. Αυτή η αβεβαιότητα οδήγησε δύο εθνικά δικαστήρια, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Σουηδίας, στην αποστολή προδικαστικών ερωτημάτων προς το ΔΕΕ σχετικά με το αν το δίκαιο της Ένωσης επιτρέπει την επιβολή στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών μιας γενικότερης υποχρέωσης διατήρησης των προσωπικών δεδομένων των χρηστών και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, τις προϋποθέσεις επιβολής της υποχρέωσης

5. Οδηγία 2006/24/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 15ης Μαρτίου 2006, για τη διατήρηση δεδομένων που παράγονται ή υποβάλλονται σε επεξεργασία σε συνάρτηση με την παροχή διαθεσίμων στο κοινό υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών ή δημοσίων δικτύων επικοινωνιών και για την τροποποίηση της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ, ΕΕ 2006 L 105/54.

6. Σκ. 57 επ. της απόφασης *Digital Rights Ireland*.

7. *Ibid*, σκ. 61 επ.

8. *Ibid*, σκ. 63-64.

αυτής. Επιπλέον, το ΔΕΕ ερωτήθηκε αν η προστασία που παρέχουν τα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη είναι ευρύτερη από αυτήν που παρέχει το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, όπως έχει ερμηνευτεί από το ΕΔΔΑ⁹.

Το Δικαστήριο στην απόφαση *Tele2* απάντησε στα ερωτήματα αυτά διευκρινίζοντας, αρχικά, ότι εθνική νομοθεσία σχετικά με τη διατήρηση δεδομένων με σκοπό την καταπολέμηση της εγκληματικότητας εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ, ενώ συνιστά εξαίρεση στη γενικότερη υποχρέωση των παρόχων υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να διασφαλίζουν το απόρρητο των επικοινωνιών και των δεδομένων θέσης και κίνησης, με αποτέλεσμα να πρέπει να ερμηνεύεται στενά¹⁰. Σημαντική ήταν ακόμη η επισήμανση ότι η γενικευμένη και χωρίς διακρίσεις διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης κάθε χρήστη μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά ("chilling effect") και δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από τον σκοπό καταπολέμησης της σοβαρής εγκληματικότητας ή ακόμα και της τρομοκρατίας¹¹. Αντίθετα, σύμφωνα με το ΔΕΕ, η στοχευμένη διατήρηση δεδομένων θέσης και κίνησης μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως προληπτικό μέτρο κατά της σοβαρής εγκληματικότητας, αρκεί να περιορίζεται στον απολύτως αναγκαίο βαθμό σε σχέση με τη διάρκεια της διατήρησης και τον κύκλο των προσώπων που αυτή αφορά¹². Το Δικαστήριο έθεσε, περαιτέρω, όρους σχετικά με την οριοθέτηση του κύκλου των επηρεαζόμενων προσώπων με βάση το γεωγραφικό κριτήριο¹³ και με την πρόσβαση των εθνικών αρχών στα διατηρηθέντα δεδομένα¹⁴. Τέλος, το ΔΕΕ επι-

9. Συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι η υποχρέωση διατήρησης δεδομένων συμβαδίζει με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ [ΕΔΔΑ *Roman Zakharov κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 47143/06), απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 2015], ότι προηγούμενη δικαστική απόφαση για την πρόσβαση των αρχών στα δεδομένα που έχουν διατηρηθεί δεν είναι αναγκαία [ΕΔΔΑ *Kennedy κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 26839/05), απόφαση της 18ης Μαΐου 2010] και ότι η πρόσβαση των αρχών στα δεδομένα αυτά μπορεί να δικαιολογείται και από λόγους εκτός της καταπολέμησης σοβαρής εγκληματικότητας [ΕΔΔΑ *K.U. κατά Φινλανδίας* (Προσφυγή No 2872/02), απόφαση της 2ας Δεκεμβρίου 2008].

10. Σκ. 89 της απόφασης *Tele2 Sverige/Watson*.

11. *Ibid*, σκ. 101 επ.

12. *Ibid*, σκ. 110 επ.

13. Σκ. 111 της απόφασης *Tele2 Sverige/Watson*. Σε σχέση με τη χρήση του γεωγραφικού κριτηρίου και ιδίως ενόψει του ευρέος ορισμού των πράξεων σοβαρής εγκληματικότητας, υποστηρίχθηκε ότι η ανάπτυξη του ΔΕΕ επιτρέπει τη διατήρηση των δεδομένων με βάση το γεωγραφικό κριτήριο σε όλες τις μεγάλες πόλεις της ΕΕ. Βλ. σχετικά Α.Μ. PEDERSEN / Η. UDSEN / S.S. JAKOBSEN, *Data retention in Europe – the Tele 2 case and beyond*, *International Data Privacy Law*, 2018, σσ. 160-174, σ. 167.

14. *Ibid*, σκ. 119. Ο γενικός κανόνας είναι ότι αυτή επιτρέπεται μόνο σε σχέση με πρόσωπα για τα οποία υπάρχουν υπόνοιες ότι σχεδιάζουν, προτίθενται να διαπράξουν ή έχουν διαπράξει σοβαρή

σήμανε ότι το επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων που προβλέπονται στον Χάρτη μπορεί να είναι υψηλότερο από αυτό που προσφέρει η ΕΣΔΑ, ενώ το άρθρο 8 του Χάρτη προβλέπει ένα δικαίωμα σαφώς διακριτό από αυτό του άρθρου 7 του Χάρτη και το οποίο δεν έχει αντίστοιχο στην ΕΣΔΑ¹⁵.

Η απόφαση *La Quadrature du Net* κ.λπ επιβεβαίωσε την προγενέστερη νομολογία του ΔΕΕ σχετικά με τις προϋποθέσεις διατήρησης των δεδομένων από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών αλλά και την συμπλήρωσε, λαμβάνοντας υπόψη τις τελευταίες εξελίξεις.

Αρχικά, το ΔΕΕ επιβεβαίωσε ότι η εθνική νομοθεσία που ρυθμίζει τη διατήρηση προσωπικών δεδομένων από παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών αλλά και την πρόσβαση των εθνικών αρχών σε αυτά εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2002/58/EK, ακόμα και όταν γίνονται για λόγους διαφύλαξης της δημόσιας ασφάλειας, της εθνικής άμυνας και της εθνικής ασφάλειας¹⁶. Τα κράτη μέλη είναι σαφώς αρμόδια να καθορίζουν τα ουσιώδη συμφέροντα ασφάλειάς τους και να θεσπίζουν τα κατάλληλα μέτρα προάσπισης αυτών, ωστόσο το γεγονός ότι ένα μέτρο έχει ληφθεί με σκοπό τη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας δεν μπορεί από μόνο του να το αποκλείσει από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και της Οδηγίας 2002/58/EK, ενώ μια τέτοια ερμηνεία θα καθιστούσε άνευ πρακτικής αποτελεσματικότητας το άρθρο 15 της Οδηγίας 2002/58/EK¹⁷.

παράβαση ή ακόμη ότι εμπλέκονται καθ' οιονδήποτε τρόπο σε μια τέτοια παράβαση, αν και μπορεί να επεκταθεί και σε άλλα πρόσωπα εφόσον υφίστανται αντικειμενικά στοιχεία ικανά να στοιχειοθετήσουν ότι τα εν λόγω δεδομένα θα μπορούσαν, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, να συμβάλουν αποφασιστικά στην καταπολέμηση πράξεων τρομοκρατίας.

15. Ibid, σκ. 129.

16. Το επιχείρημα των εθνικών κυβερνήσεων ότι οι συγκεκριμένες πράξεις διατήρησης των προσωπικών δεδομένων δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2002/58/EK στηρίχθηκε στο άρθρο 1 παρ. 3 αυτής, το οποίο προβλέπει ότι «Η παρούσα οδηγία δεν εφαρμόζεται σε δραστηριότητες οι οποίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, όπως οι δραστηριότητες που καλύπτονται από τους τίτλους V και VI της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, και σε κάθε περίπτωση στις δραστηριότητες που αφορούν τη δημόσια ασφάλεια, την εθνική άμυνα, την ασφάλεια του κράτους (συμπεριλαμβανομένης της οικονομικής ευημερίας του κράτους εφόσον οι δραστηριότητες συνδέονται με θέματα ασφάλειας του κράτους) και στις δραστηριότητες του κράτους σε τομείς του ποινικού δικαίου», αλλά και στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ.

17. Σκ. 96-100 και 102-103 της απόφασης *La Quadrature du Net* κ.λπ. Κρίσιμη είναι εν προκειμένω η διαφοροποίηση που έκανε το ΔΕΕ σχετικά με τον φορέα που προβαίνει στη διατήρηση των δεδομένων κατά παρέκκλιση από την αρχή του απορρήτου των επικοινωνιών. Πιο συγκεκριμένα, περιπτώσεις κατά τις οποίες τα κράτη μέλη προβαίνουν τα ίδια, μέσω των αρμόδιων αρχών

Σε σχέση ειδικότερα με τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η επιβολή υποχρέωσης διατήρησης δεδομένων στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών είναι συμβατή με το δίκαιο της Ένωσης, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι η διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης αποτελεί αφ' εαυτής παρέκκλιση από την απαγόρευση αποθήκευσης που εισάγει το άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/EK¹⁸ και προβαίνει σε τέσσερις κατηγοριοποιήσεις με βάση το είδος και τη σοβαρότητα του επιδιωκόμενου σκοπού αλλά και το είδος των δεδομένων που διατηρούνται¹⁹.

Το εύρος της παρέκκλισης από την αρχή του απορρήτου των επικοινωνιών και της επέμβασης στα θεμελιώδη δικαιώματα διαφοροποιείται ως προς τα επηρεαζόμενα πρόσωπα (γενική, χωρίς διάκριση διατήρηση - στοχευμένη διατήρηση), το είδος των δεδομένων που μπορούν διατηρηθούν (δεδομένα θέσης και κίνησης γενικότερα - διευθύνσεις IP και δεδομένα ταυτότητας των χρηστών) και το είδος των επιτρεπόμενων μέτρων (διατήρηση δεδομένων - πρόσβαση σε αυτά από τις εθνικές αρχές - αυτοματοποιημένη ανάλυση - συλλογή σε πραγματικό χρόνο) ανάλογα με τη σημασία του επιδιωκόμενου σκοπού (διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας - καταπολέμηση σοβαρής εγκληματικότητας και πρόληψη σοβαρών απειλών κατά της δημόσιας ασφάλειας - καταπολέμηση μη σοβαρής εγκληματικότητας και πρόληψη μη σοβαρών απειλών κατά της δημόσιας ασφάλειας).

Οι διαφοροποιήσεις αυτές που κάνει το ΔΕΕ είναι κρίσιμες για την εκτίμηση της συμβατότητας των εθνικών νομοθεσιών σχετικά με τη διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης με το δίκαιο της Ένωσης, ιδίως ενόψει του νομοθετικού κενού που προέκυψε μετά την ακύρωση της Οδηγίας 2006/24/EK, το οποίο δεν έχει ακόμα καλυφθεί.

Εκτός από τις προϋποθέσεις διατήρησης των δεδομένων θέσης και κίνησης από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, δύο ακόμα ζητήματα που αντιμετωπίστηκαν για πρώτη φορά από το ΔΕΕ στη συγκεκριμένη απόφαση είναι αυτά της αυτοματοποιημένης ανάλυσης και της συλλογής σε πραγματικό χρόνο των δεδομένων θέσης και κίνησης από τις αρμόδιες εθνικές αρχές. Σε σχέση με την αυτοματοποιημένη ανάλυση των

τους, σε πράξεις διατήρησης προσωπικών δεδομένων, χωρίς να επιβάλλουν σχετική υποχρέωση στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2002/58/EK αλλά στο εθνικό δίκαιο, με την επιφύλαξη της εφαρμογής της Οδηγίας 2016/680/ΕΕ για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της πρόληψης, διερεύνησης, ανίχνευσης ή δίωξης ποινικών αδικημάτων ή της εκτέλεσης ποινικών κυρώσεων και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών.

18. Ibid, σκ. 115-116.

19. Ibid, σκ. 134 επ.

δεδομένων αυτών, η οποία συνιστά ιδιαίτερως σοβαρή παρέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα με δεδομένο ότι αφορά το σύνολο των προσώπων που ανταποκρίνονται στις παραμέτρους με βάση τις οποίες γίνεται η ανάλυση, αυτή δικαιολογείται μόνο για τον σκοπό διαφύλαξης της εθνικής ασφάλειας και τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση αυτή θα πρέπει να είναι προκαθορισμένα, αξιόπιστα, ικανά να οδηγήσουν στον εντοπισμό των προσώπων που βαρύνονται με εύλογη υποψία συμμετοχής σε τρομοκρατικές πράξεις και να μην στηρίζονται αποκλειστικώς σε ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, όπως η φυλετική ή εθνοτική καταγωγή και οι πολιτικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις²⁰. Η αρμόδια αρχή οφείλει να δημοσιεύει γενικές πληροφορίες σχετικά με την αυτοματοποιημένη ανάλυση των δεδομένων αυτών, χωρίς να υφίσταται υποχρέωση ατομικής ενημέρωσης των υποκειμένων των δεδομένων. Αν, ωστόσο, η αυτοματοποιημένη ανάλυση οδηγήσει με βάση τις παραμέτρους και τα κριτήρια που έχουν ορισθεί στην ταυτοποίηση ενός συγκεκριμένου προσώπου, αυτό θα πρέπει να ενημερώνεται εφόσον δεν τίθεται σε κίνδυνο η άσκηση των καθηκόντων των αρμόδιων αρχών²¹.

Ως προς τη συλλογή σε πραγματικό χρόνο των δεδομένων θέσης και κίνησης, ένα τέτοιο μέτρο μπορεί να προβλεφθεί μόνο σε σχέση με πρόσωπα για τα οποία υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι εμπλέκονται σε τρομοκρατικές δραστηριότητες, ενώ πρέπει να βασίζεται σε κριτήρια προβλεπόμενα στην εθνική νομοθεσία τα οποία είναι αντικειμενικά και δεν εισάγουν διακρίσεις, να υπόκειται σε προηγούμενο έλεγχο από δικαστική ή διοικητική αρχή και να περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο μέτρο²². Σε σχέση με την ενημέρωση των θιγόμενων από ένα τέτοιο μέτρο προσώπων, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι αυτή είναι καταρχήν αναγκαία για την εκ μέρους τους άσκηση των δικαιωμάτων που τους παρέχουν τα άρθρα 7, 8 και 47 του Χάρτη, εφόσον δεν τίθεται σε κίνδυνο η άσκηση των καθηκόντων των αρμόδιων αρχών²³.

III. Η εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου μέσα από την απόφαση *SpaceNet*

Αρχικά, αξίζει να επισημανθεί ότι η αίτηση προδικαστικής παραπομπής στο πλαίσιο της οποίας εκδόθηκε η σχολιαζόμενη απόφαση κατατέθηκε στο Δικαστήριο πριν τη δημοσίευση της απόφασης *La Quadrature du Net* κ.λπ.²⁴. Κατόπιν έκδοσης της απόφασης αυτής, το αιτούν γερμανικό δικαστήριο ερωτήθηκε αν επιθυμεί να απο-

σύρει τα προδικαστικά του ερωτήματα, με δεδομένο ότι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το ζήτημα επιλύθηκε με τις προγενέστερες «ανακεφαλαιωτικές» αποφάσεις του ΔΕΕ. Σε απάντηση του συγκεκριμένου ερωτήματος, το αιτούν δικαστήριο εκδήλωσε την πρόθεσή του να μην τα αποσύρει, με την αιτιολογία ότι δεν θεωρεί ότι τα ερωτήματά του απαντήθηκαν με την εν λόγω απόφαση, καθώς το επίμαχο εν προκειμένω βασικό νομοθετικό καθεστώς διαφέρει από εκείνο που εξετάστηκε στην απόφαση *La Quadrature du Net*.

Ευλόγως, λοιπόν, δημιουργείται το ερώτημα: η απόφαση *SpaceNet* προσθέτει κάτι καινούριο στην υφιστάμενη νομολογία του ΔΕΕ; Η συνοπτική απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι αποφαστική, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει η συγκεκριμένη απόφαση να περάσει απαρατήρητη²⁵. Η συγκεκριμένη απόφαση έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά νομολογίας μέσω της οποίας το Δικαστήριο καλείται να επανεξετάσει τα δικά του επιχειρήματα επί του θέματος. Σε αυτό το πλαίσιο, κάθε ευκαιρία για επανάληψη που προσφέρεται στο ΔΕΕ οδηγεί στην ισχυρότερη, πιο συνοπτική και ταυτόχρονα πιο λεπτομερή παρουσίαση της επιχειρηματολογίας του²⁶. Επομένως, η απόφαση *SpaceNet*, σε συνδυασμό με την απόφαση *VD* που εκδόθηκε την ίδια ημέρα²⁷, παρέχει μια ευκρινή επισκόπηση του υφιστάμενου καθεστώτος σχετικά με τη διατήρηση δεδομένων με πρόσθετες λεπτομέρειες για την εξάλειψη τυχόν παρανοήσεων που παραμένουν.

Με την απόφαση *SpaceNet*, επομένως, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η ύπαρξη σύντομης περιόδου διατήρησης και ο περιορισμός των δεδομένων που διατηρούνται δεν καθιστούν μια υποχρέωση διατήρησης αρκετά στοχευμένη ώστε να παρακάμπτει την απαγόρευση της Οδηγίας σχετικά με τη γενική, αδιάκριτη και μαζική διατήρηση των προσωπικών δεδομένων²⁸. Επίσης, δεν αρκεί η ύπαρξη επαρκών εγγυήσεων για την πρόσβαση των διωκτικών αρχών στα διατηρούμενα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, με δεδομένο ότι πρόκειται για ξεχωριστή παρέμβαση από εκείνη της διατήρησης από τους παρόχους τηλεπικοινωνιών, οι οποίες πρέπει να δικαιολογούνται και οι δύο χωριστά βάσει του άρθρου 15 παρ. 1 της Οδηγίας²⁹.

20. Ibid, σκ. 172-182.

21. Ibid, σκ. 191.

22. Ibid, σκ. 189.

23. Ibid, σκ. 190.

24. Ακρως συναφής είναι και η απόφαση που εκδόθηκε την ίδια ημέρα με την απόφαση *La Quadrature du Net* κ.λπ., ΔΕΕ C-623/17, *Privacy International*, 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:790.

25. L. DRECHSLER, Op-Ed: Here we go again: data retention returns (again) to the Court of Justice – *SpaceNet* and *Telekom Deutschland* (C-793/19 and C-794/19) and *VD* and *SR* (C-339/20 and C-397/20), EU Law Live, 05.10.2022, διαθέσιμο μέσω του συνδέσμου: <https://eulawlive.com/op-ed-here-we-go-again-data-retention-returns-again-to-the-court-of-justice-spacenet> (τελευταία πρόσβαση 05.01.2023).

26. Ibid.

27. ΔΕΕ C-339/20, *VD*, 20.09.2022, ECLI:EU:C:2022:703.

28. Σκ. 81 και 84 της απόφασης *SpaceNet*.

29. Ibid, σκ. 91.

Οι διευκρινίσεις αυτές αποσαφηνίζουν περαιτέρω τα όρια που θέτει το δίκαιο της ΕΕ, και ιδίως ο Χάρτης, στην παρακολούθηση των τηλεπικοινωνιών και τη διατήρηση των δεδομένων θέσης και κίνησης.

Η ισορροπία που επιτυγχάνει το Δικαστήριο μεταξύ, αφενός, των δικαιωμάτων των άρθρων 7 και 8 του Χάρτη στην ιδιωτική ζωή και την προστασία των προσωπικών δεδομένων, αντίστοιχα, και, αφετέρου, της διασφάλισης της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας ασφάλειας και της καταπολέμησης της εγκληματικότητας είναι ιδιαίτερα λεπτή.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στην πρόταση της Επιτροπής για τη θέσπιση του Κανονισμού για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες που θα αντικαταστήσει την Οδηγία 2002/58/ΕΚ³⁰, το ζήτημα της διατήρησης δεδομένων για λόγους διαφύλαξης της εθνικής ή δημόσιας ασφάλειας ή καταπολέμησης της εγκληματικότητας όχι μόνο δεν ρυθμίζεται ρητά³¹ αλλά επιπλέον επιχειρείται να αποκλειστεί σε μεγάλο βαθμό από το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού που θα θεσπιστεί. Πιο συγκεκριμένα, κατά την ανάγνωση και συζήτηση της Πρότασης της Επιτροπής στο Συμβούλιο, προστέθηκε αιτιολογική σκέψη σύμφωνα με την οποία αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού μέτρα και πράξεις επεξεργασίας οι οποίες αφορούν την εθνική ασφάλεια και άμυνα, ανεξαρτήτως του φορέα που προβαίνει σε αυτές³². Το πώς και πότε θα διαμορφωθεί τελικά ο Κανονισμός για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και ποιες εξαιρέσεις θα προβλέπονται για μέτρα που λαμβάνονται σε σχέση με ευαίσθητους για τα κράτη μέλη τομείς, όπως η εθνική ασφάλεια, μένει να φανεί στο μέλλον. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, το γεγονός ότι γίνονται επανειλημμένως προδικαστικές παραπομπές στο ΔΕΕ σχετικά με το

ζήτημα αυτό υποδεικνύει ότι η συμμόρφωση των εθνικών νομοθεσιών με τις επιταγές του Χάρτη για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων είναι κάθε άλλο παρά δεδομένη.

► Η αρχή της αναλογικότητας σε συνάρτηση με την εκτέλεση νομικής υποχρέωσης και η απαγόρευση έμμεσης δημοσιοποίησης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων

Η προστασία του δημοσίου συμφέροντος δεν επιτρέπεται να οδηγήσει στην κοινοποίηση μέσω διαδικτύου μη απαραίτητων προσωπικών δεδομένων. Η έμμεση γνωστοποίηση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων αποτελεί επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και απαγορεύεται με βάση το άρθρο 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ.

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 7, 8 και 52 παρ. 1 – Οδηγία 95/46/ΕΚ – άρθρο 7 στοιχείο γ' – άρθρο 8 παρ. 1 – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο α', στοιχείο γ', και παρ. 3 εδάφιο β' – άρθρο 9 παρ. 1 – επεξεργασία απαραίτητη για τη συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση του υπευθύνου επεξεργασίας – σκοπός δημοσίου συμφέροντος – αναλογικότητα – επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει τη δημοσίευση στο διαδίκτυο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που περιέχονται στη δήλωση συμφερόντων φυσικών προσώπων που απασχολούνται στη δημόσια διοίκηση ή διοικούν ενώσεις ή φορείς που χρηματοδοτούνται από δημόσιους πόρους – πρόληψη των συγκρούσεων συμφερόντων και της διαφθοράς στον δημόσιο τομέα

30. Πρόταση Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και την κατάργηση της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ (Κανονισμός για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες), COM/2017/010 final – 2017/03 (COD).

31. Με μια παραπομπή στην παρούσα απόφαση, το Συμβούλιο επισημαίνει σχετικά ότι μια ρύθμιση του ζητήματος της διατήρησης των δεδομένων στο πλαίσιο του Κανονισμού για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες βαίνει πέραν του σκοπού αυτού και ενδεχομένως εμποδίζει την υιοθέτηση συγκεκριμένης πράξης σε σχέση με τη διατήρηση των προσωπικών δεδομένων στο μέλλον. Βλ. Σημείωμα της Προεδρίας του Συμβουλίου 9931/20, 04.11.2020, 2017/0003 (COD), σημ. 5.

32. Αιτιολογική σκ. 7α: *"This Regulation does not apply to the protection of fundamental rights and freedoms related to activities which fall outside the scope of Union law, and in any event measures, processing activities and operations concerning national security and defence, regardless of who is carrying out those operations, whether it is a public authority or a private operator acting at the request of a public authority"*. Σημείωμα της Προεδρίας του Συμβουλίου 6087/21, 10.02.2021, 2017/0003 (COD).

ΔΕΕ C-184/20, Vyriausioji tarnybinės etikos komisija, 01.08.2022, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Μ. Ilešič, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Pikamäe, ECLI:EU:C:2022:601 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 7 και του άρθρου 8 παρ. 1 της Οδηγίας 95/46 και επίσης την ερμηνεία του στοιχείου γ' του άρθρου 6 παρ. 1, του στοιχείου β' του άρθρου 6 παρ. 3 και του άρθρου 9 παρ. 1 και 2 του Κανονισμού ΕΕ/2016/679 (Γενικός Κανονισμός Προστασίας των Προσωπικών Δεδομένων, στο εξής: ΓΚΠΔ), ερμηνευόμενες οι ανωτέρω διατάξεις υπό το πρίσμα των άρθρων 7, 8 και 52 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης).

Η υπό εξέταση αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας την οποία κί-

νησε με τη μορφή προσφυγής ο ΟΤ κατά απόφασης της Ανώτατης Επιτροπής για την πρόληψη των συγκρούσεων συμφερόντων στον δημόσιο τομέα της Λιθουανίας (στο εξής: Ανώτατη Επιτροπή) με αντικείμενο τη συμβατότητα προς το ενωσιακό δίκαιο, και ειδικότερα προς το ενωσιακό δίκαιο προστασίας των προσωπικών δεδομένων, των διατάξεων του νόμου VIII-371 της Δημοκρατίας της Λιθουανίας περί συμβιβασμού δημοσίων και ιδιωτικών συμφερόντων στον δημόσιο τομέα. Η συγκεκριμένη επίμαχη διάταξη θεσπίστηκε τον Ιούλιο του 1997. Η Ανώτατη Επιτροπή είναι η αρμόδια δημόσια αρχή για την εφαρμογή του ανωτέρω νόμου στο πλαίσιο της λιθουανικής έννομης τάξης.

Με την ασκηθείσα στις 6 Μαρτίου 2018 προσφυγή ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου (περιφερειακού διοικητικού δικαστηρίου Βίλνιους, Λιθουανία), ο ΟΤ εστράφη κατά απόφασης της Ανώτατης Επιτροπής, σύμφωνα με την οποία ο ΟΤ παραβίασε το περιεχόμενο του νόμου περί συμβιβασμού λόγω παράλειψης υποβολής της δήλωσης ιδιωτικών συμφερόντων ενώπιον της Ανώτατης Επιτροπής. Η Ανώτατη Επιτροπή υποστήριξε ότι ο ΟΤ όφειλε να υποβάλει τη δήλωση ιδιωτικών συμφερόντων καθώς κατείχε τη θέση διευθυντή στον δημόσιο οργανισμό QP, ο οποίος χρηματοδοτείται από την ΕΕ και από τον λιθουανικό κρατικό προϋπολογισμό, και επίσης επειδή η υποβολή της δήλωσης προβλέπεται από τον νόμο περί συμβιβασμού των συμφερόντων.

Στην προσφυγή ακύρωσης, ο ΟΤ υποστήριξε ότι η δημοσίευση του περιεχομένου της δήλωσης προσβάλλει το δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής τόσο του ίδιου όσο και των υπολοίπων προσώπων τα οποία εκείνος υποχρεούται να αναφέρει στη δήλωσή του.

Επισημαίνεται ότι, σύμφωνα με το περιεχόμενο της επίμαχης διάταξης του νόμου περί συμβιβασμού, μεταξύ άλλων προσώπων, οι διευθυντές των δημοσίων οργανισμών που χρηματοδοτούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό της Λιθουανίας υποχρεούνται να υποβάλουν ενώπιον της Ανώτατης Επιτροπής τη δήλωση συμφερόντων. Στη συγκεκριμένη δήλωση, ο δηλών, μεταξύ άλλων στοιχείων, πρέπει να αναφέρει το όνομα και το επώνυμο όχι μόνο του ίδιου αλλά και του/της συζύγου του ή του προσώπου με το οποίο είτε έχει συνάψει σύμφωνο συμβίωσης είτε συμβιώνει σε ελεύθερη ένωση. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να αναφερθούν για τα ίδια ως άνω πρόσωπα οι συναλλαγές τις οποίες πραγματοποίησαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δώδεκα ημερολογιακών μηνών εφόσον η αξία εκάστης συναλλαγής υπερβαίνει το ύψος των 3.000 ευρώ. Πέραν της υποβολής της δήλωσης στην Ανώτατη Επιτροπή, ο νόμος προβλέπει τη δημοσίευση της επίμαχης δήλωσης στο διαδίκτυο και συγκεκριμένα στον ιστότοπο της Ανώτατης Επιτροπής.

Σε αυτό το πλαίσιο, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να

αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο δύο προδικαστικά ερωτήματα. Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσία, να διευκρινιστεί εάν είναι συμβατή με τα άρθρα 5 και 6 του ΓΚΠΔ η δημοσίευση δήλωσης στον ιστότοπο κρατικής αρχής, στην οποία (δήλωση) συμπεριλαμβάνονται προσωπικά δεδομένα φυσικών προσώπων. Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσία, να διευκρινιστεί εάν με βάση το άρθρο 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ είναι συμβατή η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων καταρχήν μη ευαίσθητου χαρακτήρα, με την οποία (επεξεργασία) όμως μπορεί να καταστεί δυνατή η έμμεση αποκάλυψη ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων.

Παρατηρήσεις

Χαράλαμπος Ποντικόπουλος*

Το Δικαστήριο δεν προέβη σε από κοινού εξέταση των δύο προδικαστικών ερωτημάτων λόγω της διαφορετικότητας του περιεχομένου τους και ειδικότερα λόγω της ιδιαιτερότητας του αντικειμένου του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος.

Το πρώτο ζήτημα στο οποίο κλήθηκε να απαντήσει το Δικαστήριο ήταν ποιο αποτελεί το εφαρμοστέο νομοθετικό κείμενο στην επίμαχη υπόθεση. Ο ΓΚΠΔ τέθηκε σε ισχύ στις 25 Μαΐου 2018, ημερομηνία κατά την οποία η Οδηγία 95/46 καταργήθηκε. Η επίμαχη απόφαση εκδόθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 2018 και με αυτό το δεδομένο η διαφορά της κύριας δίκης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 95/46. Όμως, το Δικαστήριο έκρινε ότι τα δύο προδικαστικά ερωτήματα θα απαντηθούν τόσο βάσει της Οδηγίας 95/46 όσο και βάσει του ΓΚΠΔ, καθώς από τα στοιχεία της δικογραφίας δεν προκύπτει ότι ο προσφεύγων υπέβαλε τη σχετική δήλωση πριν την 25η Μαΐου 2018, οπότε και τέθηκε σε ισχύ ο ΓΚΠΔ¹.

Η εξέταση της επίμαχης υπόθεσης στο πλαίσιο δύο νομοθετικών κειμένων δεν δημιουργεί κίνδυνο ερμηνευτικής σύγκρουσης των δύο ανωτέρω νομοθετημάτων κατά τον σχηματισμό της κρίσης του Δικαστηρίου. Αντιθέτως, το Δικαστήριο, θεμελιώνοντας το σκεπτικό του σε δύο νομοθετικές βάσεις, διευρύνει και ενισχύει τη νομική βάση της απόφασής του καθώς έκρινε ότι, σε σχέση με τα υποβληθέντα δύο προδικαστικά ερωτήματα, οι διατάξεις της Οδηγίας 95/46 και του ΓΚΠΔ έχουν

* LLM, Δικηγόρος

1. Βλ. τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα P. Pikamäe στο σημ. 31, 09.12.2021, ECLI:EU:C:2021:991, επί της υπόθεσης την οποία αφορά η σχολιαζόμενη απόφαση.

ταυτόσημο περιεχόμενο και γενικότερα και τα δύο νομοθετικά κείμενα αποσκοπούν στη διασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των φυσικών προσώπων, ιδίως όσον αφορά την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων².

Σε σχέση με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο καταρχάς έκρινε ότι οι πληροφορίες που δημοσιεύονται στον ιστότοπο της Ανώτατης Επιτροπής και αφορούν σε φυσικά πρόσωπα, τα οποία προσδιορίζονται με το όνομα και το επώνυμό τους, αποτελούν αναμφίβολα προσωπικά δεδομένα. Η συγκεκριμένη κρίση θεμελιώνεται και στο άρθρο 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 95/46 και επίσης στο άρθρο 4 παρ. 1 του ΓΚΠΔ. Η χορήγηση αυτών των προσωπικών πληροφοριών στο πλαίσιο της επαγγελματικής δραστηριότητας του δηλούντος δεν αναιρεί τον χαρακτηρισμό τους ως δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα³.

Εν συνεχεία, το Δικαστήριο αποδέχεται ότι, με βάση το άρθρο 7 (στοιχεία γ' και ε') της Οδηγίας 95/46 και με βάση τα στοιχεία γ' και ε' του άρθρου 6 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, η επεξεργασία η οποία είναι απαραίτητη για την εκπλήρωση του καθήκοντος που εκτελείται προς το δημόσιο συμφέρον, όπως επίσης και η επεξεργασία η οποία είναι απαραίτητη για τη συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση του υπεύθυνου επεξεργασίας, αποτελούν αναμφίβολα δύο περιπτώσεις σύννομης επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων που συντρέχουν στην επίμαχη διαφορά, καθώς η Ανώτατη Επιτροπή έχει ως βασική αποστολή της τη διασφάλιση της ορθής εφαρμογής του συγκεκριμένου νόμου και των επίμαχων διατάξεών του. Το Δικαστήριο προβαίνει σε γραμματική ερμηνεία των ως άνω διατάξεων.

Ωστόσο, το άρθρο 6 παρ. 3 του ΓΚΠΔ, σε σχέση με τις δύο ανωτέρω περιπτώσεις καταρχήν σύννομης επεξεργασίας, διευκρινίζει ότι η επεξεργασία πρέπει να αποσκοπεί στο δημόσιο συμφέρον και να είναι ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό. Με αυτή τη διαπίστωση, το Δικαστήριο εισαγάγει ως κριτήριο της δικανικής του σκέψης για την επίμαχη διαφορά την αρχή της αναλογικότητας, σύμφωνα με την οποία η εφαρμογή της εθνικής νομοθεσίας πρέπει, αφενός, να ανταποκρίνεται σε σκοπό γενικού συμφέροντος και, αφετέρου, να μην υπερβαίνει το αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Η νομοθετική αρχή περί αναλογικότητας απαιτεί την ισόρροπη σχέση μεταξύ των σκοπών που επιδιώκει εν προκειμένω ο υπεύθυνος επεξεργασίας και των χρησιμοποιούμενων μέσων για την επίτευξη αυτών των σκοπών. Ακολουθώντας, εύλογα προκύπτει το ερώτημα με ποιον τρόπο προσδιορίζεται το αναγκαίο μέτρο

για την επίτευξη του σκοπού γενικού συμφέροντος σε συνάρτηση ειδικά με την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων. Η απάντηση στο ερώτημα εντοπίζεται στην αιτιολογική σκ. 39 του ΓΚΠΔ, η οποία διευκρινίζει ότι η απαίτηση περί αναγκαιότητας δεν εκπληρώνεται όταν ο επιδιωκόμενος σκοπός γενικού συμφέροντος είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί κατά τρόπο εξίσου αποτελεσματικό με άλλα εναλλακτικά μέσα τα οποία θίγουν σε μικρότερο βαθμό τα θεμελιώδη δικαιώματα των υποκειμένων των δεδομένων.

Επιπροσθέτως, το Δικαστήριο έκρινε ότι, ακόμη και αν η δημοσίευση των προσωπικών δεδομένων αποδεικνυόταν ως απαραίτητη προκειμένου να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος νόμιμος σκοπός του λιθουανικού νόμου περί συμβιβασμού των συμφερόντων, είναι γεγονός ότι ένας απεριόριστος αριθμός προσώπων μπορεί να έχει πρόσβαση στα επίμαχα προσωπικά δεδομένα⁴. Εξαιτίας αυτού του πραγματικού δεδομένου, δηλαδή του απεριόριστου αριθμού προσώπων που δυνητικά έχουν πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα του δηλούντος και των οικείων του, η επίμαχη ρύθμιση υπερβαίνει καταφανώς το απαιτούμενο αναγκαίο μέτρο για την επίτευξη του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο συνίσταται στην καταπολέμηση της διαφθοράς στον δημόσιο τομέα. Αυτά τα δεδομένα μάλιστα είναι προσβάσιμα σε πρόσωπα τα οποία για λόγους άσχετους προς το γενικό δημόσιο συμφέρον μπορούν να ενημερώνονται για την προσωπική και οικονομική κατάσταση του δηλούντος και των μελών της οικογενείας του. Η υπέρβαση του αναγκαίου μέτρου καθίσταται ακόμη πιο εμφανής εξεταζόμενη υπό το πρίσμα της αρχής της ελαχιστοποίησης των δεδομένων που κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 παρ. 1 της Οδηγίας 95/46 και στο άρθρο 5 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, σύμφωνα με την οποία τα προσωπικά δεδομένα που υπόκεινται σε επεξεργασία πρέπει να είναι κατάλληλα, συναφή και να περιορίζονται στο αναγκαίο σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό μέτρο. Συνεπώς, η επίμαχη νομοθετική διάταξη υπερβαίνει το απολύτως αναγκαίο μέτρο και η συγκεκριμένη δικανική κρίση θεμελιώνεται σε δύο ουσιώδη πραγματικά δεδομένα, ήτοι την επεξεργασία μη απαραίτητων προσωπικών δεδομένων σε συνάρτηση με τον επιδιωκόμενο σκοπό και την πρόσβαση ή τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά τα προσωπικά δεδομένα από απροσδιόριστο αριθμό προσώπων που σε καμία περίπτωση δεν σχετίζονται με το δημόσιο συμφέρον.

Επαγωγικά προκύπτει το συμπέρασμα ότι μόνο τα προσωπικά δεδομένα των οποίων η δημοσίευση μπορεί πράγματι να ενισχύσει την ασφάλεια της ακεραιότητας και της αμεροληψίας στον δημόσιο τομέα μπορούν να αποτελούν αντικείμενο επεξεργασίας στο πλαίσιο του άρθρου 1 του λιθουανικού νόμου περί συμβιβασμού

2. Σκ. 58 και 61 της σχολιαζόμενης απόφασης.

3. Ibid, σκ. 65.

4. Ibid, σκ. 92.

των συμφερόντων⁵. Η προαγωγή και προστασία του δημοσίου συμφέροντος δεν επιτρέπεται να οδηγήσουν στην επεξεργασία και κοινοποίηση μέσω διαδικτύου μη απαραίτητων προσωπικών δεδομένων, καθώς μια τέτοια μορφή επεξεργασίας συνιστά μη νόμιμη επέμβαση στα θεμελιώδη δικαιώματα της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Η επέμβαση στα ανωτέρω δεδομένα αποκτά μεγαλύτερη επικινδυνότητα εάν ληφθεί υπόψη ότι τα προσβαλλόμενα δεδομένα είναι ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα. Η αποκάλυψη στο διαδίκτυο συγκεκριμένων δεδομένων με όνομα, τα οποία σχετίζονται με τον/τη σύζυγο ή το πρόσωπο με το οποίο έχει συνάψει σύμφωνο συμβίωσης ή συμβιώνει σε ελεύθερη ένωση ο επικεφαλής ενός οργανισμού, ο οποίος λαμβάνει χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό, φαίνεται να υπερβαίνει αυτό που είναι απολύτως αναγκαίο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Επίσης, δεν φαίνεται να είναι απολύτως αναγκαία η συστηματική δημοσίευση στο διαδίκτυο μιας λίστας συναλλαγών του δηλούντος, η αξία των οποίων υπερβαίνει το ύψος των 3.000 ευρώ. Συνεπώς, και η επίμαχη διάταξη, που καθιστά υποχρεωτική την κοινοποίηση αυτών των οικονομικών δεδομένων, υπερβαίνει το όριο του απολύτως αναγκαίου και δεν είναι συμβατή ούτε με την αρχή της αναλογικότητας ούτε βεβαίως με την αρχή της ελαχιστοποίησης των δεδομένων.

Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η δημοσίευση στο διαδίκτυο των ανωτέρω προσωπικών δεδομένων μπορεί να οδηγήσει στην αποκάλυψη πληροφοριών ευαίσθητων δεδομένων της ιδιωτικής ζωής, όπως για παράδειγμα ο γενετήσιος προσανατολισμός των φυσικών προσώπων, και επιπλέον η κοινολόγηση αυτών των δεδομένων είναι πιθανό να εκθέσει αυτά τα πρόσωπα σε επιρόσθετους κινδύνους, όπως οι επαναλαμβανόμενες ενέργειες στοχευμένης διαφήμισης και πιθανές εγκληματικές πράξεις⁶.

Υπό αυτές τις συνθήκες, το Δικαστήριο έκρινε ότι η δημοσίευση στο διαδίκτυο της πλειονότητας των προσωπικών δεδομένων που συμπεριλαμβάνονται στη δήλωση ιδιωτικών συμφερόντων δεν εκπληρώνει τις προϋποθέσεις της αρχής της αναλογικότητας καθώς δεν επιτυγχάνει μια δίκαιη εξισορρόπηση όσον αφορά τη συνεκτίμηση των υφιστάμενων δικαιωμάτων και συμφερόντων και δεν συνάδει ούτε με το άρθρο 7 (στοιχεία γ' και ε') της Οδηγίας 95/46 ούτε με το άρθρο 6 παρ. 1 και το άρθρο 6 παρ. 3 του ΓΚΠΔ, εξεταζόμενα υπό το πρίσμα των άρθρων 7, 8 και 52 παρ. 1 του Χάρτη.

Σε σχέση με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί κατ' ουσία να διευκρινιστεί εάν η

έμμεση δημοσιοποίηση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων συνιστά επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων.

Εισαγωγικά, οι διατάξεις του άρθρου 8 παρ. 1 της Οδηγίας 95/46 και του άρθρου 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ προβλέπουν την απαγόρευση της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων που αποκαλύπτουν φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, πολιτικά φρονήματα, θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, συμμετοχή σε συνδικαλιστική οργάνωση, τη σεξουαλική ζωή ή τον γενετήσιο προσανατολισμό ενός φυσικού προσώπου. Αυτά τα δεδομένα αποτελούν ειδικές κατηγορίες δεδομένων και η θέσπιση ενός ξεχωριστού άρθρου για τις ειδικές κατηγορίες προσωπικών δεδομένων καταδεικνύει τη σαφή πρόθεση του νομοθέτη για ένα πιο ενισχυμένο καθεστώς προστασίας αυτών των προσωπικών δεδομένων.

Για την εξέταση και ερμηνεία των πραγματικών περιστάσεων των επίμαχων διατάξεων, το Δικαστήριο αρχικά υπογραμμίζει την άγια νομολογία του για την ερμηνεία κάθε διάταξης του δικαίου της Ένωσης, σύμφωνα με την οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνο το γράμμα της αλλά και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το εκάστοτε νομοθετικό κείμενο και οι σκοποί που επιδιώκονται με τη ρύθμιση της οποίας αποτελεί μέρος⁷. Επίσης, το Δικαστήριο κρίνει ότι τόσο στο άρθρο 8 παρ. 1 της Οδηγίας 95/46 όσο και στο άρθρο 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ η χρήση του ρήματος «αποκαλύπτει» και της φράσης «παρέχει πληροφορίες» είναι ενδεικτική των προθέσεων του νομοθέτη και κατ' επέκταση κρίνει ότι η σκόπιμη και στοχευμένη επιλογή αυτών των φράσεων αποδεικνύει ότι στην έννοια της μη σύνομης επεξεργασίας οι ανωτέρω διατάξεις δεν περιλαμβάνουν αποκλειστικά εκείνη την επεξεργασία που αφορά τα εμφανώς ευαίσθητα δεδομένα, δηλαδή όσα προσωπικά δεδομένα απαριθμούνται στο άρθρο 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ. Δυνάμει μιας ευρύτερης ερμηνείας αυτού του άρθρου κρίνεται επιβεβλημένο και θεμελιωμένο στο πνεύμα της ανωτέρω διάταξης να συμπεριλαμβάνεται στην έννοια της επεξεργασίας των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και κάθε άλλη μορφή επεξεργασίας μέσω της οποίας καθίσταται δυνατή η έμμεση κοινολόγηση των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων κατόπιν διανοητικής διαδικασίας επαγωγής ή αντιπαραβολής.

Επιπροσθέτως, η ευρεία ερμηνεία των όρων «ειδικές κατηγορίες δεδομένων» και «ευαίσθητα δεδομένα», την οποία υιοθετεί το Δικαστήριο, επιβεβαιώνεται από τον στόχο τόσο της Οδηγίας 95/46 όσο και του ΓΚΠΔ, καθώς ως διακηρυγμένος και διατυπωμένος βασικός στόχος αμφοτέρων των νομοθετικών κειμένων αναγνωρίζεται η διασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου προστασίας των

5. Ibid, σκ. 94.

6. Ibid, σκ. 104.

7. ΔΕΕ C-648/11, ΜΑ κ.λπ., 06.06.2013, ECLI:EU:C:2013:367, σκ. 50.

θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των φυσικών προσώπων σε σχέση με την ιδιωτική τους ζωή και την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων. Η συγκεκριμένη ευρεία ερμηνεία των ανωτέρω όρων ενισχύει αποτελεσματικά και ουσιαστικά αυτόν τον στόχο.

Συνεπώς, γίνεται δεκτό ότι η επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που μπορεί να καταλήξει σε έμμεση γνωστοποίηση ευαίσθητων δεδομένων του υποκειμένου των δεδομένων αποτελεί επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και, επομένως, υπόκειται στο ενισχυμένο καθεστώς προστασίας που προβλέπουν οι εν λόγω διατάξεις της Οδηγίας 95/46 και του ΓΚΠΔ.

Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η συγκεκριμένη απόφαση είναι διττό καθώς, αφενός, προσδιορίζει το περιεχόμενο της αρχής της αναλογικότητας σε συνάρτηση με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και, αφετέρου, προβαίνει σε σαφή διεύρυνση της έννοιας της επεξεργασίας των «ειδικών κατηγοριών δεδομένων». Η απάντηση του Δικαστηρίου ειδικά στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα έχει ξεχωριστή νομική αξία και ιδιαίτερη νομολογιακή βαρύτητα καθώς η μέχρι σήμερα νομοθετική απαγόρευση της έμμεσης αποκάλυψης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, όπως αυτή ερμηνευτικά προκύπτει από το άρθρο 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ, δυνάμει της συγκεκριμένης απόφασης αποκτά πλέον ένα σαφές νομολογιακό έρεισμα. Στην ευρεία ερμηνεία και προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων πλέον εντάσσεται όχι μόνο η άμεση αποκάλυψη ευαίσθητων δεδομένων αλλά και η έμμεση αποκάλυψη αυτών διά της ανασύστασης μιας πληροφορίας βάσει διασταύρωσης και συνδυασμού πληροφοριών. Η διεύρυνση της ανωτέρω κρίσιμης έννοιας συνιστά μια ρεαλιστική και αναγκαία προσέγγιση του Δικαστηρίου, η οποία εμπλουτίζει και ενισχύει ουσιαστικά το πλέγμα προστασίας των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων και η εμβέλεια της εν λόγω απόφασης αναμφίβολα δεν περιορίζεται μόνο στις διαδικτυακές πλατφόρμες του δημόσιου τομέα, που προβαίνουν σε έμμεση αποκάλυψη προσωπικών δεδομένων, αλλά αναπόφευκτα επεκτείνεται και σε αμιγώς εμπορικές πλατφόρμες, που προβαίνουν σε εκτεταμένη χρήση αυτής της τακτικής.

Με τη συγκεκριμένη απόφαση, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι ένα μέτρο χαρακτηρίζεται αναγκαίο όταν ο επιδιωκόμενος θεμιτός σκοπός δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω ενός ηπιότερου τρόπου. Εφόσον η επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού είναι δυνατή με άλλα ηπιότερα μέσα, τα οποία θίγουν σε μικρότερο βαθμό τα θεμελιώδη δικαιώματα, τότε η επίμαχη διάταξη κρίνεται εύλογα ως μη αναγκαία και ταυτοχρόνως μη συμβατή με το ενωσιακό δίκαιο. Η αρχή της αναλογικότητας ενισχύει

στην πράξη σε σημαντικό βαθμό την εφαρμογή των θεμελιωδών αξιών της ΕΕ και η συγκεκριμένη απόφαση είναι σημαντική στον βαθμό στον οποίο αποσαφηνίζει έτι περαιτέρω την έννοια και το περιεχόμενο της ανωτέρω θεμελιώδους αρχής και τον επιτρεπτό βαθμό επέμβασης σε θεμελιώδη δικαιώματα. Στο πλαίσιο της επίμαχης υπόθεσης αποδείχθηκε ότι ήταν δυνατή η επιλογή ηπιότερων μέσων για την επίτευξη του επιδιωκόμενου νόμιμου σκοπού. Η κοινοποίηση στο ευρύ κοινό, συμπεριλαμβανομένων και προσώπων που ουδέν έννομο συμφέρον έχουν, προσωπικών πληροφοριών γενετήσιου προσανατολισμού υπερβαίνει τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό της καταπολέμησης της διαφθοράς στον δημόσιο τομέα. Με τη χρήση άλλων ηπιότερων και ευρέως χρησιμοποιούμενων μέσων, όπως η ψευδωνυμοποίηση στο όνομα του/της συζύγου ή του προσώπου με το οποίο ο δηλών έχει συνάψει σύμφωνο συμβίωσης ή με το οποίο συμβιώνει σε ελεύθερη ένωση, η επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού θα πραγματοποιούνταν με τρόπο ο οποίος συνάδει με τη θεμελιώδη αρχή της ελαχιστοποίησης των δεδομένων, όπως αυτή ορίζεται στο άρθρο 5 του ΓΚΠΔ, και, κατά συνέπεια, ένα τέτοιο μέτρο θα βρισκόταν εντός των ορίων του απολύτως αναγκαίου. Η καταπολέμηση της διαφθοράς και η εμπέδωση της διαχειριστικής διαφάνειας στον δημόσιο τομέα, που αναμφίβολα συνιστούν ύψιστης προτεραιότητας δημόσιο συμφέρον, δεν είναι επιτρεπτό να επιτυγχάνονται με μέτρα τα οποία βαίνουν πέραν του απολύτως αναγκαίου. Συνέπεια αυτής της υπέρβασης είναι η προσβολή θεμελιωδών δικαιωμάτων ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα της μη ισόρροπης στάθμισης του επιδιωκόμενου σκοπού των νομοθετικών μέτρων και του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως εν προκειμένω ο σεβασμός στην ιδιωτική ζωή και η προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Αναντίρρητα όμως μεγαλύτερη βαρύτητα έχει η απαγόρευση της έμμεσης δημοσιοποίησης ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, καθώς με αυτό το νομικό σκεπτικό προλείπεται ο δρόμος για αντίστοιχη ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 9 παρ. 1 του ΓΚΠΔ και σε ισότοπους ή άλλα εργαλεία ευρύτατης χρήσης από την πλευρά των εμπορικών επιχειρήσεων. Τέτοια ευρέως χρησιμοποιούμενα εργαλεία είναι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και η συμπεριφορική διαφήμιση (online behavioral advertising), η οποία θεμελιώνεται στο εξατομικευμένο καταναλωτικό προφίλ κάθε φυσικού προσώπου με αναπόφευκτο αποτέλεσμα σε ορισμένες περιπτώσεις να προβαίνει σε επεξεργασία προσωπικών δεδομένων που συνιστά επεξεργασία προσωπικών δεδομένων ειδικών κατηγοριών.

► **Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων στην εργασία και θρησκευτική αμφίεση**

Οι όροι «θρησκεία» ή «πεποιθήσεις» ως ένας και μοναδικός λόγος δυσμενούς διάκρισης – Κανονισμός επιχείρησης που απαγορεύει την εμφανή χρήση οποιουδήποτε συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας, και δυσμενής διάκριση – Το περιθώριο εκτίμησης των κρατών μελών ως προς τη θέσπιση ή τη διατήρηση σε ισχύ εθνικών διατάξεων ευνοϊκότερων για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε σχέση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2000/78/EK

προδικαστική παραπομπή – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – Οδηγία 2000/78/EK – άρθρο 1, άρθρο 2 παρ. 2 στοιχείο α', και άρθρο 8 – θρησκεία ή πεποιθήσεις – αυτοτελής λόγος διάκρισης – εσωτερικός κανόνας επιχείρησης – διάκριση στην εργασία – θρησκευτική αμφίεση – περιθώριο εκτίμησης κρατών μελών για τη θέσπιση ευνοϊκότερων διατάξεων

ΔΕΕ C-344/20, S.C.R.L. (Vêtement à connotation religieuse), Τμήμα δεύτερο, 13.10.2022, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: L. Medina, ECLI:EU:C:2022:774 – Προδικαστική παραπομπή

Το αιτούν δικαστήριο εν προκειμένω είναι το γαλλόφωνο δικαστήριο εργατικών διαφορών Βρυξελλών (Tribunal du travail francophone de Bruxelles), στο οποίο προσέφυγε η L.F. λόγω μη σύναψης σύμβασης πρακτικής άσκησης που, σύμφωνα με την ως άνω ενάγουσα, οφειλόταν άμεσα ή έμμεσα στις θρησκευτικές πεποιθήσεις της.

Ειδικότερα, η L.F., μουσουλμάνα που φέρει την ισλαμική μαντίλα, υπέβαλε τον Μάρτιο 2018 αίτηση για πρακτική άσκηση στην εταιρεία S.C.R.L. Μετά από προφορική συνέντευξη, οι υπεύθυνοι της εταιρείας την ρώτησαν, αν ήταν διατεθειμένη να συμμορφωθεί με τον κανόνα ουδετερότητας του Κανονισμού Εργασίας της εταιρείας, σύμφωνα με τον οποίο οι εργαζόμενοι απαγορεύεται να εκδηλώνουν, καθ' οιονδήποτε τρόπο, λεκτικά, μέσω της αμφίεσής τους ή με άλλον τρόπο τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους.

Η L.F. δήλωσε ότι δεν επρόκειτο να αφαιρέσει τη μαντίλα της κι εν συνεχεία, επειδή δεν υπήρχε καμία εξέλιξη, υπέβαλε εκ νέου αίτηση, προτείνοντας τη χρήση άλλου είδους καλύμματος της κεφαλής, κάτι το οποίο αρνήθηκε η εταιρεία.

Η εταιρεία υπεστήριξε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, επικαλούμενη την απόφαση στην υπόθεση *G4S Secure Solutions* (C-157/15)¹, ότι δεν υφίσταται άμεση

διάκριση από τον Κανονισμό Εργασίας, διότι αυτός αντιμετωπίζει όλους τους εργαζομένους κατά τον ίδιο τρόπο και επιβάλλει γενικώς και αδιακρίτως ουδέτερη αμφίεση, η οποία δεν επιτρέπει την εμφανή χρήση συμβόλων των θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεών τους.

Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα ζητείται να διευκρινιστεί, αν η θρησκεία και οι πεποιθήσεις κατ' άρθρο 1 της Οδηγίας 2000/78/EK είναι οι δύο όψεις του ίδιου προστατευόμενου κριτηρίου ή είναι δύο διακριτά κριτήρια.

Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα εξετάζεται, αν το άρθρο 1 της Οδηγίας 2000/78/EK έχει την έννοια ότι δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη ως «διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην [εν λόγω] οδηγία», κατά το άρθρο 8 παρ. 1 αυτής, εθνικές διατάξεις, σκοπός των οποίων είναι η μεταφορά της Οδηγίας στο εθνικό δίκαιο και οι οποίες ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις αποτελούν τρεις αυτοτελείς λόγους δυσμενούς διάκρισης.

Με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα ζητείται να διευκρινιστεί, αν το άρθρο 2 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2000/78/EK έχει την έννοια ότι διάταξη κανονισμού εργασίας επιχείρησης, η οποία απαγορεύει στους εργαζομένους της να εκδηλώνουν λεκτικώς, μέσω της αμφίεσής τους ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο οποιεσδήποτε θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους, συνιστά άμεση διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων» έναντι των εργαζομένων που επιθυμούν να ασκήσουν τη θρησκευτική ελευθερία τους και την ελευθερία συνείδησης με την εμφανή χρήση θρησκευτικού συμβόλου ή θρησκευτικής αμφίεσης.

Το ΔΕΕ επέλεξε να απαντήσει πρώτα στο πρώτο και τρίτο ερώτημα και κατόπιν στο δεύτερο, σειρά που θα ακολουθήσει και ο παρών σχολιασμός.

Παρατηρήσεις

Μαγδαληνή Ρούμπου*

Ι. Ως προς το πρώτο προδικαστικό ερώτημα

Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα εξετάζεται, αν το άρθρο 1 της Οδηγίας 2000/78/EK έχει την έννοια ότι οι όροι «θρησκεία ή πεποιθήσεις» συνιστούν έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης ή αν, αντιθέτως, οι όροι αυτοί συνιστούν αυτοτελείς λόγους.

Το ΔΕΕ με την απόφαση αυτή μένει πιστό στη μέχρι τώρα

1. ΔΕΕ C-157/15, *G4S Secure Solutions*, 14.03.2017, ECLI:EU:C:2017:203.

* Νομικός (Ανεξάρτητη Αρχή Επιθεώρησης Εργασίας), Master II Droit Social, ΠΜΣ Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Πολιτική

θέση του, όπως διατυπώθηκε στην απόφαση μείζονος σύνθεσης *WABE* και *MH Müller Handel* (συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19)² κι επισημαίνει ότι το άρθρο αυτό της Οδηγίας αναφέρεται ισότιμα στη «θρησκεία» και στις «πεποιθήσεις», όπως και οι διάφορες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης (άρθρο 19 ΣΛΕΕ και άρθρο 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εφεξής: ΧΘΔΕΕ), και ότι για την εφαρμογή της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ οι όροι «θρησκεία» και «πεποιθήσεις» αποτελούν δύο όψεις «ενός και του αυτού λόγου διάκρισης». Μάλιστα, όπως προκύπτει από το άρθρο 21 του ΧΘΔΕΕ, ο λόγος διάκρισης που αφορά τη «θρησκεία» ή τις «πεποιθήσεις» πρέπει να διακρίνεται από εκείνον που αφορά τα «πολιτικά φρονήματα ή κάθε άλλη γνώμη» και καλύπτει επομένως τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις.

Επίσης, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η προστασία έναντι των δυσμενών διακρίσεων, την οποία εγγυάται η Οδηγία 2000/78/ΕΚ, καλύπτει μόνον τους εξαντλητικά διαλαμβανόμενους στο άρθρο 1 λόγους και ως εκ τούτου δεν καλύπτονται άλλες πεποιθήσεις ή προτιμήσεις, όπως οι πολιτικές ή συνδικαλιστικές πεποιθήσεις ή οι καλλιτεχνικές, αθλητικές, αισθητικές προτιμήσεις. Τούτο σημαίνει ότι η προστασία που επιφυλάσσουν τα κράτη μέλη στις ως άνω πεποιθήσεις ή προτιμήσεις δεν διέπεται από τις διατάξεις της ως άνω Οδηγίας.

Έτσι, το ΔΕΕ, σε πλήρη ευθυγράμμιση με τη μέχρι τώρα νομολογία του, έκρινε εν προκειμένω πως, σύμφωνα με το άρθρο 1 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, οι διαλαμβανόμενοι σε αυτό όροι «θρησκεία» ή «πεποιθήσεις» συνιστούν έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης, ο οποίος καλύπτει τόσο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις.

II. Ως προς το τρίτο προδικαστικό ερώτημα

Με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα ζητείται να διευκρινιστεί, αν ο κανόνας που περιέχεται στον κανονισμό εργασίας επιχείρησης και επιβάλλει στους εργαζομένους να μην εκδηλώνουν τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση έναντι της εργαζόμενης, η οποία επιθυμεί να ασκήσει τη θρησκευτική ελευθερία της μέσω της μουσουλμανικής μαντίλας.

Το ΔΕΕ έχει επανειλημμένα κρίνει ότι το άρθρο 2 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ έχει την έννοια ότι εσωτερικός κανόνας επιχείρησης, ο οποίος απαγορεύει την εμφανή χρήση συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας, δεν εισάγει άμεση διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων»,

κατά την έννοια της εν λόγω διάταξης, εφόσον καλύπτει αδιακρίτως κάθε εκδήλωση των πεποιθήσεων αυτών και αντιμετωπίζει κατά τον ίδιο τρόπο όλους τους εργαζομένους της επιχείρησης, επιβάλλοντάς τους γενικώς και αδιακρίτως μια ουδέτερη αμφίεση μέσω του αποκλεισμού τέτοιων συμβόλων (ΔΕΕ C-157/15, *G4S Secure Solutions*, 14.03.2017, ECLI:EU:C:2017:203, σκ. 30 και 32, και ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, ό.π., σκ. 52)³.

Ενδέχεται όμως εσωτερικός κανόνας επιχείρησης, που απαγορεύει τη χρήση μόνον επιδεικτικών και ευμεγέθων συμβόλων θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων να συνιστά άμεση διάκριση κατά την έννοια του άρθρου 2 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2000/78, όταν το εν λόγω κριτήριο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με μία ή περισσότερες θρησκείες ή με συγκεκριμένες πεποιθήσεις (ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, ό.π., σκ. 72-73).

Δυνάμει των ανωτέρω, το ΔΕΕ, απαντώντας στο τρίτο προδικαστικό ερώτημα, επανέλαβε την ήδη διαμορφωθείσα θέση του ότι το άρθρο 2 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ έχει την έννοια ότι διάταξη εσωτερικού κανονισμού επιχείρησης, η οποία απαγορεύει στους εργαζομένους να εκδηλώνουν λεκτικά, μέσω της αμφίεσής τους ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους, δεν συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων» έναντι των εργαζομένων που επιθυμούν να ασκήσουν τη θρησκευτική ελευθερία τους και την ελευθερία συνείδησης με την εμφανή χρήση θρησκευτικού συμβόλου ή θρησκευτικής αμφίεσης, εφόσον η διάταξη αυτή εφαρμόζεται γενικώς και αδιακρίτως.

Εν προκειμένω, όμως, δέον να σημειωθούν δύο σημαντικά σημεία της υπό κρίση περίπτωσης:

Αφενός, το προδικαστικό ερώτημα αφορά κανόνα, ο οποίος δεν απαγορεύει τη χρήση επιδεικτικών και ευμεγέθων συμβόλων, αλλά την εμφανή χρήση οποιουδήποτε συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας.

Αφετέρου, δε, δεν προβάλλεται εν προκειμένω ότι η επιχείρηση δεν εφάρμοσε τον κανονισμό εργασίας γενικώς και αδιακρίτως, ούτε ότι η ενάγουσα της κύριας δίκης έτυχε διαφορετικής μεταχείρισης σε σχέση με οποιονδή-

2. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:594.

3. Η δυσμενής διάκριση είναι άμεση, όταν ένα πρόσωπο, το οποίο ασπάζεται συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποιθήσεις, υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτή, την οποία υφίσταται ένα άλλο πρόσωπο, το οποίο τελεί σε συγκρίσιμη κατάσταση. Κατ' αντιδιαστολή, η δυσμενής διάκριση είναι έμμεση, όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη ή πρακτική καταλήγει, στην πράξη, στη μειονεκτική μεταχείριση προσώπου ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεων σε σχέση με άλλα άτομα (σκ. 35 από τις Προτάσεις της Γεν. Εισαγγελέα).

ποτε άλλον εργαζόμενο, ο οποίος εκδήλωσε τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις του με την εμφανή χρήση συμβόλων, ενδυμάτων ή με οποιονδήποτε άλλον τρόπο.

Το Δικαστήριο θυμίζει (σκ. 37-41 της απόφασης) ότι, όπως έχει διατυπωθεί και στις υποθέσεις C-157/15, *G4S Secure Solutions*, ό.π. (σκ. 34) και C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π. (σκ. 59), ενδέχεται να υπάρχει έμμεση δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, κατά την έννοια του άρθρου 2 παρ. 2 στοιχείο β' της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, εάν αποδειχθεί ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου ότι η επιβαλλόμενη εκ πρώτης όψης ουδέτερη υποχρέωση συνεπάγεται *de facto* μειονεκτική μεταχείριση προσώπων ορισμένης θρησκείας ή ορισμένων πεποιθήσεων.

Έμμεση διάκριση, όμως, δεν υφίσταται κατά την έννοια του άρθρου 2 παρ. 2 στοιχείο β' της ως άνω Οδηγίας, εάν δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό, όπως η βούληση του εργοδότη να τηρεί μια στάση φιλοσοφικής, θρησκευτικής ή πολιτικής ουδετερότητας⁴, και εφόσον τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία.

Με την ερμηνεία αυτή ενθαρρύνεται η ανοχή, ο σεβασμός, αλλά και η πολυμορφία, ενώ αποφεύγεται το ενδεχόμενο καταστρατήγησης μιας εδραιωμένης εντός της επιχείρησης πολιτικής ουδετερότητας σε βάρος εργαζομένων που φέρουν ορισμένη ενδυμασία ακολουθώντας θρησκευτικές επιταγές (σκ. 41 της σχολιαζόμενης απόφασης).

III. Ως προς το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα

Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα ζητείται να διευκρινιστεί αν, στην περίπτωση που θρησκεία και πεποιθήσεις είναι όψεις του ίδιου προστατευόμενου κριτηρίου, κανόνας του εθνικού δικαίου, όπως εν προκειμένω του βελγικού, βάσει του οποίου κανόνα οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις συνιστούν διακριτά προστατευόμενα κριτήρια, μπορεί να λαμβάνεται υπ' όψιν ως ευνοϊκότερη διάταξη για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται

4. Έχει κριθεί ότι η επιθυμία ενός εργοδότη να προβάλλει έναντι των πελατών μια εικόνα ουδετερότητας συνδέεται με την επιχειρηματική ελευθερία, η οποία αναγνωρίζεται στο άρθρο 16 του ΧΘΔΕΕ, και είναι, κατ' αρχήν, θεμιτή, ιδίως όταν ο εργοδότης εμπλέκει για την επίτευξη του σκοπού αυτού μόνον τους εργαζομένους που έρχονται σε επαφή με τους πελάτες (συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 63). Όμως, η απλή βούληση του εργοδότη να εφαρμόσει πολιτική ουδετερότητας, μολονότι συνιστά θεμιτό σκοπό, δεν αρκεί αφ' εαυτής για να δικαιολογήσει αντικειμενικά τη διαφορετική μεταχείριση, η οποία στηρίζεται εμμέσως στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις, αλλά θα πρέπει να συντρέχει και να αποδεικνύεται πραγματική ανάγκη του εργοδότη (συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 64).

στην Οδηγία, κατά το άρθρο 8 παρ. 1 αυτής.

Υπενθυμίζεται, αφενός, ότι, σύμφωνα με την απάντηση στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, η φράση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων» του άρθρου 1 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ έχει την έννοια ότι συνιστά έναν και μοναδικό λόγο δυσμενούς διάκρισης, ο οποίος καλύπτει τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις, και, αφετέρου, ότι η Οδηγία 2000/78/ΕΚ σκοπεί στην προστασία έναντι των δυσμενών διακρίσεων μόνον για τους εξαντλητικώς μνημονευόμενους στο άρθρο 1 αυτής λόγους και, ως εκ τούτου, δεν αφορά στις πολιτικές πεποιθήσεις.

Σε συνέχεια των ανωτέρω, λοιπόν, το ΔΕΕ καλείται να εξετάσει κατ' ουσίαν το περιθώριο εκτίμησης που διαθέτουν τα κράτη μέλη ως προς τη θέσπιση ή τη διατήρηση σε ισχύ διατάξεων ευνοϊκότερων για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε σχέση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ.

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ αναφορικά με την ερμηνεία του άρθρου 8 παρ. 1 της ως άνω Οδηγίας, εθνικές διατάξεις για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας μπορούν να ληφθούν υπ' όψιν ως ευνοϊκότερες στο πλαίσιο της εξέτασης του πρόσφορου χαρακτήρα έμμεσης διαφορετικής μεταχείρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων⁵. Πιο συγκεκριμένα, η Οδηγία 2000/78/ΕΚ θεσπίζει ένα γενικό πλαίσιο για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και στην εργασία, αφήνοντας ένα περιθώριο εκτίμησης στα κράτη μέλη, λαμβάνοντας μάλιστα υπ' όψιν τις διαφορετικές προσεγγίσεις που ακολουθούν αυτά αναφορικά με τη θέση της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Αυτό το περιθώριο εκτίμησης όμως πρέπει να συνδυάζεται με τη δυνατότητα του δικαστή της Ένωσης να εξετάζει, αν τα μέτρα που λαμβάνονται σε εθνικό επίπεδο, δικαιολογούνται επί της αρχής και αν είναι αναλογικά⁶.

Εν προκειμένω, όμως, το ΔΕΕ διευκρινίζει ότι το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη δεν μπορεί να φθάνει μέχρι του σημείου να παρέχεται σε αυτά ή στα εθνικά δικαστήρια η δυνατότητα διαχωρισμού ενός εκ των λόγων δυσμενούς διάκρισης που απαριθμούνται εξαντλητικά στο άρθρο 1 της Οδηγίας

5. Σκ. 47 της σχολιαζόμενης απόφασης, καθώς και συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 90.

6. Σκ. 48 της σχολιαζόμενης απόφασης και συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 86 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία. Εναπόκειται επίσης στα εθνικά δικαστήρια να σταθμίσουν τα εμπλεκόμενα συμφέροντα και να περιορίσουν «τις επίμαχες ελευθερίες μόνον κατά το μέτρο που τούτο είναι απολύτως αναγκαίο» (συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-804/18 και C-341/19, *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 83).

2000/78/EK σε επιμέρους λόγους (σκ. 54 της σχολιαζόμενης απόφασης)⁷.

Κατά συνέπεια, στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα το ΔΕΕ απεφάνθη ότι το άρθρο 1 της Οδηγίας 2000/78/EK έχει την έννοια ότι δεν μπορούν να λαμβάνονται υπόψη ως διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην ως άνω Οδηγία, κατά το άρθρο 8 παρ. 1 αυτής, εθνικές διατάξεις οι οποίες μεταφέρουν την Οδηγία στο εθνικό δίκαιο και οι οποίες ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις αποτελούν δύο αυτοτελείς λόγους δυσμενούς διάκρισης.

IV. Αντί επιλόγου

Τα ζητήματα απαγορευμένων διακρίσεων λόγω θρησκείας στην εργασία και απασχόληση δεν είναι κάτι καινοφανές για το ΔΕΕ, λαμβανομένων υπ' όψιν ιδίως των προαναφερομένων εμβληματικών αποφάσεων στις υποθέσεις *G4S Secure Solutions*, και *WABE* και *MH Müller Handel*.

Όμως, δέον να επισημανθούν δύο κρίσιμα σημεία της προκείμενης υπόθεσης, το πρώτο ως προς το κατά πόσον κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας μπορεί να συνιστά λόγο έμμεσης διάκρισης, και το δεύτερο ως προς το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη να θεσπίζουν ή να διατηρούν σε ισχύ διατάξεις ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε σχέση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2000/78/EK.

Ως προς το πρώτο ζήτημα, προαναφέρθηκε ότι το ΔΕΕ στις υποθέσεις *G4S Secure Solutions*, και *WABE* και *MH Müller Handel* απέκλεισε με αποφασιστικότητα την ύπαρξη άμεσης διάκρισης και ως προς τους εργαζομένους στους οποίους η θρησκεία ή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις τους επιβάλλουν υποχρεώσεις αμφίσεως, όταν πρόκειται για κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας περί ρητής απαγόρευσης εμφανών, μεγάλου μεγέθους συμβόλων. Εν προκειμένω, όμως, το ερώτημα αφορά κανόνα που απαγορεύει την εμφανή χρήση οποιουδήποτε συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας.

Επίσης, κι αν ακόμη δεν συντρέχει άμεση διάκριση, για

7. Δεδομένου ότι η δυσμενής διάκριση «λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων» καλύπτει όλους τους εργαζομένους κατά τον ίδιο τρόπο, μια προσέγγιση κατακερματισμού του συγκεκριμένου λόγου θα είχε ως συνέπεια να δημιουργηθούν υποκατηγορίες εργαζομένων και να πληγεί κατ' αυτόν τον τρόπο το γενικό πλαίσιο που διαμορφώνει η Οδηγία 2000/78/EK για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (σκ. 55 της σχολιαζόμενης απόφασης). Επιπλέον, το ζήτημα της συγκρισιμότητας είναι κρίσιμο μόνον όσον αφορά την εκτίμηση της ύπαρξης άμεσης δυσμενούς διάκρισης. Πλην όμως, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, αποκλείεται η ύπαρξη άμεσης δυσμενούς διάκρισης υπό περιστάσεις όπως αυτές της υπό κρίση υπόθεσης (σκ. 58).

τους λόγους που προαναφέρθηκαν εξ αφορμής του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος, μένει ανοικτό προς εξέταση το ζήτημα κατά πόσον η εφαρμογή κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας μπορεί να θεωρηθεί έμμεση διάκριση, ικανή να δικαιολογηθεί αντικειμενικά, στην περίπτωση κατά την οποία τα πρόσωπα που ασπάζονται συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποιθήσεις υφίστανται μειοεκτική μεταχείριση (σκ. 37 της σχολιαζόμενης απόφασης, καθώς και *G4S Secure Solutions*, ό.π., σκ. 34, και *WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 59).

Ως προς το δεύτερο ζήτημα περί περιθωρίου εκτίμησης των κρατών μελών για τη θέσπιση ευνοϊκότερων διατάξεων για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε σχέση με την Οδηγία 2000/78/EK, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι Προτάσεις της Γεν. Εισαγγελέα.

Όπως επισημαίνει η Γεν. Εισαγγελέα, το Δικαστήριο στην υπόθεση *WABE* και *MH Müller Handel* επιχείρησε να αποσαφηνίσει την απόφαση στην υπόθεση *G4S Secure Solutions* ως προς τη στάθμιση της θρησκευτικής ελευθερίας με τους λοιπούς θεμιτούς σκοπούς, για να δικαιολογηθεί τυχόν έμμεση δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, ακολουθώντας μια συλλογιστική ανάλογη με αυτήν στην υπόθεση *Melloni* (C-399/11)⁸, το Δικαστήριο έκρινε ότι η Οδηγία 2000/78/EK παρέχει στα κράτη μέλη το περιθώριο εκτίμησης, προκειμένου να επιτευχθεί ο αναγκαίος συμβιβασμός μεταξύ, αφενός, της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας και, αφετέρου, των θεμιτών σκοπών που δύνανται να προβληθούν για να δικαιολογηθεί η διαφορετική αντιμετώπιση που στηρίζεται εμμέσως στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις (*WABE* και *MH Müller Handel*, ό.π., σκ. 89).

Στη συνέχεια, η Γεν. Εισαγγελέα εκκινεί από τη νομολογία του ΔΕΕ, με την οποία αναγνωρίσθηκε άμεση προστασία έναντι διακρίσεων, όταν το πρόσωπο δεν μπορεί να αποποιηθεί χαρακτηριστικό άρρηκτα συνδεδεμένο με την ύπαρξή του, όπως η ηλικία, ο γενετήσιος προσανατολισμός και η οικογενειακή κατάσταση (C-499/08, *Ingeniørforeningen i Danmark*⁹, σκ. 49, C-267/06, *Maruko*¹⁰, σκ. 73, και C-147/08, *Römer*¹¹, σκ. 52, C-267/12, *Hay*¹², σκ. 44), για να υποστηρίξει ότι και η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορεί να θεωρηθούν χαρακτηριστικά άρρηκτα συνδεδεμένα με την ύπαρξη ενός προσώπου και χρήζουν άμεσης προστασίας. Κάλεσε μάλιστα το Δικαστήριο να αποστεί από τη νομολογία *WABE*

8. ΔΕΕ C-399/11, *Melloni*, 26.02.2013, ECLI:EU:C:2013:107.

9. ΔΕΕ C-499/08, *Ingeniørforeningen i Danmark*, 12.10.2010, ECLI:EU:C:2010:600.

10. ΔΕΚ C-267/06, *Maruko*, 01.04.2008, ECLI:EU:C:2008:179.

11. ΔΕΕ C-147/08, *Römer*, 10.05.2011, ECLI:EU:C:2011:286.

12. ΔΕΕ C-267/12, *Hay*, 12.12.2013, ECLI:EU:C:2013:823.

και *MH Müller Handel* και να αναγνωρίσει ότι κάθε κράτος μέλος μπορεί να προσεγγίσει το ζήτημα από διαφορετική οπτική γωνία, ανάλογα με το νόημα που έχει η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις σε καθένα από αυτά (σκ. 64 των Προτάσεων).

Προς επίρρωση δε της θέσης αυτής, η Γεν. Εισαγγελέας υποστηρίζει ότι ένας κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας μπορεί να αποτελέσει φραγμό στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας των εργαζομένων που υπέχουν συγκεκριμένες υποχρεώσεις από τη θρησκεία τους (σκ. 65 και 66), για να καταλήξει στο ότι τα κράτη μέλη πρέπει να εφαρμόζουν το άρθρο 8 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ παρέχοντας στη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις προστασία ως αυτοτελή λόγο διάκρισης, κάτι το οποίο μπορεί να γίνει από τον εθνικό νομοθέτη. Εν συνεχεία,

όμως, λαμβάνει υπ' όψιν τη βελγική νομοθεσία για την υπό κρίση υπόθεση για να καταλήξει στο ότι ο βέλγος νομοθέτης δεν διαχώρισε τις θρησκευτικές και τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις, αλλά φαίνεται να αποτελούν όψεις του ίδιου λόγου διάκρισης (σκ. 73 και 74 των Προτάσεων).

Το ΔΕΕ τελικά δεν παρεξέκλινε της πάγιας θέσης του και δεν προσχώρησε στη θέση αυτή της Γεν. Εισαγγελέα, αλλά έκρινε, εξ αφορμής του δευτέρου προδικαστικού ερωτήματος, όπως προαναφέρθηκε, ότι το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη δεν μπορεί να φθάνει μέχρι του σημείου διαχωρισμού ενός εκ των λόγων δυσμενούς διάκρισης που απαριθμούνται εξαντλητικά στο άρθρο 1 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ σε επιμέρους λόγους.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Μάιος – Ιούλιος 2022)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 1 – Υποχρέωση σεβασμού δικαιωμάτων του ανθρώπου

Υπόθεση Duarte Agostino και λοιποί κατά Πορτογαλίας και λοιπών (Προσφυγή Νο 39371/20), παραπομπή ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης στις 29 Ιουνίου 2022

κλιματική αλλαγή – Συμφωνία των Παρισίων του 2015 – θετικές υποχρεώσεις 33 Συμβαλλομένων Κρατών

Η υπόθεση αφορά τις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου 33 Συμβαλλομένων Κρατών, τα οποία, κατά την άποψη των προσφευγόντων, συμβάλλουν στο φαινόμενο υπερθέρμανσης του πλανήτη που έχει ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την πρόκληση καυσώνων που επηρεάζουν τις συνθήκες ζωής και την υγεία των προσφευγόντων.

Οι προσφεύγοντες καταγγέλλουν, μεταξύ άλλων, την αποτυχία των 33 αυτών Κρατών να συμμορφωθούν στις υποχρεώσεις τους, σύμφωνα με τη Συμφωνία των Παρισίων του 2015 για την Κλιματική Αλλαγή (COP21), να συγκρατήσουν την αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη σαφώς κάτω των 2 βαθμών Κελσίου σε σύγκριση με τα επίπεδα της προβιομηχανικής περιόδου και να συνεχίσουν τις προσπάθειες να περιοριστεί η άνοδος της θερμοκρασίας στον 1,5 βαθμό Κελσίου, ενέργειες που θεωρείται ότι θα μείωναν σημαντικά τους κινδύνους και τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Οι προσφεύγοντες υποστηρίζουν ότι τα Συμβαλλόμενα Κράτη στη Συμφωνία υποχρεούνται να λάβουν μέτρα για να ρυθμίσουν με τον κατάλληλο τρόπο τις συνεισφορές τους στην κλιματική αλλαγή.

Επίσης, θεωρούν ότι τα Συμβαλλόμενα Κράτη στη Συμφωνία μοιράζονται μια υποτιθέμενη ευθύνη όσον αφορά στην κλιματική αλλαγή και η αβεβαιότητα που υπάρχει ως προς το «δίκαιο μερίδιο» των εισφορών των κρατών μελών μπορεί να λειτουργήσει μόνο υπέρ των προσφευγόντων.

Δίνουν έμφαση στην απόλυτη ανάγκη λήψης δράσης υπέρ της προστασίας του κλίματος και θεωρούν ότι, στο πλαίσιο αυτό, είναι σημαντικό το Δικαστήριο να αναγνωρίσει την κοινή ευθύνη των Κρατών και να εξαιρέσει τους προσφεύγοντες από την υποχρέωση εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων σε κάθε Συμβαλλόμενο Κράτος.

Τον Νοέμβριο του 2021, οι εναγόμενες Κυβερνήσεις έλαβαν γνώση της προσφυγής που ασκήθηκε υπό το πρίσμα

των άρθρων 1, 34, 2, 3, 8 και 14 της Σύμβασης και του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Στις 29 Ιουνίου 2022, το δικάζον Τμήμα του Δικαστηρίου παρέπεμψε την υπόθεση ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης.

► Άρθρο 2 – Δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση Carême κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 7189/21), η υπόθεση παραπέμφθηκε ενώπιον του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης στις 31 Μαΐου 2022

υπερθέρμανση του πλανήτη – καταγγελλόμενη αποτυχία δράσης

Στις 19 Νοεμβρίου 2018, ο προσφεύγων, ενεργώντας στο όνομά του, υπό την ιδιότητά του ως δήμαρχος πόλης που βρίσκεται στις ακτές της Μάγχης, και στο όνομα και για λογαριασμό του Δήμου, απέστειλε αιτήματα προς τον Γάλλο Πρόεδρο, τον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Οικολογικής Μετάβασης και Αλληλεγγύης, ζητώντας τους: να λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για τον περιορισμό των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου που παράγονται στη γαλλική επικράτεια ώστε να υπάρξει συμμόρφωση προς τις υποχρεώσεις της Γαλλίας, να αναλάβουν όλες τις κατάλληλες νομοθετικές και ρυθμιστικές πρωτοβουλίες ώστε να καταστεί υποχρεωτική η ιεράρχηση των μέτρων για το κλίμα και να απαγορευθεί κάθε μέτρο που θα μπορούσε να οδηγήσει στην αύξηση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, και να λάβουν άμεσα μέτρα για να διασφαλίσουν την προσαρμογή της Γαλλίας στην κλιματική αλλαγή.

Στις 23 Ιανουαρίου 2019, ο προσφεύγων και ο Δήμος προσέφυγαν στο Conseil d'État ζητώντας τον δικαστικό έλεγχο της σιωπηρής απόρριψης των αιτημάτων που υπέβαλαν τον Νοέμβριο του 2018, μετά την έλλειψη απάντησης προς αυτά.

Στις 19 Νοεμβρίου 2020, το Conseil d'État έκρινε ότι ο προσφεύγων στερούνταν εννόμου συμφέροντος που θα του απέδιδε ενεργητική νομιμοποίηση να ζητήσει τον δικαστικό έλεγχο των σιωπηρών απορρίψεων, αλλά παράλληλα έκρινε ότι ο Δήμος είχε έννομο συμφέρον «λαμβάνοντας υπόψη το επίπεδο έκθεσής του στους κινδύνους που πηγάζουν από το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής και την άμεση και αδιαμφισβήτητη επίδραση στην κατάσταση του και στα ειδικά συμφέροντά του για τα οποία είναι υπεύθυνος». Απέρριψε τους ισχυρισμούς που περιλαμβάνονταν

στην προσφυγή, εκτός από αυτούς που αφορούσαν στη σιωπηρή άρνηση να ληφθούν κατάλληλα μέτρα για τον περιορισμό των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου που παράγονταν στη Γαλλία και διέταξε τη διεξαγωγή περαιτέρω έρευνας σχετικά με το θέμα αυτό.

Στις 11 Ιουλίου 2021, το Conseil d'État παραμέρισε τη σιωπηρή άρνηση της εναγόμενης Κυβέρνησης στο ζήτημα αυτό και παρατήρησε, καταρχάς, ότι η μείωση των εκπομπών το 2019 ήταν ελάχιστη και το 2020 σημαντική εξαιτίας του γεγονότος ότι η οικονομική δραστηριότητα είχε περιοριστεί λόγω της υγειονομικής κρίσης και, δεύτερον, ότι η συμμόρφωση προς τους στόχους μείωσης των εκπομπών που είχαν τεθεί, ειδικότερα της μείωσης 12% για την περίοδο 2024-2028, δεν ήταν εφικτή εκτός εάν υιοθετούνταν άμεσα νέα μέτρα. Παρότρυνε την εναγόμενη Κυβέρνηση να λάβει πρόσθετα μέτρα μέχρι τις 31 Μαρτίου 2022, ώστε να πετύχει τους στόχους που είχαν τεθεί με τη Συμφωνία των Παρισίων, της μείωσης 40% των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου μέχρι το έτος 2030.

Ο προσφεύγων, βασιζόμενος στα άρθρα 2 και 8 της Σύμβασης, κατήγγειλε ότι η δράση που έλαβε η Γαλλία για την καταπολέμηση του φαινομένου υπερθέρμανσης του πλανήτη ήταν ανεπαρκής, όπως και η προσπάθεια των αρχών να λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα που θα επέτρεπαν στο Κράτος να πετύχει τους στόχους του για επίτευξη των μέγιστων επιπέδων μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου.

Στις 31 Μαΐου 2022, το δικάζον Τμήμα του Δικαστηρίου παρέπεμψε την υπόθεση στο Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης.

Υπόθεση Safi και λοιποί κατά Ελλάδα (Προσφυγή Νο 5418/15), απόφαση της 7ης Ιουλίου 2022

Παραβιάσεις και καθυστερήσεις εθνικών αρχών – βύθιση σκάφους – θάνατος επιβαινόντων

Στις 20 Ιανουαρίου 2014, ένα αλιευτικό σκάφος με είκοσι επτά υπηκόους Αφγανιστάν, Συρίας και Παλαιστίνης βυθίστηκε έξω από ένα νησί στο Αιγαίο, ενώ ρυμουλκούνταν από την Ελληνική Ακτοφυλακή. Η βύθιση είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο έντεκα ατόμων, μεταξύ των οποίων και συγγενών των προσφευγόντων.

Η έρευνα σχετικά με την πιθανή ποινική ευθύνη των λιμενικών που συμμετείχαν στη διαχείριση του εν λόγω περιστατικού και εκείνη των στρατιωτικών για την κακομεταχείριση που φέρεται ότι υπέστησαν οι προσφεύγοντες τέθηκε στο αρχείο.

Μεταξύ άλλων, ασκήθηκε δίωξη κατά δύο ανδρών, οι οποίοι ενεργούσαν ως διερμηνείς κατά τη διάρκεια των καταθέσεων των προσφευγόντων, για ψευδορκία κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Ο ένας εκ των δύο αθώωθηκε. Ο φάκελος που κατατέθηκε ενώπιον του Δικαστηρίου δεν περιέχει πληροφορίες σχετικά με την έκ-

βαση της διαδικασίας ποινικής δίωξης κατά του άλλου.

Οι δέκα έξι επιζώντες του ναυαγίου διαμαρτύρονται, μεταξύ άλλων, για τη διακινδύνευση της ζωής τους κατά τη βύθιση του σκάφους εξαιτίας πράξεων ή/και παραλείψεων της ακτοφυλακής και ορισμένοι εξ αυτών για τον θάνατο των συγγενών τους κατά τη βύθιση του σκάφους, για την ανεπάρκεια της έρευνας για τους υπεύθυνους του θανάσιμου ατυχήματος και για την κακομεταχείριση που υπέστησαν κατά τη μεταφορά τους από την ακτοφυλακή στο νησί.

Η ποινική δίωξη κατά των εμπλεκόμενων λιμενικών ήταν καταρχήν πιθανό να «ρίξει» φως στις περιστάσεις της υπόθεσης, να διαπιστώσει τα πραγματικά περιστατικά και να προβεί ενδεχομένως στην επιβολή κυρώσεων κατά των υπευθύνων.

Εννέα από τους δέκα έξι προσφεύγοντες κατέθεσαν για πρώτη φορά τον Ιανουάριο του 2014. Διαμαρτύρονται για τα προβλήματα στη διερμηνεία κατά τη διάρκεια των καταθέσεων τους και υποστηρίζουν, αφενός, ότι το αληθινό περιεχόμενο των καταθέσεων τους δεν είναι αυτό που καταγράφηκε και, αφετέρου, ότι ποτέ δεν δήλωσαν ότι το πλοίο βυθίστηκε λόγω της ξαφνικής μετακίνησης των επιβατών του.

Τον Σεπτέμβριο του 2015, το δικαστήριο, που αθώωσε τον έναν από τους δύο λιμενικούς που λειτουργούσαν ως διερμηνείς, αναγνώρισε ότι δεν μιλούσε τη γλώσσα των προσφευγόντων. Ενώ είναι αλήθεια ότι ο Εισαγγελέας του στρατιωτικού δικαστηρίου έθεσε την υπόθεση στο αρχείο τον Ιούνιο του 2014, οι αρχές είχαν ενημερωθεί για τα σοβαρά προβλήματα της διερμηνείας κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τύπου των προσφευγόντων.

Ωστόσο, παρόλο που το περιεχόμενο των καταθέσεων των προσφευγόντων παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις, εντούτοις αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του φακέλου της δικογραφίας, μέχρι που ο στρατιωτικός Εισαγγελέας έθεσε την υπόθεση στο αρχείο. Όμως, μόλις οι αρχές ενημερώθηκαν για τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων σχετικά με τις ελλείψεις αυτές, θα έπρεπε τουλάχιστον να τις διερευνήσουν πριν προχωρήσουν στην ένταξή τους στη δικογραφία.

Δεύτερον, η υπόθεση παρουσίαζε περίπλοκες πτυχές, οι οποίες ήταν γνωστές μόνο στις αρχές. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο εάν οι προσφεύγοντες είχαν καταφέρει να συμμετάσχουν επαρκώς στη διαδικασία, η οποία αφορούσε σοβαρά περιστατικά, χωρίς να έχουν στη διάθεσή τους τα αρχεία που είχαν ζητήσει και που περιέχουν τις επικοινωνίες της ακτοφυλακής καθώς και τα στοιχεία που προέρχονται από το σήμα και το ραντάρ της στρατιωτικής βάσης του νησιού, δεδομένου ότι η ουσία της υπόθεσης έγκειται ακριβώς στην πτυχή αυτή.

Τρίτον, κατά την απόρριψη της υπόθεσης ο Εισαγγελέας περιορίστηκε να σημειώσει ότι «η επαναπροώθηση ως δι-

αδικασία επιστροφής ή ρυμούλκησης (...) στα τουρκικά χωρικά ύδατα δεν υφίσταται ως τακτική (...)». Πρόσθεσε ότι θα ήταν «περιττό» να ληφθούν υπόψη οι συγκεκριμένες παράμετροι των ισχυρισμών των προσφευγόντων, καθώς η εκδοχή τους για τα γεγονότα βασιζόταν στην υπόθεση ότι το σκάφος τους ρυμουλκούνταν προς τις τουρκικές ακτές, πράγμα που σύμφωνα με την αξιολόγηση και την εκτίμηση των αποδεικτικών στοιχείων δεν θα μπορούσε να συμβεί εν προκειμένω. Το Δικαστήριο σημείωσε ότι, σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, ο Υπουργός Ναυτιλίας δήλωσε ότι οι ελληνικές αρχές «θα επέστρεφαν (τους μετανάστες) στις τουρκικές αρχές» και ότι οι λιμενικές αρχές είχαν εμποδίσει (να φτάσουν στην Ελλάδα) αρκετοί μετανάστες (σε σύγκριση με τους 7.000 συλληφθέντες). Επιπλέον, οι προσφεύγοντες είχαν προβεί και σε άλλες καταγγελίες, οι οποίες δεν εξετάστηκαν από τον Εισαγγελέα. Διαμαρτυρήθηκαν, ειδικότερα, ότι η επιχείρηση οργανώθηκε και διεξήχθη με τρόπο που δεν διασφάλιζε την προστασία του δικαιώματός τους στη ζωή αυτών και των συγγενών τους, ότι το κέντρο συντονισμού και έρευνας δεν είχε ενημερωθεί και ότι δεν τηρήθηκαν οι σχετικές με το θέμα διατάξεις των διεθνών κειμένων. Αυτές οι έρευνες ήταν προφανώς αναγκαίες αλλά δεν διεξήχθησαν, γεγονός που έθεσε σε κίνδυνο την ικανότητά τους να «ρίξουν» πλήρες φως στις συνθήκες του ναυαγίου.

Παραβίαση άρθρου 2 (διαδικαστική πτυχή) αναφορικά με όλους τους προσφεύγοντες.

Το Δικαστήριο δεν μπορεί να αποφανθεί σχετικά με τις λεπτομέρειες της επιχείρησης διάσωσης ούτε για το εάν είχε γίνει απόπειρα επαναπροώθησης των προσφευγόντων προς τις τουρκικές ακτές, ελλείψει ενδελεχούς και αποτελεσματικής έρευνας από τις εθνικές αρχές. Ωστόσο, ορισμένα από τα γεγονότα δεν αμφισβητούνται από τους διαδίκους ή προκύπτουν χωρίς αμφιβολία από τα στοιχεία της δικογραφίας και τις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων.

Δεν μπορούμε να έχουμε απαίτηση από την ακτοφυλακή να επιτυγχάνει τη διάσωση κάθε ατόμου που βρίσκεται σε κίνδυνο στη θάλασσα, κυρίως επειδή πρόκειται για υποχρέωση διάθεσης μέσων και όχι εξασφάλισης αποτελέσματος. Αφού έφθασε στον τόπο του ατυχήματος, η ακτοφυλακή είχε στη διάθεσή της συγκεκριμένες επιλογές ως προς τις ενέργειες στις οποίες έπρεπε να προβεί. Ωστόσο, οι ενέργειες αυτές θα πρέπει να εξετάζονται στο συγκεκριμένο πλαίσιο της εν λόγω υπόθεσης.

Είναι γεγονός ότι ο καπετάνιος και το πλήρωμα ενός κρατικού σκάφους που συμμετέχει στη διάσωση ανθρώπων στη θάλασσα πρέπει συχνά να λάβουν δύσκολες και άμεσες αποφάσεις και κατά κανόνα αυτές υπόκεινται στη διακριτική ευχέρεια του πλοίαρχου. Ωστόσο, πρέπει να αποδειχθεί ότι οι αποφάσεις αυτές είχαν ως κίνητρο την πρωταρχική προσπάθεια διασφάλισης του δικαιώματος στη ζωή των ατόμων που βρίσκονται σε κίνδυνο.

Ως προς αυτό, πρώτον, κατά την άφιξη του σκάφους της ακτοφυλακής στην περιοχή, το πλήρωμα έλαβε γνώση των ακριβών συνθηκών στις οποίες βρισκόταν το αλιευτικό σκάφος, συμπεριλαμβανομένης της κατάστασής του και της παρουσίας πάνω σ' αυτό γυναικών και παιδιών. Λόγω της κατάστασης του αλιευτικού σκάφους, που ήταν κακοσυντηρημένο και ακατάλληλο για ναυσιπλοΐα, καθώς και του αριθμού των επιβατών που υπερέβαινε το μέγιστο επιτρεπόμενο και των δυσμενών καιρικών συνθηκών, οι υπεύθυνοι για τον συντονισμό και τη διαχείριση των περιστατικών που σχετίζονται με την παράνομη μετανάστευση στο Αιγαίο έλαβαν εντολή να ρυμουλκηθεί το σκάφος για λόγους ασφαλείας στο γειτονικό νησί.

Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία εξήγηση για το πώς οι αρχές σχεδίαζαν να φέρουν τους ανθρώπους σε ασφαλές μέρος με το σκάφος τους, ένα ταχύπλοο χωρίς τον απαραίτητο εξοπλισμό διάσωσης. Η ακτοφυλακή δεν σκέφθηκε καμία στιγμή να ζητήσει πρόσθετη βοήθεια, ούτε είχαν ενημερωθεί οι αρμόδιες αρχές ώστε να στείλουν ένα σκάφος καταλληλότερο για την επιχείρηση διάσωσης. Σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, δεν δόθηκαν εκ των προτέρων σωσίβια διάσωσης στους επιβάτες του αλιευτικού σκάφους.

Η πρώτη φάση της ρυμούλκησης διακόπηκε από την αποκοπή της άγκυρας, που βρισκόταν στην πλήρη του σκάφους. Ακόμη και εάν υποθεθεί ότι η ανατροπή του αλιευτικού σκάφους έγινε λόγω του πανικού των επιβατών του και των ξαφνικών κινήσεών τους, είναι κάτι που θα μπορούσε να προβλεφθεί λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν εκεί. Η ακτοφυλακή προχώρησε σε μια δεύτερη προσπάθεια ρυμούλκησης. Η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν εξήγησε για ποιον λόγο το επιχείρησε για δεύτερη φορά, παρά τον πανικό που επικράτησε την πρώτη φορά.

Το κέντρο συντονισμού και έρευνας ενημερώθηκε για το εν λόγω περιστατικό μόνο όταν το αλιευτικό σκάφος είχε ήδη μισοβυθιστεί. Τρία λεπτά αργότερα, το σκάφος είχε βυθιστεί εντελώς και μερικοί από τους συγγενείς των προσφευγόντων βρέθηκαν εγκλωβισμένοι στην καμπίνα. Ο παράγοντας του χρόνου έχει καθοριστική σημασία για τη διάσωση των θυμάτων, καθώς ο πνιγμός μπορεί να συμβεί μέσα σε μερικά λεπτά. Ωστόσο, δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να κάνει εικασίες σχετικά με το ερώτημα κατά πόσον τα θύματα θα μπορούσαν να είχαν σωθεί εάν το εθνικό κέντρο συντονισμού και έρευνας είχε ενημερωθεί πιο έγκαιρα.

Επιπλέον, ένα μήνυμα για βοήθεια, προς ειδοποίηση των σκαφών που έπλεαν κοντά να σπεύσουν εκεί, απεστάλη μόλις δώδεκα λεπτά αφού ειδοποιήθηκε για το ναυάγιο το κέντρο συντονισμού από το λιμενικό. Επίσης, η κινητοποίηση και η άφιξη των διαθέσιμων μέσων διάσωσης έγινε με περαιτέρω σημαντική καθυστέρηση.

Κατά την περίοδο που οι προσφεύγοντες και οι συγγε-

νείς τους επιχειρήσαν να φθάσουν σε ελληνικό έδαφος, ο αριθμός των αφίξεων προσφύγων από τη θάλασσα είχε αυξηθεί. Λόγω της δυσκολίας της αποστολής των ναυτικών αρχών σε ένα τέτοιο πλαίσιο, του απρόβλεπτου της ανθρώπινης συμπεριφοράς και του αναπόφευκτου των επιχειρησιακών επιλογών αναφορικά με τις προτεραιότητες και τους πόρους, είναι απαραίτητο να ερμηνευθεί η έκταση της θετικής υποχρέωσης των εθνικών αρχών κατά τρόπο ώστε να μην τους επιβάλλεται υπέρμετρη επιβάρυνση. Λεχθέντος αυτού, το Δικαστήριο σημείωσε ότι η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν παρέσχε καμία εξήγηση για τις συγκεκριμένες παραλείψεις και καθυστερήσεις στην παρούσα υπόθεση. Δεν υποστήριξε, παραδείγματος χάριν, ότι την ημέρα του ναυαγίου δεν υπήρχαν διαθέσιμα καταλληλότερα μέσα διάσωσης εξαιτίας μιας σημαντικής εισροής προσφύγων, η οποία θα απαιτούσε τη χρησιμοποίηση των μέσων διάσωσης αλλού.

Σύμφωνα με την εναγόμενη Κυβέρνηση, η ζωή των επιβατών του αλιευτικού σκάφους είχε τεθεί σε κίνδυνο πριν από την είσοδό τους σε ελληνικό έδαφος και την επέμβαση της ακτοφυλακής λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν στο σκάφος, του αριθμού των επιβατών που μετέφερε και της έλλειψης μέσων διάσωσης στο σκάφος. Από την άποψη αυτή, το άρθρο 2 δεν μπορεί να ερμηνευτεί ότι παρέχει σε κάθε πρόσωπο εγγύηση ενός απόλυτου επιπέδου ασφάλειας σε όλες τις δραστηριότητες της ζωής του που ενέχουν κινδύνους προσβολής του δικαιώματος της ζωής, ιδίως όταν το άτομο αυτό ευθύνεται σε κάποιον βαθμό για το ατύχημα που τον έθεσε σε αδικαιολόγητο κίνδυνο. Ωστόσο, στην παρούσα υπόθεση εγείρονται σοβαρά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο διεξαγωγής και οργάνωσης της επιχείρησης.

Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι ελληνικές αρχές δεν έλαβαν όλα τα αναμενόμενα μέτρα για να προσφέρουν σε όλους τους προσφεύγοντες και τους συγγενείς τους το επίπεδο προστασίας που απαιτείται από το άρθρο 2.

Παραβίαση άρθρου 2.

Το Δικαστήριο εξέτασε στη συνέχεια την προσφυγή υπό το πρίσμα του άρθρου 3. Κατά την άφιξή τους στο νησί, οι δώδεκα προσφεύγοντες δεν μπορούσαν να κινηθούν ελεύθερα, τελούσαν υπό τον έλεγχο των αρχών και ακολουθούσαν τις οδηγίες των δυνάμεων επιβολής της τάξης. Υποβλήθηκαν σε σωματικές έρευνες και υποχρεώθηκαν να γδυθούν μπροστά σε τουλάχιστον δεκατρείς ανθρώπους. Οι προσφεύγοντες βρισκόνταν σε εξαιρετικά ευάλωτη κατάσταση: μόλις είχαν επιζήσει από ναυάγιο και κάποιοι είχαν χάσει τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Βρισκόνταν αναμφίβολα σε κατάσταση ακραίου στρες και βίωναν ήδη συναισθήματα εντόνου πόνου και θλίψης.

Οι σωματικές έρευνες στις οποίες υποβλήθηκαν οι προσφεύγοντες δεν στηρίζονταν σε επιτακτικούς λόγους

ασφάλειας, προάσπισης της τάξης ή πρόληψης ποινικών αδικημάτων. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η έρευνα αυτή μπορούσε να προκαλέσει στους προσφεύγοντες ένα αίσθημα αυθαιρεσίας, κατωτερότητας και αγωνίας που αγγίζει τον βαθμό εξευτελισμού που αναπόφευκτα συνεπάγεται η σωματική έρευνα. Κατέληξε ότι ισοδυναμούσε με εξευτελιστική μεταχείριση κατά την έννοια του άρθρου 3.

Παραβίαση άρθρου 3.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε για αποζημίωση της ηθικής βλάβης στον πρώτο προσφεύγοντα το ποσό των 100.000 ευρώ, στον δεύτερο, τέταρτο και πέμπτο προσφεύγοντα από κοινού το ποσό των 80.000 ευρώ, στον έβδομο προσφεύγοντα το ποσό των 40.000 ευρώ και 10.000 ευρώ σε καθέναν από τους υπόλοιπους προσφεύγοντες.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση *Algirdas Butkevičius κατά Λιθουανίας (Προσφυγή No 70489/17)*, απόφαση της 14ης Ιουνίου 2022

υποκλοπή συνομιλιών – αποκάλυψη – δημόσιο συμφέρον – αντίκτυπο στη φήμη

Ο προσφεύγων είναι ο πρώην Πρωθυπουργός της Λιθουανίας. Στο πλαίσιο μιας προκαταρκτικής έρευνας καταγγελιών διαφθοράς σχετικά με ένα κυβερνητικό ψήφισμα, η οποία διενεργήθηκε από την περιφερειακή εισαγγελία και την Ειδική Υπηρεσία Ερευνών, εγκρίθηκε η καταγραφή των τηλεφωνικών συνομιλιών του δημάρχου της πόλης (R.M.). Υποκλάπηκε μια τηλεφωνική συνομιλία μεταξύ του προσφεύγοντα και του R.M., κατά τη διάρκεια της οποίας συζητήθηκε το κυβερνητικό ψήφισμα. Ο Εισαγγελέας έπαυσε την προκαταρκτική έρευνα, με την αιτιολογία ότι δεν είχαν διαπραχθεί αδικήματα. Η απόφασή του περιείχε, μεταξύ άλλων, αντίγραφα της υποκλαπείσας τηλεφωνικής συνομιλίας ανάμεσα στον προσφεύγοντα και τον R.M.

Ξεχωριστά, η Επιτροπή κατά της Διαφθοράς του Κοινοβουλίου της Σείμας («Η Επιτροπή») έλαβε εντολή να διεξάγει μια κοινοβουλευτική έρευνα σχετικά με τις συνθήκες υιοθέτησης του εν λόγω κυβερνητικού ψηφίσματος. Ο Εισαγγελέας έστειλε στην Επιτροπή και στην Επίσημη Επιτροπή Δεοντολογίας αντίγραφο της απόφασης παύσης της προκαταρκτικής έρευνας. Η Επιτροπή διεξήγαγε δημόσια ακρόαση για το θέμα, παρουσία πολλών δημοσιογράφων, όπου συζητήθηκε υλικό της προκαταρκτικής έρευνας. Ένας από τους παρόντες δημοσιογράφους στη συνέχεια δημοσίευσε στο διαδίκτυο ένα άρθρο, καθιστώντας δημόσια αποσπάσματα από την καταγεγραμμένη τηλεφωνική συνομιλία ανάμεσα στον προσφεύγοντα και

τον R.M. Οι πληροφορίες αυτές αναδημοσιεύθηκαν ευρέως.

Ο προσφεύγων προσέφυγε χωρίς επιτυχία στην Εισαγγελία και στα εθνικά δικαστήρια, διαμαρτυρούμενος για την αποκάλυψη στο κοινό της υποκλοπείσας τηλεφωνικής συνομιλίας.

Η διαβίβαση από την Ειδική Υπηρεσία Ερευνών σε άλλες κρατικές αρχές των στοιχείων που αφορούν την υποκλοπείσα τηλεφωνική συνομιλία, η χρήση των στοιχείων αυτών από τις αρχές και η δημόσια ανακοίνωσή τους, συμπεριλαμβανομένου του δημόσιου ελέγχου της τηλεφωνικής καταγραφής στην ακρόαση της Επιτροπής Καταπολέμησης της Διαφθοράς, αποτέλεσαν παρέμβαση στα δικαιώματα του προσφεύγοντα, που προστατεύει το άρθρο 8.

Το Δικαστήριο εξέτασε εάν η παρέμβαση ήταν σύμφωνη προς τον νόμο. Ως προς αυτό, ο προσφεύγων υποστήριξε ότι οι κρατικές αρχές δεν παρείχαν την κατάλληλη προστασία των πληροφοριών, όπως όφειλαν σύμφωνα με τον νόμο.

Καταρχάς, διαμαρτυρήθηκε για τη διαβίβαση του υλικού της προκαταρκτικής έρευνας από τον Εισαγγελέα στην Επιτροπή κατά της Διαφθοράς. Όταν κατά τον νόμο κλήθηκε από τον Πρόεδρο της Επιτροπής κατά της Διαφθοράς να το πράξει, ο Εισαγγελέας απέστειλε την απόφασή του να τερματίσει την προκαταρκτική έρευνα. Θεωρώντας ότι το υλικό που συλλέχθηκε περιείχε στοιχεία που υποδείκνυαν πιθανές παραβιάσεις άλλων νόμων, ο Εισαγγελέας απέστειλε επίσης αντίγραφο της απόφασής του στην Επίσημη Επιτροπή Δεοντολογίας, ενέργεια που αποτελούσε δικαίωμα και υποχρέωσή του κατά την εθνική νομοθεσία. Οι λιθουανικές αρχές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο Εισαγγελέας, αποστέλλοντας το υλικό στην Επιτροπή χωρίς να ενημερώνει ότι αυτό δεν θα πρέπει να καταστεί δημόσιο, δεν παραβίασε κανόνες της ποινικής δικονομίας. Τα πορίσματα του Εισαγγελέα δεν αμφισβητήθηκαν από τα εθνικά δικαστήρια. Συνεπώς, το Δικαστήριο δεν μπορούσε παρά να απορρίψει το επιχείρημα του προσφεύγοντα ότι το προανακριτικό υλικό δεν προστατεύθηκε από τον Εισαγγελέα.

Δεύτερον, το περιεχόμενο της συζήτησης του προσφεύγοντα αποκαλύφθηκε στο πλαίσιο των διαδικασιών της Επιτροπής κατά της Διαφθοράς, οι οποίες ρυθμίζονται από την εθνική νομοθεσία και όπου η χρήση του εν λόγω υλικού εγκρίθηκε από τον Εισαγγελέα. Ο Εισαγγελέας δεν επέβαλε κάποιον περιορισμό στη δημοσιοποίηση της απόφασης της προκαταρκτικής έρευνας και δεν αιτήθηκε η συνεδρίαση της Επιτροπής να διεξαχθεί κεκλεισμένων των θυρών, καθώς εξ ορισμού είναι δημόσια. Ο Εισαγγελέας και το εθνικό δικαστήριο σημείωσαν ότι ούτε τα μέλη της Επιτροπής ούτε ο δημοσιογράφος συμμετείχαν στις ποινικές διαδικασίες, ώστε να υπέχουν ευθύνη για τη

δημοσιοποίηση του περιεχομένου της τηλεφωνικής συνομιλίας. Ενόψει της απουσίας σαφούς ένδειξης αυθαιρείας, το Δικαστήριο δεν βλέπει κάποιον λόγο να αποκλίνει από τα συμπεράσματα των εθνικών αρχών. Η ερμηνεία που δόθηκε από τον Εισαγγελέα και τα εθνικά δικαστήρια δεν ήταν τέτοια ώστε να καταστεί η επίμαχη ενέργεια παράνομη, κατά την έννοια της Σύμβασης.

Τέλος, η παρέμβαση βασιζόταν στον νόμο, ο οποίος ήταν προσβάσιμος και προβλέψιμος. Ο προσφεύγων είχε τη δυνατότητα να προβλέψει ότι οι πράξεις του θα μπορούσαν να ελεγχθούν, δεδομένης της ιδιότητάς του και της νομοθετικής ρύθμισης για τη δημοσιότητα και τη διαφάνεια στη δημόσια υπηρεσία.

Συνεπώς, η παρέμβαση ήταν «σύμφωνη με τον νόμο» και είχε ως σκοπό την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων και την πρόληψη της διατάραξης της δημοσίας τάξης και του εγκλήματος. Το Δικαστήριο στη συνέχεια έπρεπε να εξετάσει εάν η υποκλοπή και η δημοσιοποίηση της συνομιλίας ήταν μέτρο απαραίτητο σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Η επίμαχη συνομιλία αφορούσε αδιαμφησβήτητα το ζήτημα της υιοθέτησης του σχετικού κυβερνητικού ψηφίσματος. Όπως κατέληξαν ο Εισαγγελέας και τα εθνικά δικαστήρια, η συνομιλία δεν αφορούσε στην προσωπική ζωή του προσφεύγοντα, εκτός του ζητήματος της φήμης.

Όταν το εθνικό δικαστήριο εξέτασε την καταγγελία του προσφεύγοντα για παραβίαση της ιδιωτικής του ζωής, έκανε αναφορά στη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και στάθμισε προσεκτικά τα επίμαχα συγκρουόμενα συμφέροντα, συγκεκριμένα την προστασία της φήμης και της τιμής του προσφεύγοντα από τη μία πλευρά, και του δικαιώματος του Τύπου να καλύπτει δημοσιογραφικά ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος από την άλλη. Το Δικαστήριο είχε επίσης υπόψη την πρακτική του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λιθουανίας, την οποία επικαλέστηκε ο Εισαγγελέας για να απορρίψει την καταγγελία του προσφεύγοντα, σύμφωνα με την οποία οι δραστηριότητες των κρατικών και δημοτικών υπαλλήλων που συνδέονται με την εκτέλεση των καθηκόντων του κράτους ή των δημοτικών αρχών και διοικήσεων είναι πάντα δημοσίου χαρακτήρα. Επιπλέον, οι δραστηριότητες δημοσίου χαρακτήρα δεν προστατεύονται από το άρθρο 8 της Σύμβασης και ένα άτομο δεν μπορεί να προσδοκά προστασία της ιδιωτικής ζωής. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, το ζήτημα της υιοθέτησης του κυβερνητικού ψηφίσματος αφορούσε ακριβώς την εφαρμογή των κρατικών εξουσιών για την έκδοση νομικών πράξεων και συνεπώς ενέπιπτε σαφώς στην έννοια των δράσεων δημοσίου χαρακτήρα. Ακόμη και εάν ο προσφεύγων διαμαρτυρόταν ότι η δημοσιοποίηση της συνομιλίας είχε επίπτωση στη φήμη του, τα προσωπικά χαρακτηριστικά και η συμπεριφορά των ατόμων που συμμετέχουν στις κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότη-

τες, ακόμη και συγκεκριμένες περιστάσεις της ιδιωτικής τους ζωής, ενδεχομένως να έχουν σημασία για τα δημόσια ζητήματα.

Το Δικαστήριο αναγνώρισε το επιχείρημα του προσφεύγοντα ότι η δημοσιοποίηση της τηλεφωνικής του συνομιλίας είχε επίπτωση στη φήμη του. Μετά τη δημοσιοποίηση από τον Τύπο της υποκλοπείσας συνομιλίας του, αντιμετώπισε αρνητικές εμπειρίες κατά την επικοινωνία του με άλλους. Υπήρξε πολιτικός για δεκαετίες, οπότε είναι αυτονόητο ότι τα σχετιζόμενα με τη φήμη κριτήρια διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή ενός πολιτικού. Ωστόσο, ο προσφεύγων δεν έκανε αναφορά σε συγκεκριμένες και απτές συνέπειες που είχε στην ιδιωτική του ζωή η δημοσιοποίηση της συνομιλίας του από τον Τύπο. Συνεπώς, η κατάστασή του έπρεπε να συγκριθεί με άλλες που είχε εξετάσει το Δικαστήριο, όπως στην υπόθεση *Oleksandr Volkov κατά Ουκρανίας*¹ (απόλυση από το δικαστικό σώμα) ή στην υπόθεση *Polyakh και λοιποί κατά Ουκρανίας*² (απόλυση και αποκλεισμός από τη δημόσια υπηρεσία). Στην παρούσα υπόθεση, η δημοσιοποίηση δεν είχε ως συνέπεια, για παράδειγμα, την απομάκρυνση του προσφεύγοντα από την πρωθυπουργία ή κάποιες άλλες κυρώσεις εναντίον του. Δεν καταδικάστηκε και η Επίσημη Επιτροπή Δεοντολογίας δεν διαπίστωσε κάτι αντιδεοντολογικό στις ενέργειες των ατόμων που αναφέρονται στην απόφαση του Εισαγγελέα να παύσει την προκαταρκτική έρευνα. Αυτά τα πραγματικά περιστατικά και οι διαπιστώσεις ελάφρυναν την κατάσταση του προσφεύγοντα ως έναν βαθμό. Εξάλλου, το σχετικό κυβερνητικό ψήφισμα είχε ακυρωθεί, οπότε κάθε σχετιζόμενο ελάττωμα απαλείφθηκε από το εθνικό νομικό σύστημα. Αυτό έδωσε βαρύτητα στο επιχείρημα της εναγόμενης Κυβέρνησης ότι ο Τύπος είχε δικαίωμα να λάβει γνώση και να καλύψει δημοσιογραφικά μια ενδεχόμενη παρατυπία.

Ενόψει των ανωτέρω, ακόμη και εάν επηρεάστηκε η φήμη που είχε ο προσφεύγων ανάμεσα στους συναδέλφους του από τη δημοσιοποίηση της συνομιλίας, δεν υπήρχαν πραγματικοί λόγοι, πόσο μάλλον αποδείξεις, που να υποδεικνύουν ότι μια τέτοια συνέπεια ήταν τόσο σημαντική, ώστε να αποτελεί μια δυσανάλογη παρέμβαση στα προστατευόμενα από το άρθρο 8 δικαιώματά του.

Μη παραβίαση άρθρου 8.

Υπόθεση *Haščák κατά Σλοβακίας (Προσφυγή No 58359/12)*, απόφαση της 23ης Ιουνίου 2022

Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών – απεριορίστες εξουσίες – υποκλοπές

Ο προσφεύγων είναι ο συνétairos του προσφεύγοντα

στην υπόθεση *Zoltán Varga κατά Σλοβακίας*³. Το 2005 και το 2006, η Σλοβακική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΣΥΠ) διεξήγαγε μια επιχείρηση παρακολούθησεων («επιχείρηση Gorilla»), η οποία εγκρίθηκε από το Πρωτοδικείο της Μπρατισλάβας και είχε ως σκοπό την παρακολούθηση του κ. Varga και ενός άλλου ατόμου. Ο προσφεύγων ισχυρίζεται ότι το άλλο άτομο ήταν αυτός. Το Πρωτοδικείο ενέκρινε την παρακολούθηση του κ. Varga, η οποία οδήγησε, μεταξύ άλλων, σε ηχογραφήσεις και απομαγνητοφωνημένες αναλυτικές περιλήψεις της δραστηριότητας. Μετά από προσφυγή του κ. Varga στο Συνταγματικό Δικαστήριο, οι αποφάσεις εγκρίσεων των παρακολούθησεων ακυρώθηκαν. Εν τω μεταξύ, μέρος του υλικού της παρακολούθησης αναρτήθηκε ανωνύμως στο διαδίκτυο. Έρευνες διεξήχθησαν για διάφορα ζητήματα που αφορούσαν την «επιχείρηση Gorilla», συμπεριλαμβανομένης μιας εκκρεμής κατά την εκδίκαση της προσφυγής έρευνας σχετικά με ενδεχόμενη διαφθορά. Ο προσφεύγων ακολούθησε διάφορες νομικές οδούς πριν προσφύγει σε δικαστήριο, όπως, μεταξύ άλλων, απευθύνθηκε σε διοικητικές και κοινοβουλευτικές αρχές προκειμένου να πετύχει την καταστροφή του υλικού της παρακολούθησης. Οι παρόμοιες με εκείνες του κ. Varga προσφυγές του ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ανάμεσα στα έτη 2012 και 2015, απορρίφθηκαν ως εκπρόθεσμες ή για άλλους λόγους. Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκανε αναφορά στα συμπεράσματα που κατέληξε σχετικά με το παραδεκτό της προσφυγής του κ. Varga ότι, μεταξύ άλλων, δεν είχε αρμοδιότητα σε σχέση με την εποπτεία της εφαρμογής των αποφάσεων έγκρισης της παρακολούθησης που διεξήγαγε η ΣΥΠ. Εκκρεμείς ήταν επίσης οι αγωγές ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων που άσκησε ο προσφεύγων κατά των κρατικών αρχών και της ΣΥΠ για την προστασία της προσωπικής του ακεραιότητας. Η εκδίκαση της αγωγής κατά της ΣΥΠ είχε αναβληθεί εν αναμονή της έκβασης της έφεσης που άσκησε η ΣΥΠ κατά παρόμοιες αγωγές που κατέθεσε ο κ. Varga, όπου τα τακτικά δικαστήρια έκριναν ότι η εφαρμογή των εγκριτικών αποφάσεων για τις παρακολούθησεις παραβίασε το δικαίωμά του στην προστασία της προσωπικής του ακεραιότητας.

Προχωρώντας στην εξέταση της προσφυγής υπό το πρίσμα του άρθρου 8, το Δικαστήριο καταρχάς έλεγξε εάν πληρώθηκε η προϋπόθεση της εξάντλησης των ενδίκων μέσων και επανέλαβε τις σχετικές διαπιστώσεις του στην υπόθεση *Zoltán Varga*. Ειδικότερα, όπως και στην προκειμένη περίπτωση, όπου η διατήρηση του επίμαχου υλικού αποτελεί αυτή καθαυτή προσβολή των δικαιωμάτων του προσφεύγοντα, προκειμένου ένα ένδικο μέσο να είναι αποτελεσματικό για τους σκοπούς της Σύμβασης θα πρέπει καταρχήν να μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή του υλικού αυτού. Το ένδικο μέσο που πρότεινε η εναγό-

1. Προσφυγή No 21722/11, απόφαση της 9ης Ιανουαρίου 2013.

2. Προσφυγή No 58812/15, απόφαση της 17ης Οκτωβρίου 2019.

3. Προσφυγή No 58361/12, απόφαση της 20ής Ιουλίου 2021.

μενη Κυβέρνηση, συγκεκριμένα μια αγωγή για την προστασία της προσωπικής ακεραιότητας, δεν μπορούσε να οδηγήσει σε αυτό το αποτέλεσμα.

Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, εξέτασε εάν υπήρξε παρέμβαση στο δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής ζωής. Σημειώνοντας ότι σε σημαντικό βαθμό οι καταγγελίες υπό το άρθρο 8 της Σύμβασης του προσφεύγοντα ήταν όμοιες και είχαν την ίδια πραγματική και διαδικαστική βάση με αυτή που εξετάστηκε στην υπόθεση *Zoltán Varga*, το Δικαστήριο έκρινε ότι η νομολογία που επικαλέστηκε και εφαρμόστηκε στην υπόθεση εκείνη είχε εφαρμογή και στην παρούσα. Συνεπώς, η εφαρμογή των εγκριτικών αποφάσεων και η διατήρηση του υποκλαπέντος υλικού ενέπιπταν στο ρυθμιστικό πλαίσιο του άρθρου 8 της Σύμβασης και συνιστούσαν παρέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής του προσφεύγοντα.

Αξιολογώντας εάν η παρέμβαση ήταν δικαιολογημένη, το Δικαστήριο εξέτασε, όπως και στην υπόθεση *Zoltán Varga*, εάν η παρέμβαση βασιζόταν στον νόμο.

Στην προαναφερόμενη υπόθεση, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η εφαρμογή των εγκριτικών της παρακολούθησης αποφάσεων ήταν καταρχήν σύμφωνες με τις συνταγματικές διατάξεις όμως, όπως αποφάνθηκε το Συνταγματικό Δικαστήριο όταν εξέταζε τις προσφυγές του κ. Varga, είχε εγγενώς αλλοιωθεί λόγω σοβαρών ελλείψεων στις αποφάσεις αυτές και τις συναφείς διαδικασίες. Δεδομένου ότι οι ελλείψεις αυτές αποδόθηκαν στο εκδόν δικαστήριο και στην ουσία είχαν αντικειμενικό χαρακτήρα, το γεγονός ότι η παρόμοια προσφυγή του προσφεύγοντα ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου είχε απορριφθεί ως εκπρόθεσμη δεν εμπόδιζε το Δικαστήριο να λάβει υπόψη του αυτές τις ελλείψεις κατά την εκτίμηση του διακυβεύματος στην παρούσα υπόθεση, ειδικότερα της εφαρμογής των εγκριτικών αποφάσεων από την ΣΥΠ, αναφορικά με την οποία το Συνταγματικό Δικαστήριο αρνήθηκε να εκδώσει απόφαση λόγω αναρμοδιότητας. Ομοίως, παρόλο που και σε αντίθεση με την υπόθεση του κ. Varga, στην παρούσα υπόθεση τα εθνικά δικαστήρια δεν διαπίστωσαν παραβίαση του δικαιώματος προστασίας της προσωπικής ακεραιότητας του προσφεύγοντα, το Δικαστήριο ήταν της άποψης ότι εάν αυτή η διαφοροποίηση έπαιζε ρόλο στην εκτίμηση της παρούσας υπόθεσης, ήταν προς όφελος του προσφεύγοντα.

Το Δικαστήριο επανέλαβε ότι, όπως και στην υπόθεση *Zoltán Varga*, λόγω της ασάφειας των εφαρμοστέων δικονομικών κανόνων και της έλλειψης των διαδικασιών για την εφαρμογή των υφιστάμενων κανόνων, όταν η ΣΥΠ εφάρμοζε τις εντολές παρακολούθησης στην πράξη απολάμβανε διακριτική ευχέρεια που ισοδυναμούσε με απεριόριστη δύναμη, η οποία δεν επιτηρούνταν από μέτρα προστασίας κατά της αυθαιρέσις, όπως ο νόμος ορίζει. Συνεπώς, η παρέμβαση δεν ήταν σύμφωνη με τον νόμο, όπως ορίζει το άρθρο 8 παρ. 2. Επιπλέον, η κατάσταση

στην παρούσα υπόθεση επιβαρυνόταν από δύο επιπλέον παράγοντες. Πρώτον, από το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ο ίδιος ο προσφεύγων δεν ήταν στόχος της παρακολούθησης βάσει του πρώτου από τα δύο εντάλματα παρακολούθησης, υπό το πρίσμα του μη αμφισβητούμενου επιχειρημάτος του ότι ο νόμος δεν παρέχει προστασία σε άτομα που επηρεάζονται τυχαία από τα μέτρα παρακολούθησης. Δεύτερον, από την παρατεταμένη θεμελιώδη αβεβαιότητα στο εφαρμοστέο νομικό πλαίσιο αναφορικά με το πρακτικό και διαδικαστικό καθεστώς του πιθανώς διαρρευσαντος πρωτογενούς υλικού της παρακολούθησης.

Στην υπόθεση *Zoltán Varga*, το Δικαστήριο έκρινε ότι η αποθήκευση του παράγωγου υλικού της παρακολούθησης υπέκειτο σε απόρρητους κανόνες που είχαν υιοθετηθεί και εφαρμοστεί από την ΣΥΠ, χωρίς να υφίσταται κάποιο στοιχείο εξωτερικού ελέγχου. Τέτοιοι κανόνες ήταν σαφώς μη προσβάσιμοι και δεν παρέιχαν στον κ. Varga προστασία κατά της αυθαίρετης παρέμβασης στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής του ζωής. Η τήρηση του υλικού παρακολούθησης συνεπώς δεν ήταν σύμφωνη προς τον νόμο. Η διαπίστωση αυτή ισχύει και στην παρούσα υπόθεση.

Παραβίαση άρθρου 8.

Οι καταγγελίες του προσφεύγοντα σχετικά με την «επιχείρηση παρακολούθησης Gorilla» δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6, καθώς δεν διώχθηκε ποτέ για κάποιο αδίκημα ούτε υπήρχαν δηλώσεις από αξιωματούχους ότι είχε διωχθεί.

Απαράδεκτη η προσφυγή (έλλειψη καθ' ύλην αρμοδιότητας).

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 9.750 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής του βλάβης.

Υπόθεση M.D. κατά Ισπανίας (Προσφυγή Νο 36584/17), απόφαση της 28ης Ιουνίου 2022

δικαίωμα αυτοδιάθεσης – Καταλονία – διακήρυξη – διαρροή στον Τύπο

Τον Φεβρουάριο του 2014, οι προσφεύγοντες, είκοσι ενεργεια δικάστες που εργάζονταν στην Καταλονία, υπέγραψαν μια διακήρυξη στην οποία εξέφραζαν τη νομική τους άποψη υπέρ της δυνατότητας άσκησης του λεγόμενου «δικαιώματος αυτοδιάθεσης» των Καταλανών, στο πλαίσιο του Ισπανικού Συντάγματος και του διεθνούς δικαίου.

Μια εφημερίδα στη συνέχεια δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «Η συνωμοσία είκοσι τριών αυτονομιστών δικαστών», με φωτογραφίες και τα προσωπικά στοιχεία όλων των προσφευγόντων (όπως τα ονόματα και τα επώνυμά

τους, τα δικαστήρια όπου υπηρετούσαν και σχολιασμό των πολιτικών τους πεποιθήσεων). Κατά την άποψη των προσφευγόντων, τα στοιχεία αυτά είχαν εξαχθεί από τις βάσεις δεδομένων της Ισπανικής Αστυνομίας («η βάση δεδομένων της Αστυνομίας»), στην οποία περιλαμβάνονταν τα στοιχεία ταυτοπροσωπίας όλων των Ισπανών πολιτών που είναι απαραίτητα για την έκδοση και τη διαχείριση των εγγράφων ταυτότητας της Ισπανίας.

Οι προσφεύγοντες άσκησαν μήνυση που οδήγησε στην εκκίνηση της ποινικής διαδικασίας. Η μήνυση απορρίφθηκε με την αιτιολογία ότι, παρόλο που τα πραγματικά περιστατικά στοιχειοθετούσαν την υπόσταση ενός αδικήματος, δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία ώστε το αδίκημα αυτό να αποδοθεί σε συγκεκριμένο πρόσωπο. Οι προσφεύγοντες προσέφυγαν στο Πρωτοδικείο, το οποίο αποφάνθηκε, μεταξύ άλλων, ότι δεν έγιναν οι απαραίτητες προσπάθειες ώστε να διασαφηνιστούν τα πραγματικά περιστατικά. Το Πρωτοδικείο σημείωσε την ύπαρξη μιας έκθεσης της Αστυνομίας που απευθυνόταν στον Αρχηγό της Αστυνομίας της Βαρκελώνης και η οποία αφορούσε στις ταυτότητες και στα προσωπικά και επαγγελματικά στοιχεία των προσφευγόντων, μαζί με φωτογραφίες τους (που είχαν ληφθεί από τη βάση δεδομένων της Αστυνομίας). Η έκθεση έκανε αναφορά σε ένα προγενέστερο ενημερωτικό σημείωμα, που αφορούσε τη διαρροή των στοιχείων των προσφευγόντων στην εφημερίδα, που σημείωνε: «Στις αρχές Φεβρουαρίου, μια ομάδα είκοσι τεσσάρων δικαστών στην Καταλονία θα δημοσιεύσουν μια διακήρυξη υπέρ της νομιμότητας της δημόσιας διαβούλευσης περί ανεξαρτησίας...».

Μετά την έκδοση της απόφασης του Πρωτοδικείου, ο ανακριτής έπαυσε τη διαδικασία για ακόμη μία φορά, με την ίδια αιτιολογία. Οι προσφεύγοντες άσκησαν έφεση η οποία απορρίφθηκε.

Τελικά, το Γενικό Δικαστικό Συμβούλιο άσκησε πειθαρχική δίωξη στους προσφεύγοντες. Δεν επιβλήθηκαν κυρώσεις και η πειθαρχική διαδικασία περατώθηκε.

Το Δικαστήριο εξέτασε την τήρηση των αρνητικών υποχρεώσεων που απορρέουν από το άρθρο 8. Η επίμαχη έκθεση έκανε αναφορά σε μια ομάδα εν ενεργεία δικαστών στην Καταλονία, οι οποίοι επρόκειτο να δημοσιεύσουν μια διακήρυξη υπέρ της νομιμότητας της δημόσιας διαβούλευσης περί ανεξαρτησίας. Τα στοιχεία που περιλαμβάνονταν στην έκθεση ήταν προσωπικά δεδομένα, φωτογραφίες και συγκεκριμένες επαγγελματικές πληροφορίες (από τη βάση δεδομένων της Αστυνομίας). Επιπλέον, κάποια στοιχεία αφορούσαν τις πολιτικές πεποιθήσεις μερικών προσφευγόντων.

Η παρέμβαση στην ιδιωτική ζωή των προσφευγόντων δεν ήταν σύμφωνη με καμία διάταξη εθνικής νομοθεσίας και οι αρχές έκαναν χρήση των προσωπικών δεδομένων για σκοπό διαφορετικό από εκείνον που δικαιολογού-

σε τη συλλογή τους. Ενόψει των ανωτέρω, η ύπαρξη και μόνο της εν λόγω έκθεσης της Αστυνομίας, η οποία συντάχθηκε αναφορικά με άτομα που η συμπεριφορά τους δεν υποδεικνυε κάποια εγκληματική δραστηριότητα, ισοδυναμούσε με παραβίαση του άρθρου 8.

Παραβίαση άρθρου 8.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε την τήρηση των θετικών υποχρεώσεων που απορρέουν από το άρθρο 8. Οι φωτογραφίες των προσφευγόντων που δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα προέρχονταν από τη βάση δεδομένων της Αστυνομίας, στην οποία είχαν πρόσβαση οι αρχές. Παρόλο που η έρευνα δεν διαπίστωσε τον τρόπο που διέρρευσε οι φωτογραφίες αυτές, δεν υπήρχε άλλη εξήγηση παρά ότι οι αρχές επέτρεψαν τη διαρροή αυτή, ενεργοποιώντας με τον τρόπο αυτό την ευθύνη του Κράτους. Όταν μια τέτοια παράνομη διαρροή λαμβάνει χώρα, θετική και εγγενή στον ουσιαστικό σεβασμό της ιδιωτικής ζωής υποχρέωση του Κράτους αποτελεί η υποχρέωση διεξαγωγής αποτελεσματικής έρευνας προκειμένου να διορθωθεί το ζήτημα στο μέτρο του δυνατού.

Στην προκαταρκτική εξέταση της υπόθεσης, ο Εισαγγελέας έθεσε την υπόθεση στο αρχείο καθώς δεν κατέστη δυνατόν να ταυτοποιηθούν οι δράστες. Μετά την προσφυγή των προσφευγόντων κατά της απορριπτικής εισαγγελικής διάταξης, το Πρωτοδικείο έκρινε ότι δεν διενεργήθηκαν όλες οι απαραίτητες ενέργειες, ώστε να είναι αποδεκτό να τεθεί η υπόθεση στο αρχείο με την αιτιολογία ότι δεν κατέστη δυνατόν να ταυτοποιηθούν οι δράστες του αδικήματος. Συνεπώς, έκρινε απαραίτητο να διεξαχθούν επιπλέον ανακριτικές πράξεις, όπως εξέταση του Αρχηγού της Αστυνομίας της Βαρκελώνης, ο οποίος ζήτησε τη σύνταξη της έκθεσης για τους προσφεύγοντες και στον οποίο απευθυνόταν η έκθεση, το περιεχόμενο της οποίας στη συνέχεια διέρρευσε στον Τύπο.

Ο Εισαγγελέας ανέσυρε την υπόθεση από το αρχείο και έλαβε περισσότερες μαρτυρικές καταθέσεις, αλλά δεν έκρινε απαραίτητο να καλέσει τον Αρχηγό της Αστυνομίας της Βαρκελώνης να καταθέσει και έθεσε και πάλι, με την ίδια αιτιολογία, την υπόθεση στο αρχείο. Μετά την προσφυγή των προσφευγόντων κατά της απορριπτικής διάταξης του Εισαγγελέα, το Πρωτοδικείο επικύρωσε την απόφαση του Εισαγγελέα και αποφάνθηκε ότι η κατάθεση του Αρχηγού της Αστυνομίας δεν ήταν σχετική, καθώς δεν υπήρχαν αποδείξεις συμμετοχής του στις υπό εξέταση ένομες πράξεις, και ότι η συμπεριφορά του, σε κάθε περίπτωση, θα αποτελούσε το πολύ πειθαρχικό αδίκημα.

Η Υπηρεσία Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, κατόπιν αιτήματος των προσφευγόντων, διεξήγαγε μια έρευνα σχετικά με τη χρήση των προσωπικών τους δεδομένων μετά την παύση της ποινικής διαδικασίας. Όμως, δεν προέκυψε ότι ο ανακριτής, κατά τη διάρκεια της ανάκρισης, δεν έκανε χρήση της δυνατότητας να ζητήσει τη συνδρο-

μή της Υπηρεσίας για να αποδείξει τα σχετικά πραγματικά περιστατικά.

Λαμβανομένων υπόψη των συνθηκών της υπόθεσης, για να διενεργηθεί μια επαρκής έρευνα, θα πρέπει οι ανακριτές να λάβουν μια δήλωση από το άτομο που ήταν ο άμεσος αποδέκτης της έκθεσης και ο οποίος ήταν ο υπεύθυνος για τα άτομα που είχαν πρόσβαση στη βάση δεδομένων της Αστυνομίας και συνέλεξαν τα στοιχεία και τις φωτογραφίες των προσφυγόντων. Ανεξαρτήτως της ποινικής ή πειθαρχικής του ευθύνης, η κατάθεσή του θα βοηθούσε στην ταυτοποίηση των υπευθύνων για τα επίμαχα αδικήματα.

Συνεπώς, το Δικαστήριο δεν πείστηκε ότι διεξήχθη μια αποτελεσματική έρευνα ώστε να διασαφηνιστούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι δημοσιογράφοι απέκτησαν πρόσβαση στις φωτογραφίες των προσφυγόντων και ενδεχομένως για να υποβληθούν κυρώσεις στους υπευθύνους για τις ελλείψεις που είχαν προκύψει. Η παράλειψη των εμπλεκόμενων δικαστικών οργάνων να προβούν σε συγκεκριμένα ανακριτικά μέτρα, που ενδεχομένως θα ήταν χρήσιμα για την έρευνα των γεγονότων της υπόθεσης και που ίσως να μπορούσαν να μετριάσουν την παρέμβαση στα δικαιώματα των προσφυγόντων, αποτελούσε αποτυχία του εναγόμενου Κράτους να συμμορφωθεί προς τις απορρέουσες από το άρθρο 8 υποχρεώσεις του.

Παραβίαση άρθρου 8.

Το Δικαστήριο δεν έκανε δεκτό τον ισχυρισμό των προσφυγόντων ότι υπέστησαν αντίποινα εξαιτίας της υπογραφής τους στη διακήρυξη και ότι παραβιάστηκε η ελευθερία έκφρασής τους.

Κατά των προσφυγόντων ασκήθηκε πειθαρχική δίωξη, η οποία όμως εκκίνησε μετά από καταγγελία που υπέβαλε ένα εργατικό σωματείο και δεν κινήθηκε αυτεπαγγέλτως από κάποια δημόσια αρχή. Μόνο όταν ένα έχον έννομο συμφέρον τρίτο μέρος κατήγγειλε τις ενέργειες των προσφυγόντων, το Συμβούλιο, ως έχον εκ του νόμου υποχρέωση, συμφώνησε να ασκήσει πειθαρχική δίωξη. Ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι εξήχθη το συμπέρασμα ότι η πειθαρχική διαδικασία θα πρέπει να περατωθεί, καθώς οι προσφεύγοντες υπέγραψαν τη διακήρυξη ασκώντας το νόμιμο δικαίωμα της ελευθερίας στην έκφραση και, ως εκ τούτου, δεν θα έπρεπε να επιβληθούν κυρώσεις. Το εργατικό σωματείο προσέβαλε την απόφαση του Συμβουλίου, χωρίς επιτυχία.

Οι προσφεύγοντες συνέχισαν την καριέρα τους και προάχθηκαν σε ανώτερες θέσεις κατά τη συνήθη διαδικασία, χωρίς να υποστούν διακριτική μεταχείριση λόγω της υπογραφής τους στην προαναφερόμενη διακήρυξη.

Συνεπώς, δεν διαπιστώθηκε ότι είχε κάποια επίδραση το γεγονός και μόνο ότι ασκήθηκε πειθαρχική δίωξη.

Απαράδεκτη ως προδήλως αβάσιμη.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε σε κάθε προσφεύγοντα το ποσό των 4.200 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης.

► Άρθρο 14 – Απαγόρευση των διακρίσεων

Υπόθεση Παπαρηγόπουλος κατά Ελλάδας (Προσφυγή No 61657/16), απόφαση της 30ής Ιουνίου 2022

τέκνο εκτός γάμου – δικαστική αναγνώριση πατρότητας – αδυναμία εξωδικαστικής αναγνώρισης – άσκηση γονικής μέριμνας

Το 2007, η Ε.Κ. υπέβαλε αίτηση αναγνώρισης πατρότητας για την κόρη της Α.Κ., που γεννήθηκε το 2002, ισχυριζόμενη ότι ο προσφεύγων ήταν ο πατέρας της.

Το 2008, το Πρωτοδικείο διέταξε τη διενέργεια εξέτασης DNA ώστε να αποδειχθεί ότι ο προσφεύγων ήταν ο πατέρας της Α.Κ.

Με εξώδικη πρόσκληση, ο προσφεύγων κάλεσε την Ε.Κ. να παραστεί ενώπιον συμβολαιογράφου όπου θα αναγνώριζε ο ίδιος οικειοθελώς την πατρότητα της Α.Κ., αλλά η Ε.Κ. δεν εμφανίστηκε.

Τα εθνικά δικαστήρια απέρριψαν το αίτημα του προσφεύγοντα να αναγνώρισει οικειοθελώς την πατρότητα της κόρης του ενώπιον συμβολαιογράφου. Το 2016, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι, εφόσον όταν η μητέρα του παιδιού ήταν εν ζωή, είχε δικαιοπρακτική ικανότητα και δεν συναινούσε στη συμβολαιογραφική αναγνώριση, ο πατέρας μπορούσε να αιτηθεί μόνο δικαστικά τον καθορισμό της πατρότητας.

Το εθνικό δίκαιο υπέβαλε τον άγαμο πατέρα τέκνου γεννηθέντος εκτός γάμου σε διαφορετική μεταχείριση από τη μητέρα του τέκνου ή από έναν έγγαμο ή διαζευγμένο πατέρα. Ειδικότερα, το άρθρο 1515 του Αστικού Κώδικα ορίζει ότι, σε περίπτωση δικαστικής αναγνώρισης της πατρότητας, στην οποία αντιδίκησε ο πατέρας, απαιτείται συμφωνία ανάμεσα στους γονείς προκειμένου ο άγαμος πατέρας να αποκτήσει και να ασκήσει γονική μέριμνα. Το εθνικό δικαστήριο μπορεί να αποφασίσει διαφορετικά μετά από αίτηση του πατέρα, αν το επιβάλλει το συμφέρον του παιδιού και εφόσον έπαυσε η γονική μέριμνα της μητέρας ή αδυνατεί να την ασκήσει για νομικούς ή πραγματικούς λόγους ή εάν υπάρχει συμφωνία των γονέων.

Στην παρούσα υπόθεση, μόλις η εξέταση DNA απέδειξε την πατρότητα της Α.Κ., ο προσφεύγων επιδίωξε να προχωρήσει στην αναγνώριση αυτής. Ωστόσο, το εθνικό δίκαιο δεν του επέτρεπε να ασκήσει γονική μέριμνα ακόμη και εάν ήταν προς το συμφέρον του παιδιού. Ούτε μπορούσε να επιδίωξει δικαστική εντολή να ξεπεράσει την έλλειψη συναίνεσης της μητέρας να ασκήσουν από κοινού τη γονική μέριμνα, παρόλο που η μητέρα δεν αρνήθηκε ότι ο προσφεύγων ήταν ο πατέρας της Α.Κ.

Το Δικαστήριο δεν δέχθηκε τους ισχυρισμούς της εναγόμενης Κυβέρνησης ότι η σχέση του παιδιού με τη μητέρα είναι διαφορετική από τη σχέση πατέρα-παιδιού. Παρόλο που σε ορισμένες περιπτώσεις αυτό ισχύει, το ανωτέρω επιχείρημα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ώστε ο προσφεύγων να στερηθεί αυτομάτως τη γονική μέριμνα. Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 1515 του Αστικού Κώδικα τροποποιήθηκε το 2021 και πλέον ορίζει ότι τα δικαστήρια μπορούν επίσης, εφόσον το επιβάλλει το συμφέρον του παιδιού και μετά από αίτηση του πατέρα, να επιτρέψουν την άσκηση της γονικής μέριμνας από τον πατέρα τέκνου γεννηθέντος εκτός γάμου. Συνεπώς, η άσκηση γονικής μέριμνας δεν ανατίθεται πλέον αυτομάτως στη μητέρα.

Λαμβάνοντας υπόψη το ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας σε θέματα γονικής μέριμνας, το Δικαστήριο επανέλαβε προηγούμενες διαπιστώσεις του, ότι το σημείο εκκίνησης στα περισσότερα κράτη μέλη φαίνεται να είναι ότι οι αποφάσεις περί γονικής μέριμνας θα πρέπει να βασίζονται στο βέλτιστο συμφέρον του παιδιού και να εξετάζονται ενδελεχώς από τα εθνικά δικαστήρια σε περίπτωση διαφωνίας ανάμεσα στους γονείς.

Η εναγόμενη Κυβέρνηση δεν εξήγησε επαρκώς γιατί ήταν απαραίτητο, κατά την επίδικη περίοδο, το εθνικό δίκαιο να προβλέπει τέτοια διαφορά στη μεταχείριση ανάμεσα στις μητέρες και τους πατέρες παιδιών γεννηθέντων εκτός γάμου και παιδιών γεννηθέντων εντός γάμου.

Αναφορικά με την καταγγελλόμενη διάκριση, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υπήρχε εύλογη σχέση αναλογικότητας ανάμεσα στον αποκλεισμό της άσκησης γονικής μέριμνας από τον προσφεύγοντα και στον επιδιωκόμενο σκοπό, ο οποίος ήταν η προστασία του βέλτιστου συμφέροντος των παιδιών γεννηθέντων εκτός γάμου.

Παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8.

Το Δικαστήριο επίσης διαπίστωσε, ομοφώνως, παραβίαση του άρθρου 8, καθώς η θετική υποχρέωση του Κράτους για άσκηση εξαιρετικής επιμέλειας σε τέτοιες περιπτώσεις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο χρόνος που παρήλθε – εννέα έτη και τέσσερις μήνες για εκδίκαση στους τρεις βαθμούς δικαιοδοσίας – δεν μπορεί να θεωρηθεί εύλογος.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 9.800 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης.

► Άρθρο 4 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου – Δικαίωμα προσώπου να μην δικάζεται ή να τιμωρείται δύο φορές για το ίδιο αδίκημα

Υπόθεση Γουλανδρή και Βαρδινογιάννη κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 1735/13), απόφαση της 16ης Ιουνίου 2022

αυθαίρετη κατασκευή – διπλή ποινή – ποινική καταδίκη – επιβολή διοικητικού προστίμου

Οι προσφεύγοντες, έγγαμο ζευγάρι, κατασκεύασαν δύο πέτρινους τοίχους στην ιδιοκτησία τους, χωρίς την απαιτούμενη οικοδομική άδεια. Η έκθεση της επιτόπιας έρευνας όρισε παράνομες τις κατασκευές και επιβλήθηκε πρόστιμο στον πρώτο προσφεύγοντα («πρόστιμο ανέγερσης») και σε αμφοτέρους τους προσφεύγοντες ετήσιο πρόστιμο για κάθε χρόνο που οι τοίχοι παρέμεναν στη θέση τους («πρόστιμο διατήρησης»). Δεν ασκήθηκαν ενστάσεις κατά της επιβολής των προστίμων.

Η έκθεση αυτοψίας της Πολεοδομίας απεστάλη στην Εισαγγελία και ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά των δύο προσφευγόντων. Καταδικάστηκαν σε ποινή φυλάκισης επτά μηνών με την κατηγορία της από κοινού και με πρόθεση κατασκευής των τοίχων κατά παράβαση της σχετικής οικοδομικής άδειας, ποινή που μετατράπηκε σε χρηματική. Οι προσφεύγοντες άσκησαν ανεπιτυχώς αίτηση αναίρεσης στον Άρειο Πάγο, ισχυριζόμενοι, μεταξύ άλλων, ότι υπέστησαν παραβίαση του δικαιώματός τους να μην τιμωρηθούν δύο φορές για το ίδιο αδίκημα (*ne bis in rem*).

Οι επίμαχες κατασκευές ρυθμίστηκαν στη συνέχεια μέσω ενός συστήματος τακτοποίησης που προέβλεπε η εθνική νομοθεσία.

(α) Το Δικαστήριο εξέτασε εάν οι διαδικασίες επιβολής διοικητικού προστίμου ήταν ποινικής φύσης.

Τα διοικητικά πρόστιμα επιβλήθηκαν στους ιδιοκτήτες και στους συνιδιοκτήτες μαζί και ανεξάρτητα από την υποχρέωση κατεδάφισης των παράνομων κατασκευών. Το πρόστιμο κατασκευής έπρεπε να καταβληθεί ακόμη και εάν η κατασκευή στη συνέχεια κατεδαφίζονταν ή νομιμοποιούνταν και, ως εκ τούτου, δεν εξαρτιόταν από την αποκατάσταση της νομιμότητας και του πρότερου καθεστώτος. Συνεπώς, δεν μπορεί να εκληφθεί ως χρηματική αποζημίωση της προκληθείσας βλάβης αλλά ως μια μορφή τιμωρίας των παραβατών. Είχε έναν αποτρεπτικό αλλά και έναν τιμωρητικό χαρακτήρα. Το πρόστιμο διατήρησης, που υπολογίστηκε από την ημέρα κατασκευής έως την επομένη της κατεδάφισης ή νομιμοποίησης, εξακολουθούσε να οφείλεται: οποιαδήποτε ενδεχόμενη νομιμοποίηση θα εφαρμοζόταν μόνο για το μέλλον και όχι αναδρομικά. Το Δικαστήριο δεν μπορούσε να αποδεχθεί ότι αφορά μόνο έμμεση επιβολή ή ότι αποσκοπεί αποκλειστικά να λειτουργήσει ως χρηματική αποζημίωση: εξαιτίας της ετήσιας επιβολής του και της προοδευτικής αύξησής του κάθε χρόνο, αποσκοπούσε επίσης στην τιμωρία των υπευθύνων κατασκευής χωρίς την απαιτούμενη οικοδομική άδεια και στην αποτροπή άλλων να πράξουν το ίδιο.

Τα πρόστιμα επιβλήθηκαν σε όλους τους πολίτες λόγω της ιδιότητας που είχαν ως ιδιοκτήτες παρανόμων κτιρίων ή κατασκευών. Επιπλέον, παρόλο που τα πολεοδομικά πρόστιμα δεν είχαν χαρακτηριστεί ως «ποινικά» κατά το εθνικό δίκαιο, ωστόσο θα μπορούσαν να είναι δυναμικά

αυστηρά, δεν είχαν ανώτατο όριο και θα μπορούσαν αδιαμφισβήτητα να περιλαμβάνουν και ένα στοιχείο τιμωρίας, το οποίο επαρκεί για να αποδείξει την ποινική φύση των διαδικασιών σχετικά με την επιβολή των εν λόγω προστίμων.

(β) Στη συνέχεια, εξέτασε εάν τα διοικητικά πρόστιμα αποτελούν μια «αμετάκλητη καταδίκη».

Η προθεσμία των τριάντα ημερών για την υποβολή της καταγγελίας ξεκίνησε από την επομένη της παραλαβής της έκθεσης για τις παράνομες κατασκευές και έληξε την 4η Δεκεμβρίου 2004. Καθώς οι προσφεύγοντες δεν αμφισβήτησαν τα πρόστιμα, η διοικητική απόφαση επιβολής τους κατέστη «αμετάκλητη» και μπορούσε να εφαρμοστεί, για τους σκοπούς του Πρωτοκόλλου, την 5η Δεκεμβρίου 2004 και όχι όταν τα πρόστιμα πληρώθηκαν.

Επομένως, η «καταδίκη» μέσω του προστίμου ανέγερσης και η «καταδίκη» μέσω του προστίμου διατήρησης κατέστησαν «αμετάκλητες» πριν από τον Ιούλιο του 2006, όταν εκκίνησε η ποινική διαδικασία και ασκήθηκε η ποινική δίωξη.

(γ) Στη συνέχεια, εξετάστηκε εάν τα αδικήματα ήταν όμοιας φύσης.

Τα γεγονότα που οδήγησαν στην επιβολή του διοικητικού προστίμου ανέγερσης και στη δίωξη και ποινική καταδίκη των προσφευγόντων, αφορούσαν δύο περιμετρικούς πέτρινους τοίχους, η κατασκευή των οποίων παραβίαζε τη σχετική οικοδομική άδεια. Τα πραγματικά περιστατικά των δύο αυτών αδικημάτων έπρεπε να θεωρηθούν ουσιαστικά τα ίδια. Το ποινικό αδίκημα περιελάμβανε όλα τα στοιχεία του προστίμου ανέγερσης και αντίστροφα το πρόστιμο ανέγερσης βασίστηκε στα στοιχεία που περιελάμβανε το ποινικό αδίκημα, σύμφωνα με τους σκοπούς του Πρωτοκόλλου.

Από την άλλη, τα γεγονότα στα οποία βασίζεται η ποινική δίωξη και η καταδίκη δεν ήταν τα ίδια ή ουσιαστικά τα ίδια με εκείνα που οδήγησαν στην επιβολή του προστίμου διατήρησης κατά τις διοικητικές διαδικασίες. Το πρόστιμο διατήρησης επιβλήθηκε λόγω της διατήρησης των παράνομων κατασκευών και της συνεχιζόμενης παραβίασης της πολεοδομικής νομοθεσίας, ένα σημαντικό πραγματικό στοιχείο των διοικητικών διαδικασιών που δεν συμπεριλήφθηκε στην ποινική καταδίκη των προσφευγόντων για την παράνομη ανέγερση. Το Δικαστήριο, συνεπώς, θεώρησε ότι η ποινική διαδικασία δεν αφορά τα ίδια αδικήματα και την ίδια περίοδο αναφορικά με την επιβολή του προστίμου διατήρησης. Ήταν επαρκώς διαφορετικά ώστε το Δικαστήριο να συμπεράνει ότι ως προς αυτό δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 4 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου.

Το Δικαστήριο εξέτασε στη συνέχεια εάν έλαβε χώρα διπλή καταδίκη αναφορικά με τη διοικητική διαδικασία που αφορούσε μόνο την επιβολή του προστίμου ανέγερσης

και εν σχέσει με τον πρώτο προσφεύγοντα.

(δ) Εξέτασε εάν οι διαδικασίες επικαλύφθηκαν.

Αναφορικά με την ουσιαστική σύνδεση ανάμεσα στο πρόστιμο ανέγερσης και την ποινική διαδικασία, όπως επίσης και τις διάφορες κυρώσεις που επιβλήθηκαν στον πρώτο προσφεύγοντα, οι στόχοι των δύο κυρώσεων ήταν η αποτροπή και η τιμωρία. Το πολεοδομικό πρόστιμο ανέγερσης, όμως, που επιβλήθηκε στο πλαίσιο των διοικητικών διαδικασιών ήταν ειδικό για την επίμαχη συμπεριφορά και συνεπώς διέφερε από τον «πυρήνα του ποινικού δικαίου», καθώς δεν περιελάμβανε στοιχεία στιγμιαίου. Ως εκ τούτου, οι δύο διαδικασίες επιδίωκαν συμπληρωματικούς σκοπούς κατά την αντιμετώπιση του ζητήματος της παράνομης δόμησης και της μη συμμόρφωσης με τις νομοθετικές πολεοδομικές απαιτήσεις.

Όσον αφορά τη δυνατότητα πρόβλεψης των συνεπειών της συμπεριφοράς του προσφεύγοντα, όφειλε να γνωρίζει ότι ήταν δυνατή η άσκηση ποινικής δίωξης και η επιβολή προστίμου ή τουλάχιστον πιθανή, σύμφωνα με τα γεγονότα της υπόθεσης, καθώς τα ανωτέρω αποτελούσαν μέρος των κυρώσεων που προέβλεπε η ελληνική νομοθεσία στις περιπτώσεις μη συμμόρφωσης προς την πολεοδομική νομοθεσία.

Αναφορικά με τον τρόπο διεξαγωγής των διαδικασιών, έλαβε χώρα ακροαματική διαδικασία στο πρωτοβάθμιο δικαστήριο και άλλη μία στο δευτεροβάθμιο δικαστήριο, όπου ο Εισαγγελέας υπέβαλε προτάσεις και εξετάστηκε μάρτυρας. Η ποινική και η διοικητική διαδικασία ακολούθησαν η καθεμία τη δική της ξεχωριστή πορεία στο ελληνικό νομικό σύστημα και κατέστησαν αμετάκλητες ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Τα ποινικά δικαστήρια συνέλεξαν και αξιολόγησαν τα στοιχεία και επέβαλαν ποινικές κυρώσεις ανεξαρτήτως της επιβολής του πολεοδομικού προστίμου.

Το Εφετείο έλαβε υπόψη την προηγούμενη επιβολή του προστίμου όχι ως λόγο μείωσης της ποινικής ευθύνης αλλά ως στοιχείο που επιβεβαίωνε την ποινική ευθύνη του προσφεύγοντα. Ο Άρειος Πάγος επίσης διεξήγαγε ακροαματική διαδικασία και δεν θεώρησε ότι η επιβολή των διοικητικών προστίμων δέσμευαν την ποινική διαδικασία.

Όσον αφορά την αναλογικότητα της συνολικής επιβαλλόμενης ποινής, η πρωτοβάθμια απόφαση δεν έκανε καμία αναφορά στο γεγονός ότι είχε ήδη επιβληθεί πρόστιμο στον προσφεύγοντα. Το γεγονός ότι το Εφετείο, κατά τον καθορισμό της ποινής, έλαβε υπόψη του, μεταξύ άλλων, τη γενική οικονομική κατάσταση των προσφευγόντων δεν σήμαινε ότι τα προηγούμενα διοικητικά πρόστιμα λήφθηκαν υπόψη για τον σκοπό αυτό και δεν αρκεί για να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι προβλεπόταν μηχανισμός διασφάλισης της αναλογικότητας των συνολικών κυρώσεων στην ποινική διαδικασία. Επίσης, η απόφαση ανα-

στολής εκτέλεσης της ποινής οφειλόταν στο γεγονός ότι οι προσφεύγοντες δεν είχαν καταδικαστεί αμετακλήτως και δεν είχαν λάβει ποινή φυλάκισης μεγαλύτερη του ενός έτους.

Αξιολογώντας τη χρονική σχέση ανάμεσα στις δύο διαδικασίες, η συνολική διάρκεια ήταν περίπου οκτώ χρόνια. Η ποινική δίωξη ασκήθηκε ενάμιση χρόνο μετά τη χρονική στιγμή που η διοικητική απόφαση επιβολής των προστίμων κατέστη αμετάκλητη κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης. Ο προσφεύγων καταδικάστηκε στον πρώτο βαθμό τρία χρόνια και εννέα μήνες μετά το «αμετάκλητο» του διοικητικού προστίμου και οι ποινικές διαδικασίες ολοκληρώθηκαν οριστικά στον Άρειο Πάγο περίπου επτά έτη και εννέα μήνες μετά την οριστικοποίηση της πρώτης διαδικασίας. Συνεπώς, οι ποινικές διαδικασίες δεν εκκρεμούσαν ταυτόχρονα με τις σχετικές με το πρόστιμο ανέγερσης διοικητικές διαδικασίες, αλλά ξεκίνησαν μετά την πάροδο σημαντικού χρονικού διαστήματος από τη διοικητική «καταδίκη». Η παρέλευση αυτού του χρόνου δεν οφειλόταν στον προσφεύγοντα και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι το διάστημα ανάμεσα στις δύο διαδικασίες ήταν επαρκές, ώστε η μία να μην επικαλύψει την άλλη.

Παρά τους συμπληρωματικούς σκοπούς που επιδίωκαν και τη δυνατότητα πρόβλεψης των συνεπειών της συμπεριφοράς του προσφεύγοντα, οι δύο διαδικασίες δεν συνδέονταν επαρκώς επί της ουσίας και χρονικά ώστε να θεωρηθεί ότι αποτελούσαν μέρος ενός ολοκληρωμένου συστήματος κυρώσεων, σχετικά με την παράνομη δόμηση σύμφωνα με το ισχύον την επίδικη περίοδο ελληνικό δίκαιο. Αντιθέτως, έχοντας τιμωρηθεί δύο φορές για την ίδια συμπεριφορά, ο πρώτος προσφεύγων υπέστη δυσανάλογη βλάβη που προκλήθηκε από την επανάληψη των διαδικασιών και των κυρώσεων, που δεν αποτέλεσαν στην περίπτωση του μέρος ενός συνεκτικού και αναλογικού συνόλου.

Μη παραβίαση άρθρου 4 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου σχετικά με την ποινική καταδίκη των προσφευγόντων μετά την επιβολή του προστίμου διατήρησης της αυθαιρέτης κατασκευής.

Παραβίαση άρθρου 4 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου σχετικά με την ποινική καταδίκη του πρώτου προσφεύγοντα μετά την επιβολή του προστίμου ανέγερσης.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα επιδίκασης αποζημίωσης της ηθικής βλάβης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► **Ασυνόδευτοι ανήλικοι και οι διαδικαστικές εγγυήσεις του προσδιορισμού ηλικίας υπό το φως της παιδικής προστασίας και των δικαιωμάτων του παιδιού**

Το Δικαστήριο έκρινε, ομόφωνα, ότι υπήρξε: α) παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ λόγω ελλείψεων στις διαδικαστικές εγγυήσεις που παρασχέθηκαν στον προσφεύγοντα ως ανήλικο μετανάστη. Ως αποτέλεσμα, δεν ήταν σε θέση να υποβάλει αίτημα ασύλου και είχε τοποθετηθεί σε ένα υπερπλήρες κέντρο υποδοχής ενηλίκων για περισσότερους από τέσσερις μήνες, β) παραβίαση του άρθρου 3 όσον αφορά τη διάρκεια και τις συνθήκες παραμονής του προσφεύγοντα στο κέντρο υποδοχής ενηλίκων, και γ) παραβίαση του άρθρου 13 σε συνδυασμό με τα άρθρα 3 και 8. Το Δικαστήριο επισήμανε ιδίως την πάγια νομολογία του ότι οι δυσκολίες που προκύπτουν από την αυξημένη εισροή μεταναστών και αιτούντων άσυλο, ιδίως για τα κράτη που αποτελούν τα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν απαλλάσσουν τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης από τις υποχρεώσεις τους βάσει του άρθρου 3.

ανήλικος μετανάστης – αιτών άσυλο – άρθρο 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) – ελλείψεις στις διαδικαστικές εγγυήσεις – θετικές υποχρεώσεις – ιδιωτική ζωή – σημασία της διαδικασίας προσδιορισμού ηλικίας στο πλαίσιο της μετανάστευσης, συμπεριλαμβανομένων των διαδικαστικών εγγυήσεων, για τη διασφάλιση δικαιωμάτων που απορρέουν από την ανηλικότητα ενός ατόμου – εγγυήσεις που αντλούνται από το δίκαιο της ΕΕ και το διεθνές δίκαιο – άρθρο 3 (απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης) – τοποθέτηση ανήλικου σε κέντρο υποδοχής ενηλίκων σε ανεπαρκείς συνθήκες για περισσότερο από τέσσερις μήνες – άρθρο 13 (δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής) – έλλειψη αποτελεσματικών ενδίκων μέσων – αυξημένη ροή μεταναστών και αιτούντων άσυλο – υποχρεώσεις κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης υπό το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή No 5797/17, Υπόθεση Darboe και Camara κατά Ιταλίας, απόφαση της 21ης Ιουλίου 2022 του Πρώτου Τμήματος

Οι προσφεύγοντες, Ousainou Darboe, πολίτης Γκάμπια, και Moussa Camara, πολίτης Γουινέας, φέρονται ότι γεννήθηκαν το έτος 1999. Ο κ. Darboe ζει στην Πάντοβα (Ιταλία). Καθώς η θέση του Moussa Camara δεν είναι πλέον γνωστή, το Δικαστήριο απέκλεισε αυτό το μέρος της προσφυγής και εστίασε στον πρώτο προσφεύγοντα.

Ο κ. Darboe έφτασε στη Σικελία την 29η Ιουνίου 2016 με ένα αυτοσχέδιο σκάφος. Αρχικά στεγαζόταν σε κέντρο ασυνόδευτων αλλοδαπών ανηλίκων, ενώ τρεις μήνες αργότερα μεταφέρθηκε σε κέντρο υποδοχής ενηλίκων στην Cona και του δόθηκε κάρτα υγειονομικής περιθαλψής, η οποία έδειχνε την ημερομηνία γέννησής του ως 22 Φεβρουαρίου 1999. Έναν μήνα αργότερα, κατόπιν αιτήματος της νομαρχίας, ένας τοπικός γιατρός πραγματοποίησε ιατρική εξέταση για να καθορίσει την ηλικία του. Η αναφορά που προέκυψε ανέφερε ότι η οστική του ηλικία, όπως αξιολογήθηκε με ακτινολογικές εξετάσεις του αριστερού καρπού και του χεριού με βάση τη μέθοδο «Greulich και Pyle»¹, αντιστοιχούσε σε αυτή ενός δεκαοκτάχρονου άνδρα, ενώ δεν αναφέρθηκε κανένα περιθώριο σφάλματος. Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι δεν είχε ζητηθεί η συγκατάθεσή του για αυτή την εξέταση και ότι δεν του είχε δοθεί αντίγραφο της ιατρικής έκθεσης, ενώ δεν του κοινοποιήθηκε καμία διοικητική ή δικαστική απόφαση σχετικά με την εκτίμηση της ηλικίας του.

Ενώ βρισκόταν στο κέντρο υποδοχής ενηλίκων στην Cona, ο προσφεύγων υποστηρίχθηκε από δικηγόρους οι οποίοι, τον Ιανουάριο του 2017, υπέβαλαν αίτηση στο Επαρχιακό Δικαστήριο της Βενετίας ώστε να οριστεί νόμιμος εκπρόσωπος γι' αυτόν. Υποστήριξαν ότι η εθνική νομοθεσία προβλέπει ότι οι ασυνόδευτοι ανήλικοι δεν θα πρέπει να στεγάζονται σε δομές αφιερωμένες σε ενήλικες και θα πρέπει να διαμένουν μόνο σε κρατικές εγκαταστάσεις υποδοχής για όσο διάστημα θα ήταν απολύτως απαραίτητο για την αναγνώρισή τους, την πιθανή εκτίμηση της ηλικίας τους και τη λήψη όλων των σχετικών πληροφοριών σχετικά με τα δικαιώματά τους, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος υποβολής αίτησης για διεθνή προστασία. Επιπλέον, θα έπρεπε να είχε διεξαχθεί συνέντευξη για τον προσφεύγοντα ούτως ώστε να αξιολογηθεί η προσωπική του κατάσταση, ενώ οι αστυνομικές αρχές θα έπρεπε να είχαν ενημερώσει το Δικαστήριο Ανηλίκων και τον αρμόδιο Εισαγγελέα για την έναρξη διαδικασίας επιτροπείας. Ο δικαστής σημείωσε στην πρώτη σελίδα της αίτησης: «Να σταλεί στην αστυνομική διεύθυνση της Βενετίας για τους απαραίτητους ελέγχους», ενώ δεν δόθηκαν ποτέ πληροφορίες σχετικά με το αποτέλεσμα της αίτησης. Ο προσφεύγων περιέγραψε το κέντρο υποδοχής ενηλίκων Cona ως υπερπλήρες και παραπονήθηκε ότι δεν υπήρχε κατάλληλη υγειονομική περίθαλψη, καμία ψυχολογική βοήθεια και καμία πρόσβαση σε νομική υποστήριξη και σχετική ενημέρωση.

1. Μέθοδος δεικτών στην αναφερόμενη εξέταση με βάση τον καρπό και τα οστά των χεριών.

Την 21η Ιανουαρίου 2017, ο προσφεύγων κατέθεσε αίτηση προσωρινών μέτρων του άρθρου 39 του Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής «το Δικαστήριο»), ζητώντας να μεταφερθεί σε εγκατάσταση για ασυνόδευτους ανηλίκους. Την 14η Φεβρουαρίου 2017, το Δικαστήριο υπέδειξε στην Κυβέρνηση να μεταφέρει τον προσφεύγοντα σε μια τέτοια εγκατάσταση. Ταυτόχρονα, μια δήλωση που εκδόθηκε από γιατρό την προηγούμενη ημέρα εξέφραζε την άποψη ότι η μέθοδος «Greulich και Pyle» από μόνη της δεν αρκούσε για να προσδιορίσει με βεβαιότητα την ηλικία ενός ατόμου, ήταν μόνο ενδεικτική και υπόκειται σε βιολογική μεταβλητότητα. Ο βαθμός βιολογικής ωριμότητας, ιδιαίτερα κατά την εφηβεία, διέφερε αρκετά. Εφαρμόζοντας τη μέθοδο TW3², η δήλωση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ημερομηνία γέννησης του αιτούντος ήταν συμβατή με αυτή που είχε δώσει. Την 18η Φεβρουαρίου 2017, μετά από περισσότερους από τέσσερις μήνες παραμονής στο κέντρο υποδοχής Cona, ο προσφεύγων μεταφέρθηκε στο κέντρο ανηλικών «Villa Sarina-Aria» στη Vedrana di Budrio (Μπολόνια).

Στις 2 και 9 Μαρτίου 2017, εκπρόσωπος του Ταμείου Ασύλου, Μετανάστευσης και Ένταξης 2014-2020 (FAMI – Fondo Asilo, Migrazione e Integrazione 2014-2020), ένα έργο που διοργανώθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, συνάντησε τον προσφεύγοντα και συνέταξε μια έκθεση για την προσωπική και οικογενειακή του κατάσταση στη χώρα καταγωγής του και τα διάφορα βήματα του ταξιδιού του στην Ευρώπη. Ο προσφεύγων επιβεβαίωσε τις πληροφορίες που περιγράφονται στα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης όπως παρουσιάστηκε στο Δικαστήριο και δήλωσε ότι η ημερομηνία γέννησής του ήταν η 22η Μαΐου 1999. Εξάλλου, το προσωρινό μέτρο που χορηγήθηκε βάσει του άρθρου 39 του Κανονισμού του Δικαστηρίου άρθηκε την 7η Νοεμβρίου 2018.

Επικαλούμενος τα άρθρα 3 (απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης) και 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (εφεξής «ΕΣΔΑ»), ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι οι αρχές δεν αναγνώρισαν τα δικαιώματά του ως ασυνόδευτου ανηλικού αιτούντος άσυλο και ότι είχε στεγαστεί σε κέντρο υποδοχής ενηλίκων, όπου δεν είχε επωφεληθεί από μέτρα στήριξης και προστασίας που ίσχυαν με βάση την ηλικία του. Ισχυρίστηκε επίσης ότι είχε θεωρηθεί ενήλικος βάσει διαδικασίας αξιολόγησης της ηλικίας

που διενεργήθηκε κατά παράβαση του εθνικού και διεθνούς δικαίου. Τέλος, επικαλούμενος το άρθρο 13 (δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής), ισχυρίστηκε ότι δεν υπήρχε αποτελεσματικό ένδικο μέσο για τους ισχυρισμούς του.

Η προσφυγή κατατέθηκε στο Δικαστήριο την 18η Ιανουαρίου 2017. Η απόφαση του Πρώτου Τμήματος δημοσιεύτηκε την 21η Ιουλίου 2022. Το Δικαστήριο συμπέρανε ότι οι αρχές δεν είχαν ενεργήσει με εύλογη επιμέλεια και ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, ότι ο προσφεύγων είχε υποστεί απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση και άρα υπήρξε παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ, ενώ παραβιάστηκε και το άρθρο 13 σε συνδυασμό με τα άρθρα 3 και 8 της ΕΣΔΑ.

Παρατηρήσεις

Χρήστος Τσεβάς*

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ως εισαγωγική παρατήρηση, χρειάζεται να ειπωθεί πως έχει ενδιαφέρον να προσθέσουμε ότι ελήφθησαν παρεμβάσεις τρίτων από το Κέντρο AIRE (Advice on Individual Rights in Europe)³, το Ολλανδικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και τους Εξόριστους (ECRE) και τον Υπερασπιστή των Δικαιωμάτων (Défenseur des droits), γεγονός το οποίο αναδεικνύει τον ρόλο των παρεμβαινόντων στο πλαίσιο της συγκεκριμένης νομολογίας αναφορικά με το προσφυγικό/μεταναστευτικό ζήτημα. Οι ως άνω παρεμβαίνοντες τόνισαν, αναφορικά με τις παραβιάσεις των άρθρων 3 και 8 της ΕΣΔΑ, την ευαλωτότητα των ανηλικών μεταναστών, τη σημασία της αρχής του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού και τις εγγυήσεις σχετικά με τον προσδιορισμό ηλικίας κατά τις διαδικασίες υποδοχής και ασύλου και τις εν γένει συνθήκες υποδοχής για τους ασυνόδευτους ανηλίκους, οι οποίες πρέπει να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους⁴. Είναι εμφανές ότι το πλαίσιο της παιδικής προστασίας, της ανηλικότητας και της ευαλωτότητας πρέπει να είναι αυτονόητα κριτήρια στις σχετικές διαδικασίες και χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη στις υποθέσεις ανηλικών σε εθνικό επίπεδο.

Σχετικά με την προσφυγή του κ. Moussa Camara⁵, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες ο εκπρόσωπος του αιτούντος είχε χάσει την επαφή με τον πελάτη του, συμπεριλαμβανομένων των

2. Η TW3 αναφέρεται στη μέθοδο «Tanner-Whitehouse», μια μέθοδο αξιολόγησης της ηλικίας που δημοσιεύθηκε το 2001, η οποία θεωρείται πιο προηγμένη και αξιόπιστη σε σύγκριση με τη μέθοδο «Greulich και Pyle». Βλ. παρ. 33 της σχολιαζόμενης απόφασης.

* Δ.Ν., Ειδικός Συνεργάτης Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Δικηγόρος

3. The AIRE Centre, διαθέσιμο σε: <https://www.airecentre.org/>.

4. Βλ. παρ. 117-120, 164-165 της σχολιαζόμενης απόφασης.

5. Ibid, παρ. 95-98.

υποθέσεων που αφορούν την απέλαση αλλοδαπών, μπορεί να δικαιολογείται η διαγραφή της προσφυγής από το πινάκιο σύμφωνα με το άρθρο 37 παρ. 1 της ΕΣΔΑ. Αφού έλαβε ενημέρωση από τους εκπροσώπους ότι έχουν χάσει επαφή, και δεδομένου του γεγονότος ότι δεν επέμειναν το Δικαστήριο να συνεχίσει την εξέταση της προσφυγής, αλλά και ελλείψει άλλων ειδικών περιστάσεων σχετικά με τον σεβασμό δικαιωμάτων τα οποία προστατεύονται από την ΕΣΔΑ και τα Πρωτόκολλα, το Δικαστήριο προέβη στη διαγραφή της προσφυγής από το πινάκιο σύμφωνα με την περίπτωση α) του ως άνω άρθρου.

Εξάλλου, η εκτενής αναφορά των εθνικών κειμένων και των διαδικασιών υποδοχής και ασύλου υπενθυμίζει υποθέσεις-σταθμούς, όπως η *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας*⁶, και κατ' επέκταση την αντανάκλαση αυτών των σημαντικών αποφάσεων σε άλλες. Ειδικά, σε σύγκριση με τη νομολογία υποθέσεων ελληνικού ενδιαφέροντος θα είχε ενδιαφέρον να αναφερθεί η *Rahimi κατά Ελλάδας*⁷. Η φύση της συγκεκριμένης υπόθεσης είναι ιδιαίτερη, γεγονός το οποίο φαίνεται, πρώτον, από τη σπουδαιότητα των ζητημάτων που κρίνονται για τα δικαιώματα των προσφευγόντων και εν γένει των πληθυσμών μεταναστών/προσφύγων σε αντίστοιχες καταστάσεις αλλά και για τη συνεχή επικαιρότητά τους και, δεύτερον, από τη σύνδεση της υπόθεσης με το δικαίωμα ασύλου, τις διαδικασίες υποδοχής και ασύλου και τις διαδικαστικές εγγυήσεις, οι οποίες πρέπει να τηρούνται, αναδεικνύοντας και το ότι η εμπέδωση των δικαιωμάτων των ασυνόδευτων ανηλίκων και του πλαισίου του ευρωπαϊκού δικαίου ασύλου φιλτράρεται και από το δικαίωμα του Συμβουλίου της Ευρώπης και τη νομολογία του Δικαστηρίου.

II. Ανάλυση των κρίσιμων σημείων της απόφασης

A. Οι εγγυήσεις προστασίας μεταξύ Συμβουλίου της Ευρώπης και ευρωπαϊκού δικαίου ασύλου

Ένα σημαντικό κομμάτι της απόφασης είναι το εθνικό νομοθετικό πλαίσιο που αντιστοιχεί στις ευρωπαϊκές Οδηγίες και στις ειδικότερες διατάξεις τους⁸. Οι σχετικές αναφορές έχουν σημασία καθώς, ενώ οι ευρωπαϊκές διατάξεις ενσωματώνονται στην εθνική νομοθεσία, οι αναφορές εν τέλει αναδεικνύονται σε μια κοινή βάση παρουσίασης του πλαισίου τουλάχιστον των

κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενώπιον του Δικαστηρίου, γεγονός το οποίο διευρύνει κατά έναν τρόπο τα όρια μέσα στα οποία οι αποφάσεις μπορούν να αφορούν περισσότερες χώρες και να συνδέονται ή να αντανακλούν παραβιάσεις σε κράτη τα οποία δεν είναι διάδικοι στην εν λόγω υπόθεση.

Οι διατάξεις και εγγυήσεις αναφέρονται σε διαφορετικά νομοθετικά και άλλα κείμενα, όπως το νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθ. 25 του 2008 σχετικά με την εφαρμογή της Οδηγίας 2005/85/EK σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές για τις διαδικασίες με τις οποίες τα κράτη μέλη χορηγούν και ανακαλούν το καθεστώς του πρόσφυγα, το νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθ. 24 του 2014 σχετικά με την εφαρμογή της Οδηγίας 2011/36/EE για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, ο νόμος υπ' αριθ. 47 του 2017 με διατάξεις σχετικά με την προστασία των ασυνόδευτων ανηλίκων, η εγκύκλιος του Υπουργού Εσωτερικών του 2007 σχετικά με την ταυτοποίηση των ανήλικων μεταναστών, οι οδηγίες σχετικά με τους αλλοδαπούς ασυνόδευτους ανηλικούς του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Πολιτικών του 2013, τα πρωτόκολλα σχετικά με τον προσδιορισμό της ηλικίας των ασυνόδευτων ανηλίκων, το πρωθυπουργικό διάταγμα υπ' αριθ. 234 του 2016 σχετικά με τη ρύθμιση του μηχανισμού προσδιορισμού ηλικίας ασυνόδευτων ανηλίκων που είναι θύματα εμπορίας ανθρώπων. Είναι ενδεικτική δε η νομολογία του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία η διεπιστημονική διαδικασία αξιολόγησης της ηλικίας κατέχει εξέχουσα θέση στο ιταλικό νομικό σύστημα, όπως καθίσταται σαφές από τη διάταξη που περιέχεται σε αυτήν, η οποία ορίζει ότι όλες οι άλλες εκκρεμείς διαδικασίες αναστέλλονται έως ότου προσδιοριστεί η ηλικία. Ως εκ τούτου, το αποτέλεσμα της αξιολόγησης έχει ισχύ σε οποιαδήποτε άλλη δέσμη αστικών ή ποινικών διαδικασιών⁹.

Αντίστοιχα, και το δικαίωμα του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι πλούσιο σε κείμενα, δεσμευτικά και μη, τα οποία συμπεριλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τα επτά Ψηφίσματα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης, τη Σύσταση της Επιτροπής Υπουργών CM/Rec(2019)11 του Μαρτίου 2020 σχετικά με την αποτελεσματική επιτροπεία για ασυνόδευτα και χωρισμένα παιδιά στο πλαίσιο της μετανάστευσης, υπογραμμίζοντας ορισμένες βασικές αρχές, τις εκθέσεις της Ομάδας Εμπειρογνομήνων του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων (GRETA), οι οποίες τονίζουν την ανάγκη η Ιταλία να διασφαλίζει την ταυτοποίηση των θυμάτων εμπορίας ώστε να παρασχεθούν η απαιτούμενη υποστήριξη και προστασία. Ειδικότερα, το έργο και οι εκθέσεις της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα

6. ΕΔΔΑ *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας* (Προσφυγή No 30696/09), απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2010. Βλ. και παρ. 122, 167, 182 της σχολιαζόμενης απόφασης για την αναφορά στην εν λόγω υπόθεση.

7. ΕΔΔΑ *Rahimi κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 8687/08), απόφαση της 5ης Απριλίου 2011. Βλ. και παρ. 101 και 172 της σχολιαζόμενης απόφασης για την αναφορά στην εν λόγω υπόθεση.

8. Βλ. παρ. 42-55 της σχολιαζόμενης απόφασης.

9. Ibid, παρ. 56.

του Συμβουλίου της Ευρώπης γίνονται συνήθως σημείο αναφοράς στη νομολογία του Δικαστηρίου, γεγονός το οποίο αναδεικνύει τον ίδιο τον ρόλο της Επιτροπής και τον βαθμό επίδρασης στις εξελίξεις, έστω και χωρίς παρέμβαση στην υπόθεση αλλά σε ένα δεύτερο επίπεδο και με αντανάκλαση και σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες εκθέσεις και το ήπιο δίκαιο το οποίο αναλύεται στην εκάστοτε απόφαση. Στην εν λόγω υπόθεση, η σχετική έκθεση υπογραμμίζει την άσκηση του δικαιώματος στην οικογενειακή επανένωση και τη σύνδεση αυτής με τον προσδιορισμό ηλικίας. Ομοίως, ο Ειδικός Εκπρόσωπος της Γενικής Γραμματέα για τη Μετανάστευση και τους Πρόσφυγες (SRSG) σε θεματική του έκθεση, η οποία βασίζεται σε τέσσερις αποστολές στην Ελλάδα, τη Βόρεια Μακεδονία, την Τουρκία και τη Γαλλία, συγκεντρώνει βασικές ανάγκες και εγγυήσεις σχετικά με την ταυτοποίηση και τον προσδιορισμό ηλικίας ασυνόδευτων ανηλίκων, καθώς και την καταγραφή και την επιτροπεία. Συνεπώς, η απόφαση συγκεντρώνει πολύ σημαντικά δεδομένα και αρχές αναφορικά με το διεθνές πλαίσιο και την οπτική του για τις εθνικές πρακτικές.

Εξάλλου, η αναφορά στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (ΕΚΧ) και στην απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων *EUROCEF κατά Γαλλίας*¹⁰ υπογραμμίζει το βασικό συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο «οι ιατρικές εκτιμήσεις ηλικίας όπως εφαρμόζονται σήμερα μπορεί να έχουν σοβαρές συνέπειες για τους ανηλίκους και η χρήση οστικών εξετάσεων για τον προσδιορισμό της ηλικίας των ασυνόδευτων αλλοδαπών ανηλίκων είναι ακατάλληλη και αναξιόπιστη». Συνεπώς, καταλήγει η Επιτροπή, η χρήση τέτοιων εξετάσεων παραβιάζει το άρθρο 17 παρ. 1 του ΕΚΧ σχετικά με το δικαίωμα των παιδιών και των νέων στην κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία, λαμβάνοντας υπόψη και τις ειδικότερες εγγυήσεις προς τα άτομα αυτά. Η αναφορά στα κοινωνικά δικαιώματα αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ της ΕΣΔΑ και του ΕΚΧ, την ανάδειξη του ρόλου του τελευταίου σε πολλαπλά επίπεδα και υποθέσεις που αφορούν ειδικότερα το προσφυγικό/μεταναστευτικό ζήτημα και την προστασία της ανηλικότητας και των δικαιωμάτων που απορρέουν από την παιδική ηλικία¹¹.

Το ευρωπαϊκό δίκαιο ασύλου εμπεριέχει κείμενα όπως η Οδηγία 2005/85/ΕΚ σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές για τις διαδικασίες με τις οποίες χορηγείται και ανακαλείται το καθεστώς του πρόσφυγα

στα κράτη μέλη και ειδικά οι διατάξεις που αφορούν τους ασυνόδευτους ανηλίκους, η Οδηγία 2011/95/ΕΕ σχετικά με τις κοινές απαιτήσεις για την αναγνώριση και τη διεθνή προστασία των προσφύγων και των ανιθαγενών, ως Οδηγία που αναθεωρεί και αντικαθιστά την Οδηγία 2004/83/ΕΚ, η Οδηγία 2013/32/ΕΕ σχετικά με τις διαδικασίες ασύλου, η Οδηγία 2013/33/ΕΕ σχετικά με τις απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων άσυλο και τις διατάξεις για τις εγγυήσεις για τους ανηλίκους και δη τους ασυνόδευτους. Όπως γίνεται κατανοητό, οι ως άνω Οδηγίες καλύπτουν μεγάλο φάσμα διαδικασιών και διατάξεων του δικαίου ασύλου, καθώς οι εγγυήσεις τους ακολουθούν την πορεία των απαραίτητων βημάτων των αιτούντων άσυλο και ειδικά των ασυνόδευτων ανηλίκων έως την ολοκλήρωσή τους και διαμορφώνουν στην ουσία ένα πλαίσιο δικαιωμάτων του παιδιού και εν γένει παιδικής προστασίας, τα οποία, όπως φαίνεται συχνά, βρίσκονται σε κίνδυνο και υπό αίρεση τυχόν λανθασμένων ή ελλειμματικών διοικητικών πρακτικών και εφαρμογής. Το Ψήφισμα του Συμβουλίου της ΕΕ της 26ης Ιουνίου 1997 σχετικά με τους ασυνόδευτους ανηλίκους πολίτες τρίτων χωρών, το Σχέδιο Δράσης της ΕΕ 2010-2014 για την ως άνω κατηγορία, το οποίο αναγνωρίζει ότι η ΕΕ διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε αυτό το θέμα και στοχεύει σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση των πολιτικών της, αλλά ιδιαιτέρως οι εκθέσεις/οδηγίες του 2013 και 2018 της πρώην Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο (EASO – νυν EUAA – Οργανισμός της ΕΕ για το Άσυλο)¹² σχετικά με τον προσδιορισμό ηλικίας και οι εκθέσεις του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (FRA)¹³ και του Ευρωπαϊκού Δικτύου Μετανάστευσης (EMN) υπογραμμίζουν την εξέλιξη των πολιτικών και της βούλησης της ΕΕ και των οργανισμών της σχετικά με την παιδική προστασία στο δίκαιο ασύλου.

Β. Η ανάδειξη των δικαιωμάτων του παιδιού στις διαδικασίες υποδοχής και ασύλου

Στα ανωτέρω χρειάζεται να αναφερθεί η Στρατηγική του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (2016-2021), η οποία κατατάσσει τα παιδιά σε κατάσταση μετακινήσεων ή τα παιδιά μετανάστες ως μια από τις πιο ευάλωτες ομάδες στην Ευρώπη, καθώς δεν τους παρέχονται τα δικαιώματά τους, η βασική αρχή του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού συχνά αγνοείται στις διαδικασίες ασύλου και μετανάστευσης, ενώ οι κίνδυνοι και οι παραβιάσεις είναι συχνές σε

10. ΕΕΚΔ *EUROCEF κατά Γαλλίας* (Αναφορά Νο 114/2015), απόφαση της 15ης Ιουνίου 2018.

11. Βλ., για παράδειγμα, ΕΕΚΔ *International Commission of Jurists (ICJ) and European Council for Refugees and Exiles (ECRE) κατά Ελλάδας* (Αναφορά Νο 173/2018), απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2021.

12. Σχετικοί πρακτικοί οδηγοί και χρήσιμα εργαλεία του Οργανισμού μπορούν να βρεθούν στην παρακάτω ιστοσελίδα: EUAA, Practical tools and guides, διαθέσιμο σε: <https://euaa.europa.eu/practical-tools-and-guides>.

13. FRA, Age assessment and fingerprinting of children in asylum procedures – Minimum age requirements concerning children's rights in the EU, Publications Office of the EU, 2018.

επίπεδο διαδικασιών επιτροπείας, προσδιορισμού ηλικίας, παιδικής ανιθαγένειας, εμπορίας ανθρώπων και εκμετάλλευσής.

Κρίνεται σημαντικό να γίνει μνεία στο άρθρο 3 της Διεθνούς Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία καθορίζει παγκοσμίως αναγνωρισμένα πρότυπα για την προστασία και την προώθηση των δικαιωμάτων των παιδιών:

Άρθρο 3.

«1. Σε όλες τις αποφάσεις που αφορούν τα παιδιά, είτε αυτές λαμβάνονται από δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς κοινωνικής προστασίας, είτε από τα δικαστήρια, τις διοικητικές αρχές ή από τα νομοθετικά όργανα, πρέπει να λαμβάνεται πρωτίστως υπόψη το συμφέρον του παιδιού.

2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη υποχρεούνται να εξασφαλίζουν στο παιδί την αναγκαία για την ευημερία του προστασία και φροντίδα, λαμβάνοντας υπόψη τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των γονέων του, των επιτρόπων του ή των άλλων προσώπων που είναι νόμιμα υπεύθυνοι γι' αυτό, και παίρνουν για το σκοπό αυτόν όλα τα κατάλληλα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα.

3. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη μεριμνούν ώστε η λειτουργία των οργανισμών, των υπηρεσιών και των ιδρυμάτων που αναλαμβάνουν παιδιά και που είναι υπεύθυνα για την προστασία τους να είναι σύμφωνη με τους κανόνες που έχουν θεσπιστεί από τις αρμόδιες αρχές ιδιαίτερα στον τομέα της ασφάλειας και της υγείας και σε ό,τι αφορά τον αριθμό και την αρμοδιότητα του προσωπικού τους, καθώς και την ύπαρξη μιας κατάλληλης εποπτείας».

Εξάλλου, σε όλες τις διαδικασίες υποδοχής και ασύλου είναι καθοριστικές οι εγγυήσεις της παρ. 2 του άρθρου 12 της ως άνω Σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο:

Άρθρο 12.

«1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη εγγυώνται στο παιδί που έχει ικανότητα διάκρισης το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης της γνώμης του σχετικά με οποιοδήποτε θέμα που το αφορά, λαμβάνοντας υπόψη τις απόψεις του παιδιού ανάλογα με την ηλικία του και με το βαθμό της ωριμότητάς του.

2. Για το σκοπό αυτόν θα πρέπει ιδίως να δίνεται στο παιδί η δυνατότητα να ακούγεται σε οποιαδήποτε διοικητική ή δικαστική διαδικασία που το αφορά, είτε άμεσα είτε μέσω ενός εκπροσώπου ή ενός αρμοδίου οργανισμού, κατά τρόπο συμβατό με τους διαδικαστικούς κανόνες της εθνικής νομοθεσίας».

Η προστασία του συστήματος του ΟΗΕ σχετικά με τις εν λόγω εγγυήσεις συμπληρώνεται από τις αναφορές του Δικαστηρίου σχετικά με την απόφαση της Επιτροπής του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού που εξέτασε την ατομική αναφορά υπ' αριθ. 11/2017 (N.B.F. κατά

Ισπανίας)¹⁴, καθώς και από τα υπ' αριθ. 6, 12, 14 Γενικά Σχόλια της Επιτροπής. Επιπλέον, το Δικαστήριο κάνει λόγο για τη Διεθνή Σύμβαση για την Προστασία των Μεταναστών Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους, καθώς και για το διαφωτιστικό κοινό Γενικό Σχόλιο υπ' αριθ. 3 (2017) της Επιτροπής Προστασίας των Δικαιωμάτων όλων των Μεταναστών Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους και το υπ' αριθ. 22 (2017) της Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Παιδιού σχετικά με τις γενικές αρχές για τα ανθρώπινα δικαιώματα των παιδιών στο πλαίσιο της διεθνούς μετανάστευσης, τα οποία τονίζουν τη σχέση μεταξύ της αρχής του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού και του δικαιώματος του παιδιού να ακούγεται.

Γ. Προσεγγίζοντας τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων ασυνόδευτων ανηλίκων

Γ.1. Η ηλικία ως μέσο αναγνώρισης δικαιωμάτων και το τεκμήριο ανηλικότητας

Μείζον ζήτημα με το οποίο ασχολήθηκε το Δικαστήριο είναι ο ισχυρισμός του προσφεύγοντος ότι οι αρμόδιες αρχές δεν είχαν αναγνωρίσει τα δικαιώματά του ως ασυνόδευτου ανηλίκου αιτούντος άσυλο, με το να φιλοξενηθεί σε κέντρο υποδοχής ενηλίκων, λόγω της μη πρόσβασής του σε νομική ενημέρωση, της έλλειψης διερμηνέα ή πολιτισμικού διαμεσολαβητή ώστε να μπορέσει να εκφράσει τις ανάγκες του, καθώς και λόγω του μη χαρακτηρισμού του ως ασυνόδευτου ανηλίκου κατόπιν προσδιορισμού ηλικίας σύμφωνα με τις διατάξεις του εθνικού και διεθνούς δικαίου. Ισχυρίστηκε ότι η έλλειψη προστασίας ισοδυναμούσε με παραβίαση του δικαιώματός του για σεβασμό της ιδιωτικής του ζωής και επικαλέστηκε τα άρθρα 3 και 8 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο, ως ερμηνευτής του δικαίου της ΕΣΔΑ, προβαίνοντας σε νομικό χαρακτηρισμό των πραγματικών περιστατικών, εξέτασε τον ως άνω ισχυρισμό μόνο υπό το πρίσμα του άρθρου 8.

Σύμφωνα με ένα θεμελιώδες συμπέρασμα του Δικαστηρίου, η ηλικία ενός ατόμου αποτελεί μέσο προσωπικής αναγνώρισης, ενώ η διαδικασία προσδιορισμού ηλικίας ενός ατόμου που ισχυρίζεται ότι είναι ανήλικος¹⁵, συμπεριλαμβανομένων των

14. Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού N.B.F. κατά Ισπανίας (Αναφορά Νο 11/2017), απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 2018. Η Επιτροπή διαπίστωσε παραβίαση της αρχής του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού και του δικαιώματος του παιδιού να ακούγεται, τα οποία διασφαλίζονται από τα άρθρα 3 και 12 της ΔΣ του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού, σε υπόθεση που ένας αιτών μετανάστης, κατά την άφιξή του στην Ισπανία, δήλωσε στις αρχές ότι ήταν ανήλικος.

15. Το Δικαστήριο τονίζει ότι δεν είναι καθήκον του να κάνει εικασίες σχετικά με το εάν ο προσφεύγων ήταν ανήλικος κατά τη στιγμή της άφιξής του στην Ιταλία. Βλ. παρ. 131.

διαδικαστικών εγγυήσεων, είναι απαραίτητη προκειμένου να αναγνωρισθούν όλα τα δικαιώματα που απορρέουν από την ανηλικότητα του σε ένα πλαίσιο ολιστικής προσέγγισης. Συνεπώς, η σημασία των διαδικασιών προσδιορισμού της ηλικίας στο πλαίσιο της μετανάστευσης είναι αδιαμφισβήτητη. Η δυνατότητα εφαρμογής της εσωτερικής, ευρωπαϊκής και διεθνούς νομοθεσίας που προστατεύει τα δικαιώματα των παιδιών ξεκινά από τη στιγμή που το ενδιαφερόμενο άτομο αναγνωρίζεται ως παιδί. Επομένως, ο καθορισμός του αν ένα άτομο είναι ανήλικο είναι το πρώτο βήμα για την αναγνώριση των δικαιωμάτων του και τη θέσπιση όλων των απαραίτητων ρυθμίσεων προστασίας. Αντίθετα, εάν ένας ανήλικος χαρακτηριστεί λανθασμένα ως ενήλικος, ενδέχεται να ληφθούν σοβαρά μέτρα τα οποία παραβιάζουν τα δικαιώματά του. Έχει ενδιαφέρον το σημείο της απόφασης που το Δικαστήριο αναλύει το ποσοτικό στοιχείο του αριθμού των ασυνόδευτων ανηλίκων σε ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά στην περίπτωση της Ιταλίας σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του EMN¹⁶. Γίνεται αντιληπτό ότι, όταν το 30% του συνολικού αριθμού των αιτούντων άσυλο στην Ευρώπη είναι παιδιά, τα κράτη και οι αρμόδιες υπηρεσίες οφείλουν να είναι έτοιμες να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους με βάση το δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου, το ευρωπαϊκό δίκαιο ασύλου, την εθνική νομοθεσία, τις διεθνείς συμβάσεις σχετικά με τα δικαιώματα του παιδιού και ειδικότερα των παιδιών μεταναστών. Ειδάλλως, προκύπτουν πολλαπλές παραβιάσεις και συστηματικές ελλείψεις ενός ολόκληρου συστήματος υποδοχής και ασύλου.

Συνδυαστικά με τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό γιατί το Δικαστήριο προσεγγίζει την παραβίαση της ιδιωτικής ζωής του προσφεύγοντος με βάση τους ισχυρισμούς του από την οπτική των θετικών υποχρεώσεων της Ιταλίας. Παρά την αλλαγή της εθνικής νομοθεσίας σχετικά με τον προσδιορισμό ηλικίας και τους επαγγελματίες οι οποίοι λαμβάνουν μέρος και τη βελτίωση της νομοθεσίας σχετικά με την αρμοδιότητα δικαστηρίου ανηλίκων ως προς την έκδοση πιστοποιητικών προσδιορισμού ηλικίας, το Δικαστήριο, ενώ υποδέχεται τις εξελίξεις, τονίζει ότι στο εθνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο ήδη υπήρχαν εγγυήσεις για τους ασυνόδευτους ανηλικούς αιτούντες άσυλο, όπως αυτές αναφέρονται και ανωτέρω¹⁷. Εξάλλου, μέσα από τα ως άνω κείμενα αναγνωρίζεται ξεκάθαρα η πρωταρχική σημασία του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού και της αρχής του τεκμηρίου ανηλικότητας όσον αφορά τα ασυνόδευτα παιδιά μετανάστες που φτάνουν στην Ευρώπη. Η τελευταία είναι ενδεχομένως από τις πιο σπουδαίες αναφορές του Δικαστηρίου σε ένα γενικότερο πλαίσιο προτού προχωρήσει στην εξειδίκευσή της.

16. Βλ. παρ. 126 της σχολιαζόμενης απόφασης.

17. Ibid, παρ. 134-139.

Ειδικότερα, ως προς τις θετικές υποχρεώσεις των αρχών να προστατεύσουν τα δικαιώματα του προσφεύγοντος, ο μη έγκαιρος ορισμός νόμιμου κηδεμόνα ή εκπροσώπου στην περίπτωση του προσφεύγοντος εμπόδισε τον τελευταίο να υποβάλει δεόντως και αποτελεσματικά αίτημα ασύλου. Από την άλλη μεριά, λόγω των ελλείψεων στις διαδικαστικές εγγυήσεις μετά την άφιξή του στην Ιταλία (διενέργεια ακτινογραφίας χωρίς πληροφορίες για το είδος της διαδικασίας προσδιορισμού της ηλικίας στην οποία υποβαλλόταν και τις πιθανές συνέπειές της, έλλειψη δικαστικής απόφασης ή διοικητικού μέτρου που να συμπεραίνει ότι ο προσφεύγων ήταν ενήλικος και συνακόλουθη αδυναμία άσκησης προσφυγής), ο προσφεύγων δεν είχε τα απαραίτητα εργαλεία για να υποβάλει αίτημα ασύλου και τοποθετήθηκε σε ένα υπερπλήρες κέντρο υποδοχής ενηλίκων για περισσότερους από τέσσερις μήνες. Συνεπώς, οι ιταλικές αρχές δεν εφάρμοσαν την αρχή του τεκμηρίου ανηλικότητας, μέρος του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής ασυνόδευτου ανηλίκου που ισχυρίζεται ότι είναι ανήλικος, ενώ ο προσφεύγων δεν επωφεληθήκε από τις ελάχιστες διαδικαστικές εγγυήσεις, όταν τοποθετήθηκε σε κέντρο υποδοχής ενηλίκων με αποτέλεσμα να επηρεαστεί το δικαίωμα στην προσωπική ανάπτυξη και την εγκαθίδρυση σχέσεων με άλλους. Τα σχετικά μέτρα (τοποθέτηση σε εξειδικευμένο κέντρο ή η αναδοχή), τα οποία είναι σύμφωνα και με την αρχή του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού και το άρθρο 3 της ΔΣ για τα Δικαιώματα του Παιδιού, εκτιμήθηκαν μετά από καθοριστικό χρονικό διάστημα και κατόπιν της εφαρμογής του άρθρου 39 του Κανονισμού (βλ. παραπάνω).

Γ.2. Η επιβεβαίωση της νομολογίας ως προς τις συνθήκες υποδοχής ασυνόδευτων ανηλίκων ως στοιχείο εξέλιξης της προστασίας

Ο προσφεύγων υποστήριξε ότι το κέντρο ήταν υπερπλήρες και προοριζόταν μόνο για ενήλικες, υπήρχε έλλειψη βασικών εγκαταστάσεων, κατάλληλης θέρμανσης και ζεστού νερού, καθώς και πρόσβασης σε ιατρική περίθαλψη, έλλειψη ψυχολογικής και νομικής βοήθειας και ανεπαρκής αριθμός μελών του προσωπικού και διερμηνέων.

Εξάλλου, χρειάζεται να ληφθούν υπόψη και οι συνθήκες στο κέντρο όπως παρουσιάζονται στην απόφαση στη βάση αναφορών και αποδεικτικού υλικού που κατατέθηκε από τον προσφεύγοντα¹⁸, σύμφωνα με τις οποίες οι μετανάστες στριμώχνονταν σε μικρά κτίρια και μεγάλες σκηνές χωρίς κατάλληλη θέρμανση. Παρά τη χωρητικότητα 542 ατόμων, περίπου 1.400 άτομα στεγάζονταν στο κέντρο. Δεν παρέχονταν κατάλληλη θέρμανση και ζεστό νερό, ενώ το προσωπικό και οι

18. Ibid, παρ. 22-29.

εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες ήταν ανεπαρκείς. Ακόμη, στο κέντρο χρησιμοποιούνταν μαχαίρια, αλκοόλ και ναρκωτικά και σημειώθηκαν επεισόδια βίας και σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Ένας μόνο γιατρός ήταν παρών κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενώ μία νοσοκόμα ήταν εκεί το βράδυ.

Ορισμένες από τις βασικές αρχές¹⁹ που υπενθυμίζει το Δικαστήριο στην εν λόγω υπόθεση είναι ότι η ευαλωτότητα του παιδιού είναι αποφασιστικός παράγοντας στο πλαίσιο της μετανάστευσης, καθώς τα παιδιά έχουν ειδικές ανάγκες λόγω της ανηλικότητας, της έλλειψης ανεξαρτησίας τους και της ιδιότητας του αιτούντος άσυλο. Το Δικαστήριο, επαναλαμβάνοντας την πάγια νομολογία του και λαμβάνοντας υπόψη τον απόλυτο χαρακτήρα του άρθρου 3, τις δυσκολίες που προκύπτουν από την αυξημένη εισροή μεταναστών και αιτούντων άσυλο, ιδίως για τα κράτη που αποτελούν τα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ, δεν απαλλάσσει τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης από τις υποχρεώσεις τους βάσει του άρθρου 3²⁰. Είναι αρκετά σημαντικό συμπέρασμα το οποίο χρειάζεται να υπενθυμίζεται σε όλο το φάσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου και ειδικά στο πλαίσιο όπου εξετάζονται παραβιάσεις δικαιωμάτων αιτούντων άσυλο και ασυνόδευτων ανηλίκων.

Εξάλλου, για τη μη παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ χρειάζεται να διασφαλιστεί ότι οι συνθήκες υποδοχής δεν δημιουργούν στους ανηλικούς αιτούντες άσυλο άγχος και ανησυχία με ιδιαίτερα τραυματικές συνέπειες και δεν ξεπερνούν το ελάχιστο όριο βαρύτητας που θέτει το άρθρο. Λαμβάνοντας υπόψη τη διάρκεια και τις συνθήκες παραμονής του προσφεύγοντος στο κέντρο υποδοχής ενηλίκων στην CoNa σύμφωνα με τα παραπάνω και παρά τον ισχυρισμό του ότι είναι ανήλικος, την έλλειψη διαδικασίας προσδιορισμού ηλικίας με τις κατάλληλες εγγυήσεις κατά παραβίαση του άρθρου 8, το Δικαστήριο καταλήγει ότι υπέστη απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση και ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ. Τα εν λόγω συμπεράσματα είναι κρίσιμα για τη στάση του Δικαστηρίου στη συγκεκριμένη αλλά και σε μελλοντικές υποθέσεις.

19. Εξάλλου, το Δικαστήριο έχει διαπιστώσει παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ σε πολλές περιπτώσεις λόγω της τοποθέτησης συνοδευόμενων και ασυνόδευτων ανηλίκων σε κέντρα μεταναστών. Βλ. παρ. 170-172 της σχολιαζόμενης απόφασης.

20. ΕΔΔΑ *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας* (Προσφυγή No 30696/09), απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2010, παρ. 223. ΕΔΔΑ *Hirsi Jamaa και λοιποί κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 27765/09), απόφαση της 23ης Φεβρουαρίου 2012 του Τμήματος Ευρείας Σύνοψης, παρ. 122. ΕΔΔΑ *Khlaifia και λοιποί κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 16483/12), απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2016 του Τμήματος Ευρείας Σύνοψης, παρ. 184.

Το Δικαστήριο αντιμετώπισε το ερώτημα σχετικά με το εάν το ιταλικό νομικό σύστημα είχε παράσχει αποτελεσματικό μέσο στον προσφεύγοντα με το οποίο να παραπονεθεί για τις συνθήκες υποδοχής των αιτούντων άσυλο ή την καταλληλότητα ενός συγκεκριμένου κέντρου υποδοχής, λαμβάνοντας υπόψη δε ότι ο τελευταίος δεν είχε πρόσβαση σε νομική πληροφόρηση. Εξαιτίας του ότι η Κυβέρνηση δεν κατάφερε να υποδείξει ένα συγκεκριμένο ένδικο μέσο με το οποίο ο προσφεύγων θα μπορούσε να παραπονεθεί για τις συνθήκες υποδοχής του στην CoNa, το Δικαστήριο κατέληξε σε παραβίαση του άρθρου 13 λαμβανομένου υπόψη σε συνδυασμό με τα άρθρα 3 και 8 της ΕΣΔΑ. Το τελευταίο συμπέρασμα συμπληρώνει σαφώς τις παραβιάσεις των ως άνω άρθρων 3 και 8 και αναδεικνύει τη σημασία του αποτελεσματικού ενδίκου μέσου σε όλες αυτές τις περιπτώσεις που, ενώ υπάρχουν παραβιάσεις βασικών εγγυήσεων στο πλαίσιο των διαδικασιών υποδοχής και ασύλου, αυτές δεν μπορούν να αμφισβητηθούν αποτελεσματικά ενώπιον ενός αρμοδίου οργάνου. Με αυτόν τον τρόπο, παρουσιάζεται η ανάγκη πως οι εθνικές αρχές οφείλουν να λογοδοτούν για τις λανθασμένες διοικητικές πρακτικές και τις χωρίς σχεδιασμό δράσεις τους με σοβαρές συνέπειες στα δικαιώματα, τη σωματική και ψυχολογική υγεία και τις συνθήκες διαβίωσης των αιτούντων άσυλο.

III. Αποτίμηση: Τα συμπεράσματα του Δικαστηρίου ως πηγή για την εξέλιξη των εθνικών συστημάτων ασύλου και της προστασίας των ασυνόδευτων ανηλίκων

Είναι εμφανές ότι αναδεικνύεται πως το πλαίσιο της παιδικής προστασίας, της ανηλικότητας και της ευαλωτότητας πρέπει να είναι αυτονόητα κριτήρια στις σχετικές διαδικασίες και χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη στις υποθέσεις ανηλίκων σε εθνικό επίπεδο, ώστε οι τελευταίοι να μην βρίσκονται σε κατάσταση νομικού κενού προστασίας²¹. Εξάλλου, υπάρχουν και άλλα κείμενα και οργανισμοί οι οποίοι είναι σημαντικοί δρώντες στα παραπάνω πεδία²². Οι αρχές που διαμορφώνονται με την ως άνω νομολογία αντικατοπτρίζουν τη δέσμευση των αρμόδιων αρχών, η οποία υφίσταται έναντι και του διεθνούς δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου και του ευρωπαϊκού δικαίου ασύλου, όπου αυτό είναι ενεργό.

Η δέσμευση των αρχών υποδοχής και ασύλου ώστε να είναι έτοιμες να υποδεχθούν ευάλωτα άτομα με ειδικές

21. Βλ. για περαιτέρω ανάλυση J. LELLIOTT, *Unaccompanied Children in Limbo: The Causes and Consequences of Uncertain Legal Status*, *International Journal of Refugee Law*, March 2022.

22. Βλ. UNHCR, *Guidelines on International Protection No. 8: Child Asylum Claims under Articles 1(A)2 and 1(F) of the 1951 Convention and/or 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, 22 December 2009, HCR/GIP/09/08, διαθέσιμο σε: <https://www.refworld.org/docid/4b2f4f6d2.html>, και τον ρόλο της UNICEF και του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης.

ανάγκες υποδοχής και αντίστοιχα αιτήματα ασύλου είναι μια βασική συνθήκη που δεν μπορεί να παραβλεφθεί από την υπόλοιπη νομολογία του Δικαστηρίου. Τα μεθοδολογικά κριτήρια της νομολογίας αυτής είναι εμφανή και για άλλες ευάλωτες ομάδες λόγω αναπηρίας, ψυχικής υγείας, έμφυλης βίας, βασανιστηρίων κ.ά. Η μεθοδολογία της διακρίβωσης των παραβιάσεων στη συγκεκριμένη υπόθεση προσεγγίζει την παιδική προστασία και τα δικαιώματα των παιδιών αιτούντων άσυλο ολιστικά, έχοντας έναυσμα τον προσδιορισμό ηλικίας και τις σχετικές εγγυήσεις. Παρόμοια προσέγγιση μπορεί να ακολουθηθεί και σε αποφάσεις των υπόλοιπων κατηγοριών ευάλωτων ατόμων. Συνεπώς, θα χρειαστεί σε μελλοντικές αποφάσεις για τις παραπάνω ειδικότερες κατηγορίες να ληφθούν υπόψη τα εν λόγω δεδομένα. Είναι σίγουρο δε ότι η συγκεκριμένη απόφαση παραμένει ως παράδειγμα μέρους της νομολογίας του Δικαστηρίου, η οποία είναι ικανή να συντονίσει τους παράλληλους δρόμους της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του παιδιού, των εγγυήσεων του ευρωπαϊκού και εθνικού δικαίου ασύλου και του δικαίου της ΕΣΔΑ και του Συμβουλίου της Ευρώπης σε ένα επικοινωνιακό

πλουραλιστικό πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων των μεταναστών και των προσφύγων²³.

Εν κατακλείδι, η πληρότητα του σκεπτικού, η ομοιομορφία της παιδικής προστασίας, της προστασίας των παιδιών μεταναστών, των ασυνόδευτων ανηλίκων στο φάσμα των παραπάνω οργανισμών, οργάνων και κειμένων συναντούν στη συγκεκριμένη υπόθεση τις εγγυήσεις των άρθρων 3, 8 και 13 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο υπογραμμίζει για ακόμη μια φορά τον ρόλο του στο διεθνές δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου και τη σχέση της νομολογίας του με τις εξελίξεις στο ευρωπαϊκό δίκαιο ασύλου, ενώ με τα συμπεράσματά του φωτίζει τον δρόμο για την εξέλιξη των εθνικών συστημάτων ασύλου και προστασίας των ασυνόδευτων ανηλίκων. Η απόφαση αφορά την Ιταλία αλλά αντανακλά υποχρεώσεις όλων των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης.

23. Σχετικά με την έννοια του «constructive human rights pluralism» μεταξύ του δικαίου της ΕΕ και του δικαίου της ΕΣΔΑ, βλ. C. COSTELLO, *The Human Rights of Migrants and Refugees in European Law*, OUP, 2016, σ. 41 επ.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Χρόνος συνδρομής όρων συμμετοχής σε διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων

Ο έλεγχος συνδρομής των όρων συμμετοχής σε διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων μετά την τροποποίηση του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016 από τον ν. 4782/2021

επιλογή των συμμετεχόντων και ανάθεση των συμβάσεων (άρθρα 56 επ. Οδηγίας 2014/24/ΕΕ) – χρόνος συνδρομής όρων συμμετοχής (άρθρο 104 παρ. 1 ν. 4412/2016) – Ευρωπαϊκό Ενιαίο Έγγραφο Σύμβασης (άρθρο 79 ν. 4412/2016)

ΣτΕ (Τμ. Δ'), απόφαση αριθμ. 1939/2022, 11.10.2022

Το δικαστήριο επιλήφθηκε αίτησης αναστολής εκτέλεσης και ακύρωσης (άρθρο 372 παρ. 1 ν. 4412/2016), αχθείσας ενώπιόν του με τη διαδικασία της πρότυπης δίκης (άρθρο 1 ν. 3900/2010).

Η διαδικασία ανάθεσης εκκίνησε με τη δημοσίευση διακήρυξης της «Ελληνικά Ταχυδρομεία Α.Ε.» (ΕΛΤΑ ΑΕ), με την οποία προκηρύχθηκε ανοικτός διαγωνισμός για την ανάθεση σύμβασης παροχής υπηρεσιών υποστήριξης ταχυδρομικού έργου. Κατόπιν ελέγχου των εμπροθέσμων προσκομισθέντων δικαιολογητικών κατακύρωσης, ο αναθέτων φορέας αποφάσισε την κατακύρωση υπέρ της πρώτης κατά σειρά μειοδότριας, η δε δεύτερη κατά σειρά τιοαύτη άσκησε κατά της απόφασης προδικαστική προσφυγή ενώπιον της ΕΑΔΗΣΥ, ισχυριζόμενη αφενός ότι τα δικαιολογητικά κατακύρωσης που υποβλήθηκαν δεν κάλυπταν τον χρόνο υποβολής των προσφορών, αφετέρου δε ότι δεν απεδείκνυαν, εν πάση περιπτώσει, την πλήρωση των απαιτήσεων της διακήρυξης για τους λόγους που αναλυτικά διετύπωσε. Η προσφυγή έγινε εν μέρει δεκτή με την υπ' αριθμ. 427/2022 απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ.

Κρίθηκε, ειδικότερα, ότι, σύμφωνα με το άρθρο 104 ν. 4412/2016, δεν απαιτείται πλέον στο στάδιο υποβολής των δικαιολογητικών κατακύρωσης να προσκομίζονται αποδεικτικά μέσα που να καλύπτουν το χρονικό σημείο υποβολής της προσφοράς, απορριφθέντος του αντιθέτου λόγου της προσφυγής. Επιπλέον, απορριπτέος κρίθηκε και ο λόγος με τον οποίον προβλήθηκε ότι τα πρότυπα διασφάλισης ποιότητας που είχαν προσκομισθεί δεν πληρούσαν τις απαιτήσεις της διακήρυξης, ως εκδοθέντα από οργανισμό που δεν είχε διαπιστευθεί σύμφωνα με τα οριζόμενα στον Κανονισμό 765/2008, κατά παράβαση των άρθρων 56 και 82 ν. 4412/2016 και των οικείων όρων της διακήρυξης. Αντιθέτως, έγιναν δεκτοί λόγοι που σχετίζονταν με την μη πλήρωση κριτηρίων χρηματοοικονομικής επάρκειας, με αποτέλεσμα την ακύρωση της απόφασης κατακύρωσης και την αναπομπή της υπόθεσης στην ΕΛΤΑ ΑΕ, προκειμένου να καλέσει την προσωρινή ανάδοχο για τις αναγκαίες κατά τα άρθρα 103 παρ. 2 και 315 ν.

4412/2016 συμπληρώσεις και διευκρινίσεις επί των δικαιολογητικών κατακύρωσης.

Ακολούθως, η δεύτερη κατά σειρά μειοδότρια άσκησε το κρινόμενο ένδικο βοήθημα ενώπιον του αρμοδίου Διοικητικού Εφετείου, στρεφόμενη κατά της ως άνω απόφασης, καθ' ο μέρος απορρίφθηκαν οι προβληθέντες λόγοι της προσφυγής της, διατηρώντας προς τούτο έννομο συμφέρον. Αιτήθηκε δε ενώπιον της Επιτροπής του άρθρου 1 παρ. 1 ν. 3900/2010 την εισαγωγή της αίτησής της ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η αίτηση έγινε δεκτή, καθώς κρίθηκε ότι τέθηκαν ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος, ήτοι αφενός το ζήτημα εάν, κατά την έννοια του άρθρου 104 ν. 4412/2016, το ΕΕΕΣ αποτελεί και μέσο απόδειξης πλήρωσης των όρων της διακήρυξης ή απαιτείται, αντίθετα, η προσκόμιση δικαιολογητικών κατακύρωσης που καλύπτουν και τον χρόνο υποβολής της προσφοράς, αφετέρου δε ζητήματα αναγόμενα στη διαπίστευση των οργανισμών αξιολόγησης της συμμόρφωσης των οικονομικών φορέων με πρότυπα διασφάλισης ποιότητας, ενόψει των οριζόμενων στον Κανονισμό 765/2008.

Το δικαστήριο έκρινε κατά πλειοψηφία ότι το ΕΕΕΣ αποτελεί μέσο προκαταρκτικής – και όχι οριστικής – απόδειξης, με συνέπεια να παραμένει η υποχρέωση του προσωρινού αναδόχου να προσκομίσει δικαιολογητικά κατακύρωσης που καταλαμβάνουν και τον χρόνο υποβολής της προσφοράς. Επιπλέον, έκρινε ότι από τη συνδυασμένη ερμηνεία των άρθρων 284 και 309 ν. 4412/2016 και του Κανονισμού 765/2008, αλλά και των σχετικών όρων της οικείας διακήρυξης, συνάγεται ότι οι οικονομικοί φορείς όφειλαν να προσκομίσουν, προς συμμόρφωση με τα απαιτούμενα πρότυπα διασφάλισης ποιότητας, πιστοποιητικά εκδιδόμενα από φορείς διαπιστευμένους σύμφωνα με τον Κανονισμό 765/2008 και όχι από φορείς εγκατεστημένους σε τρίτες χώρες και διαπιστευμένους από οργανισμούς διαπίστευσης τρίτου κράτους, ανεξαρτήτως εάν οι τελευταίοι έχουν υπογράψει διεθνή σύμβαση αναγνώρισης, στην οποία έχει συμβληθεί και ο εθνικός οργανισμός διαπίστευσης. Ενόψει όμως της μείζονος σπουδαιότητας των τιθέμενων ζητημάτων, η υπόθεση παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια του δικαστηρίου, όπου και εκκρεμεί.

Παρατηρήσεις

Φίλιππος - Εμμανουήλ Γεωργαλής*

I. Εισαγωγικά

Με την υπ' αριθμ. 1939/2022 απόφαση του Δ' Τμήματος

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

του Συμβουλίου της Επικρατείας θίγονται πλείονα ζητήματα ευρύτερου ενδιαφέροντος για το δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων, εκ των οποίων με το παρόν σχόλιο θα εξεταστεί εγγύτερα το σχετικό με την ερμηνεία του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016. Στο εν λόγω άρθρο ορίζεται ο χρόνος ελέγχου της συνδρομής των όρων της διακήρυξης στο πρόσωπο του προσωρινού αναδόχου, στο πλαίσιο διαγωνιστικής διαδικασίας σύναψης δημόσιας σύμβασης.

Το ερμηνευτικό ζήτημα πυροδότησε η τροποποίηση της διάταξης με το άρθρο 44 ν. 4782/2021. Υπό την προϊσχύσασα εκδοχή της, η διάταξη έθετε τρία χρονικά σημεία ελέγχου: α) κατά την υποβολή της προσφοράς β) κατά την υποβολή των δικαιολογητικών κατακύρωσης γ) κατά τη σύναψη της σύμβασης, εφόσον ανακύπτει υποχρέωση υποβολής δήλωσης οψιγενών μεταβολών, λόγω της άσκησης μέσων έννομης προστασίας ή/και της διενέργειας προσυμβατικού ελέγχου από το αρμόδιο όργανο του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Υπό την τροποποιημένη εκδοχή της διάταξης, η οποία καταλαμβάνει και την επίδικη διαφορά, διατηρούνται μεν τα αυτά χρονικά σημεία ελέγχου, διευκρινίζεται όμως ότι στο υπό (α) χρονικό σημείο οι όροι και προϋποθέσεις κρίνονται «με την υποβολή του ΕΕΕΣ».

Η προσθήκη αυτή, σε συνδυασμό με τα διαλαμβανόμενα στην αιτιολογική έκθεση του ν. 4782/2021, υποστηρίζεται ότι μεταβάλλει τη φύση του ελέγχου που ασκείται κατά τον χρόνο υποβολής της προσφοράς, υπό την έννοια ότι η αναθέτουσα αρχή οφείλει να αρκестεί στη δήλωση του οικονομικού φορέα ότι πληροί τους όρους της διακήρυξης, όπως περιέχεται στο ΕΕΕΣ. Αντίθετα, υπό το προϊσχύον καθεστώς, η δήλωση αυτή δεν απάλλασσε τον οικονομικό φορέα που θα αναδεικνυόταν προσωρινός ανάδοχος από την υποχρέωση να προσκομίσει δικαιολογητικά κατακύρωσης, τα οποία κάλυπταν και τον χρόνο υποβολής της προσφοράς του. Με άλλα λόγια, η νέα διάταξη διακρίνει, εάν γίνει δεκτή η εν λόγω ερμηνευτική εκδοχή, το μεν υπό (α) χρονικό σημείο ως χρόνο προκαταρκτικής απόδειξης, τα δε υπό (β) και (γ) ως χρόνους οριστικής απόδειξης.

Ωστόσο, η ερμηνεία της νέας διάταξης δίχασε τη νομολογία της ΕΑΔΗΣΥ¹. Ήδη δε με τη σχολιαζόμενη απόφα-

ση και μέχρι να επιλυθεί το θέμα από την Ολομέλεια του δικαστηρίου, εμφανίζεται πλέον ως κρατούσα η αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία η τροποποίηση του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016 είχε απλώς επιβεβαιωτικό χαρακτήρα, χωρίς να θίγει την υποχρέωση του προσωρινού αναδόχου να αποδείξει με τα δικαιολογητικά κατακύρωσης τη συνδρομή των όρων και κατά τον χρόνο υποβολής της προσφοράς.

II. Έννοια της τροποποιημένης διάταξης του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016 και εντοπισμός του προβλήματος

Παρατηρείται, κατ' αρχάς, ότι η τροποποίηση που επήλθε στη διατύπωση του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016 με το άρθρο 44 ν. 4782/2021 εκδήλωσε τη βούληση του εθνικού νομοθέτη κατά τρόπο σαφή: η κρίση περί τη συνδρομή των όρων της διακήρυξης στο χρονικό σημείο υποβολής της προσφοράς πρέπει να γίνεται «με την υποβολή του ΕΕΕΣ». Η προσθήκη αυτή, κατά την αυστηρά γραμματική της ερμηνεία, δεν μπορεί παρά να δηλώνει το μέσο με το οποίο διενεργείται η απόδειξη, το οποίο αρχικά δεν προσδιοριζόταν στη διάταξη για κανένα από τα τρία χρονικά σημεία ελέγχου, με συνέπεια η νομολογία² να συνάγει ότι η διάταξη παρέπεμπε στα αποδεικτικά μέσα του άρθρου 80 ν. 4412/2016. Η πρόβλεψη, στο άρθρο 79 ν. 4412/2016, της χρήσης του ΕΕΕΣ για τον χρόνο υποβολής της προσφοράς εξυπηρετούσε αμιγώς προαποδεικτικό σκοπό, δηλαδή δεν καταργούσε την υποχρέωση απόδειξης, αλλά μετέθετε απλώς τον χρόνο υποβολής των αποδεικτικών μέσων, ώστε ο έλεγχος των δικαιολογητικών να πραγματοποιηθεί άπαξ και μόνον για τον οικονομικό φορέα που θα ανακηρυσσόταν προσωρινός ανάδοχος, χάριν οικονομίας της διαδικασίας.

Προκειμένου, πάντως, να μην καταλείπεται περιθώριο αμφιβολίας σχετικά με τα ανωτέρω, ο νομοθέτης μερίμνησε ώστε να διευκρινίσει ρητά στην οικεία θέση της αιτιολογικής έκθεσης του ν. 4782/2021 την αληθή έννοια της τροποποίησης: «[...] προβλέπεται κατ' αρχάς, ότι οι προϋποθέσεις και οι απαιτήσεις συμμετοχής κρίνονται κατά την υποβολή της αίτησης εκδήλωσης ενδιαφέροντος ή της προσφοράς μόνο με την υποβολή του ΕΕΕΣ, ήτοι χωρίς να απαιτείται πλέον η υποβολή άλλων αποδεικτικών μέσων για το χρονικό εκείνο σημείο». Η *ratio* της τροποποίησης συνίστατο, όπως είχε επισημάνει και η τότε ΕΑΑΔΗΣΥ στο πλαίσιο της γνωμοδοτικής αρμοδιότητάς της³, επι-

1. Υπέρ της άποψης ότι αρκεί για τον χρόνο υποβολής της προσφοράς η υποβολή του ΕΕΕΣ, χωρίς να είναι αναγκαίο τα δικαιολογητικά κατακύρωσης να καταλαμβάνουν και τον χρόνο αυτόν, οι ΕΑΔΗΣΥ 441/2022, 435/2022, 434/2022, 433/2022, 431/2022, 427/2022 (επί της οποίας ασκήθηκε και το κρινόμενο με τη σχολιαζόμενη απόφαση ένδικο βοήθημα), ΑΕΠΠ 403/2022 (με αντίθετη μειοψηφία)· βλ. και ΕΑΔΗΣΥ 517/2022, στην οποία κρίνεται εφαρμοστέο το άρθρο 104 ν. 4412/2016 ως ίσχυε προ της τροποποίησής του, διατυπώνεται όμως ως *obiter dictum* η θέση ότι το κανονιστικό περιεχόμενο της διάταξης έχει μεταβληθεί σύμφωνα με τα παραπάνω μετά την τροποποίησή του από το άρθρο 44

ν. 4782/2021. Αντίθετες οι ΑΕΠΠ 413/2022, 297/2022, σύμφωνα με τις οποίες με την τροποποίηση του άρθρου 104 ν. 4412/2016 δεν επήλθε οποιαδήποτε μεταβολή ως προς την υποχρέωση του προσωρινού αναδόχου να προσκομίζει με τα δικαιολογητικά κατακύρωσης αποδεικτικά μέσα που καλύπτουν και τον χρόνο υποβολής της προσφοράς.

2. ΣτΕ 1020/2022, 982-983/2021· ΣτΕ ΕΑ 73/2021, 37/2021, 259/2020, 115/2019.

3. Βλ. τη γνωμοδότηση Α45/2020 της ΕΑΑΔΗΣΥ επί των προτεινόμε-

δοκιμάζοντας την πρωτοβουλία του νομοθέτη, στην απλοποίηση της διαδικασίας απόδειξης κατά τον χρόνο υποβολής των δικαιολογητικών κατακύρωσης και στην ελάττωση του διοικητικού βάρους, το οποίο απέρρευε ιδίως από γραφειοκρατικές εμπλοκές, όπως η αδυναμία των αρμοδίων υπηρεσιών της διοίκησης να εκδώσουν πιστοποιητικά για παρελθόντα χρόνο.

Επομένως, εφόσον το νόημα της νέας διάταξης είναι σαφές, μένει να εξετασθεί εάν ο νομοθέτης είχε την ευχέρεια να προβεί στη συγκεκριμένη τροποποίηση ή, αντίθετα, θέσπισε ρύθμιση που αντίκειται στις δεσμευτικές διατάξεις της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ και πρέπει άρα είτε να μείνει ανεφάρμοστη είτε να διασωθεί καθ' ερμηνεία σύμφωνα με τις διατάξεις αυτές.

III. Προσέγγιση του προβλήματος με βάση τις διατάξεις της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ

Η απάντηση στο ερώτημα, εάν η τροποποιημένη εκδοχή του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016 είναι ανεκτή υπό το πρίσμα της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ, προϋποθέτει την έρευνα περί του εάν ο ενωσιακός νομοθέτης προσδιόρισε ρητά συγκεκριμένο χρόνο και τρόπο ελέγχου της συνδρομής των παντός είδους όρων των εγγράφων της σύμβασης, είτε ανάγονται στο δικαίωμα συμμετοχής (άρθρο 57 2014/24/ΕΕ) είτε στα κριτήρια ποιοτικής επιλογής (άρθρο 58).

Ο ενωσιακός νομοθέτης επεσήμανε στο άρθρο 56 παρ. 1 2014/24/ΕΕ ότι η σύμβαση ανατίθεται μόνον αφού η αναθέτουσα αρχή έχει «επαληθεύσει» τη συνδρομή των ως άνω όρων, σύμφωνα με τα άρθρα 59-61. Το σύστημα επαλήθευσης αποτελείται αφενός από το ΕΕΕΣ (άρθρο 59), το οποίο οι αναθέτουσες αρχές δέχονται ως μέσο προκαταρκτικής απόδειξης κατά τον χρόνο υποβολής των αιτήσεων συμμετοχής ή των προσφορών, προς αντικατάσταση των πιστοποιητικών που εκδίδονται από δημόσιες αρχές ή τρίτους φορείς, αφετέρου από τα αποδεικτικά μέσα του άρθρου 60. Συνάγεται ότι ο ενωσιακός νομοθέτης αναγνωρίζει κατ' αρχήν δύο βαθμούς απόδειξης, ήτοι την προκαταρκτική, η οποία διενεργείται στο εναρκτήριο στάδιο της διαδικασίας και αφορά όλους τους προσφέροντες, και την πλήρη, η οποία είναι απαραίτητη για την ανάθεση της σύμβασης στον οικονομικό φορέα που αναδείχθηκε προσωρινός ανάδοχος.

Η προκαταρκτική απόδειξη θεσπίστηκε, βέβαια, ώστε να απαλλάξει τόσο τους οικονομικούς φορείς, οι οποίοι δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν αν θα τους ανατεθεί η σύμβαση, από τον φόρτο της συλλογής όλων των απαιτούμενων δικαιολογητικών, όσο και την αναθέτουσα αρχή από τον αντίστοιχο φόρτο του ελέγχου των δικαιολογητικών όλων των προσφερόντων. Τούτο σημειώνεται στην κρίσιμη αιτιολογική σκ. (84) της Οδηγίας, σύμφωνα με

την οποία η χρήση του ΕΕΕΣ άγει στην απλοποίηση της διαδικασίας προς όφελος όλων των εμπλεκόμενων, ενώ «[ο] προσφέρων στον οποίο έχει αποφασιστεί να ανατεθεί η σύμβαση θα πρέπει, ωστόσο, να υποχρεούται να παράσχει τα σχετικά αποδεικτικά στοιχεία και οι αναθέτουσες αρχές δεν θα πρέπει να συνάπτουν συμβάσεις με προσφέροντες που δεν είναι σε θέση να το πράξουν». Διαφαίνεται ότι βούληση του ενωσιακού νομοθέτη ήταν η προκαταρκτική απόδειξη να έχει προσωρινή μόνον ισχύ, αφού τα «σχετικά αποδεικτικά στοιχεία», δηλαδή τόσο αυτά των οποίων η προσκόμιση ήταν αρχικά περιττή λόγω της χρήσης του ΕΕΕΣ, όσο και τα επικαιροποιημένα δικαιολογητικά, θα πρέπει τελικά να προσκομισθούν στο σύνολό τους από τον προσφέροντα, στον οποίον η σύμβαση πρόκειται να ανατεθεί⁴. Το ΕΕΕΣ εκπληρώνει τον σκοπό για τον οποίον προβλέφθηκε, λειτουργώντας ως μέσο επιτάχυνσης της διαδικασίας και διεύρυνσης του ανταγωνισμού, υπό την έννοια της προσέλκυσης μεγαλύτερου αριθμού οικονομικών φορέων, οι οποίοι ενδεχομένως θα αποθαρρύνονταν ενόψει της δυσχέρειας συλλογής του συνόλου των απαιτούμενων δικαιολογητικών.

Εξάλλου, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, όπως πολύ πρόσφατα υπενθύμισε το ΔΕΕ⁵, ο ως άνω σκοπός της μείωσης του διοικητικού φόρτου αποτελεί πράγματι έναν από τους σκοπούς που επιδιώκει η Οδηγία, αλλά πρέπει πάντοτε να συμβιβάζεται ιδίως με τον σκοπό της προώθησης της ανάπτυξης υγιούς και αποτελεσματικού ανταγωνισμού μεταξύ των οικονομικών φορέων που συμμετέχουν σε διαδικασίες ανάθεσης, ο οποίος άπτεται της ίδιας της ουσίας των κανόνων της Ένωσης σχετικά με τις διαδικασίες ανάθεσης και διασφαλίζεται, μεταξύ άλλων, από την αρχή της ίσης μεταχείρισης των προσφερόντων⁶. Όπως δε παγίως γίνεται δεκτό⁷, με βάση τις γενικές αρχές της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης των προσφερόντων, η υποβολή της προσφοράς αποτελεί το χρονικό σημείο οριστικοποίησής της. Η υποκατάσταση της οριστικής απόδειξης από την προκαταρκτική απόδειξη μέσω του ΕΕΕΣ, όμως, προδήλως εγκυμονεί τον κίνδυνο να συνάπτονται συμβάσεις με οικονομικούς φορείς, οι

4. Βλ. και τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα του ΔΕΕ, M. Campos Sanchez-Bordona, στην υπόθεση C-387/19, *RTS infra και Aannemingsbedrijf Norré-Behaegel*, 17.09.2020, ECLI:EU:C:2020:728, σημ. 45: «Η χρήση του ΕΕΕΣ δεν απαλλάσσει τον προσφέροντα από την υποχρέωση να προσκομίσει μεταγενέστερα αποδεικτικά στοιχεία, καθόσον πρόκειται για μία από τις δεσμεύσεις που οφείλει να αναλάβει».

5. ΔΕΕ C-631/21, *Taxi Horn Tours*, 10.11.2022, ECLI:EU:C:2022:869, σκ. 57.

6. Πρβλ. ΔΕΕ C-131/16, *Archus και Gama*, 11.05.2017, ECLI:EU:C:2017:358, σκ. 25· ΔΕΕ C-210/20, *Rad Service κλπ.*, 03.06.2021, ECLI:EU:C:2021:445, σκ. 43.

7. Βλ. ενδεικτικά ΔΕΕ C-336/12, *Manova*, 10.10.2013, ECLI:EU:C:2013:647, σκ. 31.

μενων τροποποιήσεων του ν. 4782/2021, σ. 108.

οποίοι δεν πληρούσαν τους όρους της διακήρυξης κατά τον χρόνο υποβολής της προσφοράς τους, αλλά, αξιοποιώντας το σύστημα προκαταρκτικής απόδειξης, επέτυχαν να συμμετάσχουν στη διαδικασία ανάθεσης με ψευδή δήλωση, συγκεντρώνοντας τα απαιτούμενα προσόντα μόνον μεταγενέστερα, κατά τον χρόνο υποβολής των δικαιολογητικών κατακύρωσης. Μπορεί να υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι εάν ο ενωσιακός νομοθέτης αποδεχόταν αυτόν τον κίνδυνο, που ισοδυναμεί με σημαντικό ρήγμα στην καθιέρωση του ανεπίτρεπτου της μεταβολής των προσφορών, θα το όριζε ρητά.

Με βάση τις ως άνω παρατηρήσεις, ρύθμιση του εθνικού νομοθέτη, σύμφωνα με την οποία δεν είναι υποχρεωμένος ο προσωρινός ανάδοχος να αποδεικνύει με τα δικαιολογητικά κατακύρωσης τη συνδρομή των όρων της διακήρυξης και κατά τον χρόνο υποβολής της προσφοράς του, δεν εναρμονίζεται προς το σύστημα επαλήθευσης των άρθρων 59-61 2014/24/ΕΕ.

Και τούτο, μάλιστα, ανεξαρτήτως του ειδικότερου περιεχομένου της διάταξης του άρθρου 59 παρ. 4 2014/24/ΕΕ, όπως έχει μεταφερθεί στην ελληνική έννομη τάξη με το άρθρο 79 παρ. 5 ν. 4412/2016, σύμφωνα με την οποία η αναθέτουσα αρχή μπορεί να ζητεί από προσφέροντες ανά πάσα στιγμή κατά τη διάρκεια της διαδικασίας να υποβάλλουν όλα ή ορισμένα δικαιολογητικά, όταν αυτό απαιτείται για την ορθή διεξαγωγή της διαδικασίας. Η δυνατότητα αυτή, όπως εύστοχα παρατηρεί η πλειοψηφία της σχολιαζόμενης απόφασης, δεν συνιστά αποτελεσματικό μέσο αποτροπής ψευδών δηλώσεων συμμετοχής⁸. Άλλωστε, θα μπορούσε να προστεθεί εδώ ότι από την αιτιολογική σκ. (84) της Οδηγίας δεν προκύπτει ότι η εξαιρετική αυτή δυνατότητα προοριζόταν να λειτουργήσει ως τέτοιο μέσο, αλλά ως ένα εξαιρετικό εργαλείο που αναπτύσσει τη χρησιμότητά του ιδίως στις διαδικασίες δύο φάσεων.

IV. Η θέση του δικαστηρίου – Καταληκτικές παρατηρήσεις

Η πλειοψηφία της σχολιαζόμενης απόφασης, κρίνοντας ότι το ΕΕΕΣ δεν μπορεί να αποτελέσει μέσο οριστικής απόδειξης της συνδρομής των όρων της διακήρυξης, η πρόβλεψη του οποίου είναι αναγκαία κατά τις διατά-

8. Πρβλ. τη θέση της μειοψηφίας, σύμφωνα με την οποία η δυνατότητα της αναθέτουσας αρχής να ζητά οποτεδήποτε την προσκόμιση των αποδεικτικών μέσων, σε συνδυασμό με την αποτρεπτικότητα των προβλεπόμενων κυρώσεων και κυρίως του τριετούς αποκλεισμού από τις μελλοντικές διαγωνιστικές διαδικασίες των οικονομικών φορέων που θα βρεθούν να έχουν δηλώσει ψευδώς ή να έχουν αποκρύψει πληροφορίες ή που δεν είναι σε θέση να προσκομίσουν τα δικαιολογητικά όποτε αυτά ζητηθούν, λειτουργεί ως επαρκής ασφαλιστική δικλείδα ώστε να αποφεύγεται ο κίνδυνος κατάχρησης της διαδικασίας από τη συμμετοχή οικονομικών φορέων που δεν πληρούν κατά τον χρόνο υποβολής της προσφοράς τα κριτήρια ποιοτικής επιλογής.

ξεις της Οδηγίας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η τροποποίηση του άρθρου 104 παρ. 1 ν. 4412/2016, ορθώς ερμηνευόμενη, έχει επιβεβαιωτικό χαρακτήρα, χωρίς να μεταβάλλει κατ' ουσίαν το κανονιστικό του περιεχόμενο, αντίθετα προς τα γενόμενα δεκτά με την προσβαλλόμενη απόφαση της ΕΑΔΗΣΥ. Ωστόσο, ενόψει της αντίθετης μειοψηφίας και της μείζονος σπουδαιότητας του ζητήματος, παρέπεμψε προς οριστική κρίση στην Ολομέλεια του δικαστηρίου, από κοινού με το έτερο ανακύψαν ζήτημα της συμμόρφωσης προς τα πρότυπα διασφάλισης ποιότητας⁹.

Η απόφαση της Ολομέλειας αναμένεται με αυξημένο ενδιαφέρον, καθώς η έκδοση αντίθετων αποφάσεων στη νομολογία έχει προκαλέσει σύγχυση σε αναθέτουσες αρχές και οικονομικούς φορείς. Αμφότερες οι πλευρές εύλογα, κατ' αρχήν, βάσισαν την πρακτική τους, προκειμένου για διαδικασίες ανάθεσης που εκκίνησαν μετά τη θέση σε ισχύ της νέας διάταξης, στη σαφή νομοθετική παρέμβαση του ν. 4782/2021. Διαφαίνεται ότι ο νομοθέτης επεδίωξε να απαλλάξει τους οικονομικούς φορείς από την οχληρή «υποχρέωση» της συλλογής δικαιολογητικών ήδη από τον χρόνο υποβολής της προσφοράς, η οποία δεν επιβάλλεται μεν ευθέως από τον νόμο, λόγω του συστήματος προαπόδειξης, αλλά περισσότερο από την ελληνική συναλλακτική πραγματικότητα, στο πλαίσιο της οποίας ο επιμελής συναλλασσόμενος δεν μπορεί παρά να μεριμνά για την πρόωγη έκδοση των δικαιολογητικών, γνωρίζοντας ότι η μεταγενέστερη αναζήτησή τους σε περίπτωση ανάδειξης του ως προσωρινού αναδόχου, και μάλιστα στο στενό χρονικό πλαίσιο του άρθρου 103 ν. 4412/2016, μπορεί να αποβεί δυσχερής. Ο εθνικός νομοθέτης, ωστόσο, επέδειξε μάλλον υπερβάλλοντα ζήλο στην προσπάθειά του, παραβλέποντας ότι ο προβληματισμός αυτός είχε ήδη ληφθεί υπόψη, έστω σε αφηρημένο επίπεδο, από τον ενωσιακό νομοθέτη, ο οποίος δεν έκρινε πάντως σκόπιμο να εξομοιώσει την προκαταρκτική με την οριστική απόδειξη· και τούτο όχι αδικαιολογήτως, καθώς μία τέτοια επιλογή ενδέχεται να θέσει εν αμφιβόλω την ίση μεταχείριση των προσφερόντων, η οποία τυγχάνει θεμελιακής σημασίας για την αποτελεσματικότητα του θεσμικού πλαισίου. Η τροποποίηση του άρθρου 104 ν. 4412/2016 μπορεί, τελικά, να δημιουργήσει έτσι σοβαρότερα προβλήματα σε σχέση με εκείνο που προορίζεται να λύσει, το οποίο άλλωστε δεν επηρεάζει τους επιμελείς συναλλασσόμενους. Πρόκειται, ίσως, για μία ακόμη ένδειξη περί του ότι το πεδίο των δημοσίων συμβάσεων απευθύνεται κυρίως στους τελευταίους.

9. Βλ. επ' αυτού τις σκ. 21 επ. της σχολιαζόμενης απόφασης.

► **Έβδομη και όγδοη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένους ομιλητές την Καθηγήτρια και Αντιπρόεδρο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, κα Doris König, και τον Καθηγητή και π. Δικαστή του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κ. Allan Rosas**

Η έβδομη και η όγδοη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» πραγματοποιήθηκαν την Τετάρτη, 21 Σεπτεμβρίου 2022 στην Αθήνα, στο Ινστιτούτο Goethe, και την Πέμπτη, 22 Σεπτεμβρίου 2022 στη Θεσσαλονίκη, στην Αίθουσα Εκδηλώσεων του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου (ΕΒΕΘ).

Προσκεκλημένοι ομιλητές ήταν η Καθηγήτρια και Αντιπρόεδρος του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, κα Doris König, και ο Καθηγητής και π. Δικαστής του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κ. Allan Rosas. Αρχικά, τον λόγο έλαβε η κα König, η οποία

ανέπτυξε εισήγηση με θέμα «Το Κράτος Δικαίου σε κρίση – τι κάνουμε;». Στη συνέχεια, εκπρόσωπος του Ιδρύματος Fritz Thyssen ανέγνωσε τη γραπτή εισήγηση που απέστειλε ο κ. Rosas, ο οποίος δεν κατόρθωσε να παρευρεθεί στην εκδήλωση, με θέμα «Δημοκρατία και Κράτος Δικαίου: Ένταση ή Αρμονία;».

Οι εκδηλώσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, που συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον ακαδημαϊκών, δικαστικών λειτουργών, δικηγόρων και φοιτητών νομικών σχολών, ολοκληρώθηκαν με εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση μεταξύ της κας König και του κοινού, την οποία συντόνισε ο Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ, κ. Βασίλειος Σκουρής, Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και τ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σε αμφότερες τις εκδηλώσεις υπήρχε ταυτόχρονη διερμηνεία προς τα ελληνικά.

Μαρία Σαπαρδάνη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ, Ανεξάρτητοι Δημοσιονομικοί Θεσμοί – Το Ελληνικό Δημοσιονομικό Συμβούλιο και το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2021, 512 σελ.

Η διαρκής αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων και η υπερβολική συσσώρευση δημοσίου χρέους που παρατηρείται στα κράτη του ΟΟΣΑ κατά τις τελευταίες δεκαετίες, σε συνδυασμό με τις νέες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα δημόσια οικονομικά λόγω των βαρύτερων οικονομικών συνεπειών της πανδημίας του κορωνοϊού, αναδεικνύουν τις διαχρονικές παθογένειες κατά την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής και καθιστούν ίσως πιο επίκαιρη από ποτέ την ανάγκη αξιοποίησης σύγχρονων και αποτελεσματικών μηχανισμών για τη διασφάλιση της δημοσιονομικής πειθαρχίας τόσο σε ενωσιακό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Ο πλέον σύγχρονος μηχανισμός δημοσιονομικής διαχείρισης είναι οι ανεξάρτητοι δημοσιονομικοί θεσμοί, αποστολή των οποίων συνιστά η συνεχής παρακολούθηση και αξιολόγηση της ασκούμενης δημοσιονομικής πολιτικής και η συγκέντρωση και ανάλυση σχετικών πληροφοριών και διατύπωση προβλέψεων για τη διατηρησιμότητα και την εν γένει εξέλιξή της. Ενώ η αποφασιστική αρμοδιότητα βαρύνει πάντα τα όργανα της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας, το έργο των ανεξάρτητων δημοσιονομικών θεσμών λειτουργεί υποστηρικτικά, προς την επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής διαφάνειας και αξιοπιστίας κατά την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής.

Η συγγραφέας, σε προηγούμενη διακεκριμένη μονογραφία της υπό τον τίτλο «Δημοσιονομική Διαφάνεια – Πρωτοβουλίες, πρότυπα και κώδικες – Εργαλεία αξιολόγησης της δημοσιονομικής διαχείρισης – Δημοσιονομικοί κανόνες και θεσμοί – Ελληνική δημοσιονομική μεταρρύθμιση» (2017), είχε παρουσιάσει τις πρωτοβουλίες που είχαν αναληφθεί σε εθνικό, ενωσιακό και παγκόσμιο επίπεδο για την ενίσχυση της δημοσιονομικής πειθαρχίας και διαφάνειας, ιδίως με τη θέσπιση δημοσιονομικών κανόνων και τη σύσταση δημοσιονομικών θεσμών. Με την παρούσα μελέτη της, η οποία καλύπτει ακόμη ένα σημαντικό κενό στην επιστημονική βιβλιογραφία, συμπληρώνει την παρουσίαση αυτήν, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον ειδικά στους ως άνω δημοσιονομικούς θεσμούς, με διεξοδική ανάλυση τόσο της φύσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους όσο και του έργου που έχουν επιδείξει μέχρι σήμερα. Η μελέτη διαρθρώνεται σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο είναι αφιερωμένο στη σύσταση και λειτουργία των ανεξάρτητων δημοσιονομικών θεσμών εν γένει, ενώ στο δεύτερο εξετάζονται ειδικά οι ανεξάρτητοι δημοσιονομικοί θεσμοί στην Ελλάδα.

Στο πρώτο μέρος η συγγραφέας αρχικά αναλύει τις σημαντικότερες αρμοδιότητες των ανεξάρτητων δημοσιο-

νομικών θεσμών, μεταξύ των οποίων δεσπόζει ο έλεγχος της συμμόρφωσης των κρατών προς τους δημοσιονομικούς κανόνες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποτίμηση των δράσεων των ανεξάρτητων δημοσιονομικών θεσμών κατά τη διάρκεια της πανδημίας, οπότε οι καθυστερήσεις στις δημοσιονομικές διαδικασίες και οι δυσκολίες στη λήψη πληροφοριών και στατιστικών στοιχείων καλλιέργησαν μία άνευ προηγουμένου αβεβαιότητα στο δημοσιονομικό περιβάλλον, θέτοντας εμπόδια και στη λειτουργία των θεσμών, λ.χ. με την αναγκαστική αναβολή ή ματαίωση δημοσίευσης τακτικών εκθέσεων τους. Παρά τις δυσμενείς συνθήκες, ωστόσο, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η σημαντική συνεισφορά ορισμένων θεσμών, οι οποίοι ήταν οι πρώτοι που δημοσίευσαν προβλέψεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας, ενώ, παράλληλα, προώθησαν τη διαφάνεια και τη λογοδοσία των κυβερνητικών οργάνων που θεσμοθέτησαν εξαιρετικές διαδικασίες, περιορίζοντας τις δυνατότητες επίβλεψης, με τη δικαιολογία των έκτακτων αναγκών λόγω της πανδημίας.

Περαιτέρω, η συγγραφέας αναδεικνύει τα κύρια χαρακτηριστικά των ανεξάρτητων δημοσιονομικών θεσμών με κεφαλαίωδη σημασία για την αποτελεσματική λειτουργία τους, τα οποία τους ανάγουν σε μέτρο αξιολόγησης της κυβερνητικής δημοσιονομικής πολιτικής. Ανεξαρτήτως των προβληματισμών που έχουν εκφρασθεί σχετικά με την ελλιπή νομιμοποίηση των θεσμών, καταδεικνύεται εναργώς η συμβολή τους στην επίτευξη διαφάνειας του κυβερνητικού έργου, καθώς οι θεσμοί βοηθούν στην κατανόηση εκ μέρους των πολιτών της χρησιμότητας των διαφόρων κυβερνητικών μέτρων και προάγουν τη δημόσια συζήτηση για τη δημοσιονομική πολιτική, η οποία είναι αναγκαία για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης σχετικά με το μελλοντικό κόστος των τωρινών ελλειμμάτων και με τους κινδύνους που εγκυμονεί η δημοσιονομική αστάθεια.

Εξάλλου, ιδιαίτερη ανάπτυξη επιφυλάσσεται στο Ευρωπαϊκό Δημοσιονομικό Συμβούλιο και τη σημαντική συνεισφορά του στην ενωσιακή δημοσιονομική πολιτική, όπως αποτυπώνεται ιδίως στις ετήσιες εκθέσεις του, παρά το γεγονός ότι η ικανότητα επιβολής του δεν παρίσταται ισχυρή έναντι των κρατών μελών, καθώς δεν διαθέτει αποτελεσματικές νομοθετικές και εκτελεστικές εξουσίες ούτε οικονομική ανεξαρτησία. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, επισημαίνεται και η απαίτηση μερίδας της θεωρίας για τη θέσπιση ενός πλέον αποκεντρωμένου συστήματος δημοσιονομικής εποπτείας στους κόλπους της ΕΕ, βασισμένου στην αρχή της επικουρικότητας, ώστε τα όργανα των κρατών μελών να διατηρούν καταρχήν τις αρμοδιότητές τους για την εσωτερική δημοσιονομική πολιτική, οι δε δημοσιονομικοί κανόνες και θεσμοί ενωσιακού επιπέ-

δου να επικεντρώνονται πρωτίστως σε ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται αναλυτικά οι δύο κυρίαρχοι ανεξάρτητοι δημοσιονομικοί θεσμοί σε εθνικό επίπεδο. Το Δημοσιονομικό Συμβούλιο είναι επιφορτισμένο ιδίως με τη διατύπωση μακροοικονομικών προβλέψεων και την παρακολούθηση της συμμόρφωσης προς τους δημοσιονομικούς κανόνες, ενώ το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή συντάσσει και υποβάλλει εκθέσεις με αντικείμενο την παρακολούθηση της εκτέλεσης του κρατικού προϋπολογισμού και της εφαρμογής της δημοσιονομικής πολιτικής, συμβάλλοντας έτσι τόσο στην επίταση του κοινοβουλευτικού ελέγχου όσο και στην εμπέδωση εκ μέρους των πολιτών κρίσιμων παραμέτρων της εκάστοτε τρέχουσας δημοσιονομικής κατάστασης. Κοινό σημείο των δύο θεσμών αποτελούν οι αυξημένες θεσμικές εγγυήσεις ανεξαρτησίας με τις οποίες έχουν περιβληθεί.

Η συγγραφέας αναγνωρίζει ότι, λόγω της σύντομης χρονικής περιόδου λειτουργίας των ως άνω θεσμών, είναι δυσχερής η αποτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους, εξαίρει δε την ανάγκη αξιολόγησής τους, όχι μόνον από κρατικά όργανα, όπως το Ελεγκτικό Συνέδριο, αλλά και από εξωτερικό αξιολογητή. Η αξιολόγηση θα πρέπει να βασιστεί σε ορισμένες βασικές παραμέτρους, όπως ο βαθμός στον οποίον λαμβάνονται υπόψη οι εκθέσεις και συστάσεις των θεσμών από τους φορείς προς τους

οποίους απευθύνονται και η ύπαρξη συνεχούς θεσμικού διαλόγου μεταξύ των εμπλεκομένων φορέων. Πάντως, εντοπίζονται ήδη ικανοποιητικά δείγματα της μέχρι σήμερα συνεισφοράς των θεσμών, όπως η ανάδειξη από το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή του κινδύνου από την καθυστέρηση ολοκλήρωσης της δεύτερης αξιολόγησης του τρίτου Προγράμματος Οικονομικής Προσαρμογής και την ενδεχόμενη ανάγκη υπογραφής τέταρτου Μνημονίου. Και τούτο, μολονότι, όπως παρατηρεί η συγγραφέας, οι θεσμοί αντιμετωπίζουν συχνά σημαντικές πρακτικές δυσχέρειες, όπως η πρόσβαση σε πληροφορίες, παρά τη θεσμική κατοχύρωση των σχετικών δυνατοτήτων, με συνέπεια να εγείρονται εμπόδια στην αποτελεσματικότερη λειτουργία τους.

Εν κατακλείδι, η μονογραφία αναδεικνύει, αναμφίβολα, τον σπουδαίο ρόλο των ανεξάρτητων δημοσιονομικών θεσμών για την ενίσχυση της δημοσιονομικής πειθαρχίας και αναμένεται να αποτελέσει σταθμό για την εξέλιξή τους στη χώρα μας. Εξάλλου, μέσω της αναλυτικής και διεπιστημονικής προσέγγισης που υιοθετεί η συγγραφέας, επιτυγχάνει να αποτελεί, συγχρόνως, τόσο ένα απαραίτητο εργαλείο για τον νομικό της πράξης όσο και ένα χρήσιμο βοήθημα για κάθε αναγνώστη που προσεγγίζει το αντικείμενο.

Φίλιππος-Εμμανουήλ Γεωργαλής

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Γ' Εξάμηνο 2022

Επιμ.: Σοφία Σώμη

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Ενέργεια και Δίκαιο (Ενέργεια & Δίκαιο)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΟΝΤΩΝ

ΤΣΑΟΥΣΗΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 727/2022. Η επαγγελματική αναγνώριση αποφοίτων νομικής Πανεπιστημίων της ΕΕ, ΕφημΔΔ 3/2022, σ. 297

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΥΔΙΚΟΣ Γ., Η διοικητική κράτηση αλλοδαπών και τα εναλλακτικά μέτρα κράτησης από τη σκοπιά του Συμβουλίου της Ευρώπης, Διδικ 5/2022, σ. 739

ΒΡΕΤΤΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15.03.2022 στην υπόθεση ΟΟΟ Memo κατά Ρωσίας. Η «εμφάνιση» των SLAPPs στην νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 230

ΓΙΟΥΨΑΝΗΣ Α., Ελευθερία της συνένωσης και μειονοτική ετερότητα στη δημοκρατική κοινωνία: όψεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ, ΔτΑ 92/2022, σ. 345

ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ Ν., Η αγαμία ως προϋπόθεση για την αναγνώριση ταυτότητας φύλου (άρθρ. 3 § 3 ν. 4491/2017), ΧρΙΔ 7/2022, σ. 487

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ., Θρησκευτική ελευθερία και δικαίωμα αυτοδιοίκησης των εκκλησιαστικών κοινοτήτων του «παιλαιού ημερολογίου», ΘΠΔΔ 10/2022, σ. 1033

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1681/2022. Η απαγόρευση των δημόσιων συναθροίσεων και η προσαρμοστικότητα του Συντάγματος, ΘΠΔΔ 10/2022, σ. 1100

ΣΤΑΓΚΟΣ Π., Ένα πανόραμα των παρεμβάσεων της διεθνούς και ευρωπαϊκής δικαιοσύνης στον ρωσο-ουκρανικό πόλεμο, ΔτΑ 92/2022, σ. 441

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Δικαιώματα δεύτερης γενεάς και φυσικές καταστροφές: η προστασία του δικαιώματος στην υγεία και την κατοικία, ΠερΔικ 3/2022, σ. 347

ΤΣΕΒΑΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.04.2022 στην υπόθεση Α.Α. και λοιποί κατά Βόρειας Μακεδονίας. Απαγόρευση συλλογικής απέλασης αλλοδαπών – Επαναπροωθήσεις αλλοδαπών από τη Βόρεια Μακεδονία στην Ελλάδα το 2016, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 274

ΤΣΙΤΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 11.03.2021 στην υπόθεση Δημητρίου κατά Ελλάδας. Η αιχμηρή κριτική στη νομολογία των Ελληνικών Δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ: μια διαφορετική προσέγγιση, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 242

ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2571/2021. Δικαίωμα στην έκφραση: τα όρια μεταξύ ελευθερίας και κατάχρησης, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 251

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-799/17, Scania κ.λπ./Επιτροπή, 02.02.2022, ECLI:EU:T:2022:48. Συμφωνίες και εναρμονισμένες πρακτικές σχετικά με τις τιμές πώλησης των φορτηγών, το χρονοδιάγραμμα για την εισαγωγή των τεχνολογιών χαμηλών εκπομπών και τη μετακύλιση στους πελάτες του κόστους των τεχνολογιών αυτών, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 1068

ΖΑΤΚΑ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-377/20, Servizio Elettrico Nazionale κ.λπ., 12.05.2022, ECLI:EU:C:2022:379. Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης ιστορικού παρόχου σε νεοαπελευθερούμενη αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 379

ΚΩΣΤΑΚΗΣ Δ., Ο νέος Κανονισμός (ΕΕ) 2022/720 της Επιτροπής για την εφαρμογή του άρθρου 101 παρ. 3 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ορισμένες κατηγορίες κάθετων συμφωνιών και εναρμονισμένων πρακτικών και οι επιπτώσεις του στα Συστήματα και Δίκτυα Franchise, ΔΕΕ 10/2022, σ. 1214

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ., Τεχνητή Νοημοσύνη και Σιωπηρή Συμπαιγνία, ΔΕΕ 7/2022, σ. 889

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., Συμβολή στον προβληματισμό για το ανεκπλήρωτο ζητούμενο της ανεξαρτησίας των ανεξάρτητων αρχών, ΔτΑ 93/2022, σ. 741

ΠΙΤΣΟΣ Ν., Η προβληματική «Pay for the Delay» στην αγορά Φαρμακευτικών προϊόντων: ανάμεσα στην προστασία του δικαίου της Ευρεσιτεχνίας και του δικαίου του Ανταγωνισμού υπό το πρίσμα και της πρόσφατης Απόφασης του Δικαστηρίου Lundbeck A/S κ.α., ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 665

ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΣ Δ., Ζητήματα κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ ανεξάρτητων αρχών: ειδικότερα της εφαρμογής των κανόνων ανταγωνισμού σε υπό ρύθμιση αγορές, ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 653

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Ε.-Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-587/2020, HK/Danmark κατά HK/Privat, 02.06.2020, ECLI:EU:C:2022:419. Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας και θέσπιση με το καταστατικό ορίου ηλικίας για την εκλογιμότητα στη θέση του προέδρου οργανώσεως εργαζομένων, ΔΕΕ 7/2022, σ. 971

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Η απαγόρευση ηλικιακών διακρίσεων στον εργασιακό χώρο υπό το πρίσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕλλΔνη 5/2022, σ. 1315

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΑΡΑΡΑΣ Π., Αστική ευθύνη του Δημοσίου λόγω μη κύρωσης δια νόμου του κειμένου συμβάσεως αφορώσης εκμετάλλευση λιγνιτωρυχείου, ΔτΑ 92/2022, σ. 517

ΑΣΤΙΚΟ – ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΛΑΜΑΡΗΣ Ν., Κρίσιμα ζητήματα του Διεθνούς Αστικού Δικονομικού Δικαίου και του Ευρωπαϊκού Δικονομικού Δικαίου στο επίκεντρο του διεθνούς επιστημονικού διαλόγου των σε διεθνές επίπεδο (και στο πλαίσιο διεθνών συνεδρίων) επιστημονικών συζητήσεων, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 145

ΑΣΥΛΟ

ΚΟΡΟΣ Δ. / ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠροεδρΔΠρΣυρ 36/2021. Τα όρια μεταξύ περιορισμών στην ελευθερία και διοικητικής κράτησης και η δέσμευση του δικαστή από τον χαρακτηρισμό του μέτρου, ΘΠΔΔ 7/2022, σ. 813

ΚΟΨΙΔΗ Ε., Το δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής στις διαδικασίες ασύλου, ΕφημΔΔ 3/2022, σ. 391

ΣΟΥΓΛΗ Ε.-Ρ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-483/20, Commissaire general aux réfugiés et aux apatrides (Unité familiale – Protection déjà accordée), 22.02.2022, ECLI:EU:C:2022:103. Άρνηση χορήγησης διεθνούς προστασίας σε κράτος μέλος λόγω ύπαρξης καθεστώτος πρόσφυγα σε άλλο κράτος μέλος, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 250

ΔΙΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Flüchtlingsrealität und Flüchtlingsrecht heute. Eine kritische Annäherung angesichts der dramatischen Situation an den griechisch-türkischen Grenzen, ΔΤΑ 92, σ. 491

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 199

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΔΕΓΛΕΡΗΣ Π. / ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ Β., Η «διάσωση των προσφορών» στη διαγωνιστική διαδικασία για τις δημόσιες συμβάσεις, σύμφωνα με τις νέες ρυθμίσεις του ν. 4782/2021, ΕφημΔΔ 3/2022, σ. 338

ΓΟΥΠΟΥ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-387/19, RTS infra και Aannemingsbedrijf Norré-Behaegel, 14.01.2021, ECLI:EU:C:2021:13. Το χρονικό σημείο επίκλησης των μέτρων αυτοκάθαρσης από τον οικονομικό φορέα, ΘΠΔΔ 7/2022, σ. 835

ΛΙΓΩΜΕΝΟΥ Α., Η ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην ενιαία εσωτερική αγορά και ιδίως στον τομέα των δημοσίων συμβάσεων, ΔιΔικ 5/2022, σ. 705

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Μια πρωτοποριακή σύμβαση παραχώρησης δημόσιων έργων στην Αρχαία Ελλάδα: η σύμβαση αποστράγγισης της λίμνης των Πτεχών μεταξύ του Δή-

μου Ερετριέων και του εργολάβου Χαιρεφάνους (μάλλον 320 π.Χ.), ΕφημΔΔ 3/2022, σ. 328

ΡΟΖΗΣ Θ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣΤΕ 1553/2022. Ο πάροχος δάνειας εμπειρίας ως υπεργολάβος στις δημόσιες συμβάσεις, ΘΠΔΔ 10/2022, σ. 1141

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις των ΑΠ 426/2022 και ΤρΕφΠλημΘεσ 620/2022. Επεξεργασία προσωπικών δεδομένων από εφαρμογές κοινωνικών δικτύων (Facebook/Messenger) για διαφορετικό σκοπό, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 212

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 205

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Η συμβολή του ΔΕΕ στη συγκρότηση της ενωσιακής έννομης τάξης: σκέψεις με αφορμή το βιβλίο του Ι. Σαρμά «Η Ένωση Δικαίου», ΕφημΔΔ 4/2022, σ. 410

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Η απαγόρευση των περιορισμών στην ενδοενωσιακή κυκλοφορία εμπορευμάτων και οι εξαιρέσεις για την προστασία της δημόσιας υγείας και της δημόσιας ασφάλειας: με αφορμή την πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ (B S και C A, Delfarma, KohIpharma, DocMorris, Hidroelectrica), ΕφημΔΔ 4/2022, σ. 443

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ

ΣΤΑΘΗ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-205/20, Bezirkshauptmannschaft Hartberg-Fürstenfeld (Effet direct), 08.03.2022, ECLI:EU:C:2022:168. Απόσπαση εργαζομένων: άμεσο αποτέλεσμα της απαίτησης περί αναλογικότητας των κυρώσεων και νομολογιακή ανατροπή, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 247

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στη απόφαση του ΔΕΕ C-368/20 και 369/20, Landespolizeidirektion Steiermark (Durée maximale du contrôle aux frontières intérieures), 26.04.2022, ECLI:EU:C:2022:298. Προσωρινή επαναφορά των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα για συνολική διάρκεια έξι μηνών κατ' ανώτατο όριο, Αρμ 7/2022, σ. 1193

ΣΑΜΑΡΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-449/20, Real Vida Seguros, 09.09.2021, ECLI:EU:C:2021:721. Η φορολογική αυτονομία των κρατών μελών πρέπει να ασκείται τηρουμένων των απαιτή-

σεων που απορρέουν από τις διατάξεις περί ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίων της ΣΛΕΕ, ΕυΔικ 2/2022, σ. 137

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

ΠΑΪΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-261/20, Thelen Technopark Berlin, 18.01.2022, ECLI:EU:C:2022:33. Περί άμεσου οριζόντιου αποτελέσματος και ορθής εφαρμογής του ευρωπαϊκού δικαίου, ΔΕΕ 10/2022, σ. 1223

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-391/20, Boriss Cilevičs κ.λπ., 07.09.2022, ECLI:EU:C:2022:638. Το δίκαιο της Ένωσης δεν αντιτίθεται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία κατ' αρχήν επιβάλλει στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης την υποχρέωση διδασκαλίας αποκλειστικά στην επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού, εφόσον η επιβολή της εν λόγω υποχρέωσης δικαιολογείται από λόγους που συνδέονται με την προστασία της εθνικής ταυτότητας του κράτους μέλους και είναι αναγκαία και αναλογική προς την προστασία του επιδιωκόμενου σκοπού, Αρμ 10/2022, σ. 1705

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Φ., Λογαριασμός κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας: ενημέρωση και προστασία του καταναλωτή, Ενέργεια & Δίκαιο 34/2021, σ. 40

ΜΩΡΑΪΤΗ Α., Ευρωπαϊκή Ένωση και ενεργειακή κρίση: προβλήματα και λύσεις, ΕυΔικ 2/2022, σ. 94

ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ Χ., Παροχή δικαστικής προστασίας στις ενεργειακές διαφορές, Ενέργεια & Δίκαιο 34/2021, σ. 33

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ Ν., Διεθνείς διαφορές ενέργειας – Μεταβολή του νομοθετικού πλαισίου Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας και ευθύνη κρατών υπό την Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας, ΠερΔικ 3/2022, σ. 506

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η βία και η παρενόχληση στον χώρο εργασίας με βάση τον ν.4808/2021: δικονομικά ζητήματα, ειδικά το βάρος απόδειξης στις σχετικές διαφορές (άρθρο 15 του ν. 4808/2021), ΕΕργΔ 7/2022, σ. 929

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Ελλείψεις και κενά της δικαστικής προστασίας των θυμάτων της παρενόχλησης στον ν.4808/2021, ΕΕργΔ 7/2022, σ. 895

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Η απαγόρευση ηλικιακών διακρίσεων στον εργασιακό χώρο υπό το πρίσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕλλΔνη 5/2022, σ. 1315

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., Εργασία μέσω ψηφιακής πλατφόρμας: οι διατάξεις του Ν 4808/2021 και πρόσφατες Κοινοτικές κανονιστικές προτάσεις, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 1038

ΛΑΤΣΙΟΥ Δ. / ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Β., Η αντιμετώπιση της παρενόχλησης στο Δημόσιο, ΕΕργΔ 7/2022, σ. 835

ΜΑΜΜΑΤΑΣ Ζ., Η ρύθμιση του ν. 4808/2021 για το ΓΕ.ΜΗ.Σ.Ο.Ε. και η αναγωγή της εγγραφής σε όρο για την κτήση νομικής προσωπικότητας ή τη συνέχιση άσκησης συνδικαλιστικής δράσης, ΕΕργΔ 8/2022, σ. 1001

ΜΠΑΖΙΝΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-237/20, Federatie Nederlandse Vakbeweging (Procédure de pre-pack), 28.04.2022, ECLI:EU:C:2022:321. Οδηγία 2001/23/ΕΚ – Μεταβιβάσεις επιχειρήσεων – Διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων, ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 890

ΜΠΟΥΜΠΟΥΧΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π., Οι «πολιτικές» για την καταπολέμηση της παρενόχλησης και τη διαχείριση εσωτερικών καταγγελιών, ΕΕργΔ 7/2022, σ. 869

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Η προστασία από την παρενόχληση στην εργασία υπό τον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και ο ν. 4808/2021, ΕΕργΔ 7/2022, σ. 807

ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ Π., Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία: η μεταφορά του βάρους απόδειξης, άλλες εγγυήσεις του ενωσιακού δικαίου και οι εφαρμοστικές της Δ.Σ.Ε. 190 διατάξεις (ν. 4808/2021), ΕΕργΔ 7/2022, σ. 737

ΕΡΕΥΝΑ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΟΥΛΗ Ε., Η Πρόταση Κανονισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Τεχνητή Νοημοσύνη: ένα βήμα πριν τη ρύθμιση του θαυμαστού καινούργιου κόσμου, ΕυΔικ 2/2022, σ. 81

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΛΙΓΩΜΕΝΟΥ Α., Η ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην ενιαία εσωτερική αγορά και ιδίως στον τομέα των δημοσίων συμβάσεων, Διδικ 5/2022, σ. 705

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 227/2021. Μεταβίβαση επιχείρησης ως συνόλου πραγμάτων – Καταγγελία σύμβασης εργασίας, ΔΕΕ 10/2022, σ. 1299

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Ελλείψεις και κενά της δικαστικής προστασίας των θυμάτων της παρενόχλησης στον ν.4808/2021, ΕΕργΔ 7/2022, σ. 895

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφΛαρ 267/2022. Απαγορευμένη η απόλυση των εγκύων εργαζομένων και εντός του δωδεκαμήνου της «δοκιμαστικής περιόδου», ΕΕργΔ 8/2022, σ. 1069

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Η προστασία από την παρενόχληση στην εργασία υπό τον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και ο ν. 4808/2021, ΕΕργΔ 7/2022, σ. 807

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Η «πολυπρισματική» κανονιστική υπόσταση της θεσμικής εγγύησης της γενικής ρήτηρας της αξίας του Κράτους Δικαίου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης: σχόλιο στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-156/21, Ουγγαρία κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και C-157/21, Πολωνία κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, ΔτΑ 93/2022, σ. 727

ΠΟΥΛΑΚΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-278/20, Επιτροπή/Ισπανία (Violation du droit de l'Union par le législateur), 28.06.2022, ECLI:EU:C:2022:503. Αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου, ΘΠΔΔ 8-9/2022, σ. 1025

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-683/20, Επιτροπή/Σλοβακία (Bruit dans l'environnement), 13.01.2022, ECLI:EU:C:2022:22. Πάραβαση κράτους μέλους – Διαχείριση περιβαλλοντικού θορύβου, ΠερΔικ 3/2022, σ. 498

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfG) 2 BvR 2216/20 και 2 BvR 2217/20. Ενιαίο Δικαστήριο Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας και εθνική συνταγματική ταυτότητα – Ίδρυση Ενιαίου Δικαστηρίου Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ΕυΔικ 2/2022, σ. 124

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΝΔΡΕΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-249/21, Fuhrmann-2, 07.04.2022, ECLI:EU:C:2022:269. Σημασία της φράσης «Ολοκλήρωση κράτησης» σε συναλλαγές ηλεκτρονικού εμπορίου: σκέψεις για τη διαφάνεια στις καταναλωτικές συμβάσεις, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 293

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Γ., Προς μία διεύρυνση της αρχής του αμέσου αποτελέσματος; Ερμηνευτική προσέγγιση της υπ' αριθμ. C-243/20 απόφασης του ΔΕΕ σε συγκριτική επισκόπηση με την υπ' αριθμ. 4/2019 απόφαση της ΟΛΑΠ, ΕπισκεΔ 3/2022, σ. 383

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Συλλογικές αγωγές ενώσεων καταναλωτών και GDPR, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 163

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Η Οδηγία 2019/770 για την προμήθεια ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακής υπηρεσίας: αντικειμενικές απαιτήσεις συμμόρφωσης, ΕλλΔνη 4/2022, σ. 967

ΜΠΟΣΜΠΟΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-594/20, MiGame, 15.04.2021, ECLI:EU:C:2021:309. Τηλεφωνική επικοινωνία και έννοια βασικής τιμής χρέωσης, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 299

ΝΗΣΙΩΤΑΚΗ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 830/2021. Έλεγχος καταχρηστικότητας ΓΟΣ – τράπεζα ως προμηθευτής, ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 821

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-319/20, Meta Platforms Ireland, 28.04.2022, ECLI:EU:C:2022:322. Αυτεπάγγελτη και προληπτική άσκηση αξιώσεων από ενώσεις καταναλωτών για παραβιάσεις του GDPR, ΧρΙΔ 6/2022, σ. 453

ΤΟΛΙΑ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 948/2021. Οδηγία 93/13 – Σύμβαση τραπεζικού στεγαστικού δανείου σε αλλοδαπό νόμισμα (ελβετικό φράγκο), ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 803

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 281/2022. Η παραγραφή του δικαιώματος του Δημοσίου για ανάκτηση παράνομων κρατικών ενισχύσεων στην περίπτωση σχηματισμού ειδικού αφορολόγητου αποθεματικού επενδύσεων του Ν 3220/2004, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 1164

ΠΑΝΤΑΖΗ Τ., Προϋποθέσεις νομιμότητας των κρατικών ενισχύσεων στις αερομεταφορές, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 189

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΚΟΡΟΣ Δ. / ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠροεδρΔΠρΣυρ 36/2021. Τα όρια μεταξύ περιορισμών στην ελευθερία και διοικητικής κράτησης και η δέσμευση του δικαστή από τον χαρακτηρισμό του μέτρου, ΘΠΔΔ 7/2022, σ. 813

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗΣ Μ., Η καθιέρωση καθεστώτος αιρεσιμότητας Κράτους Δικαίου για την προστασία του προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης: ο Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) 2020/2092, ΕΕΕυρΔ 2/2022, σ. 165

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ Γ., Η επίκληση των ενωσιακών κανόνων για την άσκηση κλιματικών προσφυγών υπό το πρίσμα της εφαρμογής της αρχής της αποτελεσματικής έννομης προστασίας, ΕφημΔΔ 3/2022, σ. 360

ΚΟΥΒΑΡΑΣ Η., Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δικαστικού ελέγχου στις κλιματικές υποθέσεις, ΠερΔικ 3/2022, σ. 337

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι., Εν σπέρματι πραγματικό ελάττωμα σε εκτός σχεδίου πόλεως ακίνητο, που βρίσκεται σε προστατευόμενη περιοχή, Αρμ 7/2022, σ. 1201

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Δικαιώματα δεύτερης γενεάς και φυσικές καταστροφές: η προστασία του δικαιώματος στην υγεία και την κατοικία, ΠερΔικ 3/2022, σ. 347

ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι. / ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1037/2022. Μη νόμιμη έγκριση των περιβαλλοντικών όρων για ανέγερση Σύνθετου Τουριστικού Καταλύματος (Σ.Τ.Κ.) στην Ίο λόγω έλλειψης χωροταξικού σχεδιασμού, ΠερΔικ 3/2022, σ. 473

ΤΣΟΥΚΑΛΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-683/20, Επιτροπή/Σλοβακία (Bruit dans l'environnement), 13.01.2022, ECLI:EU:C:2022:22. Παράβαση κράτους μέλους – Διαχείριση περιβαλλοντικού θορύβου, ΠερΔικ 3/2022, σ. 498

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-401/19, Πολωνία/Κοινοβούλιο και Συμβούλιο, 26.04.2022, ECLI:EU:C:2022:297. Η ευθύνη των παρόχων επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής προστατευόμενου περιεχομένου στην Οδηγία 2019/790, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 265

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ Ο., Ο περιορισμός της εξουσίας αναπαραγωγής έργων ή άλλων αντικειμένων προστασίας για την διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 151

ΚΟΡΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΓΓΕΛΗ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΘεσ 1825/2021. Χρήση ελεύθερα προσβάσιμου προστατευόμενου έργου, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 274

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Η Οδηγία 2019/770 για την προμήθεια ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακής υπηρεσίας: αντικειμενικές απαιτήσεις συμμόρφωσης, ΕλλΔνη 4/2022, σ. 967

ΜΑΥΡΟΣΚΟΤΗ Ζ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣυμβΠλημΒολ 170/2021. Πειρατεία συνδρομητικής τηλεοπτικής εκπομπής και ποινική προστασία με το Ν 2121/1993, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 281

ΠΙΤΣΟΣ Ν., Η προβληματική «Pay for the Delay» στην αγορά Φαρμακευτικών προϊόντων: ανάμεσα στην προστασία του δικαίου της Ευρεσιτεχνίας και του δικαίου του Ανταγωνισμού υπό το πρίσμα και της πρόσφατης Απόφασης του Δικαστηρίου Lundbeck A/S κ.α., ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 665

ΧΙΟΣ Θ., Η έννοια του υλικού φορέα προστατευόμενων από πνευματική ιδιοκτησία έργων στην εποχή των NFTs, ΧρΙΔ 6/2022, σ. 423

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfG) 2 BvR 2216/20 και 2 BvR 2217/20. Ενιαίο Δικαστήριο Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας και εθνική συνταγμα-

τική ταυτότητα – Ίδρυση Ενιαίου Δικαστηρίου Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ΕυΔικ 2/2022, σ. 124

ΨΑΡΡΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΑθ 2280/2022. Πρωτοτυπία έργου, ΔΕΕ 10/2022, σ. 1244

ΨΑΡΡΑΣ Α., Το θεατρικό έργο ως αντικείμενο πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 1004

ΙΟΥΓΛΕΥΧ Ρ., Μαζική ψηφιοποίηση, δημόσιος τομέας και η προβληματική της πολιτιστικής ιδιοποίησης, ΧρΙΔ 8/2022, σ. 630

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Η απαγόρευση των περιορισμών στην ενδοενωσιακή κυκλοφορία εμπορευμάτων και οι εξαιρέσεις για την προστασία της δημόσιας υγείας και της δημόσιας ασφάλειας: με αφορμή την πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ (B S και C A, Delfarma, Kohlerpharma, DocMorris, Hidroelectrica), ΕφημΔΔ 4/2022, σ. 443

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΒΕΝΕΡΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-245/20, Autoriteit Persoonsgegevens, 24.03.2022, ECLI:EU:C:2022:216. Η έννοια της «Δικαιοδοτικής Αρμοδιότητας» των δικαστηρίων στον Κανονισμό 2016/679/ΕΕ, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 202

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1343/2022. Νομιμότητα πολιτικής εμπιστοσύνης, ΘΠΔΔ 8-9/2022, σ. 934

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις των ΑΠ 426/2022 και ΤρΕφΠλημΘεσ 620/2022. Επεξεργασία προσωπικών δεδομένων από εφαρμογές κοινωνικών δικτύων (Facebook/Messenger) για διαφορετικό σκοπό, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 212

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Ε., Εφαρμογές και προϋποθέσεις χρήσης φορητών καμερών από τις κρατικές αρχές, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 183

ΚΑΡΑΚΑΣΗ Κ., Η εφαρμογή του ΓΚΠΔ σε συνάρτηση με το σκοπό πρόληψης της νομιμοποίησης εσόδων από εγκληματικές δραστηριότητες στο πεδίο των διαδικτυακών παιγνίων και στοιχημάτων, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 176

ΚΑΡΑΚΑΣΗ Κ., Η χρήση της ίδιας εικόνας ως προσωπικού δεδομένου στη δημοσιογραφική έρευνα υπό το φως της νομολογίας του ΕΔΔΑ, ΕλλΔνη 4/2022, σ. 1008

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-306/21, Koalitsia "Demokraticzna Bulgaria – Obedinenie", 20.10.2022, ECLI:EU:C:2022:813. Η επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που διενεργείται στο πλαίσιο της διεξαγωγής εκλογών σε κράτος μέλος δεν εξαιρείται από το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού 2016/679, Αρμ 11/2022, σ. 1856

ΛΙΟΥΡΔΗΣ Δ., Η επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον δικηγορικό χώρο, Αρμ 9/2022, σ. 1549

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Συλλογικές αγωγές ενώσεων καταναλωτών και GDPR, ΔΙΤΕ 2/2022, σ. 163

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Η Οδηγία 2019/770 για την προμήθεια ψηφιακού περιεχομένου και ψηφιακής υπηρεσίας: αντικειμενικές απαιτήσεις συμμόρφωσης, ΕλλΔνη 4/2022, σ. 967

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-319/20, Meta Platforms Ireland, 28.04.2022, ECLI:EU:C:2022:322. Αυτεπάγγελτη και προληπτική άσκηση αξιώσεων από ενώσεις καταναλωτών για παραβιάσεις του GDPR, ΧρΙΔ 6/2022, σ. 453

ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΣΚΑΛΙΔΗ Χ., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠρΘεσ 117/2021. Προσβολή κοινοτικού σήματος, Αρμ 7/2022, σ. 1097

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 640/2021. Σήμα – Σχήμα συσκευασίας προϊόντος, ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 925

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., Συνταγματική ταυτότητα και ιεράρχηση μεταξύ ενωσιακού και εθνικού δικαίου. Το Conseil d'État εκ νέου ενώπιον του κλασικού προβληματισμού, ΔτΑ 92/2022, σ. 317

ΡΕΝΤΖΟΣ Ν. / ΤΑΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Αναθεωρώντας (;) την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, ΕφημΔΔ 4/2022, σ. 558

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfG) 2 BvR 2216/20 και 2 BvR 2217/20. Ενιαίο Δικαστήριο Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας και εθνική συνταγματική ταυτότητα – Ίδρυση Ενιαίου Δικαστηρίου Διπλωμάτων Ευρεσιτεχνίας και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ΕυΔικ 2/2022, σ. 124

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-410/20, Banco Santander (Résolution bancaire Banco Popular), 05.05.2022, ECLI:EU:C:2022:351. Εξυγίανση πιστωτικών ιδρυμάτων και επιχειρήσεων επενδύσεων, Αρμ 11/2022, σ. 1749

ΛΙΑΠΗΣ Δ. / ΓΚΟΡΤΣΟΣ Χ., Η διατραπεζική κυκλοφορία απαιτήσεων από δάνεια και πιστώσεις: η διάθεση απαιτήσεων μεταξύ πιστωτικών ιδρυμάτων κατά τον Αστικό Κώδικα και τον Ν. 4354/2015, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 993

ΝΗΣΙΩΤΑΚΗ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ

830/2021. Έλεγχος καταχρηστικότητας ΓΟΣ – τράπεζα ως προμηθευτής, ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 821

ΤΟΛΙΑ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 948/2021. Οδηγία 93/13 – Σύμβαση τραπεζικού στεγαστικού δανείου σε αλλοδαπό νόμισμα (ελβετικό φράγκο), ΕΕμπΔ 3/2022, σ. 803

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 281/2022. Η παραγραφή του δικαιώματος του Δημοσίου για ανάκτηση παράνομων κρατικών ενισχύσεων στην περίπτωση σχηματισμού ειδικού αφορολόγητου αποθεματικού επενδύσεων του Ν 3220/2004, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 1164

ΚΟΥΝΗ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-605/20, Suzlon Wind Energy Portugal, 24.02.2022, ECLI:EU:C:2022:116. Η επαναχρέωση κόστους από τον πελάτη προς τον προμηθευτή για την επισκευή αγαθών στα χρονικά όρια της εγγύησης θεωρείται συναλλαγή υπαγόμενη σε ΦΠΑ σύμφωνα με πρόσφατη απόφαση του ΔΕΕ, ΔΕΕ 7/2022, σ. 990

ΜΑΛΑΜΑΣ Φ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 971/2022. Η αρχή ne bis in idem στον Τελωνειακό Κώδικα, ΔΕΕ 10/2022, σ. 1312

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Π., Tax Rulings: συγκριτική επισκόπηση εντός Ε.Ε., ΘΠΔΔ 8-9/2022, σ. 874

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ. / ΚΑΣΣΑΡΑΣ Γ., Η φορολογική μεταχείριση των κρυπτονομισμάτων και η διασφάλιση διαφάνειας στις σχετικές συναλλαγές, ΘΠΔΔ 7/2022, σ. 757

ΣΑΜΑΡΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-449/20, Real Vida Seguros, 09.09.2021, ECLI:EU:C:2021:721. Η φορολογική αυτονομία των κρατών μελών πρέπει να ασκείται τηρουμένων των απαιτήσεων που απορρέουν από τις διατάξεις περί ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίων της ΣΛΕΕ, ΕυΔικ 2/2022, σ. 137

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΡΕΒΟΛΙΔΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕιρΑ-χαρμών 773/2022. Τα δημόσια και τα ιδιωτικά. Γιατί οι «δημόσιες» αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν συνιστούν άνευ ετέρου παραδεκτά, νόμιμα και θεμιτά αποδεικτικά μέσα στην πολιτική δίκη, Αρμ 11/2022, σ. 1785

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Αίτηση άρνησης εκτέλεσης κατά τον Κανονισμό 1215/2012: τα πρώτα νομολογιακά δείγματα στην Ελλάδα, Αρμ 10/2022, σ. 1710

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Ζητήματα από την εφαρμογή της Σύμβασης της Νέας Υόρκης «περί αναγνώρισης και εκτέλεσης αλλοδαπών διαιτητικών αποφάσεων» στην Ελλάδα, Αρμ 11/2022, σ. 1902

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-708/20, BT (Mise en cause de la personne assurée), 09.12.2021, ECLI:EU:C:2021:986. Διεθνής δικαιοδοσία δικαστηρίου για αξίωση αποζημίωσης σε βάρος ασφαλιστή για ζημία που προκλήθηκε από ατύχημα σε μισθωμένη οικία, η οποία κείται σε άλλο κράτος μέλος, ΕλλΔνη 5/2022, σ. 1575

ΠΑΪΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-723/20, Galapagos BidCo., 24.03.2022, ECLI:EU:C:2022:209. Βασικές αρχές απονομής διεθνούς δικαιοδοσίας στο πλαίσιο του Brexit, ΔΕΕ 8-9/2022, σ. 1090

ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ - ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Ι., Εν σπέρματι πραγματικό ελάττωμα σε εκτός σχεδίου πόλεως ακίνητο, που βρίσκεται σε προστατευόμενη περιοχή, Αρμ 7/2022, σ. 1201

ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι. / ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1037/2022. Μη νόμιμη έγκριση των περιβαλλοντικών όρων για ανέγερση Σύνθετου Τουριστικού Καταλύματος (Σ.Τ.Κ.) στην Ίο λόγω έλλειψης χωροταξικού σχεδιασμού, ΠερΔικ 3/2022, σ. 473

COVID-19

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1147/2022. Ο έλεγχος συνταγματικότητας του δεύτερου lock-down από το ΣτΕ, ΘΠΔΔ 8-9/2022, σ. 917